

მაცნე

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

1.1972

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
საზოგადოებრივი მეცნიერებათა
განყოფილება

АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
Отделение общественных
наук

თბილისი-1972-თბილისი

მაცნე

ისტორიის, არქეოლოგიის,
ეთნოგრაფიისა და
ხელოვნების ისტორიის
სერია

1.1972

სარედაქციო კოლეგია: ა. აფაქიძე, ვ. ბერიძე, ვ. გაბაშვილი,
ი. კაჭარავა (რედაქტორის მოადგილე), რ. კიკნაძე (რედაქტორის მოადგილე),
გ. მელიქიშვილი (რედაქტორი), შ. მესხია, გ. ჩიტაია, ლ. ჭილაშვილი

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: А. М. Апакидзе, В. В. Беридзе,
В. Н. Габашвили, Ю. М. Качарава (*зам. редактора*), Р. К. Кикнадзе (*зам. редактора*),
Г. А. Меликишвили (*редактор*), Ш. А. Месхиа, Г. С. Читая, Л. А. Чилашвили.

პასუხისმგებელი მდივანი ე. ვაშაქიძე
Ответственный секретарь Э. Вашакидзе

შ ი ნ ა ა რ ს ი

წერილები

ა. სოფია, შანქანა-ტრაქტორთა სადგურების ტექნიკის რაციონალური გამოყენებისათვის ბრძოლის ისტორიიდან (1951—1957 წწ.)	7
ბ. სამსონაძე, საქართველოს საგარეო ვაჭრობის ისტორიიდან XVIII ს. მიწურულსა და XIX ს. დასაწყისში	20
ბ. აბრამიშვილი, ატენის სიონის ორი სამშენებლო პერიოდი	32
გ. ღუნდუა, ლომის გამოსახულებიანი კოლხური თეთრის გენეზისისათვის	56
შ. ჩართოლანი, წყალმომარაგების უძველესი ძეგლები სვანეთში	74

ღისქუსნა და განხილვა

ი. ანთელავა, ცელილები XVIII საუკუნის საქართველოს ფეოდალურ მიწათმფლობე- ლობაში	95
პ. გამრეკელი, „ლეკიანობის“ სოციალურ-ეკონომიური ნიადაგი XVIII საუკუნეში	111

ცნობები და შენიშვნები

მ. ახმედაძე, ბერძენთა გლეხთა ანტიბატონემური გამოსვლა	125
პ. სტანინაძე, ტერზინ „აუცალოება“-ს განმარტებისათვის	129
ა. აბდლაძე, ერთი სომხური ანდერძ-მინაწერი ბასიანის ბრძოლის შესახებ	133
ს. ჩიქოვანი, სოფლის სასტუმრო სახლების მშენებლობის ტრადიციის შესახებ კოლ- ხეთის ტერიტორიაზე	140
ლ. გელიძე, ჭირთველ პოეზია საქორწინო ურთიერთობის ისტორიიდან	145
ნ. თაყაიშვილი, ხის ნუქურთმიანი უცნობი ძეგლი აჭარაში	154

კრიტიკა და ბიბლიოგრაფია

ნ. ნაკაშიძე, საინტერესო გამოკვლევა	162
ბ. ჩახაშვილი, ეთნოგრაფიული გამოკვლევა ტყიბულის მუშახტეთა შესახებ	166

ქრონიკა და ინფორმაცია

ირაკლი ანთელავას დაბადების 60 წლისთავი	169
მ. აბდუშელიშვილი, საბჭოთა და ინდოელი ანთროპოლოგების ერთობლივი გამო- კვლევების შესახებ	170
მ. შერაძე, რაჭის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში	179
მ. ნიკოლიშვილი, ველათის სახალხო აკადემია	182
დომენტი ქორიძე (ნეკროლოგი)	184
თამარ მამალაძე (ნეკროლოგი)	186

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

А. СОПИЯ, Из истории борьбы за рациональное использование техники машинно-тракторных станций (1951—1957 гг.)	7
М. САМСОНАДЗЕ, Из истории внешней торговли Грузии в конце XVIII — начале XIX вв.	20
Г. АБРАМИШВИЛИ, Два строительных периода Атенского Сиона	32
Г. ДУНДУА, К происхождению колхидок с изображением льва	56
Ш. ЧАРТОЛАНИ, Древнейшие памятники по водоснабжению Сванетии	74

ДИСКУССИЯ И ОБСУЖДЕНИЕ

И. АНТЕЛАВА, Изменения в феодальном землевладении Грузии в XVIII веке	95
В. ГАМРЕКЕЛИ, Социально-экономическая почва «лекианоба» в XVIII в.	111

СООБЩЕНИЯ И ЗАМЕТКИ

М. АХОБАДЗЕ, Антикрепостническое выступление бершуетских крестьян	123
Дж. СТЕПНАДЗЕ, К разъяснению термина «моцалеоба»	129
А. АБДАЛАДЗЕ, Армянская памятная запись о Басианской битве	133
Т. ЧИКОВАНИ, О традиции строительства сельских гостиных домов на территории Колхиды	140
Л. МЕЛИКИШВИЛИ, Из истории брачных отношений грузин-горцев	145
И. ТАВАРТКИЛАДЗЕ, Неизвестный памятник резьбы по дереву в Аджарии	154

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Н. НАКАШИДЗЕ, Интересное исследование	162
Г. ЧАЧАШВИЛИ, Этнографическое исследование о ткибульских шахтерах	166

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

60-летие со дня рождения И. Антелава	169
М. АБДУШЕЛИШВИЛИ, О совместных исследованиях советских и индийских антропологов	170
Т. БЕРАДЗЕ, Краткий отчет рачинской историко-географической экспедиции	179
М. НИКОЛЕИШВИЛИ, Гелатская народная академия	182
Д. Коридзе, (некролог)	184
Т. Макаладзе, (некролог)	186

ალექსანდრე სოფია

მანქანა-ტრაქტორთა სადგურების ტექნიკის რაციონალური
გამოყენებისათვის ბრძოლის ისტორიიდან
(1951—1957 წწ.)

სოციალიზმის სრული და საბოლოო გამარჯვების დასრულების პერიოდში ტექნიკის როლი სოციალისტურ მიწათმოქმედებაში, კერძოდ საკოლმეურნეო წარმოებაში, კიდევ უფრო გაიზარდა. კომუნისტური პარტია და საბჭოთა მთავრობა კოლმეურნეობის საწარმოო მომსახურებას მტს-ების მეშვეობით ახორციელებდნენ. ამიტომ მტს-ების მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის განმტკიცებისა და მათი მართვის გაუმჯობესების საქმეს უდიდესი ყურადღებით ეკიდებოდა სკკპ და საბჭოთა მთავრობა. აღსანიშნავია, რომ სსრ კავშირის მინისტრთა საბჭომ 1951 წლის 29 სექტემბერს მიიღო ლაღვენილება „მანქანა-ტრაქტორთა სადგურების მუშაობის გაუმჯობესების ღონისძიებათა შესახებ“. სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1953 წლის პლენუმმა, სადაც იხილებოდა საკითხი „სსრ კავშირის სოფლის მეურნეობის შემდგომი განვითარების ღონისძიებათა შესახებ“, ერთ-ერთ მთავარ საკითხად გამოყო „მანქანა-ტრაქტორთა სადგურების მუშაობის შემდგომი გაუმჯობესებისა და საკოლმეურნეო წარმოების განვითარებაში მათი როლის გაძლიერების შესახებ“².

სკკპ ცენტრალური კომიტეტი შემდგომ პლენუმებზე და პარტიის XX ყრილობაზე, სოფლის მეურნეობის განვითარების მორაგი ამოცანებისათვის საჭირო ღონისძიებათა შორის, კვლავ დიდ ყურადღებას უთმობდა მტს-ების მწარმოებლურობის შემდგომი აღმავლობის უზრუნველყოფას.

სკკპ და საბჭოთა მთავრობის ზემოთ აღნიშნულ ღონისძიებათა განხორციელებისათვის, საქართველოს კომუნისტური პარტიის მოღვაწეობაში (1951-1957 წწ.), განსაკუთრებული ადგილი ეკავა მტს-ების ქსელის ეკონომიურად მართვულ განლაგებას, მტს-ების ტექნიკის რაციონალურად გამოყენებასა და კვალიფიციური კადრებით უზრუნველყოფის საკითხებს.

მტს-ების ეკონომიური და პოლიტიკური მნიშვნელობის შესახებ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1958 წლის თებერვლის პლენუმმა აღნიშნა, რომ „მტს-ები იყო ის დიდი პოლიტიკური და მარჯვნივზედელი ძალა, რომლის გარშემო გლეხები ერთიანდებოდნენ კოლმეურნეობებად და რწმუნდებოდნენ მსხვილი სამანქანო სოფლის მეურნეობის უპირატესობაში; მტს-ების საშუალებით ხორციელდებოდა ტექნიკური პროგრესის სოფლის მეურნეობაში და მისი ხელახალი შეიარაღება ახალი ტექნიკის ბაზაზე, მექანიზატორთა კვალიფიციუ-

¹ სკკპ და საბჭოთა მთავრობის დირექტივები სამეურნეო საკითხების შესახებ (რუს.), ტ. 3, 1958, გვ. 593—607.

² სკკპ რეზოლუციებში, III, თბ., 1956, გვ. 882—899.

რი კადრების მომზადება, მიწათმოქმედებისა და მეცხოველეობის კულტურის კმაღლება. მანქანა-ტრაქტორთა სადგურების უდიდესი მნიშვნელობა იმაშიც მდგომარეობდა, რომ ისინი წარმოადგენდნენ პურისა და კვების სხვა პროდუქტების, აგრეთვე მრეწველობისათვის ნედლეულის მიღების დიდმნიშვნელოვან წყაროს³.

საქართველოს კომუნისტური პარტია ახორციელებდა რა, ომის შემდგომ პერიოდში კომპლექსურ ღონისძიებებს სოფლის მეურნეობის წარმოების აღდგენისა და მისი შემდგომი განვითარების უზრუნველსაყოფად, განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა მტს-ების ტექნიკის სრულყოფილი გამოყენების საქმეს. ამის შედეგად ომის შემდგომ პერიოდში საგრძნობლად შეიცვალა სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოთა მექანიზაციის ღონე, როგორც საბჭოთა მეურნეობებში, ისე საკოლმეურნეო წარმოებაში.

მეოთხე ხუთწლედში გაიზარდა ტრაქტორებისა და კომბაინების საშუალო წლიური დატვირთვა. 1940 წელს რესპუბლიკაში 15 ძალიანზე გადაყვანილი ერთი ტრაქტორის საშუალო გამომუშავება შეადგენდა 296,5 ჰექტარს, ხოლო 1949 წელს — 323, 1950 წელს კი 344 ჰექტარამდე გაიზარდა⁴.

ტრაქტორების საწარმოო შესაძლებლობისა და მოწინავე გამოცდილებათა მიხედვით მტს-ებს საშუალება ჰქონდათ წლიური დამუშავება გაეზარდათ 350-450-500 ჰექტარამდე. ამ ვარაუდის რეალობაზე მიგვიტოვებს რესპუბლიკის მთელი რიგი მტს-ების 1950 წლის სამეურნეო საქმიანობის მაჩვენებლები. 15 ძალიანზე გადაანგარიშებით წითელწყაროს მტს-ის ერთმა ტრაქტორმა 1950 წელს საშუალოდ დაამუშავა 530 ჰექტარი, შირაქის — 471, ალაზნის — 476, ლაგოდეხის — 469, მარნეულის — 470, ხაშურის — 423 ჰექტარი და ა. შ. რესპუბლიკაში მტს-ების ერთი 15 ძალიანი ტრაქტორის წლიური გამომუშავება 1950 წელს 1945 წელთან შედარებით 142,2%-ით გაიზარდა მაგრამ, ამასთან ერთად, მთელმა რიგმა მტს-ებმა (იმავე წელს) ერთ 15 ძალიან ტრაქტორზე წლიური გამომუშავების შედარებით დაბალი ღონე გვიჩვენეს, სახელდობრ: ხობის, ქობულეთის, გუდაუთის, გეგეჭკორის, მახარაძის, თერჯოლის, წულუკიძის, დმანისისა და სხვ.⁵

საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ ერთი და იგივე მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის, ერთნაირი ბუნებრივი პირობების მქონე მტს-ების, ერთი და იგივე მარკის ტრაქტორების საშუალო წლიური დატვირთვა 1950 წლის სამეურნეო მაჩვენებლების მიხედვით ზოგჯერ ერთიმეორისაგან დიდად განსხვავდება. ქუთაისის მტს-ის ყოველმა 15 ძალიანმა ტრაქტორმა 1950 წელს დაამუშავა 344 ჰექტარი, მაშინ როდესაც თერჯოლის მტს-ებმა — 202 ჰექტარი, წულუკიძის — 215, დმანისის — 224, ასევე აგარის მტს-ის 15 ძალიანი ტრაქტორის საშუალო დატვირთვა იმავე წელს შეადგენდა 414 ჰექტარს, ხოლო ქარელის მტს-ის 215 მსგავსი სურათი იყო ზუგდიდისა და ხობის, ოჩაჩხირისა და გულრიფშის მტს-ების სამეურნეო საქმიანობაში⁶.

³ სკკპ რეზოლუციებში, IV, თბ., 1962, გვ. 410—411.

⁴ გაანგარიშებანი გაკეთებულია მტს-ის წლიური ანგარიშების მიხედვით.

⁵ სკკპ ცენტრალურ კომიტეტთან არსებული მარქსიზმ-ლენინიზმის ინსტიტუტის საქართველოს ფილიალის პარტიული არქივი (შემდგომი: პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 22, საქ. 63, ფ. 3—4.

⁶ იქვე.

ყოველდღეობას იპყრობს ისიც, რომ ქარელის მტს-ის „სტვ“ მარკის თითო-ეულმა ტრაქტორმა 150 წელს გამოიმუშავა 192 ჰექტარი, ხოლო მის მეზობლად რუისის მტს-ის იმავე მარკის ტრაქტორებმა—498, აგარის—372, ხაშურის — 634 ჰექტარი. ასევე შულავერის მტს-ის „სტვ“-ის მარკის ერთმა ტრაქტორმა გამოიმუშავა 265 ჰექტარი, ხოლო მის მეზობლად მარნეულის მტს-ის იმავე მარკის ყოველმა ტრაქტორმა — 550 ჰექტარი. ძალიან საინტერესოა კიდევ ერთი დამახასიათებელი ფაქტი — გუდაუთის მტს-ის „სტვ“-ს № 30, 28, 26, 24, 21, 16 და სხვა ტრაქტორებმა 1950 წელს მოგვეცა დაბალი მაჩვენებლები მაშინ, როდესაც იმავე მარკის № 20 ტრაქტორით. იმავე მტს-ის ტრაქტორისტმა ნ. ჯავახიშვილმა მსუბუქ ხენაზე გადაყვანით 1117 ჰექტარი მიწა მოწნა⁷.

ამრიგად, მეოთხე ხუთწლედის დამამთავრებელ წელს რესპუბლიკის მტს-ებმა წლიური გეგმა გადამეტებით შეასრულეს, მაგრამ ზოგიერთი მტს-ებისა და ცალკეული ბრიგადების ტრაქტორების წლიური საშუალო დატვირთვა ჯერ კიდევ დაბალი იყო. ამის ძირითადი მიზეზები შემდეგი იყო:

- ა. ტრაქტორების შეკეთების დაბალი ხარისხი⁸;
- ბ. ტრაქტორებისა და სხვა სასოფლო-სამეურნეო მანქანების მოვლისა და შენახვის ტექნიკური წესების დარღვევა⁹;
- გ. შრომის ორგანიზაციის დაბალი დონე¹⁰;
- დ. ტრაქტორების სახეობათა არადიფერენცირებული, არა დანიშნულები-სამებრ გამოყენება;
- ე. ტრაქტორისტთა კადრების უკმარობა და კვალიფიკაციის დაბალი დონე¹¹;
- ვ. კადრებს შორის სუსტი პარტიულ-პოლიტიკური მუშაობა¹².
- ზ. სუსტი ხელმძღვანელობა სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაციისადმი.

ყოველივე ამის გამო რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობაში ცალკეულ სამუშაოთა მექანიზაციის დონე დაბალი იყო. მეხუთე ხუთწლედის დამდევისათვის თესვის მექანიზაცია შეადგენდა 32%-ს. მარცვლეულის ალების (სიმიდის ჩათვლით) — 18, თიბვის — 4, მზესუმზირის ალებისა — 24, დასილოსების — 31, ანეულის ხენის — 72, მზრალად ხენის — 70 და სხვ. ხოლო, რაც შეეხება მეცხოველეობის შრომატევად სამუშაოთა მექანიზაციას, მხოლოდ და მხოლოდ საფუძველი ეყრებოდა.

საქართველოს კომუნისტურმა პარტიამ მეხუთე ხუთწლედში სოფლის მეურნეობის წინაშე მდგარი ამოცანების შესაბამისად მექანიზაციის როლის შეზღვევით ამალღების უზრუნველსაყოფად მტს-ების სამეურნეო საქმიანობის გაუმჯობესებისათვის დასახა კომპლექსური ზასიათის ღონისძიებანი. ამ ღონისძიებათა განხორციელების უზრუნველყოფის საქმეში ფართოდ იქნა გამოყენებული სოციალიზმის მშენებლობის კომუნისტური მეთოდი — სოციალისტური შეჯიბრება¹³.

⁷ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 22, საქ. 63, ფურკ. 35—40.

⁸ იქვე, საქ. 62, ფურ. 35—40.

⁹ სკკპ და საბჭოთა მთავრობის დირექტივები სამეურნეო საკითხების შესახებ (რუს.), ტ. 111, 1958, გვ. 594.

¹⁰ იქვე.

¹¹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 22, საქ. 63, ფ. 55—60.

¹² იქვე.

¹³ იქვე, ფურკ. 40—60.

საქართველოს კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით ფართოდ გაიშალა სოციალისტური შეჯიბრება ავტონომიურ ოლქებს, რაიონებს, კოლმეურნეობებსა და საბჭოთა მეურნეობებს შორის. სოციალისტურ შეჯიბრებაში ჩაებნენ მტს-ები, სატრაქტორო ბრიგადები, კოლმეურნეობათა საწარმოო ბრიგადები, რგოლები და მეცხოველეობის ფერმები. მაქსიმალური აქტივობით დაიწყო შემოქმედებითი შრომა მეხუთე ხუთწლედის მთავარი ამოცანის ყველა სასოფლო-სამეურნეო კულტურის მოსავლიანობის მნიშვნელოვანი გადიდების, საზოგადოებრივი პირუტყვის სულადობის სწრაფი გამრავლებისა და ამავე დროს მისი პროდუქტიულობის მნიშვნელოვანი გადიდების, კოლმეურნეობათა საზოგადოებრივი მეურნეობის შემდგომი განვითარების უზრუნველსაყოფად. ამ ამოცანის გადაჭრა მოითხოვდა პარტიული, კომკავშირული, პროფკავშირული და საბჭოთა ორგანოების შემოქმედებით ინიციატივას ტრაქტორებისა და სხვა სასოფლო-სამეურნეო მანქანების სრულყოფილი გამოყენების, შრომის რესურსების სწორი ორგანიზაციის, საკოლმეურნეო წარმოების განუხრელი აღმავლობის უზრუნველსაყოფად, შინაგანი რეზერვების მაქსიმალური გამოყენებისა და შრომისნაყოფიერების ყოველმხრივი ამაღლების, მეცნიერული მიღწევებისა და მოწინავე გამოცდილების პროპაგანდისა და წარმოებაში დანერგვის უზრუნველყოფის გადასაჭრელად¹⁴.

საქართველოს კომუნისტური პარტიის ცენტრალური კომიტეტის ღონისძიებამ სოციალისტური შეჯიბრების ორგანიზაციის საქმეში პარტიული ხელმძღვანელობის გაუმჯობესების შესახებ ფართო გამოხმაურება ჰპოვა რესპუბლიკაში. 1951 წლის სექტემბერსა და ოქტომბერში მას მიეძღვნა პარტიული და სამეურნეო აქტივის, მტს-ების მუშაკთა, კოლმეურნეობებისა და საბჭოთა მეურნეობების, წარმოება-დაწესებულებების მუშაკთა კრებები. ამასთან დაკავშირებით განხილულ იქნა (ადგილებზე) სოციალისტური შეჯიბრებით ნაკისრ ვალდებულებათა შესრულების მიმდინარეობა და დაისახა ღონისძიებანი სოციალისტური შეჯიბრების გაშლისა და აღებული ვალდებულებების შესრულების შემოწმება-კონტროლის საქმეში ხელმძღვანელობის გაუმჯობესების უზრუნველსაყოფად¹⁵.

1951 წლის დამდეგიდან ფართოდ გაიშალა სოციალისტური შეჯიბრება სოფლის მეურნეობის წარმოების, განსაკუთრებით მეცხოველეობის შრომატევად სამუშაოთა მექანიზაციისათვის. მოძმე, სომხეთის სსრ მეცხოველეები, ზოოტექნიკოსები, ვეტეჩიმები, აგრონომები და სოფლის მეურნეობის მეცნიერი მუშაკები, კოლმეურნეობათა და საბჭოთა მეურნეობათა საზოგადოებრივი პროდუქტიული მეცხოველეობის განვითარების გეგმის განხორციელების უზრუნველყოფისათვის 1951 წელს სოციალისტურ შეჯიბრებაში ჩაებნენ მოძმე საქართველოს მეცხოველეებთან, ვეტეჩიმებთან, ზოოტექნიკოსებთან, მექანიზატორებთან და აგრონომებთან. სოციალისტური შეჯიბრების ხელშეკრულებაში მეცხოველეობის განუხრელი აღმავლობისა და მისი პროდუქტიულობის გადიდების უზრუნველყოფის საქმეში განსაკუთრებული ადგილი ეკავა მეცხოველეობაში შრომატევადი სამუშაოების მექანიზაციის საქმეს.

საკოლმეურნეო წარმოებაში მტს-ების პარკის რაციონალური გამოყენებისათვის გამართულმა სოციალისტურმა შეჯიბრებამ, რომელსაც პარტიული ორგა-

¹⁴ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 22, საქ. 141, გვ. 115—120.

¹⁵ იქვე, საქ. 154, ფურც. 120—122.

ნიჯაციები ჩაუდგნენ სათავეში, გარკვეული შედეგები გამოიღო როგორც 1951, ისე მომდევნო წლებში.

საქართველოს მტს-ებმა 1953 წლის გეგმა 104,4%-ით შეასრულეს. განსაკუთრებულ წარმატებებს მიაღწიეს მთელმა რიგმა მტს-ებმა, სახელდობრ: აპენის, ლაგოდეხის, ქედას, ულიანოვკის და სხვ. სარეკორდო მაჩვენებლები მოგვეცეს ცალკეულმა ბრიგადებმა და ტრაქტორისტებმა. აპენის მტს-ის სატრაქტორო ბრიგადამ, რომელსაც ხელმძღვანელობდა ხუციშვილი, 1953 წელს 3527 ჰექტარით მეტი მოხნა, ვიდრე ამბროლაურისა და ცაგერის ერთად აღებულმა მტს-ებმა¹⁶. ერთი 15 ძალიანი ტრაქტორის საშუალო გამომუშავება 1950 წელთან შედარებით 235 ჰექტარიდან 1953 წელს 325 ჰექტარამდე გაიზარდა, ე. ი. ტრაქტორების წლიური საშუალო დატვირთვა 90 ჰექტარით გადიდა¹⁷.

აღებულ პერიოდში ასევე გაუმჯობესდა კომბაინების საერთო და წლიური დატვირთვის ორგანიზაცია. კომბაინებით აღებული მზესუმზირა და მარცვლეული 1946 წელს 1940 წელთან შედარებით შეადგენდა 90,4%-ს, 1950 წელს — 120,2; 1953 წელს — 325,9%-ს¹⁸, 1950 და 1953 წლებში მტს-ების მიერ კოლმეურნეობებში კომბაინით შესრულებული სამუშაოების დინამიკა შეადგენდა შესაბამისად 134 და 271%-ს¹⁹. ასევე გარკვეული წარმატებები იქნა მოპოვებული რესპუბლიკის მტს-ების თანამედროვე ტექნიკით აღჭურვის საქმეში, რომელმაც შესაძლებელი გახადა სოფლის მეურნეობის შრომატევადი სამუშაოების მექანიზაციის, კოლმეურნეთა შრომის შემსუბუქებისა და შრომის მწარმოებლურობის ამაღლება. 1953 წელს მტს-ების მეშვეობით რესპუბლიკის კოლმეურნეობებში სატრაქტორო სამუშაოები მსუბუქ ხვნაზე გადაყვანით 1940 წელთან შედარებით შესრულებულ იქნა 177%-ით. 15 ძალიანზე გადაყვანით ერთი ტრაქტორის საშუალო წლიური დატვირთვა გაიზარდა 17,4%-ით. კომბაინის — 12%-ით და ერთი ჰექტარის თვითღირებულება შემცირებულ იქნა 11 მანეთით²⁰.

მეხუთე ხუთწლედში განუხრელად იზრდებოდა ტრაქტორების, კომბაინებისა და ტექნიკის სხვა სახეობის რაოდენობა, უმჯობესდებოდა მისი სტრუქტურა და მათ მიერ შესრულებული სამუშაოების მოცულობა. საქართველოს სსრ მტს-ების პარკის ძირითადი სახეობის (ტრაქტორებისა და კომბაინის) მიერ მეხუთე ხუთწლედის პირველი სამი წლის მანძილზე კოლმეურნეობებში შესრულებულ სამუშაოთა საერთო მოცულობა შესაბამისად 191,6 და 271%-ით გაიზარდა. მაგრამ მის მიღმა იმალებოდა მანქანების (ტრაქტორის, კომბაინის და სხვა) დატვირთვის ჯერ კიდევ დაბალი დონე. 1953 წელს ერთი ტრაქტორის (15 ძალიანზე გადაყვანით) წლიური დატვირთვის კოეფიციენტი 1950 წელთან შედარებით 8 ჰექტარით შემცირდა, ხოლო კომბაინის — 45 ჰექტარით²¹. ყოველივე ამის მიზეზი იმაში მდგომარეობდა, რომ ჯერ კიდევ ადგილი ჰქონდა არსებითი ხასიათის ნაკლოვანებებს მტს-ების მუშაობაში.

16 ვ. რეხვიაშვილი, ტექნიკური პროგრესი და შრომის მწარმოებლურობის ზრდა სოფლის მეურნეობაში, თბ., 1969, გვ. 38.

17 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 52, საქ. 1, ფურ. 212.

18 იქვე, გვ. 212.

19 იქვე, საქ. 20, ფურ. 24.

20 იქვე, ფურ. 7, 24, იქვე, საქ. 1, ფურ. 57—58.

21 ვ. რეხვიაშვილი, ტექნიკური პროგრესი და შრომის მწარმოებლურობის ზრდა სოფლის მეურნეობაში, თბ., 1969, გვ. 38.

სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1953 წლის სექტემბრის პლენუმის დადგენილებაში ამ ნაკლოვანებათა შესახებ ნათქვამია:

„მტს-ების უმრავლესობაში ცუდად არის დაყენებული ტრაქტორებისა და სასოფლო-სამეურნეო მანქანების რემონტისა და შენახვის საქმე. ბევრ მტს-ში არ არის სარემონტო სახელოსნოები და საჭირო მოწყობილობა, გარაჟები და ფარდულები სასოფლო-სამეურნეო მანქანების შესანახავად, აგრეთვე სხვა საწარმოო და საყოფაცხოვრებო შენობები.

მტს-ების მატერიალურ-ტექნიკური მომარაგება დამაკმაყოფილებლად არ არის მოწყობილი“²².

მტს-ების მუშაობაში ზემოთ აღნიშნული ნაკლოვანებანი დამახასიათებელი იყო საქართველოს მტს-ების უმრავლესობისათვის.

ამ ნაკლოვანებათა აღმოფხვრის შედეგად მტს-ების მუშაობის გაუმჯობესებისა და საკოლმეურნეო წარმოების ყველა დარგის მექანიზაციაში მათი როლის შემდგომი გაძლიერების მიზნით სკკპ ცენტრალური კომიტეტის სექტემბრის პლენუმმა მიიღო შესაბამისი დადგენილება.

ამ დადგენილებით მტს-ებს დაეკისრათ, რომ უახლოეს ვადაში კოლმეურნეობებში მიეღწიათ ყველა სასოფლო-სამეურნეო კულტურის მოსავლიანობისა და მეცხოველეობის სულადობის ზრდის, მისი პროდუქტიულობის გადიდებისათვის. ამ მიზნით პლენუმის დადგენილებაში ნათქვამია: „მტს-ებმა უნდა დაამთავრონ მემინდვრობაში სამუშაოთა მექანიზაცია, ფართოდ გააჩაღონ მეცხოველეობაში, კარტოფილისა და ბოსტნეულის წარმოებაში შრომატევადი პროცესების მექანიზაცია, საკოლმეურნეო წარმოებაში დანერგონ მეცნიერებისა და მოწინავე პრაქტიკის მიღწევანი, უზრუნველყონ კოლმეურნეობათა შემდგომი საორგანიზაციო-სამეურნეო განმტკიცება და ამ საფუძველზე კოლმეურნეთა მატერიალური კეთილდღეობის გაუმჯობესება“²³.

ამასთან ერთად სკკპ ცენტრალური კომიტეტის სექტემბრის პლენუმმა დასახა ღონისძიებანი მტს-ებისათვის კვალიფიციური სპეციალისტების მომზადების მათი მატერიალური დაინტერესების ამაღლებისა და საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესების უზრუნველსაყოფად. ასევე დასახა ღონისძიებანი მტს-ების მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის გაძლიერების, მათი რთული ტექნიკური აღჭურვილობის შესაბამისად საწარმოო ტექნიკური ბაზის — სახელოსნოების, გარაჟებისა და ფარდულების მოკლე დროში მოწყობის შესახებ²⁴.

საქართველოს კპ ცენტრალურმა კომიტეტმა სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1953 წლის სექტემბრის პლენუმის დადგენილების შესაბამისად წინასწარ შეისწავლა საქართველოს სოფლის მეურნეობის წარმოების საქმეში არსებული ნაკლოვანებანი და 1953 წლის ოქტომბრის პლენუმზე განიხილა „სკკპ ცენტრალური კომიტეტის სექტემბრის პლენუმის შედეგები და საქართველოს პარტიული ორგანიზაციის ამოცანები რესპუბლიკის სოფლის მეურნეობის შემდგომი განვითარების დარგში“²⁵.

პლენუმზე ერთსულოვნად აღინიშნა, რომ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის, საბჭოთა მთავრობის განუხრელი ხელმძღვანელობით საქართველოს მშრომე-

22 სკკპ რეზოლუციებში, III, თბ., 1956, გვ. 883—884.

23 იქვე.

24 სკკპ რეზოლუციებში, III, თბ., 1956, გვ. 885—890.

25 საბჭოთა საქართველოს ხელმძღვანელი ორგანოები, თბ., 1970, გვ. 107.

ლებმა მნიშვნელოვანი წარმატებები მოიპოვეს სოციალისტური სოფლის მეურნეობის განვითარების საქმეში.

მაგრამ ამასთან ერთად, საქართველოს კპ ცენტრალური კომიტეტის პლენუმზე ამხილეს სერიოზული ნაკლოვანებანი როგორც მემინდვრობის, ისე მეცხოველეობის განვითარების საქმეში. პლენუმმა აღნიშნა, რომ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის სექტემბრის პლენუმზე სოფლის მეურნეობის განვითარების საქმეში აღნიშნული ნაკლოვანებანი მთლიანად შეეხებოდა საქართველოს სოფლის მეურნეობასაც. განსაკუთრებით ხაზი გაესვა რესპუბლიკაში სოფლის მეურნეობის მექანიზაცია-ელექტროფიკაციის, კერძოდ მტს-ების მანქანა-იარაღების, გამომუშავების კოეფიციენტის დაბალ დონეს.

საქართველოს კპ ცენტრალური კომიტეტის ოქტომბრის პლენუმმა პარტიის საოქმო, რაიონულ კომიტეტებს, პირველად ორგანიზაციებს, სოფლის მეურნეობისა და დამზადების სამინისტროებს დაავალა გაატარონ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის სექტემბრის პლენუმის მიერ დასაჯული კომპლექსური ღონისძიებანი მტს-ების მუშაობის შემდგომი გაუმჯობესების, ტექნიკის მიერ გამომუშავების კოეფიციენტის მნიშვნელოვანწილად ამაღლების უზრუნველსაყოფად.

საქართველოს კპ ცენტრალური კომიტეტის მიერ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის სექტემბრის პლენუმის დადგენილების განხორციელებისათვის კომპლექსური ღონისძიებების გატარებით 1954 წლისათვის გარკვეული წარმატებები მოიპოვეს მტს-ების მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის განმტკიცებასა და სოფლის მეურნეობის ძირითადი დარგების მექანიზაციაში. 1955 წლის პირველი იანვრისათვის საქართველოს მტს-ებში ტრაქტორების რიცხვი 1950 წელთან შედარებით გაიზარდა 30%-ით, ხოლო კომბაინების — 92%-ზე მეტად. 1950—1954 წლებში მტს-ებმა შეიძინეს 19940 ტრაქტორი, 847 კომბაინი, 3145 გუთანნი, 2394 კულტივატორი, 1950 სათესი მანქანა. მათ შორის 564 კვადრატულბუდობრივი სათესი მანქანა და ბევრი სხვა სასოფლო-სამეურნეო მანქანა. ყოველივე ამის შედეგად დიდად გაიზარდა მექანიზაციის დონე როგორც მემინდვრობის, ისე მესაქონლეობის დარგში. მტს-ების მიერ შესრულებულ სამუშაოთა მოცულობა 1954 წლისათვის 1950 წელთან შედარებით 106%-ს შეადგენდა, ე. ი. გაიზარდა 6%-ით.

1954 წელს მემინდვრობის დარგში მექანიზაციის დონე უდრიადა: ხენაში — 82%-ს, თესვაში — 80, კომბაინით მოსავლის აღებაში — 71, თიბვაში — 40, დასილოსებაში — 84 და ლეწვაში — 90,0%-ს. ასევე გაიზარდა 15 ძალიანი ტრაქტორის წლიური საშუალო გამომუშავება. რბილ ხენაზე გადაყვანით შესრულებულ იქნა 358 ჰექტარი, ნაცვლად გეგმით გათვალისწინებული 303 ჰექტარისა, ე. ი. 55 ჰექტარით მეტი.

კარგი მაჩვენებლები მოგვცეს 1954 წელს ზოგიერთმა მტს-ებმა. წითლის მტს-ებში 15 ძალიანმა ტრაქტორმა რბილხენაზე გადაყვანით შეასრულა 637 ჰექტარი, ქუთაისის — 564, აბაშის — 510, შირაქის — 403; ულიანოვკის — 550 ჰექტარი და სხვ.²⁸

საქართველოში მექანიზაციის დონე მემინდვრობის დარგებიდან ყველაზე უფრო დაბალი იყო მეჩაიეობაში, მევენახეობაში, მეთამბაქოეობაში და მეხილეობა-მებალეობაში. ამიტომ საქართველოს პარტიული ორგანიზაციების ხელ-

²⁸ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 34, საქ. 4, ფურც. 173.

მძღვანელობით მტს-ებმა განსაკუთრებული ყურადღება მიაქციეს ამ დარგების წარმოებაში მექანიზაციის დონის შემდგომ ამაღლებას. როგორც ცნობილია, საქართველოში მევენახეობის განვითარების საკითხს საკავშირო მთავრობა განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევს. მევენახეობის დარგში მექანიზაციამ მესხეთე ხუთწლედის დასასრულისათვის დაიკავა საპატიო ადგილი. საქართველოს კ ცენტრალურმა კომიტეტმა 1956 წლის ნოემბრის პლენუმზე განიხილა საკითხი: „საქართველოს საბჭოთა სოციალისტურ რესპუბლიკაში მევენახეობისა და მებაღეობის განვითარების შესახებ“²⁷ და მიიღო დადგენილება მევენახეობის შემდგომი განვითარების რეზერვების რაციონალურად გამოყენების უზრუნველსაყოფად. მევენახეობის წარმოების ერთ-ერთ ძირითად რეზერვს წარმოადგენდა შრომატევადი სამუშაოების მექანიზაციის შემდგომი ამაღლება. თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მევენახეობაში მექანიზაციის დანერგვას მიგვიტოვებთ იგი რაიონის — გურჯაანისა და ზესტაფონის მტს-ების სამეურნეო საქმიანობის შედეგები.

მექანიზაციის დანერგვამდე გურჯაანის რაიონის კოლმეურნეობები, ზესტაფონის რაიონის კოლმეურნეობებთან შედარებით, ყურძნის გაცილებით ნაკლებ მოსავალს იღებდნენ, მაგრამ როცა გურჯაანის რაიონის ვენახებში მექანიზაციის გამოყენებას სერიოზული ყურადღება მიექცა სურათი არსებითად შეიცვალა. მაგალითად, 1951—1955 წლებში გურჯაანის რაიონის კოლმეურნეობებში საშუალოდ მიღებულია ჰექტარზე 63 ცენტნერი ყურძენი, ხოლო ზესტაფონის კოლმეურნეობებმა ამავე პერიოდში მიიღეს მხოლოდ 42 ცენტნერი²⁸, ე. ი. 21 ცენტნერით ნაკლები. გურჯაანის რაიონის მთელმა რიგმა კოლმეურნეობებმა მევენახეობის შრომატევადი სამუშაოების მექანიზაციის შედეგად უფრო მეტი წარმატებები მოიპოვეს. სოფ. ჩუმლაყის კალინინის სახელობის კოლმეურნეობამ 1954 წელს 95 ჰექტარიდან საშუალო საჰექტარო მოსავალი მიიღო 129,5 ცენტნერი ყურძენი. ასეთივე წარმატებები ჰქონდათ მექანიზაციის დონის ამაღლების შედეგად თელავის რაიონის მევენახეებსაც.

მტს-ების მიერ ყველა მარკის ტრაქტორებისათვის დიფერენცირებული გრაფიკის და მისი შესრულებისადმი კონტროლის გაუმჯობესების შედეგად გაიზარდა წყების დატვირთვის შესრულების კოეფიციენტი. წითლის მტს-ებმა ყოველ ტრაქტორზე წყების დატვირთვის 1954 წლის გეგმა შეასრულეს 110%-ით. ულიანოეის — 127%-ით. მსგავსევე წარმატებებს მიაღწია ბევრმა სხვა მტს-მა.

ყოველი მარკის ტრაქტორთა წლიურ გამომუშავებაში სარეკორდო მაჩვენებლებს მიაღწიეს მთელმა რიგმა სატრაქტორო ბრიგადებმა და ტრაქტორისტებმა. წითლის მტს-ის № 4 ბრიგადამ, რომლის ბრიგადირად მუშაობდა შ. ხატიაშვილი, 1954 წლის გეგმა შეასრულა 128%-ით, ბრიგადამ მსუბუქ ხენაზე გადაყვანით მოხნა 8252 ჰექტარი და დაზოგა 2358 კგ. საწვავი მასალა. აპენის მტს-ის ტრაქტორისტმა კაციტაძემ ტრაქტორ „დტ“ 54-ით მოხნა 2130 ჰექტარი, ხოლო მახარაძის მტს-ის ტრაქტორისტმა ვასაძემ ტრაქტორ „სტზ-ნატი“-ით მოხნა 1752 ჰექტარი, 1800 კგ. საწვავი მასალის ეკონომია გააკეთა. ასეთივე წარმატებანი ჰქონდათ რესპუბლიკის ზოგიერთ სხვა მანქანა-ტრაქტორთა სადგურებს.

²⁷ საბჭოთა საქართველოს ხელმძღვანელი ორგანოები, თბ., 1970, გვ. 113.

²⁸ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 49, საქ. 42, ფ. 27.

ყოველივე ამის შედეგად, რესპუბლიკის მტს-ების მიერ კოლმეურნეობებისათვის (რბილ ხენაზე გადაყვანით) მიწის სამუშაოები 1954 წელს შესრულებულ იქნა 2778767 ჰექტარის მოცულობით, მაშინ როცა გეგმა ითვალისწინებდა 2420437 ჰექტარს, ე. ი. წლიური გეგმა შეასრულეს 18%-ის გადაჭარბებით²⁹.

ასევე გაიზარდა კომბაინების წლიური დატვირთვაც. მარტყოფის მტს-ის ყოველმა 15 ფუტიანმა კომბაინმა 1954 წელს შეასრულა 398 ჰექტარის სამუშაო, ბაღიაურის — 344, ბოლნისის — 338 ჰექტარი და ა. შ.

1954 წელს, როგორც ზემოთ მოტანილი მონაცემებიდან ჩანს, მნიშვნელოვანი წარმატებები მოიპოვეს სოფლის მეურნეობის ძირითადი დარგების მექანიზაციის ამაღლებაში, ეს განხორციელებულ იქნა ორი გზით: პირველი, მტს-ებში უახლესი ტექნიკის დანერგვით; ხოლო მეორე, ყოველი მარკის ტრაქტორის საშუალო-წლიური დატვირთვის სწორი ორგანიზაციისა და მისი შესრულებისათვის კონტროლის სრულყოფით.

ამრიგად, საქართველოს პარტიული ორგანიზაციების ხელმძღვანელობით მტს-ების ინჟინერ-მექანიზატორთა და სხვა მუშაკთა თავდადებულმა ბრძოლამ სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1953 წლის სექტემბრის პლენუმის გადაწყვეტილებათა განხორციელებისათვის დიდად შეუწყო ხელი რესპუბლიკის მტს-ების მუშაობის გაუმჯობესებას, კერძოდ ყოველი მარკის ტრაქტორის საშუალო დატვირთვის შემდგომ გადიდებას.

მტს-ების ტექნიკის ექსპლუატაციის სწორმა ორგანიზაციამ 1954 წელს ხელი შეუწყო რესპუბლიკის კოლმეურნეობების საქმიანობის ერთგვარი წარმატებებით დამთავრებას, გაიზარდა სოფლის მეურნეობის ზოგიერთი კულტურის მოსავლიანობა, ამაღლდა საზოგადოებრივი მეურნეობის პროდუქტების სასაქონლო დონე. ამის შესაბამისად გადიდა კოლმეურნეობებისა და კოლმეურნეთა ფულადი შემოსავალი, განუყოფელი და წარმოების ძირითადი ფონდები. კოლმეურნეობები გადაიქცნენ ორგანიზაციულად მტკიცე და ძლიერ მეურნეობებად. უნდა ითქვას, რომ 1954 წელს 1940 და 1941 წლებთან შედარებით რესპუბლიკის კოლმეურნეობებში ყურძნის წარმოება თითქმის 3-ჯერ გაიზარდა, კურკოვანი და თესლოვანი ხეხილის — 2-ჯერ და მეტად, ჩაის მწვანე ფოთლის მოსავლიანობა — 1,7-ჯერ და ა. შ. ასევე გაიზარდა აღნიშნული კულტურების საჰექტარო მოსავლიანობა და მათი სასაქონლო ნაწილის მოცულობა. 1954 სამეურნეო წელს ერთ ჰექტარზე საშუალოდ მიღებულ იქნა ხარისხოვანი ჩაის ფოთოლი 2,5 ცენტნერამდე, ყურძენი — 55 ცენტერი, თამბაქო — 10,01 ცენტერი და ა. შ.

ცალკეულმა კოლმეურნეობებმა საშუალო საჰექტარო მოსავლიანობის უფრო მაღალი სარეკორდო მაჩვენებლები მოგვცეს. ქობულეთის რაიონის სოფელ დაგვას ვოროშილოვის სახელობის კოლმეურნეობამ 161 ჰექტარი ჩაის მოსავლიან პლანტაციიდან საშუალო საჰექტარო მოსავალი მიიღო 5970 კილოგრამი, ხოლო მახარაძის რაიონის სოფელ ნატანების სტალინის სახელობის კოლმეურნეობამ 199 ჰექტარიდან ყოველ ჰექტარზე — 5146 კგ., გურჯაანის რაიონის სოფელ ჩუმლაყის კოლმეურნეობამ 90 ჰექტარი ვენახიდან საშუალო საჰექტარო მოსავალი მიიღო 129 ცენტერი, ზესტაფონის რაიონის სოფელ ალავერდის ორჯონიკიძის სახელობის კოლმეურნეობამ 38 ჰექტარი ვენახიდან საშუალო საჰექტარო მოსავალი მიიღო 83 ცენტერი; თელავის რაიონის სოფელ

²⁹ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 34, საქ. 4, ფურც. 166—766 და 173—175.

არქანის მახარაძის სახელობის კოლმეურნეობამ 40 ჰექტარიდან ჰექტარზე საშუალოდ მიიღო 150,6 ცენტნერი ყურძენი. ლაგოდეხის რაიონის კალინინის სახელობის კოლმეურნეობამ 50 ჰექტარი თამბაქოს პლანტაციიდან ჰექტარზე საშუალოდ მიიღო 24,5 ცენტნერი, ე. ო. რესპუბლიკაში საშუალო საჰექტარო მოსავალთან შედარებით თითქმის 2,5-ჯერ მეტი. 1954 წელს რესპუბლიკაში ასეთივე წარმატებებს მიაღწია მთელმა რიგმა კოლმეურნეობებმა³⁰.

შესადარა წლებში საქართველოს კოლმეურნეობათა ფულადი შემოსავალი გაიზარდა 3,5-ჯერ. ასევე დიდად გადიდა განუყოფელი ფონდები და წარმოების ძირითადი საშუალებები. მათი ზრდა 1954 წელს 1953 წელთან შედარებით 64,8 მილ. მანეთს შეადგენდა³¹.

მიუხედავად იმისა, რომ 1954 წელს მტს-ებმა გარკვეულ წარმატებებს მიაღწია წინაწლებთან შედარებით და ამით ხელი შეუწვევს რესპუბლიკის კოლმეურნეობებში რიგი სასოფლო-სამეურნეო კულტურების მოსავლიანობის გადიდებას, ფულადი შემოსავლიანობის ზრდასა და კოლმეურნეობათა სამეურნეო-ორგანიზაციულ განმტკიცებას, ჯერ კიდევ მათი (მტს-ების) მუშაობაში კვლავ იგრძნობოდა არსებითი ხასიათის ნაკლოვანებები. მტს-ების კოლმეურნეობებისადმი საწარმოო მომსახურების მწარმოებლურობის გადიდებას ხელს უშლიდა მისი ქსელის განლაგების ნაკლოვანებანი. წითელი წყაროს რაიონში 13 კოლმეურნეობას 4 მტს-ი ემსახურებოდა, სიღნაღის რაიონში 27 კოლმეურნეობას ისევე 4 მტს-ი, მაშინ, როდესაც სოხუმის, ბათუმისა და ტყიბულის რაიონების კოლმეურნეობები მტს-ების საწარმოო მომსახურების გარეშე იყო დარჩენილი. წვრილი მტს-ების ერთი-მეორის გვერდით არსებობა და სატრაქტორო ბრიგადების დაწვრილერთეულება იწვევდა ადმინისტრაციული და საწარმოო ხარჯების გადიდებას, რაც უარყოფითად მოქმედებდა შესრულებულ სამუშაოთა თვითღირებულებაზე. ამან განაპირობა ის, რომ მთელ რიგ მტს-ებში კვლავ დაბალი იყო ტრაქტორების როგორც წლიური, ისე წლების საშუალო გამომუშავების კოეფიციენტი. ყოველივე ამის გამო ცაგერის მტს-ებმა 1954 წელს მინდვრის სამუშაოების გეგმა შესრულეს მხოლოდ 46,7%-ით; ამბროლაურის — 67,8; ბორჯომის — 74,1; კოდორის — 70,6; გუდაუთის — 81,2; გმარეთის — 88,4; იორის — 93,4; ენისელის — 96,8, ნაფარეულის — 98,5%-ით³² და. ა. შ.

საკოლმეურნეო მეცხოველეობის ფერმებში შექანიზაციის დაბალი დონის ერთ-ერთი მიზეზი იმაში უნდა ვეძიოთ, რომ ამ საქმისადმი მზრუნველობა რესპუბლიკაში დაიწყო მხოლოდ 1950 წლიდან, განსაკუთრებით სკკპ ცენტრალური კომიტეტის 1953 წლის სექტემბრისა და საქართველოს კპ ცენტრალური კომიტეტის ოქტომბრის პლენუმების შემდეგ. ერთი წლის განმავლობაში ამ მიმართულებით მცირე როდი გაკეთდა, მაგრამ, ბუნებრივია, შეუძლებელი გახდა უფრო ფართო მასშტაბით აგვეშენებინა, ან ძველი ფერმების რეკონსტრუქცია მოგვეხდინა, რათა შესაძლებელი ყოფილიყო ტექნიკის უახლესი მანქანებისა და აგრეგატების რეკონსტრუირებულ ფერმებში გამართვა. ამასთან ერთად, არ შეიძლება ანგარიში არ გაეწიოს იმასაც, რომ მეცხოველეობის ფერმებში უკვე არსებული მანქანებისა და აგრეგატების ექსპლუატაციის გამოყენების დონე მეტად დაბალი იყო. რესპუბლიკის კოლმეურნეობის მესაქონლეობის

30 პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 34, საქ. 419, ფურც. 11—12.

31 იქვე, საქ. 465, გვ. 1.

32 იქვე, აღწ. 40, საქ. 98, ფ. 14.

ფერმების განკარგულებაში მყოფი საქონლის საკვების დასამზადებელი აგრე-
გატებიდან 1954 წელს გამოუყენებელი იყო მხოლოდ 30,9%-ი, ძირხვენების
საქრელის — 23,4, ავტომატური წყალდაღების — 23,4, კოპტონის დასამუშა-
ვებლებისა — 20,8, ჩაის დასაქრელის — 24,8, დასილოსებული საკვების საქრე-
ლისა — 25,3 და ძირხვენების გასარეცხის — 26,6%-ი³³. მექანიზაციის დაბალი
დონის ძირითადი მიზეზი უნდა ვეძიოთ მტს-ების ხელმძღვანელობაში, მართვის
საქმის არსებულ ნაკლოვანებებში.

წითლის მტს-ის ინჟინერ-მექანიზატორები სკკპ 1953 წლის სექტემბრის
პლენუმის დადგენილებების განხორციელებისათვის 1954 წელს სოციალისტურ
შეჯიბრებაში ჩაებნენ რსფსრ ყველაზე ძლიერ მედვედევის მტს-ებთან და სო-
ციალისტურ ვალდებულებად იკისრეს: მეცხოველეობის სამი ფერმის მთლიანი
მექანიზაცია, ყოველი ადგილობრივი ჯიშის ერთი საფურაყე ძროხიდან 1100
ლიტრი რძის მიღება, ნაცვლად გეგმით გათვალისწინებული 900 ლიტრისა, 8960
ჰექტარი პურეულიდან ერთ ჰექტარზე საშუალოდ 22 ცენტნერი მარცვლის აღე-
ბა; 19540 ჰექტარი მზესუმზირის ნათესიდან ყოველ ჰექტარზე 18 ცენტნერის
მიღება; 1110 ჰექტარი სიმინდის ნათესიდან ჰექტარზე 30 ცენტნერი ხმელი სი-
მინდის მიღება; ყოველი განაპარსი ცხვრიდან — 4 კგ. მატყლის მიღება, ყოვე-
ლი დედა ღორიდან 16 გოქის გამოზრდა და თოხლის 98%-ის შენარჩუნება³⁴.

1954 წელს წითლის მტს-ებმა მინდვრის სატრაქტორო სამუშაოები, აგრო-
ტექნიკური ნორმების დაცვიტ. შედარებით 1953 წელთან გადაჭარბებით შეას-
რულეს და ამით საფუძველი ჩაუყარეს სოფლის მეურნეობის კულტურების
მოსავლიანობის გადიდებასა და მეცხოველეობის პროდუქტიულობის შემდგომ
ამაღლებას.

ულიანოვკის მტს-მა 1954 წელს ყოველ ტრაქტორზე (15 ძალიანზე გადა-
ყვანიტ) დაამუშავა 550 ჰექტარი, მაშინ, როდესაც იმავე პირობებში მყოფმა
კაქრეთის მტს-მა დაამუშავა 344 ჰექტარი; ქუთაისის მტს-მა — 564 ჰექტარი,
ხოლო მაიაკოვსკის — 1306 ჰექტარი. ყვარელის მტს-მა, რომელსაც ენისელის
მტს-თან შედარებით ცუდი პირობები ჰქონდა, ტრაქტორის (15 ძალიანზე გადა-
ყვანიტ) დატვირთვის კოეფიციენტი 478 ჰექტარამდე გაადიდა, ხოლო ენისე-
ლის მტს-მა გამოიმუშავა 322 ჰექტარი, ე. ი. რესპუბლიკის საშუალო წლიურ
მაჩვენებლებთან შედარებით 27 ჰექტარით ნაკლები.

ამრიგად, რესპუბლიკის მტს-ების მრავალმხრივი და შინაარსიანი სამეურ-
ნეო საქმიანობიდან მოტანილი ცალკეული ეპიზოდები იმაზე ლაპარაკობენ, რომ
ერთნაირი მატერიალურ-ტექნიკური ბაზის მქონე და ერთი და იგივე კლიმატურ-
ნიადგობრივ პირობებში მყოფი მტს-ების მუშაობის განსხვავებული სამეურ-
ნეო მაჩვენებლები გამოწვეულია ხელმძღვანელობისა და შრომის ორგანიზაცი-
ის განსხვავებული დონით.

მტს-ების ტექნიკის საკოლმეურნეო წარმოებაში რაციონალურ გამოყე-
ნებას დიდად შეუწყო ხელი მისი ქსელის განლაგების გაუმჯობესებამ, როგორც
მტს-ების, ისე სატრაქტორო ბრიგადების გამსხვილებამ და სამეურნეო ანგარიშ-
ზე გადაყვანამ. რომელთა განხორციელება დაიწყო 1955 წლის დამდეგიდან³⁵.

³³ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 34, საქ. 419, ფურც. 7—8.

³⁴ იქვე, ფ. 14, აღწ. 32, საქ. 1, ფურც. 464—470.

³⁵ იქვე, აღწ. 40, საქ. 98, ფურც. 14.

მტს-ებისა და სატრაქტორო ბრიგადების გამსხვილებამ და სამეურნეო ანგარიშზე გადაყვანამ ხელი შეუწყო, ერთი მხრივ, ადმინისტრაციული და საწარმოო ხარჯების შემცირებას, ხოლო მეორე მხრივ, სამეურნეო ანგარიშზე გადასული გამსხვილებული მტს-ებისა და სატრაქტორო ბრიგადების უფრო ოპერატიულ მუშაობას. ამიერიდან მტს-ების საწარმოო მომსახურების სფეროს შემოემატა 60 კოლმეურნეობაზე მეტი, ხოლო სატრაქტორო სამუშაო (რბილ ხვნაზე გადაყვანით) გაიზარდა 60-80 ათასი ჰექტარით³⁶.

მტს-ებისა და სატრაქტორო ბრიგადების გამსხვილებამ გამოიწვია მმართველი და უშუალო მწარმოებელი კადრების შემადგენლობის გაუმჯობესება. ამან კი ხელი შეუწყო სატრაქტორო და სხვა ტექნიკის დატვირთვის საშუალო კოეფიციენტის შემდგომ გადიდებას და შესრულებულ სამუშაოთა თვითღირებულების შემცირებას.

გამონაკლისს როდი წარმოადგენდა შულავერის მტს-ი, რომელმაც 1956-1957 სამეურნეო წელს ყველა მარკის ტრაქტორის გეგმა გადაჭარბებით შეასრულა. ამ მტს-მა 1956 სამეურნეო წელს 1955 წელთან შედარებით ტრაქტორ „ნატის“ წყების გეგმა საშუალოდ შეასრულა გადამეტებით 1,6-ჯერ, „უნივერსალის“ — 1,5-ჯერ; „დტ—54“-ის 4,3-ჯერ; „კდ—35“-ის — 1,7-ჯერ; „ს.—80“-ის 1,1-ჯერ და „ხტზ-ს — 1,2-ჯერ.

სატრაქტორო სამუშაოების შესრულების მაღალი სარეკორდო მაჩვენებლები მოგვცეს შულავერის მტს-ის ტრაქტორისტებმა. ახმეტოვმა და ასაევმა „დტ—54“ მარკის ტრაქტორებით საგაზაფხულო ხვნა წყებაში საშუალოდ შეასრულეს 63—63 ჰექტარის რაოდენობით³⁷, რაც წყების გეგმას 12-ჯერ აღემატებოდა. 1950 წელს 1946 წელთან შედარებით რესპუბლიკის მასშტაბით სატრაქტორო სამუშაოები შესრულდა 234,6%-ით; 1953 წელს 1950 წელთან შედარებით — 191,6; 1955 წელს 1953 წელთან შედარებით — 142,2 და 1957 წელს 1955 წელთან შედარებით — 105,1%-ით³⁸. ამის შედეგად რესპუბლიკაში 1950-1957 წლებში დიდად გაიზარდა სოფლის მეურნეობის ძირითადი კულტურების წარმოებისა და მესაქონლეობის ფერმებში შრომატევად სამუშაოთა მექანიზაციის დონე.

საკვლევ პერიოდში საგრძნობლად გაიზარდა სოფლის მეურნეობის ელექტრიფიკაცია, ამას დიდად შეუწყო ხელი 1950—1957 წლებში კოლმეურნეობათა გამსხვილებამ. გამსხვილებულ კოლმეურნეობებს საშუალება მიეცათ ეშენებინათ უფრო მძლავრი ელექტროსადგურები. ფართო გავრცელება ჰპოვა საკოლმეურნეობათაშორისო მსხვილი ელექტროსადგურების მშენებლობამ. თუ 1950 წელს სოფლის ელექტროსადგურების სიმძლავრე 19,164 ათას კვ. შეადგენდა ამ მაჩვენებელმა 1955 წელს 39,1 ათას კვტ. მიაღწია³⁹. ელექტროენერჯის ბალანსის ზრდა ძირითადად მოხდა ელექტროსადგურების ხარისხობრივი ცვლილებების ხარჯზე. „თუ 1951 წელს ექსპლუატაციაში შეყვანილი სოფლის ელექტროსადგურების საშუალო სიმძლავრე 200 კვტ. უდრიდა, 1955 წელს ამ მაჩვენებელმა 1700 კვტ. შეადგინა“⁴⁰.

³⁶ პარტიული არქივი (თბილისი), ფ. 14, აღწ. 40, საქ. 98, ფურც. 15.

³⁷ იქვე, ფურც. 316.

³⁸ საბჭოთა საქართველოს 40 წელი, სტატ. კრებული, თბ., 1961, გვ. 102.

³⁹ ვ. რეხვიასვილი, სოფლის მეურნეობრივი წარმოებას ელექტრიფიკაცია და შრომის მწარმოებლობის ზრდა, თბ., 1965, გვ. 64—65.

⁴⁰ იქვე.

საკვლევ პერიოდში მწყობრში ჩადგა სოფლის ისეთა მძლავრი ჰიდრო-ელექტროსადგურები, როგორცაა: ტირიფონჰესი, ბოლნისჰესი, დურიფშჰესი, მოქვაჰესი, მაჭახელაჰესი და სხვ.⁴¹.

რესპუბლიკაში სოფლის ელექტროსადგურების რაოდენობა 1951 წლის 144-დან გაიზარდა 1957 წელს 366-მდე. მათი სიმძლავრე 26,64 კვტ-დან გაიზარდა 468 ათასი კვტ-მდე, აღნიშნულ პერიოდში სოფლის მეურნეობაში ელექტროენერჯის გამოყენება გაიზარდა 3,5-ჯერ⁴². მიუხედავად ყოველივე ამისა, ჯერ კიდევ დაბალი იყო ელექტროენერჯის საწარმოო დანიშნულებისამებრ გამოყენების დონე. 1121 ელექტროფიცირებული კოლმეურნეობიდან საწარმოო დანიშნულებისათვის ელექტროენერჯიას მხოლოდ 978 კოლმეურნეობა იყენებდა⁴³. ხოლო მტს-ების 30%-მდე ჯერ კიდევ არ იყო ელექტროფიცირებული.

ამრიგად, საქართველოს კომუნისტური პარტიის ხელმძღვანელობით მეხუთე ხუთწლეულისა და მეექვსე ხუთწლეულის დასაწყისში საგრძნობლად გაიზარდა მტს-ების ტექნიკის საკოლმეურნეო წარმოებაში გამოყენება.

⁴¹ ე. რ ე ხ ვ ი ა შ ვ ი ლ ი, სოფლის მეურნეობრივი წარმოების ელექტროფიკაცია და შრომის მწარმოებლობის ზრდა, თბ., 1965, გვ. 64—65.

⁴² იქვე, გვ. 50.

⁴³ იქვე, გვ. 69—71.

მიხეილ სამსონაძე

საქართველოს საბარემო მაჭრობის ისტორიიდან XVIII ს. მიწურულსა და XIX ს. დასაწყისში

XVIII საუკუნე, საქართველოს ისტორიაში დიდი პოლიტიკური მოვლენებით აღინიშნა. ორი მნიშვნელოვანი პოლიტიკური გაერთიანების — აღმოსავლეთში ქართლ-კახეთის სამეფოს, ხოლო დასავლეთში იმერეთის სამეფოს — ჩამოყალიბება-განმტკიცება, ფეოდალური დაქუცმაცებულობის მოსპობის დასაწყისი იყო.

ბრძოლა სათავადოთა სისტემის წინააღმდეგ (რაც ქვეყნის აღდგენისათვის ერთ-ერთი მთავარი ნაბიჯი იყო), პოლიტიკური ხელისუფლების განმტკიცება, ძირითადი მწარმოებელი კლასის — გლეხობის უფლებრივი მდგომარეობის გაუმჯობესება. საბაჟო სისტემის მოწესრიგების ცდები, მორიგი ჯარის შემოღება. და ამ გზით, ლეკი ყაჩაღების თარეშის მნიშვნელოვანი შემცირება საქართველოს გზებზე, ქვეყნის ეკონომიური აღმავლობის გარკვეულ საფუძველს ჰქმნიდა. ამას კიდევ უფრო უწყობდა ხელს ქართლ-კახეთის სამეფოს მნიშვნელოვანი წარმატებები გარეშე მტრებთან ბრძოლაში, რომელიც მას არა მარტო უმკვიდრებდა უძლიერესი პოლიტიკური ერთეულის სახელს ამიერკავკასიაში, არამედ მნიშვნელოვან ეკონომიურ საფუძველსაც. ჰქმნიდა ამისათვის და ამ საქმეში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა ისეთი მნიშვნელოვანი ეკონომიური ცენტრების დაპატრონებას როგორც იყო ვანჯა და ერევანი.

სასაქონლო ურთიერთობის შემდგომი განვითარება იწვევდა არსებული სავაჭრო ცენტრების (თბილისი, გორი, თელავი, სიღნაღი, სურამი, ქუთაისი და ა. შ.) გაფართოებას და ახალი სავაჭრო ცენტრების ჩამოყალიბებას, რომლებიც მნიშვნელოვან ადგილს იკავებდნენ კავკასიისა და ზოგჯერ უფრო ფართო მასშტაბის ვაჭრობაში და თანდათან ქალაქებად ყალიბდებოდნენ.

XVII საუკუნის მიწურულსა და განსაკუთრებით XVIII საუკუნის საქართველოში საკმაოდ მკვეთრად ჩამოყალიბებულ სასაქონლო მეურნეობასთან გვაქვს საქმე. XVIII საუკუნის ერთ-ერთ კანონპროექტში პირდაპირაა აღნიშნული, რომ ხელოსნები „საქმეს გამოიყენენ თავიანთის მუშაობით გასასყიდად“¹. საქართველოში მოქმედი კანონმდებლობის მიხედვით სპეციალური გადასახადი არის გათვალისწინებული ბოსტნეული კულტურების იმ ნათესებზე, რომლებიც ბაზარზე გასატანად არის გამოიზნული². ყოველივე ამან განაპირობა ის გარემოება, რომ მოკემულ პერიოდში, რიგ სამეფო და საუფლისწულო სოფლებში, ადგილი ჰქონდა საგლეხო ნატურალური გადასახადების ნაწილობრივ, და უფრო იშვიათად მთლიანადაც, ფულადი გადასახადებით შეცვლას.

1 სამოქალაქო სჯულდებეა, დ. ფურცელაძის გამოცემა, თბ., 1966, გვ. 139.

2 ქართული სამართლის ძეგლები, ი. სურგულაძის გამოც., თბ., 1970, გვ. 446.

მრავალფეროვანი რელიეფური და კლიმატური პირობები, ინტენსიური სასაქონლო მეურნეობის პირობებში, განაპირობებდა შრომის გეოგრაფიული დანაწილების შედარებით ადრეული ჩამოყალიბების ტენდენციას. საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებს შორის ინტენსიური გაცვლის პირობებში, გარკვეულ რაიონში მეურნეობის გარკვეული დარგები იჭერენ წამყვან მნიშვნელობას. არქანჯელო ლამბერტი ჯერ კიდევ XVII საუკუნის შუახანებში აღნიშნავდა, „რომ იმერეთის მთებში არის კიდევ რკინის მადნები იმდენი, რომ ზოგ ადგილას ხალხი სხვა ხელობას არ ეტანება მხოლოდ რკინას იღებს მადნიდან და ამ რკინისაგან აკეთებენ სხვადასხვა ნივთებს“³.

კახეთისა და იმერეთის რიგ რაიონებში წამყვან ადგილს მეღვინეობა იკავებს. ქართლში მარცვლეული კულტურები და მებაღეობა, ქიზიყისა და იმერეთის ზოგიერთ ადგილებში მებაბრეშუმეობა და ა. შ. მსგავსი მდგომარეობა იქმნებოდა დამმუშავებელი მრეწველობის მიმართაც. თბილისსა და ქართლში ბამბეულის დამუშავება უპირატეს ადგილს იჭერს, კახეთში აბრეშუმის, იმერეთში კი სელისა და აბრეშუმის და ა. შ. აპიტომ სრულიად ბუნებრივია რომ XVIII საუკუნის თბილისის ბაზარზე უხვად შეხვდებოდით იმერულ თავთას. დარაიას. ცხენის აკაშმულობას, სავარცხლებს, ზონის ბაზარი კი სავსე იყო მრავალფეროვანი ასორტიმენტის ბამბეულის ნაწარმით „თბილისის ფაბრიკებიდან“⁴.

დამახასიათებელია, რომ კახეთიდან გააქვთ ღვინო იმერეთში, ამავე დროს კახეთში არანაკლები რაოდენობით შემოაქვთ იმერული ღვინო. ამ მოვლენის ახსნა სრულიად მარტივია, თუ გავითვალისწინებთ, რომ მათი ხარისხი განსხვავებული იყო. იმერული ღვინო კახეთშიც კი კახურზე გაცილებით იაფი ფასობდა და ამდენად მოსახლეობის დაბალი ფენების ყოველდღიური მოხმარების საგანი იყო.

წინააზიის ქვეყნებში ოდითგანვე იყო დაკანონებული წესი, რომელიც ვაჭრობისა და ვაჭრების ერთგვარ ხელშეუხებლობას გულისხმობდა, ისე, რომ თვით მეომარ ქვეყნებს შორისაც არ წყდებოდა სავაჭრო ურთიერთობა, და საქართველოს მეტად მოხერხებული გეოგრაფიული მდებარეობა, განაპირობებდა ვაჭრობის საკმაოდ მნიშვნელოვან განვითარებას საერთო პოლტიკური და ეკონომიური თვალსაზრისით მძიმე წლებშიც კი.

XVIII საუკუნიდან სავაჭრო ურთიერთობა მნიშვნელოვნად ძლიერდება. მასალების ნაკლებობა დიდად უშლის ხელს საქართველოს ვაჭრობის განვითარების სრული სურათის დახასიათებას, მაგრამ პირდაპირი და არაპირდაპირი ცნობების მოშველიებით მაინც შეიძლება მისი ძირითადი მომენტები წარმოვიდგინოთ.

XVIII საუკუნეში საქართველოში და განსაკუთრებით თბილისში ვაჭართა მეტად ძლიერი ფენა არსებობდა, რომელსაც წამყვანი ადგილი ეჭირა არა მარტო საქართველოსა და კავკასიის, არამედ, საერთოდ, წინა აზიისა და რუსეთთან ვაჭრობაშიც. ეროვნული შემადგენლობის მიხედვით ეს ფენა ძირითადად შედგებოდა გაქართველებული სომხებისაგან. საკუთრივ ქართველებისაგან და კათოლიკე ქართველებისა და სომხებისაგან.

³ არქანჯელო ლამბერტი, საქართველოს აღწერა, მეორე გამოცემა, თბ., 1938, გვ. 190.

⁴ გიულდენშტედტის მოგზაურობა საქართველოში (შემდეგში შემოკლებით: „გიულდენშტედტის მოგზაურობა“...), ტ. 1, გვ. 261, თბ., 1962.

ვაჭრობის მნიშვნელოვანი განვითარების ნიშანია ის, რომ ქართველი ვაჭრები თავისი ქვეყნის საქონლის ფართო გატანით ვაჭრობას ეწეოდნენ. მათი მოღვაწეობის მთავარ სფეროს კავკასიის პროვინციები შეადგენდნენ. ს. დ. ბურნაშოვი შემდეგნაირად ახასიათებს საქართველოს საგარეო ვაჭრობას: „ვაჭრობენ სპარსეთთან და ინდოეთთან, რუსეთიდან მცირე რაოდენობით ჩამოტანილი საქონლით; ხოლო იქედან ქარავნებით იღებენ აბრეშუმის (და) ბამბის სპარსულ და ინდურ ქსოვილებს, ასევე ფაიფურის ჭურჭლეულს; დიდი ვაჭრობა აქვთ მთიელ და სპარსელ ახლო მეზობლებთან მათი ხელსაქმნარით ანუ სპილენძის ჭურჭლით, მოჩითული, შეღებილი და თეთრა ბამბის ტილოებით, ცხენის მოსართავეებით, ხმლებითა და ხანჯლებით, რკინის წვრილმანი საქონლით, ლაბადებით, ქუდებითა და ფეხსაცმელებით, რამეთუ ამ საქიროებებით კავკასიის თითქმის ყველა ხალხები და ყველა მეზობლები თბილისელი სომხების შრომის მოყვარეობის საშუალებით სარგებლობენ“⁵.

როგორც ვხედავთ დახატულია საკმაოდ მკვეთრი და საგულისხმო სურათი, რომელიც მიუთითებს არა მარტო ვაჭრობის განვითარებაზე, არამედ საქართველოს მრეწველობის საკმაოდ მაღალ დონეზეც, რომელიც აკმაყოფილებდა ქვეყნის მოთხოვნილებებს მაშინდელი სამრეწველო წარმოების თითქმის სრული პროდუქციით და ასეთივე ფართო მასშტაბით გადიოდა კავკასიის ბაზარზეც. თუ ავტორს დავუჭერებთ, და ჩვენ არავითარი საფუძველი არა გვაქვს მას არ დავუჭეროთ, ქართულ სამრეწველო პროდუქციას თითქმის დაპყრობილი ჰქონდა კავკასიის ბაზარი.

ამ ვაჭრობის საერთო ცენტრი, რა თქმა უნდა, თბილისი იყო. თბილისში თავს იყრიდა სამრეწველო და სასოფლო-სამეურნეო პროდუქცია მთელი საქართველოდან და საქართველოს იმ ადგილებიდანაც, რომელიც მაშინ მტრის ხელში იყო (ახალციხე, ფოთი და ა. შ.); მაგალითად, გიულდენშტედტის მოწმობით: „რიონის შესართავში მდებარე თურქული ქალაქ ფოთიდან იმერლებს თბილისში მოაქვთ ქვების ჯაჭვები, სპილენძის ქვებები და საერთო სახმარი სპილენძის ჯამჭურჭელი...“⁶ ლეკთა სხვადასხვა თემების თბილისთან სისტემატურ სავაჭრო ურთიერთობაზე არაერთი ცნობა მიუთითებს. 1802 წელს დეისტ. სტატსკი სოვეტნიკი კოვალენსკი ენორინგს მოახსენებდა: „შიკრიკმა მოიტანა ანწუხისა და კაპუჩინის ხალხებისაგან ჩემს სახელზე გამოგზავნილი წერილები, რომლებშიც ისინი ითხოვენ ნება მიეცეთ. რათა უწინდებურად აწარმოონ ვაჭრობა საქართველოსთან, რისთვისაც მათ უკვე გამოუშვეს საზღვარზე ერთი ქარავანი; მეორეს მხრივ აქაური ვაჭრები და ხელოსნები, რომელთა ნაწარმითაც უწინ ლეკებთან ვაჭრობა წარმოებდა... დაყინებით ითხოვენ, რათა ლეკებს ნება მიეცეთ ძველებურად აწარმოონ ვაჭრობა საქართველოში“⁷.

როგორც ვხედავთ, ორივე მხარე დიდად დაინტერესებულია ამ ვაჭრობით. რაც მათ ურთიერთგანპირობებულობაზე მიუთითებს. მთიელებს არ შეუძლიათ ცხოვრება ქართული პროდუქციის გარეშე, ხოლო ქართველი ვაჭარ-ხელოსნებისათვის ისინი სასურველი გამსაღებლები არიან.

მაგრამ თბილისი მეზობელ ხალხებთან, თუ მთიელთა თემებთან, ვაჭრობის ერთადერთი ცენტრი არ ყოფილა. ერთ-ერთი ასეთი მნიშვნელოვანი ცენტრი

⁵ С. Д. Бурнашова, Картина Грузии или описание политического состояния царств Карталинскаго и Кахетинскаго, Кврск, 1793.

⁶ გიულდენშტედტის მოგზაურობა..., ტ. 1, გვ. 251.

⁷ В. А. Гамрекли, Торговля связи Восточной Грузии с Северным Кавказом, Тб., 1968, გვ. 27.

იყო ონი; გიულდენშტედტი მას შემდეგნაირად აღწერს: „ონში ცხოვრობენ იმერლები, სომხები და ებრაელები ყველანი ლაპარაკობენ ქართულად, ერთმანეთში კი თავიანთ ენაზე, სომხები და ებრაელები ვაჭრობენ წედისიდან მოტანილი რკინის ნივთებით, ბამბის ქსოვილებით ქართლიდან და მარილითა და ფეტვით; ამიტომაც ოსები მოდიან აქ დვალებიდან და დუგორიდან; ბალყარები, ბასიანელები და აგრეთვე სვანებიც მოდიან“⁸. ავტორი კვლავ უბრუნდება ამ საკითხს როცა ბასიანის პროვინციაზე ლაპარაკობს და აღნიშნავს. რომ: „... ბალყარებს რაჭაში, რიონზე მდებარე ონში გამართულ ბაზრობაზე მოაქვთ უხეში მალა, ქეჩა და მისთანები და ყიდულობენ ბამბის ქსოვილებს და სხვას“⁹. შემდეგ ლაპარაკობს რა აღნიშნული ხალხების საქართველოსთან დამოკიდებულებაზე სხვა ადგილას იგი კვლავ აღნიშნავს: „ქართველ მეფესთან ახლა მათ არავითარი კავშირი არა აქვთ, რადგან ისინი, ამჟამად ძალიან სუსტები არიან და აგრეთვე გადმოსასვლელი რაჭიდან და სვანეთიდან ძალზე მძიმეა... რომ მათ ამ პროვინციებიდან მალყარში და აქედან კი ჩეგმსა და ყარაჩაიში შეეძლოთ მოსვლა. მალყარები კი მაინც დადიან რაჭაში, ონის ყოველკვირეულ ბაზრობაზე, სადაც თავისი საქონელი — ქურქები, ქეჩები და ჩექმები მოაქვთ და ცვლიან ბამბის ქსოვილებზე და რკინის იარაღებზე“¹⁰.

ლეკთა ტომებისათვის ყველაზე ხელმისაწვდომი კახეთი იყო, ამიტომ ისინი სწორედ კახეთთან აწარმოებდნენ გაცხოველებულ ვაჭრობას. ვახუშტის ცნობით სწორედ აქედან ეზიდებოდნენ ისინი საკვებს, ქსოვილებს და სხვა საჭირო საქონელს. ამაზე მიუთითებს გიულდენშტედტიც. „ისინი (ლეკები — მ. ს.) ქსოვენ უხეშ მალა და მისგან ამზადებენ ჩოხებს. ამას, ქეჩას და ცხვარს ისინი კახეთში ცვლიან ბამბის ქსოვილებზე და სხვა საოჯახო ნივთებზე“¹¹. ამ და სხვა ცნობების საფუძველზე დგინდება, რომ თბილისი, ონი, ცხინვალი, ახალგორი, დუშეთი. თელავი, შილდა. ყვარელი, გავაზი, სიღნაღი, ანანური და სხვ. მეზობელ კავკასიელ ხალხებთან საქართველოს ინტენსიური ვაჭრობის მნიშვნელოვანი ცენტრები იყვნენ.

წყაროების უმეტესობა მიუთითებს რომ კავკასიის მთიელ ხალხებთან საქართველოს ვაჭრობა უმთავრესად მათი საქართველოს ბაზრებზე ჩამოსვლით ხდებოდა. ამ გარემოებამ განაპირობა ის ამბავი რომ ჩვენს ისტორიოგრაფიაში გამოითქვა მოსაზრება, თითქოს ქართველ ვაჭართა მისვლა-მოსვლას მთის პროვინციებში ადგილი არ ჰქონია: უფრო სწორედ, მათი იქ წასვლის აუცილებლობა არ არსებობდა¹²; თუმცა იმის შესაძლებლობა გამოირიცხულა არ ყოფილა. თუ გავითვალისწინებთ მაშინდელ პირობებში მგზავრობის საშაშრობებს ეს დებულება მისაღებად მოჩანს, მაგრამ, როგორც ფაქტები გვარწმუნებენ ეს მთლად ასე არ უნდა ყოფილიყო; თუ კი საქონელს ადგილზე მიიტანდნენ საქონლის გაყიდვასა თუ შესყიდვას უფრო სარფიანად აწარმოებდნენ, — რაც უთუოდ უბიძგებდა ქართველ თუ სხვა აქაურ ვაჭარს ჩრდილოეთ კავკასიის მთიანეთში საქონლის გასატანად. ამიტომ საქართველოდან მთიელთა სოფლებში ვაჭართა წასვლა იშვიათი მოვლენა არ უნდა ყოფილიყო. მაგალითად: როდე-

⁸ გიულდენშტედტის მოგზაურობა... ტ. 1, გვ. 107.

⁹ იქვე. ტ. II, გვ. 45.

¹⁰ გიულდენშტედტის მოგზაურობა... ტ. II, გვ. 221.

¹¹ იქვე, გვ. 95.

¹² В. А. Гамрекли, Торговые связи Восточной Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., Тб., 1968, გვ. 23, 27, 28 და სხვ.

საქომარხანი 80-იან წლებში საქართველოს წინააღმდეგ ემზადებოდა და ლაშქარს კრებდა, საბაბად მოჰქონდა ის ამბავი; რომ ერეკლემ თბილისში დაიჭირა და საქონელი ჩამოართვა მის ქვეშევრდომებს, რომლებიც აქ სავაჭროდ იყვნენ ჩამოსულნი. ერეკლემ მართლაც ბრძანა ასეთი რამ, მაგრამ ბრძანა იმიტომ, რომ მანამდე ავართა სამფლობელოში გაძარცული იქნა საქართველოდან წასული ვაჭრების დიდი ქარავანი¹³. „მთიელ ხალხთა მოკლე აღწერაში“, ს. დ. ბურნაშოვს, ჩვენი აზრით, ერთი მეტად საინტერესო ფაქტი მოჰყავს. „ათი თვეც არ არის მას შემდეგ, — მოგვითხრობს ბურნაშოვი, — რაც ყველა მფლობელი უზდენი და მთელი ხალხი საერთო წრეში, ერთხმად შეთანხმდა და ფიციით დაამტკიცა, რომ არასოდეს არ შეეშვათ თავიანთ საცხოვრებლებში სომეხები, ეხლა კი მფლობელები კვლავ თხოვენ რომ მათ მოინახულონ მათი სოფლები“¹⁴. უნდა ვიფიქროთ, რომ სომეხებად ვაჭრები იგულისხმებიან. რაღაც მიზეზის გამო ამ ვაჭრებს, რომლებიც ყაბარდოელთა სოფლებში, — ცხადია, სავაჭროდ დადიოდნენ, ყაბარდოელთა გულისწყრომა გამოუწვევიათ, ისე, რომ მათთვის იქ სიარული და ვაჭრობა აუკრძალავთ, მაგრამ 10 თვის განმავლობაში ისინი დარწმუნდნენ, რომ ვაჭრობის გარეშე ცხოვრება ძნელია, შემოაკლდათ აუცილებელი პროდუქტები და იძულებული გახდნენ დათმობაზე წასულიყვნენ და კვლავ მოეწვიათ თავისთან სომეხი ვაჭრები.

როგორც ვნახეთ, უფრო მაღალი სოციალურ-ეკონომიური წყობის მქონე, საქართველო საერთო კავკასიის საქონელბრუნვაში ითრევდა მეზობელ ხალხებს, რომლებიც განვითარების გაცილებით დაბალ დონეზე იმყოფებოდნენ.

ღარილის გზის აღდგენის შემდეგ განსაკუთრებით ძლიერდება ვაჭრობა რუსეთთან, მისი მეშვეობით კი ევროპასთანაც¹⁵.

უკვე 50-იანი წლებიდან მიდის ამ გზით ქართული საქონლით დატვირთული პირველი ქარავნები მოზდოკში და იქედან კი რუსეთის სხვადასხვა ქალაქებში. განსაკუთრებით გაიზარდა ეს ვაჭრობა 80-იან წლებში. მაგალითად 1780 წლის 25 აპრილს მოზდოკში საქართველოდან ჩავიდნენ ვაჭრები ისაი არუთინოვი, პეტროს ბაღდასაროვი და ოსიპ არუთინოვი, ნაქირავეები ურმით. სხვა საქონელს შორის მათ ჩაიტანეს 500 წაულის ტყავი¹⁶. იმავე წლის 27 აპრილს აქ ჩამოდის ქართველი ვაჭრების დიდი ქარავანი, (ცხენების გარდა 22 ურმით), რომლის საქონელი 19 ვაჭრის კუთვნილებას შეადგენდა¹⁷. ამავე დროს მოზდოკში ჩამოვიდა 9 ვაჭარი 8 ურმით¹⁸. 1785 წლის 5 აპრილს აქ 5 ქართველი ვაჭარი ჩამოდის 4 ურემი საქონლით; თუმცა საბუთი დაწერილებით არ მიუთითებს საქართველოდან ჩატანილი საქონლის ასორტიმენტს, მაგრამ იგი ძირითადად შედგებოდა სხვადასხვა ქურქებისაგან, ნედლი და ამოხვეული აბრეშუმისაგან და სხვადასხვა ქსოვილებისაგან (ფატა, ნარმა და ა. შ.) აგრეთვე ქსოვილების ნაწარმთაგან (თავსაფრები, სუფრები, ქისები და ა. შ.)¹⁹.

¹³ ცხსია, ფ. 52, აღწ. 1/194, საქმე 331/9, ფ. 52.

¹⁴ Описание горских народов (Бурнаше.а), Курск, 1794, გვ. 12

¹⁵ Ш. А. Месхиа, Города и городской строй феодальной Грузии, Тб., 1957, გვ. 135.

¹⁶ Документы по взаимоотношению Грузии с Северным Кавказом (შემდეგში შემოკლებით; Документы по взаимоотношению ...) 1968, გვ. 222.

¹⁷ იქვე.

¹⁸ იქვე, გვ. 227—228.

¹⁹ იქვე, გვ. 238—236.

დროთა ვითარებაში ვაჭრობა მოზღოკთან და მისი მეშვეობით რუსეთთან ძლიერდება და საქართველოსთვის უპირატეს მნიშვნელობას იძენს; ამასთან შემჩნევა, რომ თუ პირველ ხანებში გატანის მთავარი საგანი ტყავეული, სხვადასხვა ქურქები და ნედლი აბრეშუმი იყო, თანდათან მის ადგილს აბრეშუმის და განსაკუთრებით ბამბის ქსოვილები იკავებენ.

საბუთებზე დაკვირვება კიდევ ერთი საინტერესო დასკვნის გაკეთების საშუალებას იძლევა: სახელდობრ, — რომ რუსეთთან საქსპორტო ვაჭრობაში საკმაოდ აქტიურად მონაწილეობს დასავლეთ საქართველოს ვაჭართა ფენა.

1780 წლის 14 ივლისს იმერეთიდან დიდძალი საქონლით მიმავალი ქართველი ვაჭრები დავით გავრიელოვი, ქიტესა ბეჟანოვი და ნადი (ნოდარ?) პატოვი მოზღოკში მისვლამდე გაძარცვულ იქნენ მთიელთა მიერ²⁰. იმერეთიდან კათოლიკე დიმიტრიევი და ელიზბაროვი დიდ ვაჭრობას ეწევიან რუსეთში და საზღვარგარეთ²¹. მოზღოკში მსხვილ ვაჭრობას ეწევიან ქუთაისელი სტეფანე გრიგორიევი და სტეფანე პეტროვსკი²² და ა. შ. იმერელ ვაჭართა მიმოსვლა რუსეთის ბაზრებზე XVIII—XIX საუკუნის მიჯნაზე, განსაკუთრებით კი XIX საუკუნის დასაწყისში, კიდევ უფრო გაფართოვდა.

მართალია ს. დ. ბურნაშოვი იმერეთის ვაჭრობას საგანგებოდ არ ეხება, მაგრამ მის პატაკებში გაბნეულია კანტიკუნტი ცნობები, რომლებიც ამ დარგის საკმაო განვითარებაზე მიუთითებს იმერეთში. მაგალითად, თურქეთთან იმერეთს რეგულარული სავაჭრო ურთიერთობა ჰქონდა; იმერელი ვაჭრები სისტემატურად ჩადიოდნენ თურქეთში და პირიქით, თურქი ვაჭრები — იმერეთში. „თურქ და იმერელ ვაჭრებს შორის მიმოსვლა ყოველგვარი დაბრკოლების გარეშე ხდებოდა“²³ — აცხადებს ბურნაშოვი, და ეს მაშინ, როცა ამ პოლიტიკურ ერთეულებს შორის საერთო დამოკიდებულება საკმაოდ მჭიმე იყო. ასეთივე ურთიერთობა იყო ახალციხესთანაც; იმ დროს როცა იმერეთს თურქეთის თავდასხმა ემუქრებოდა, მათ შორის სავაჭრო ურთიერთობა შეუფერხებლად მიმდინარეობდა: „იმერლებმა არაფერი არ იციან მათზე თურქების მზადების შესახებ — წერს ბურნაშოვი — იქ არც არაფერი შეიმჩნევა, რადგან ვაჭრები ახალციხიდან ქუთაისში და პირიქით საქონლით ყოველგვარი შეფერხების გარეშე მოგზაურობენ“²⁴. ცხადია ვაჭრობის მალალი განვითარების ერთ-ერთი საფუძველი კარგი გზების არსებობა და მათი უსაფრთხოება იყო. ბუნებრივია, ისევე როგორც სხვაგანაც, ვაჭრები იმერეთშიც ერთგვარად მსტოვრების ფუნქციებსაც ასრულებდნენ, მაგალითად ბურნაშოვი საჭაროდ მაჩინევს ხაზზე შეატყობინოს ცნობა, რომელიც იმერელმა ვაჭარმა ჩამოიტანა ახალციხიდან. „ვაჭარი, რომელიც გუშინ ჩამოვიდა ახალციხიდან — ვკითხულობთ ერთ-ერთ მის პატაკში — ამბობს, რომ იქ 19 მომცრო ზარბაზანი და დიდი რაოდენობით სამხედრო მარაგი მოიტანეს, აგრეთვე, რომ იქაური ფაშა დაინიშნება ამ მხარის სერასკირად“²⁵.

²⁰ Документы по взаимоотношению..., გვ. 229.

²¹ იქვე, გვ. 98.

²² იქვე, გვ. 253.

²³ თარგმანი, გვ. 21.

²⁴ იქვე, გვ. 162.

²⁵ იქვე, გვ. 60.

ამრიგად, ვაჭრობა იმერეთში არ უნდა ყოფილიყო ისეთ ცუდ მდგომარეობაში, როგორი შთაბეჭდილება იქმნება ამ საკითხზე ჩვენი ისტორიოგრაფიის ზოგიერთი ნაშრომის გაცნობისას²⁶.

ცხადია, ქართველ ხელისუფალთ შესანიშნავად ესმოდათ ვაჭრობის განვითარების მნიშვნელობა ქვეყნის საერთო სიძლიერისათვის, ამიტომაც მათი პოლიტიკა ვაჭართა კლასის დაცვისა და ვაჭრობის პირობების, შეძლებისდაგვარად, გაუმჯობესებისაკენ იყო მიმართული. ამას ემსახურებოდა მფარველობითი ბაჟების შემოღება, გზების უსაფრთხოებისათვის ბრძოლა თუ სხვა ღონისძიებები. ჩვენ უკვე აღვნიშნეთ, რომ ქართველ ვაჭართა შევიწროება ომარ ხანის სამფლობელოში და ერეკლე II საპასუხო ღონისძიებები, ომარ ხანის შემოსევის საბაზი გახდა, აი როგორ აღწერს ამ ამბავს პოლკოვნიკი ბურნაშოვი: „... ომარ ხანმა საქართველოს ომი გამოუცხადა ვითომ გასულ წელს თბილისში მისი ხალხისათვის საქონლის წართმევის გამო. ეს მართლაც მოხდა, რომ ნაბღები და სხვა ამგვარი მთიელთა საქონელი, ავართა მიერ თბილისში გასაყიდად ჩამოტანილი, მეფის ბრძანებით დაკავებული იქნა, იმ საბუთით, რომ მათმა ნათესავებმა გაძარცვეს ქართველთა ქარავანი შამახიაში“²⁷. ჩვენ მოსაზრებას შემდეგი მაგალითიც ადასტურებს: მოსკოვიდან საქართველოში მიმავალ ანტონ კათალიკოსს დაუცავს ქართველი ვაჭრების ინტერესები, რომელთაც თურმე მოზდოკის კომენდანტი ტაგანოვი ავიწროებდა; 1788 წლის 16 აგვისტოს კავკასიის კორპუსის სარდალი პ. ა. ტუქელი მოზდოკის კომენდანტს წერდა: „გიგზავნით რა... ქართველი ბატონიშვილისა და მიტროპოლიტის ანტონ ალავერდელის, რომელიც მოზდოკის გავლით თავის სამშობლოში მიემგზავრებოდა, ჩემდამი მოწერილ წერილს, რომლითაც იგი მაცნობებს სხედასხვა შევიწროებების შესახებ, რომელიც თქვენ ასტრახანიდან მიმავალ ქართველ ვაჭრებს მიაყენეთ. ასტრახანის საფოსტო საბაჟოს მიერ დაბეჭდილი საქონლის გახსნით, რითაც თქვენდა სამარცხვინოდ, საჩუქრებს უძიებდით, და ვინაიდან თქვენმა საქციელმა, როგორც იმ წერილიდანაც ჩანს, გამოიწვია შედეგი, რომელიც სულაც არ შეეფერება თქვენს თანამდებობას, გიბრძანებთ ამის მიღების თანავე ყოველივე ამაზე სასწრაფოდ წარმოადგინოთ თქვენი ახსნა-განმარტება“²⁸.

1792 წელს ქართველ ვაჭრებს მილდისს ზურაბას, თაყინოვიჩს ზაალს, მურადოვიჩს გაბრიელს, მანდენანთ როსტევეანს და ბოხოროანთ გეურქას რუსეთიდან ზომალდით ბაჯალლო ოქრო წამოუღიათ. რუსეთის კანონმდებლობით საზღვარგარეთ ოქროს გატანა აკრძალული იყო (შემდეგ ვაჭრები ირწმუნებოდნენ, რომ მათ ეს არ იცოდნენ, მაგრამ ეს ნაკლებ დასაჯერებელია). საბაჟო ხელისუფლებამ ამ ამბის გაგებისთანავე, ზომალდი დააკავა და ოქრო კონფისცირებულ იქნა. ვაჭრებმა შევლისათვის ქართულ ხელისუფლებას მიმართეს. საქმეში თვით ერეკლე ჩაერია. 1792 წლის 26 სექტემბერს ამ საკითხზე იგი გრაფ ბეზბოროდკოს მიმართავდა: „... რომელთაზე ვაჭართ ჩვენთა ესე იგი მილდისს ზურაბს, თაყინოვიჩს ზაალს, მურადოვიჩს გაბრიელს, მანდენანთ როსტევეანს

²⁶ იხ. З. Анчабадзе, Очерки экономической истории Грузии первой половины XIX в. Тб., 1966.

²⁷ ЦГВИА, ფ. 50, საქ. 350/П—უ. 47.

²⁸ სესია, ფ. 1007, აღწ. 7, საქმე 38, ფურც. 233. Документы по взаимоотношению Грузии с Северным Кавказом в XVIII в., т. 243.

და ბოხორაანთ გეუტქას, უმეცრობით რამდენიმე ბაჯალღუს ოქრო ხეამალდით გაუტანიათ, და ამასაც ანბობენ, რომ ბაჯალღუს ოქროს გაუტანლობა და ყადაღა არ ყოფილიყო და ამასთანა უმეცრობით ბრალი დასდებიათ და თავეთი ოქრო სრულ გამორთმევიათ დიდს უბედურებას და სიგლახაკეს მიიღებენ და იქნება ამ ქვეყანაში მოსვლაც ველარ შეძლონ; ამისთვის თქვენის ჩვენდა მომართ კეთილ მოქმედებისაგან მოველით, რომ მტკიცე ბრძანება მისცეთ, რომ თავეთი ოქრო სრულებით მოუბრუნდესთ და მიეცესთ, რომლითაც ვაჭართა მათ განსაცდელთა თვისთაგან, სადიდებლად ლეთისა, გამოიხსნათ და ჩვენ ვეგებით ნიადაგ...²⁹ საქმე ამით არ დამთავრებულა. იმავე დროს დედოფალმა დარეჯანმაც გაუგზავნა ამგვარივე თხოვნა ეკატერინე მეორეს³⁰. ცხადია ასეთი მაღალი პირების ჩარევამ თავისი შედეგი გამოიღო და ჩამდართმეული 3750 ბაჯალღო და 100 იმპერიული ვაჭრებს უკან დაუბრუნდათ³¹.

ქართლ-კახეთის სამეფოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, ბუნებრივია, ვაჭრობა რუსეთთან განსაკუთრებით გაცხოველდა. იგი საქართველოს გატანით ვაჭრობაში წამყვან ადგილს იკავებს. მართალია, ჩვენ ჭერჭერობით ხელთ არ გვაქვს ამ ვაჭრობის ამსახველი სრული და თანმიმდევრული ცნობები, მაგრამ გამოთქმული მოსაზრების დასაბუთება, ვფიქრობ, არსებული მასალითაც შეიძლება. აქვე საინტერესოა აღინიშნოს, რომ მოზღოკში მუდმივად მოვაჭრე 46 ვაჭრიდან მხოლოდ 4 აწერს სომხურად ხელს, დანარჩენი 42 კი ქართულად, აქედან 24 თავის მუდმივ საცხოვრებლად თბილისს ასახელებს, სამი კი გორს და მხოლოდ 15 მოზღოკს³². აქედან კარგად ჩანს თუ რა როლს თამაშობდა ქართული სავაჭრო კაპიტალი რუსეთის კავკასიასთან და შეიძლება წინააზიასთანაც ვაჭრობის ერთ-ერთ ძირითად პუნქტში.

მოზღოკის პოლიცემისტერის უწყისის მიხედვით 1801 წლის 1 ოქტომბრიდან იმავე წლის 1 ნოემბრამდე მოზღოკში საქართველოდან 22 კაცი ჩავიდა; თუმცა უწყისში მათი საქმიანობა მითითებული არ არის, მაგრამ, უნდა ვიფიქროთ, რომ უმეტესობა ვაჭრები არიან³³. 1803 წლის იმ 6 თვის განმავლობაში, რომლის შესახებაც ჩვენ ცნობები გავაჩინა³⁴, საქართველოდან რუსეთში ჩაიტანეს 12600-მდე თოფი სხვადასხვა ქსოვილები. თუ გავითვალისწინებთ რომ თოფი მინიმუმ 10—15 არშინს უდრიდა, მაშინ მათი რაოდენობა 180—190 ათასი არშინი იქნებოდა. ეს უკვე მნიშვნელოვანი რაოდენობაა. მაგრამ საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ საბაჟოთა ოფიციალური მონაცემები ჩვეულებრივ ძლიერ შემცირებულია და შესაძლოა დაახლოებით იმდენივე არაოფიციალურად გადიოდა. ამასთან გაკვირვებას იწვევს ის ამბავი, რომ მკვლევრები საქართველოს რუსეთთან ვაჭრობის აღწერისას, საერთოდ არ მიუთითებენ საქართველოდან ქსოვილების გატანას. საქმე იმაშია, რომ ისინი უპირატესად ეყრდნობიან არა საარქივო საბუთებს, არამედ ოფიციალურ სტატისტიკას, ოფიციალურ სტატისტიკაში კი ეს მონაცემები რაღაც მიზეზების გამო, როგორც ჩანს, შესული არ არის³⁵. ჩვენს ხელთ არსებული ცნობებით გატანით ვაჭრობაში

²⁹ Документы по взаимоотношению..., გვ. 255—256.

³⁰ იქვე, გვ. 258.

³¹ იქვე, გვ. 259.

³² იქვე, გვ. 287—289.

³³ იქვე.

³⁴ სცხია, ფ. 2, აღწ. 1, საქ. 63, ფურც. 4—5.

³⁵ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ გ. ჩულოვის ცნობილ გამოკვლევაში «Историческое описание Российской коммерции». მართალია, საქართველოსთან ვაჭრობის მასალები ერთობ

XVIII—XIX საუკუნეების მიჯნაზე წამყვანი ადგილი ტექსტილურ ნაწარმს უკავია, შემდეგ თავისი მნიშვნელობის მიხედვით სხვადასხვა ბეწვეული, ნედლი და ამოხვეული აბრეშუმი მოდის, ხოლო სხვა საქონლის ბაზმის ნართი, ძვირფასი თვლები, თუ სხვ. ... საკმაოდ უმნიშვნელოა. პროდუქციის სახეების მიხედვით 1803 წლის აღნიშნული 6 თვის განმავლობაში გატანილ იქნა: შილა 7065 თოფი, ბურმენტი 2222 თოფი, ნარმა — 81 თოფი, უხეში ჩითი — 1195, ალაჯი 483, იმერული ნახევარტაფტა 1301 და ა. შ.

ცხადია, რომ გატანით ვაჭრობაში უპირატესი ადგილი აღმოსავლეთ საქართველოს პროდუქციას ეკავა, მაგრამ საკმაოდ თვალსაჩინო ადგილზე იყო დასავლეთ საქართველოს (რომელიც საბუთებში ჩვეულებრივ იმერეთადაა მოხსენიებული) პროდუქციაც, კერძოდ, როგორც ჩანს, გარდა სხვადასხვა ბეწვეულისა, რუსეთის ბაზარზე მოწონებით სარგებლობდა იმერული ნახევარტაფტა, ნახევრადაბრეშუმის ალაჯი და სხვ. ხოლო ის გარემოება, რომ საბუთები საგანგებოდ აღნიშნავენ „იმერულ ნახევართაფტას“, იმაზე უნდა მიუთითებდეს, რომ იმერეთში ამ პროდუქციის თავისებურ სახეობას ამზადებდნენ. მოზდოკის საბაჟოს უწყისებში ხშირად ცალ-ცალკეა აღნიშნული თბილისიდან და იმერეთიდან ჩასული საქონელი, ეს საშუალებას გვაძლევს გავაკვიროთ საიდან რა სახის საქონელი ჩამოდიოდა უპირატესად. მაგალითად, 1803 წლის 11 აგვისტოს მოზდოკში იმერეთიდან ჩამოვიდა საქონელი კათოლიკე ვაჭრის სტეფანე აბრამოვისა: შილა 311 თოფი, უხეში ჩითი — 96, ნახევრად აბრეშუმის ალაჯი — 140 თოფი, ბურმენტი 20 თოფი. აბრეშუმის თავსაფრები 4: მელიის ბეწვი — 5, კვერნის ბეწვი — 40, შავი კრიალოსანი 5 აცმა, მელიის ტყავი — 19, თახვის — 5, კვერნის — 13, კატის — 9, ნარმის შესახვევი 6 და სხვ... სულ ქსოვილების სახით 578 თოფი ხოლო სხვადასხვა ტყავეული და ბეწვეული 96. იმავე დღეს ჩავიდა აგრეთვე იმერეთიდან საქონელი მოზდოკში მოვაჭრე კათოლიკის ოსიპ ივანოვისა შილა 296 თოფი, უხეში ჩითი — 169 თოფი, ბურმენტი — 190 თოფი, აბრეშუმის ზონრები 19 შეკვრა, ნარმა 5 თოფი, შემოსახვევი ნარმისა 43; სულ ქსოვილების სახით — 674 თოფი.

ამრიგად, შეიძლება დავასკვნათ, რომ XVIII—XIX საუკუნეების მიჯნაზე საქართველო საკმაოდ მნიშვნელოვან საექსპორტო ვაჭრობას ეწევა რუსეთთან. ამ ვაჭრობაში აღმოსავლეთ საქართველოს სავაჭრო ფენების გვერდით მნიშვნელოვან როლს ასრულებენ დასავლეთ საქართველოს ვაჭრებიც. გასატანი საქონლის ასორტიმენტში წამყვანი ადგილი უჭირავს ქსოვილებს, უპირველესად ბამბეულის, დასავლეთ საქართველოდან მნიშვნელოვანია აბრეშუმის და ნახევარ აბრეშუმის ქსოვილების გატანაც. შემდეგ სხვადასხვა ტყავეულს და ბეწვეულს.

აქ, ბუნებრივია, კითხვა იბადება აღნიშნული საქონლას სადაურობის შესახებ, რადგან ის ამბავი, რომ საქონელი რუსეთში თბილისიდან ჩავიდა ჯერ კიდევ არ ნიშნავს, რომ იგი თბილისში და საქართველოში დამზადებულია და არა

ქუნდაა წარმოდგენილი და საერთოდ ჩანს, რომ ნაშრომის ავტორს საკმაოდ ბუნდოვანი წარმოდგენა აქვს საქართველოზე, მაგრამ მასში მაინც არის ყურადსაღები მითითებები საქართველოდან რუსეთში გატანილი საქონლის შესახებ. კერძოდ ყიზლარში გატანილ საქონელს შორის აღნიშნულია თბილისიდან შემოტანილი ნარმა და სხვ. ქსოვილები (იხ. აღნიშნული ნაშრომი, ტ. II, ნაწ. II, გვ. 399).

მის გარეთ, მაგალითად, სპარსეთში. სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ, როგორც უფრო გვიანდელი მასალებიდან ჩანს, ხშირად საბუთებში პირდაპირაა მითითებული თუ სადაურია საქონელი, მაგალითად ქირმანული შალი, ან ლეკური მაული, აბსოლუტურად უშეტეს შემთხვევაში კი საქონელს ასეთი მითითება არა აქვს. ჩვენ მიგვაჩნია, რომ ამ შემთხვევაში იგი მხოლოდ ქართული შეიძლება იყოს. მართალია, პროდუქციის ზოგიერთ სახეობას ისიც აქვს მითითებული რომ იგი საქართველოშია დამზადებული, მაგალითად იმერული ნახევარტაფტა, ქალაქური ნარმა და ა. შ. მაგრამ, ჩვენ ვფიქრობთ, რომ ეს მიუთითებს არა მისი დამზადების ადგილს, არამედ ზოგჯერ პროდუქციის ტიპს, იმერული ტაფტა ჩანს, ცოტა სხვანაირი იყო ვიდრე ვთქვათ თურქული, ზოგჯერ კი იგი მისი ხარისხის ნიშნად იხმარება: ვთქვათ ქალაქური — თბილისური ნარმა საქართველოს სხვა კუთხეში დამზადებულისაგან განსხვავებით, უფრო უკეთესი ხარისხის უნდა ყოფილიყო. უფრო მეტიც, ამგვარი მსჯელობის მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ხშირად ის საქონელიც, რომელზედაც მითითებულია, რომ იგი არაქართული, ან საერთოდ სპარსულია, ან მისი რომელიმე ქალაქიდანაა, შეიძლება ქართული იყოს. მაგალითია თავისი შეიძლება მოვიგონოთ, რომ თბილისელი ხელოსნები ამზადებდნენ „სპარსულ“ ქოშებს, „თურქულ“ წულებს და ა. შ. თბილისში დიდი რაოდენობით მზადდებოდა „სპარსული“ უნაგირები. რაც შეეხება ტექსტილურ ნაწარმს, აქაც შეიძლება მოიძებნოს პირდაპირი მითითებები, ამგვარი ვითარების არსებობის შესახებ. მაგალითად, როგორც საბუთებიდან ჩანს, კახეთში ამზადებდნენ „ლეკურ“ მაულს³⁶, ანუ მაულის იმ სახეობას, რომელიც ლეკურად იყო ცნობილი. ჩვენ მთელი რიგი გარემოებები გვაფიქრებინებს, რომ ამგვარი სახის მაულის დამზადების ტრადიცია აღმოსავლეთ საქართველოს სხვა ადგილებშიც იყო გავრცელებული.

ამ დასკვნის გაკეთების საშუალებას ჩვენ ის გარემოებაც გვაძლევს, რომ სატრანზიტო ვაჭრობა რუსეთსა და ირანს შორის საქართველოზე გავლით (დარიალის ხეობით) არ არსებობდა. მის არსებობას არავითარი ეკონომიური საფუძველი არ გააჩნდა. რუსეთსა და ირანს შორის ვაჭრობა ძირითადად ზღვით მიმდინარეობდა, ერთი მხრით ასტრახანს და მეორე მხრით ენზელსა და ბაქოს შორის. ეს იყო ყველაზე ადვილი და ყველაზე უშიშარი გზა; მართალია ზამთარში ასტრახანის პორტი იყინებოდა და ეს ვაჭრობას აფერხებდა, მაგრამ ამ შემთხვევაში არსებობდა აგრეთვე საკმაოდ ხელსაყრელი სახმელეთო გზა ყიზლართ; ასე, რომ დარიალის გზა როგორც მანძილის, ისე ეკონომიის და განსაკუთრებით კი უსაფრთხოების თვალსაზრისით სრულიად მიუღებელი ჩანდა ირან-რუსეთის სატრანზიტო ვაჭრობისათვის. მაგრამ აღნიშნული სიძნელეებიც რომ არ ყოფილიყო, იყო სხვა გარემოებაც, რომელიც საერთოდ გამორიცხავდა ასეთი ვაჭრობის არსებობის შესაძლებლობასაც კი. ეს იყო საბაჟო სისტემა. საქართველოში მფარველობითი მაღალი ბაჟები არსებობდა უცხოურ საქონელზე, რაც მზა პროდუქციის შემოტანას ისედაც აფერხებდა, მაგრამ რაც მთავარია არსებული წესის მიხედვით თუ შემოტანილი საქონელი სხვაგან წასაღებად იყო გამიზნული, გარდა შემოსატანი ბაჟისა იგი გასატანი ბაჟის ნახევრითაც იბეგრებოდა. ხოლო იმ შემთხვევაში, თუ შემომტანი საქონელს გაჰყიდდა საქართველოში და მყიდველი განიზრახავდა მის საზღვრების გარეთ გაყიდვას, მაშინ

³⁶ ცსსა, ფ. BVA, საქ. 1481, ფურც. 124.

იგი მთლიანი ბაჟით იბეგრებოდა³⁷. მთელი XVIII საუკუნის მანძილზე სპარსელი ვაჭრები იმისთვის იბრძოდნენ, რომ რუსეთის ბაზარზე ისეთივე შეღავათიანი უფლებები მოეპოვებიათ, როგორც რუსი ვაჭრები სარგებლობდნენ ირანში, და ცხადია, მათთვის ასეთი მაღალი ბაჟების პირობებში საქართველოს გავლით სატრანზიტო ვაჭრობას რუსეთთან არავითარი აზრი არ ჰქონდა. ნათქვამი არ ნიშნავს, რომ ირანული საქონლის საქართველოს გავლით რუსეთში მოხვედრა საერთოდ გამორიცხული იყო, მაგრამ მათი ადგილი, ვიმეორებ, მხოლოდ სრულიად უმნიშვნელო შეიძლება ყოფილიყო. სწორედ ამიტომ, ყოველ შემთხვევაში XIX საუკუნის დასაწყისისათვის, ირანიდან ქსოვილების იეიოტახა მეტად შემცირდა, ხოლო ბამბის ქსოვილებისა კი თითქმის შეწყდა, სამაგიეროდ გაიზარდა ნედლი ბამბისა და ბამბის ნართის, აგრეთვე ნედლი და ამოხვეული აბრეშუმის შემოტანაც. ჩვენ ხელთა გვაქვს კახეთისა და თბილისის ბაჟების ტარიფი. მათში საერთოდ არ არის აღნიშნული ბაჟები ქსოვილებზე (ტარიფი XIX საუკუნის პირველი 5 წლის განმავლობაშია შედგენილი) სამაგიეროდ არის ნედლ ბამბაზე და ბამბის ნართზე, ნედლ და ამოხვეულ აბრეშუმზე³⁸.

ბაჟების ეს დასახელებული ტარიფები კიდევ ერთ, ჩვენი აზრით, საკმაოდ საინტერესო დასკვნის გაკეთების საშუალებას იძლევა, კერძოდ იმის, რომ რუსეთის ხელისუფლება დაინტერესებული იყო ქართული საქონლის შეზიდვით რუსეთში. სხვანაირად არ შეიძლება აიხსნას ის გარემოება, რომ ბაჟი საქართველოდან რუსეთში გატანილ საქონელზე თითქმის 4-ჯერ ნაკლები იყო ვიდრე საქართველოდან ირანში გატანილზე³⁹.

როგორც ვნახეთ, რუსეთთან გატანით ვაჭრობაში წამყვანი ადგილი ბამბეულის ნაწარმს ეჭირა, რომელიც ადგილზე იყო დამზადებული. ადგილობრივი ბამბეულის წარმოება კი უპირატესად სპარსეთიდან შემოტანილ ნედლეულზე მუშაობდა. ჩანს, 1804—13 წლების რუსეთ-ირანის ომმა მნიშვნელოვნად შეაფერხა აღნიშნული წარმოება. ამას ხელი შეუწყო საქართველოში მომხდარმა არეულობებმა (აჯანყებები და სხვ.) და ამიტომ მოცემული პერიოდის საექსპორტო ვაჭრობაში თუმცა ბამბეულის ნაწარმის რაოდენობა არ შემცირებულა, მაგრამ ზრდის ის დიდი ტემპები, რომელიც ამ ვაჭრობას საუკუნის დასაწყისში ახასიათებდა, შენედა. 1814 წლიდან ამ ვაჭრობის კვლავ დიდი აღმავლობა იწყება, ხელსაყრელმა პირობებმა ჩვენში ბამბეულის წარმოების ზრდა განაპირობეს და უკვე 1815 წლის 23 კვირის უწყისების მიხედვით საქართველოდან რუსეთში (მოზდოკის კარანტინი) 52230 თოფი სხვადასხვა ქსოვილი და 200 ფუთამდე ბამბის ნართი შეიტანეს, ოთხჯერ და მეტჯერ მეტი ვიდრე 1803 წელს. როგორც აღვნიშნეთ, ამ პროდუქციაში გაბატონებული ადგილი ბამბეულის ნაწარმს ეჭირა. სახეობათა მიხედვით კი ასეთი სურათი გვაქვს. შილა — 16054 თოფი, ბურმეტი — 26842, ნარმა — 6472, უხეში ჩითი (ВЫСОЙКА) — 7509 თოფი და ა. შ.⁴⁰. მართალია ეს პროდუქცია, როგორც აღვნიშნეთ, ჩატანილ იქნა 23 კვირის უწყისების მიხედვით, მაგრამ იგი

37 სცსია, ფ. 2, აღ. 1, საქ. 28, ფურც. 48.

38 სცსია, ფ. 2, აღ. 1, საქ. 28, ფურც. 47.

39 სცსია, ფ. 2, აღ. 1, საქ. 28, ფურც. 47.

40 სცსია, ფ. 2, აღ. 1, საქ. 440, ფურც. 112—256.

წელიწადის ყველა თვეზე ნაწილდება, რაც გვარწმუნებს, რომ იგი სრულიად ასახავს მთელი წლის განმავლობაში ჩატანილ პროდუქციას, მაგრამ იმისათვის, რომ მოცემული რიცხვის მასშტაბი წარმოვიდგინოთ, უფრო თვალნათლივი იქნება თუ მას არშინზე გადავიყვანთ; მაშინ ეს რიცხვი დაახლოებით 800000-მდე გაიზრდება. ეხლა კიდევ ერთხელ მოვიგონოთ რომ ამ პერიოდში, განსაკუთრებით სახმელეთო ვაჭრობაში, დიდი ადგილი უკავია კონტრაბანდული წესით გატანას და იგი, ყოველ შემთხვევაში ოფიციალური მონაცემების მიხედვით, აღნიშნულზე ნაკლები არ იყო, და ნათელი ვახდება მისი საკმაოდ დიდი მასშტაბები. მართალია ჩვენ ჯერ ხელთ არ გვაქვს ზუსტად შემოწმებული ცნობები, მაგრამ დაახლოებით შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ იგი აღემატებოდა სპარსეთის ტექსტილური ნაწარმის საექსპორტო ვაჭრობას რუსეთში.

დაბოლოს უნდა აღინიშნოს, რომ ეს ვაჭრობა უპირატესად ქართველი (საქართველოს) ვაჭრების მეშვეობით მიმდინარეობდა. მართალია, მასში მონაწილეობდნენ მოზღოკელი ვაჭრებიც, მაგრამ ისინი ხომ ჩვეულებრივ საქართველოდან იყვნენ იქ გადასახლებულები, რაც შეეხება სხვა ვაჭრებს, მათი როლი ძლიერ უმნიშვნელოა.

ამრიგად, XVIII საუკუნის II ნახევრიდან იზრდებოდა საექსპორტო ვაჭრობა რუსეთთან. ამ ვაჭრობაში თანდათან სხვადასხვა ბეწვეულთან ერთად წამყვან ადგილს ქსოვილები, უპირატესად ბამბეულის ქსოვილები იკავებდა. XVIII—XIX საუკუნის მიჯნაზე ამ ვაჭრობამ საყურადღებო მასშტაბს მიაღწია, იმის გამო რომ საქართველოს ტექსტილური წარმოება უპირატესად შემოზიდულ ნედლეულზე მუშაობდა, მასზე საკმაოდ უარყოფითი გავლენა მოახდინა რუსეთ-ირანის ომმა. რუსეთ-საქართველოს ვაჭრობაში წამყვანი ადგილი საქართველოს ვაჭრებს ეკავათ.

ДВА СТРОИТЕЛЬНЫХ ПЕРИОДА АТЕНСКОГО СИОНА

В восьми километрах от г. Гори, в среднем течении ущелья р. Тана, в селении Атени на высокой искусственной субструкции возвышается центральнокупольный храм, известный под именем Сиони¹. В основание плана Атенского Сиона положен крест, все четыре рукава которого оканчиваются абсидами. Организующим центром внутреннего пространства храма является купол, возведенный над центральным квадратом, на пересечении рукавов креста. Интерьер украшен фресками, фасады же и барабан купола — многочисленными скульптурными рельефами различного размера и характера, орнаментированными навешиваемыми окон и декоративно оформленными капителями порталов.

Атенский Сион является выдающимся памятником зодчества ранне-средневековой Грузии; он интересен также наличием многочисленных надписей на фасадах и в интерьере, часть которых содержит сведения о значительных событиях истории феодальной Грузии. В ряде случаев эти надписи имеют значение первоисточников.

Атенский Сион давно привлек к себе внимание исследователей. Ученые прошлого столетия главным образом были заинтересованы установлением даты возведения церкви. Первоначально храм относили к X—XI векам, ссылаясь на тринадцатистрочную грузинскую надпись, сообщающую о строительстве города Атени².

Сомнение по поводу синхронности этой надписи и самой церкви первым высказал E. Stackelberg. По его наблюдению, содержание надписи указывает на то, что собор построен задолго до ее исполнения. По мнению E. Stackelberg-а церковь была сооружена при Ашоте Куропалате между 787 и 826 годами³.

Несостоятельность датировки Атенского Сиона X—XI веками стала очевидной после обнаружения Дмитрием Бакрадзе фресковой надписи 853 года в интерьере собора. Кроме того, Д. З. Бакрадзе первым обратил внимание на большое сходство Атенского Сиона с Мцхетским Джвари и высказал мнение, что Сион построен в VII веке⁴.

¹ Вахушти, Описание царства Грузинского (география Грузии), под редакцией Т. Ломоури и Н. Бердзенишвили, Тб., 1941, стр. 57 (на груз. яз.).

² Fr. Dubois de Montpereux, Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkazes, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée, III, Paris, 1839—1843, p. 210—214; M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans L'Arménie, VI, S.-Pt, 1847—48, p. 21—25; А. Н. Муравьев, Грузия и Армения, III, СПб., 1848, стр. 102—108, П. Иоселиани, Города, существовавшие и существующие в Грузии, Тифлис, 1850, стр. 23; П. С. Уварова, Атени, Материалы по археологии Кавказа, IV, Москва, 1894, стр. 152; Д. Бакрадзе, Кавказ в древних памятниках христианства, Тифлис, 1875, стр. 31—32.

³ Gr. Gagarine, Le Caucase pittoresque, Paris, 1845—1857; explications à livr. 17-e, pl. LVII et à livr. 19-e. pl. LVIII etc.

⁴ Д. З. Бакрадзе, Исторические замечания, газ. «Иверия», № 8, 1886; (на груз. яз.), его же, История Грузии, I, Тбилиси, 1889, стр. 218—219 (на груз. яз.).

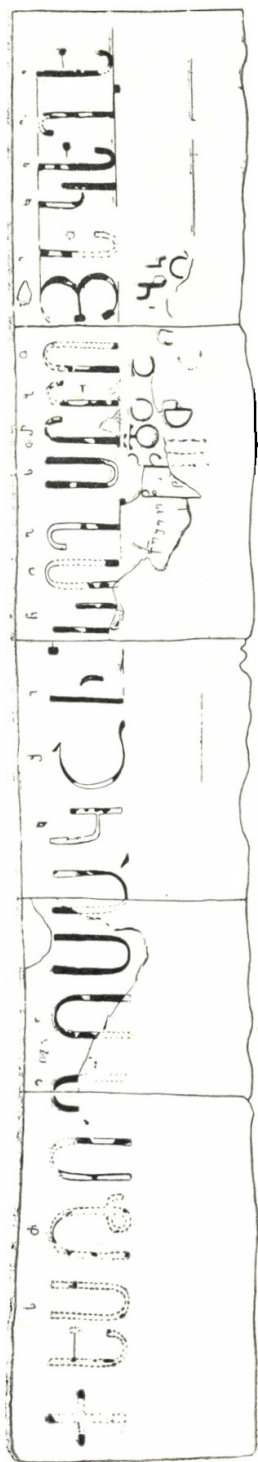

FIG. 1.

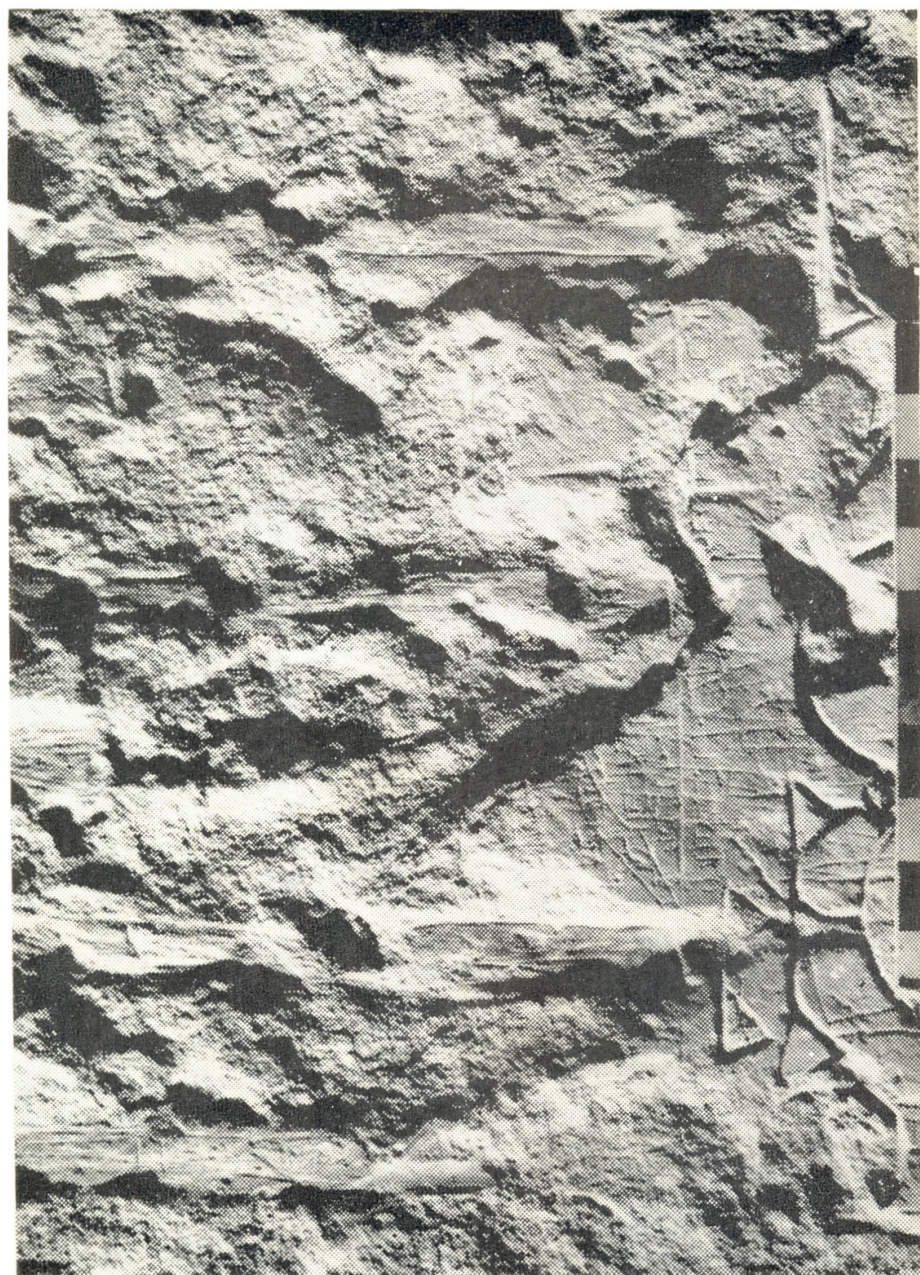

FIG. 2.

Рис. 3.

Fig. 4.

FIG. 7.

Рис. 8.

Рис. 9.

Рис. 10.

Рис. 11.

Рис. 12.

Рис. 13.

Рис. 14.

Рис. 15.

Рис. 16.

Рис. 17.

Рис. 18.

FIG. 19.

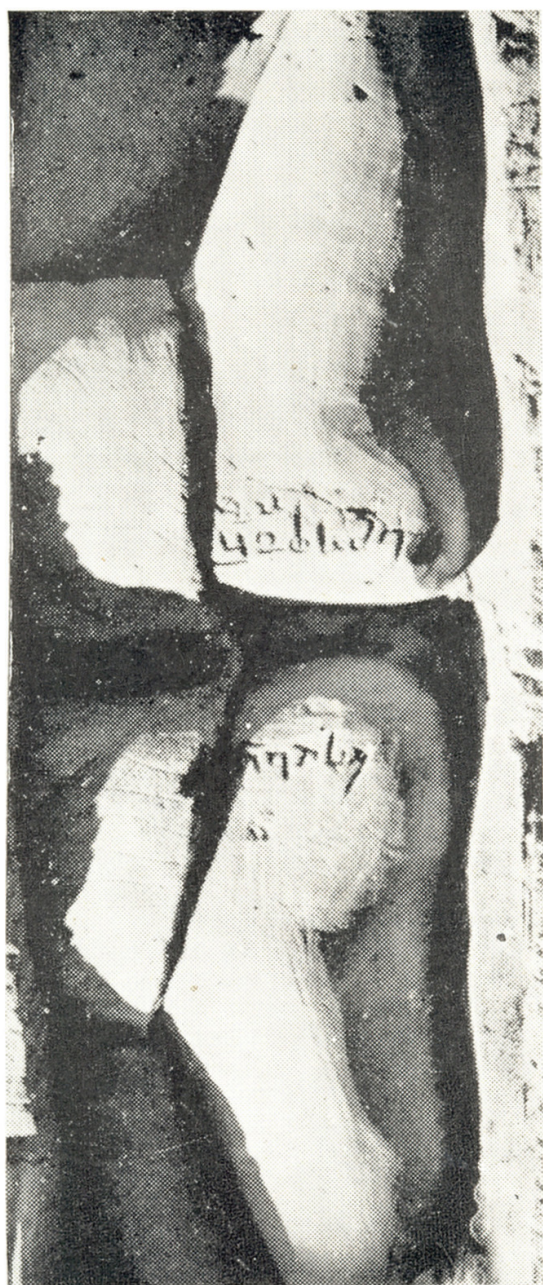

Fig. 20.

Акад. И. А. Джавахишвили посвятил Атенскому Сиону обширную статью, в которой учитывая обнаруженную Д. Бакрадзе фресковую надпись, отнес возведение церкви ко времени до 853 года⁵.

Акад. Г. Н. Чубинашвили первым исследовал Атенский Сион искусствоведческими методами. Путем архитектурного и сравнительного анализа форм собора, исследователь доказал зависимость этой архитектурной темы от Мцхетского Джвари и убедительно показал, что зодчий Атенского Сиона почти в точности копирует Мцхетский Джвари, как по художественно-архитектурному решению внутреннего пространства и внешних масс, так и по топографии собора. Акад. Г. Н. Чубинашвили датирует Атенский Сион тридцатыми годами VII столетия⁶.

В специальной литературе неоднократно отмечалось, что на фасадах Атенского Сиона можно наблюдать следы разновременных переделок⁷. И в самом деле, на всех четырех фасадах собора и на барабане купола явно выделяются позднейшие облицовочные плиты разноцветного камня разной породы, уложенные неравномерными ломанными рядами.

Вопрос выделения слоев переделок Атенского Сиона никогда еще не был предметом специального исследования.

Мы поставили себе целью выделение и датировку строительных слоев основного ремонта Атенского Сиона, произведенного в раннем средневековье. Такое направление исследования определило сферу наших интересов: внимание заострилось на отдельных участках фасадов и части скульптурных рельефов, а также и на армянских надписях церкви.

1. В восточной нише южного фасада Атенского Сиона, под обширной грузинской надписью о строительстве города Атени, времен Баграта IV, на пяти квадрах облицовки, в третьем ряду снизу, по всей ширине ниши расположена армянская надпись крупными заглавными буквами в две строки (рис. 1)⁸.

Армянские буквы крупных размеров высечены, в среднем, на глубине 0,5 см и покрашены красной краской⁹. Надпись сильно повреждена, в особенности ее начало и вторая строка полностью. В правой части буквы различимы сравнительно лучше, хотя камень и здесь во многих местах выщерблен или выветрился. Армянская надпись сообщает следующее:

1. Ք. ԵՍ ԹՈՂՈՍԱԿ ՇԻՆՈՂ ՍՐԲՈՅ ԵԿԵՂԵ

2. [ՅԻՈՅՍ]

(Я, Тодосак, строитель [этой] святой церкви).

⁵ И. А. Джавахишвили, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атене по вновь обследованным эпиграфическим памятникам, «Христианский Восток», т. I, вып. III, СПб, 1912, стр. 277—297.

⁶ Г. Н. Чубинашвили, История грузинского искусства, I, Тб., 1936, стр. 128—136 (на груз. яз.).

Г. Н. Чубинашвили, памятники типа Джвари, Исследование по истории грузинского искусства, Тб., 1948, стр. 44—49, 115—117, 121—123, 156—176.

⁷ И. А. Джавахишвили, Указ. соч., стр. 293, Г. Н. Чубинашвили, Памятники типа Джвари, стр. 45, 46, 159.

⁸ Надпись повреждена и на фото, нечетко видны ее детали, поэтому мы тут даем копию надписи, ее графическую прорись и, кроме того, фото отдельных значительных деталей (рис. рис. 2, 3).

⁹ Длина надписи 215 см., высота букв 12 см, ширина колеблется между 4—5 и 8—9 см-ми.

3. „ՁՅԵՂ“, ԵԿԵՂՈՅԸ... ԵՂՈՅ, 1972, №1

Исходя из этой надписи, в научной литературе зодчим-строителем Атенского Сиона признан Тодосак. Исследователи расходятся только лишь в прочтении имени зодчего¹⁰.

Армянская строительная надпись не была предметом специального (палеографического, лингвистического, исторического) исследования. Акад. И. А. Джавахишвили касается надписи лишь в общих чертах. По его мнению, Тодосак является зодчим существующего центральнокуполного храма или же более ранней, не дошедшей до нас базилики¹¹.

Надпись в качестве сравнительного палеографического материала первым использовал акад. И. А. Орбели при исследовании Багаванской надписи 639 года наряду с эпиграфикой Алампна, Нахичевана, Мрена, Багарана. Следует отметить, что И. А. Орбели не подвергал Атенскую надпись детальному палеографическому анализу¹².

Акад. Г. Н. Чубинашвили, как уже отмечалось выше, датировал Атенский Сион первой половиной VII века. Датируя вслед за И. А. Орбели армянскую надпись VII веком, Г. Н. Чубинашвили зодчим Атенского Сиона признает упоминаемого в надписи Тодосака, поскольку он сам себя именуется строителем храма¹³. Это положение было единодушно принято всеми исследователями. Спорным оставался лишь вопрос, были ли выполнены все скульптурные рельефы Атенского Сиона Тодосаком и его учеником Григорьем¹⁴, или же в строительстве принимали участие также и мастера-грузины¹⁵.

1. В армянской строительной надписи Тодосак именуется «строителем» (*շինող* — шиног). В толковом словаре Ст. Малхасянца отмечено, что глагол *շինել* (шинел) кроме значения «строить» имеет значения: «украшать», «украшать предметами искусства», «восстанавливать, обновлять разрушенное, поврежденное»¹⁶.

На основании изучения армянской эпиграфики И. А. Орбели приходит к аналогичному заключению: употребляемый в армянских строительных надписях глагол *շինել* (шинел) не всегда означает строительство, но часто — обновление, восстановление. По наблюдению исследо-

¹⁰ B o g h o s (P a u l) (D u b o i s, Voyage, III, p. 214); Thudosa, i. e. Théodore (B r o s s e t, Rapports, VI, p. 21); Павел (А. Н. Муравьев, Грузия и Армения, III, стр. 106). Thodosa (Le Caucase pittoresque, LVII), թոժոսակ (Тодосак), (МАК, IV стр. 152,

рис. 141) թոժոս (Тодос), (Х. В. I, вып. III, 1912, стр. 295; Л. М. Меликсет-Бекон, Древнеармянская хрестоматия со словарем, I, Тб., 1920, стр. 112 (на груз. яз.) թոժոս (Тодоса) Г. Н. Чубинашвили, указ. соч., стр. 161. Ш. Я. Амиранашвили, История грузинского искусства, I, Тбилиси, 1944, стр. 178—181, (на груз. яз.). թոժոս[ակ] Тодос(ак) (Л. М. Меликсет-Бекон, Армянские надписи VII в. Грузии. Известия АН АССР, № 5, Ереван, 1945, стр. 4, на арм. яз.).

¹¹ И. А. Джавахишвили, указ. соч., стр. 295.

¹² И. А. Орбели, Багаванская надпись 639 г. и другие армянские ктиторские надписи VII-го века, «Христианский Восток», III, вып. 11, СПб, 1913, стр. 109—123; его же, Указатель слов и имен к 13 армянским надписям VII века, X, В. III, вып. 1, Петроград, 1914, стр. 95—96.

¹³ Г. Н. Чубинашвили, указ. соч., стр. 115—117, 178.

¹⁴ Мнение, что Григорий был учеником Тодосака, высказано акад. Г. Н. Чубинашвили, там же, стр. 177.

¹⁵ Ш. Я. Амиранашвили, указ. соч., стр. 178—179.

¹⁶ Ст. Малхасянц, Толковый словарь армянского языка, III. Ереван, 1944, стр. 517 (на арм. яз.).

вателя, этот термин употреблялся восстановителем в тех случаях, когда проводились обширные восстановительно-реставрационные работы¹⁷.

Аналогичную картину при изучении грузинской эпиграфики выявил акад. Н. А. Бердзенишвили: употребляемые в грузинских строительных надписях термины „აშენება“ (ашенеба — строительство), „მშენებელი“ (машенебели — строитель) — не всегда подразумевают строительство нового, но часто только переделку или же восстановление и реставрацию существующего здания¹⁸.

Поэтому, употребление в армянской надписи слова «строитель» (շինող) не может служить достаточным основанием для безоговорочно-го заключения, что Тодосак является зодчим собора.

2. Отдельные буквы армянской строительной надписи Атенского Сиона, в частности Շ, Թ, Կ, Ե, Բ, Դ (Ш, Т, К, Е, Р, Д), по мнению проф. И. В. Абуладзе палеографически близки соответствующим буквам армянских надписей рубежа IX—X веков и в ряде случаев начала XI века. Это особенно хорошо видно в начертании буквы Կ (к), которая дважды встречается в атенской надписи и оба раза высечена с вертикальными чертами равной длины. В армянской эпиграфике VII века, нижняя вертикальная черта этой буквы, как правило, гораздо короче верхней, чем и отличается от буквы Կ (к) из надписи Атенского Сиона¹⁹.

3. Детальное ознакомление с армянской надписью показало, что мастер-каллиграф на облицовочных плитах первоначально провел три тонкие горизонтальные параллельные линии в 12 см-ах друг от друга и только потом, между этими линиями по всей высоте высек армянские буквы крупных размеров (рис. 1). Наше внимание привлекла грузинская надпись, выполненная над первой строкой армянской надписи во всю ее длину, довольно мелкими буквами «нусхури» (строчное письмо), которые почти незаметны рядом с окрашенными в красный цвет громадными армянскими буквами. Выше уже отмечалось, что все пять плит, несущих армянскую надпись, значительно повреждены. Именно поэтому начало и вторая строка как армянской, так и грузинской надписи, с трудом поддаются чтению, или же почти совершенно уничтожены.

Над каждой армянской буквой высечена соответствующая буква грузинского алфавита. Естественнее всего предположить, что мастер—каллиграф высекший армянскую надпись, с целью разбивки площади, предварительно отметил грузинскими буквами место для каждой армянской буквы, так-как, очевидно, что армянскую надпись столь крупных размеров мастер не смог бы высечь в один день. Вне всякого сом-

¹⁷ И. А. Орбелли, Шесть армянских надписей VII в., X. В., III, вып. 1, стр. 87.

¹⁸ Н. А. Бердзенишвили, Мцхетский документ XI века, Вопросы истории Грузии, IV, Тбилиси, 1967, стр. 273—274 (на груз. яз.).

¹⁹ Проф. И. В. Абуладзе по нашей просьбе провел палеографическое изучение надписи. Полученные результаты с его согласия мы опубликовали в 1965 году (Г. В. Абрамишвили, Рельеф Атенского Сиона (Сюжет из жития Давида Гареджели), журн. «Советское искусство», 9, 1965, стр. 70—71, на груз. яз.).

нения, грузинская надпись является транслитерацией армянской. Это обстоятельство дает возможность полностью восстановить все грузинские буквы.

1 [†: 7] 6 0[Q] [δ] Q, [6C] 4 576 Q 7 669 Q, 7 747 7
 4. 60 00 7 0 004 676 Q, 07603 646 Q, 6

2. [C7 Q 7 6].

[87 080].

1 X. Ес Тодсак шино²⁰ срой еке^е

2 цвойс²¹

Соответствующие грузинские и армянские буквы различаются только тем, что над армянской буквой 7 (г) в обоих случаях ее употребления, стоит грузинская буква 7 (h) а над армянской 3 (й) грузинская буква 7 (и).

В том случае, если наше предположение приемливо, процесс высечения армянской строительной надписи Атенского Сиона нам представляется следующим образом: мастер-каллиграф первоначально наносит тонкими линиями сетку, для равномерного размещения армянских букв высотой в 12 см между параллельными линиями. По всей длине верхней кромки этой сетки грузинскими буквами²² отмечается место для каждой армянской буквы, после чего под каждой грузинской буквой, между параллельными горизонтальными линиями, высекаются и окрашиваются красной краской фонетически соответствующие армянские буквы.

Выяснение функционального назначения данной грузинской транслитерации не имеет решающего значения для исследуемого вопроса. Одно несомненно, что транслитерация высечена или вместе с армянской надписью (если она была использована с целью разбивки площади), или же позже нее (с непонятной нам целью). И в первом и во втором случае грузинская транслитерация, как будет показано ниже, дает *terminus post quem* по армянской надписи.

В этой грузинской надписи с точки зрения палеографии представляет интерес угловатое начертание следующих букв: 7 (E), 0 (T), 4 (K) 6 (H), 4 (P) 3 (Ш), 7 (h). Выступ в правой части буквы 4 (P) сильно опущен книзу, выступ буквы 0 (T) находится довольно высоко, изогнут и своим концом достигает основания буквы. Особенно интересны буквы 7 (E) и 7 (h). В специальной литературе установлено, что в надписях V—VII веков буквы 7 (Г), 7 (E), 7 (B), 7 (Л), 7 (h), как правило, писались без черточки, выступающей влево в верхней части букв²³. С сороковых годов VIII века имеются отдельные случаи написания этих букв с выступающей влево черточкой, но эти последние еще почти незаметны, намечены незначительным, очень коротким штрихом. Начиная с IX—X веков выступающая влево черточка становится основным элементом этих букв²⁴.

²⁰ В армянском 67604 (Шиног).

²¹ В армянском 64696 [87 080] (Екейцвойс)

²² Средняя высота букв 2—3 см.

²³ И. А. Джавахишвили, Грузинская палеография, Тбилиси, 1949, таб. I (I—V) (на груз. яз.).

²⁴ И. А. Джавахишвили, указ. соч., таб. I (V—XV).

В грузинской надписи Атенского Сиона буквы **ⴁ** (Е) и **ⴂ** (h) использованы пять раз²⁵, и везде изображены с черточкой. Хронологические рамки эволюции этих букв в грузинской палеографии установлены настолько точно, что наличие даже только одного этого признака было бы достаточным для отнесения грузинской надписи к более позднему времени, чем VII век. Угловатое начертание букв **ⴁ** (Г), **ⴃ** (ш), **ⴄ** (к) и **ⴅ** (Р) проявляет большую близость к примерам грузинского письма «нусахуцури» второй половины X века, а в одном случае, начала XI века²⁶, что дает основание датировать атенскую надпись концом X века.

4. Детальное изучение поверхности камня под армянской надписью выявило весьма значительный с точки зрения датировки надписи факт: под армянской надписью нами были обнаружены выполненные мелкими буквами грузинские пилигримные надписи местами поврежденные отдельными армянскими буквами.

Выше уже отмечалось, что на фасадах и штукатурке интерьера Атенского Сиона имеется множество вырезанных и процарапанных грузинских надписей. Часть этих надписей содержит исторические сведения, большинство же представляет собой граффити пилигримов²⁷. Некоторые из надписей пилигримов процарапаны крайне мелко и заметны только при внимательном рассмотрении с близкого расстояния. На фасадах храма имеются случаи повреждения древних надписей более поздними. В качестве примера можно привести вырезанную на западном фасаде криптограмму XV века, в которой упоминаются имена Виршели и Горзи²⁸. Криптограмма повредила более ранние мелкие надписи пилигримов. Аналогичный факт наблюдается и в случае с армянской надписью Тодосака.

Армянская строительная надпись в значительной степени повредила несколько грузинских пилигримных надписей. Пятистрочная грузинская надпись прорезана буквами **Բ** (Р) и **Բ** (Б) армянского слова „**ՍՐԲՈՅ**“ (рис. 2).

Чтение граффити затруднено также и повреждением поверхности камня, в результате чего в значительной степени стерты и те грузинские буквы, которые остались после высечения надписи Тодосака. В первой строке грузинской надписи удастся разобрать только **...ბო** (.so.), во второй строке **...ჭბოღ**... (...мнод...). Начало второй строки полностью исчезло из-за повреждения камня. В правой же части помимо того, что выщерблен камень, эта строка прервана армянской буквой **Բ** (Б). Правое вертикальной черты этой буквы остались две крайние буквы второй строки грузинской надписи **ოჟ** (ой). В третьей строке видны только остатки нескольких грузинских букв и их восстановление невозможно.

Четвертая и пятая строчки сохранили наибольшее количество букв. В четвертой строке ясно видно как прорезают и прерывают ее армянские буквы. У основания армянской буквы **Բ** (Р), слева видны буквы

²⁵ Точнее, шесть раз, но одна из **ⴁ** (Е) повреждена и не различается.

²⁶ Синайский многоглав (864 г.), Джручский четвероглав (936 г.), Рукопись жития Иоанна Златоуста (969), Пархальский многоглав (X—XI вв). См. Образцы грузинского письма, Палеографический альбом, составил И. В. Абуладзе, Тб., 1949, таб. XII (на груз. яз.).

²⁷ Т. В. Барнавели, Надписи Атенского Сиона, Тб., 1957, стр. 13—64 (на груз. яз.).

²⁸ Там же, стр. 59.

...**ԴԾ**... (ед.), после которых строка прорезана выемкой вертикальной части крупной армянской буквы. На месте выемки должны были бы находиться примерно четыре грузинские буквы. Правее выемки надпись продолжается вплоть до отколовшейся части камня. Кроме того строка прерывается еще и другой армянской буквой **Բ** (Б). Четвертая строка грузинской надписи выглядит так ...**ԴԾ** || **ԾԵԾԵԾԵԾ**... (...ед || амар₁М₁...). Если восстановить четыре буквы уничтоженные армянской **Բ** (Р), строка примет следующий вид: ... (д) ед (ао гс) а мар₁М₁..., что после раскрытия титлов читается ...» мать божия Мария в [спомоществуй] ... и т. д. Контекст дает возможность предположить в начале строки слово «Пресвятая». В пятой строке можно разобрать ...**ԾԵԾԵԾԵԾ**...**ԲԲ**...**ԲԻ**. **ՕՔ** где первое слово должно читаться как „**Թ**...**Ի**...**Զ**...» — «постов»²⁹.

Каким бы предположительным ни было восстановление грузинской пилигримной надписи, для нас наиболее важным является сам факт повреждения армянской строительной надписью грузинских граффити пилигримов. Это еще более четко видно около армянской буквы **Յ** (й) (рис. 3). Нижняя дуга этой буквы прорезает две грузинские надписи. В одной можно вычитать буквы **ԾԵԾ**... после чего камень отколот. Но, очевидно, надпись продолжалась и дальше, т. к. правее армянской буквы **Յ** (Й) видна часть грузинской буквы **Դ** (И) или **Ո** (Г) и буквы **Ն** (Сай). Большая часть первой (**Դ** или **Ո**) буквы срезана армянской буквой. Аналогичное положение засвидетельствовано и у левой части нижней дуги той же армянской буквы **Յ** (й). Там где мастер-каллиграф вырезал четырехугольную концовку этой буквы, грузинская надпись прорезана на две части. Левее армянской буквы читается... **ԴԻ** || (... ил), правее || **ԳԴ** (ти), к тому же армянской буквой срезана передняя часть буквы **Պ** (т) (рис. 3).

Таким образом, становится несомненным, что армянская надпись Атецкого Сиона вырезана позднее грузинских граффити пилигримов.

В палеографическом отношении особый интерес представляют начертания следующих букв грузинских надписей: **Ծ** (Д), **Դ** (Е), **Ի** (В), **Պ** (Т), **Ք** (Р), **Օ** (О) (рис. 23). Буквы **Դ** (Е) и **Ի** (В) изображены с выступающей влево верхней горизонтальной чертой. Как уже отмечалось выше, даже только по этому признаку, дату исполнения этих надписей можно определить временем после сороковых годов VIII века.

Грузинские буквы, использованные мастером-каллиграфом при разбивке площади перед начертанием армянской надписи, палеографически более поздние, чем в пилигримных надписях. Буква **Պ** (Т) в этих последних имеет закругленное тело и короткий горизонтальный выступ (рис. 3), тогда как та же буква в грузинской транслитерации армянской надписи угловата, правый же выступ находится высоко, резко загнут книзу и достигает основания буквы (ср. рис. 2 и рис. 3).

Буква **Պ** (т) пилигримных надписей находит аналогии в памятниках грузинской эпиграфики IX—X веков. Буква **Ծ** (Д) с очень короткой

²⁹ Такое чтение слова нам предложил акад. Г. В. Церетели, осмотревший по нашей просьбе, на месте эти надписи Атецкого Сиона в 1968 году.

шейкой, очертания буквы Ω (O) конфигурация букв Ψ (B) и Φ (P) очень близки соответствующим буквам Синайского многоглава (864 год) Адншского (897 г.) и Джручского (936 г.) евангелий³⁰. Надписи пилигримов, поврежденные армянской надписью Тодосака, палеографически датируются рубежом IX—X веков.

Таким образом, устанавливается нижний хронологический рубеж — конец IX и начало X века, раннее которого армянская надпись Тодосака не могла быть вырезана, так как она повредила уже существующие на этом месте грузинские пилигримные надписи IX—X веков.

Верхний хронологический рубеж исполнения надписи Тодосака — конец X века — дает палеография букв грузинской транслитерации.

II. На северном фасаде Атенского Сиона, у угла восточной ниши, на четырехугольной удлиненной плите изображены два сюжета: слева один из самых популярных чудес известного грузинского деятеля VI века Давида Гареджели³¹: доение лани Лукианом, сподвижником Давида, справа же — борьба Самсона со Львом (рис. 4). У левой кромки рельефа ниже шеи лани вырезано сверху вниз армянскими буквами довольно крупных размеров имя автора рельефа $\Psi\Omega\tau\Omega\psi\Omega$ (Тодоса).

1. Палеографически эта надпись похожа на армянскую строительную надпись Тодосака. Вся разница между ними заключается в том, что строительная надпись более парадна, ее буквы украшены четырехугольными декоративными концевками и закрашены. Буквы же в подписи Тодоса на рельефе лишены подобной декоративности и рафинированной четкости очертаний. Несмотря на это, сходство весьма значительно: буквы в обоих случаях вырезаны крупно и одинаково глубоко, большое сходство наблюдается в очертаниях букв Ψ (Д), Ω (O), ψ (C), Ω (A), (ср. рис. 1 и рис. 4). Буква Ω (A), как в первой, так и во второй надписи заканчивается клинообразным выступом и обрисована одинаково³². Надпись рельефа проявляет еще большую близость отдельным армянским буквам, помещенным на других рельефах, распределенных на фасадах церкви (рис. 11, 15, 16). Это обстоятельство заставляет думать, что армянские надписи и отдельные буквы на рельефах вырезаны мастерами — резчиками рельефов, армянская же строительная надпись, по-видимому, специальным мастером — каллиграфом.

По мнению акад. Г. Н. Чубинашвили, Тодосак строительной надписи и автор рельефа — одно лицо. Исходя из предположения, что Тодосак является зодчим собора VII века, акад. Г. Н. Чубинашвили тем же временем датирует и рельеф³³.

2. Изваянные на одной каменной плите сцены из ветхого завета и из жития грузинского национального святого Давида Гареджели, помещены в одной общей рамке. Двум вертикальным акцентам Самсона и Лукиана, ученика Давида, отвечают горизонтальные скульптурные

³⁰ Образцы грузинского письма, таб. X (1, 5, 6).

³¹ К. С. Кекелидзе, К вопросу о прибытии в Грузию сирийских деятелей. Этюды по истории древнегрузинской литературы, I, Тб., 1956, стр. 19—50 (на груз. яз.).

³² Ψ (Т) армянской строительной надписи повреждена, но общие ее очертания прослеживаются. Она также похожа на букву Ψ (Т) надписи на рельефе.

³³ Г. Н. Чубинашвили, указ. соч., стр. 173, 178.

изображения лани и льва, расположенные на одной диагонали (рис. 4). Автор рельефа распределяет фигуры и отдельные декоративные мотивы с тем расчетом, чтобы максимально заполнить фон. Такая целенаправленность подсказала мастеру заполнить углы и по второй диагонали крупной розеткой и растительным побегом, несвязанными с изображенными сценами. Аналогичную функцию выполняют и крупные заглавные армянские буквы, которые расчленяют гладкую поверхность. В стилистическом отношении не менее интересен способ распределения на плоскости фигур Лукиана и Самсона, и технические приемы их изображения. Обе фигуры значительно оторваны от нижней кромки обрамления и производят впечатление парящих в воздухе тел. Скульптурные фигуры Самсона и Лукиана изображены с непропорционально короткими телами и несуразно крупными, лишенными шей головами. Их тела представляют собой единые нерасчлененные массы, отдельные части которых, особенно же головы и торсы выше пояса изваяны с претензией на пластичную моделировку. Такая же тенденция заметна в изображениях льва и, особенно, лани, которая изваяна мастером в довольно высоком рельефе. Отдельные части тела лани (шея, ноги, живот) обработаны в округлых формах, но отсутствуют у скульптора чувства взаимосогласованности частей, а также примитивность рисунка, придают лани неестественный вид.

Примитивность рисунка вообще характерна для рельефа Тодоса. Лукиан изваян с чрезмерно тонкими руками и кистями рук, необычный изгиб рук Самсона несет печать резко выраженной примитивности. Фигуры лишены экспрессии, эмоциональности. В сцене борьбы Самсона со львом у мастера была возможность в полной мере передать движение. Он и попытался резким изгибом рук передать динамику борьбы, но безрезультатно. Лев безжизненной массой висит на руках у Самсона. Поза Самсона также не выражает характерного для борьбы движения и в общем статична. Статичность еще более резко видна в скульптурных фигурах Лукиана и лани.

Все вышеперечисленные признаки (способ построения композиции, технические приемы резьбы и основные художественные задачи), представляющие главные стилистические черты рельефа подписанного Тодосом, являются характерными особенностями исканий скульптурности возникших на рубеже X—XI веков как в Грузии, так и в Армении. Изображение скульптурных фигур в виде нерасчлененных округлых масс, отдельные неточности, допущенные при моделировке тел, фигуры, лишенные экспрессивности и эмоциональности — характерны для данного этапа развития скульптурного искусства. Рассмотренные скульптурные фигуры имеют большое сходство со стилем изображения, общими пропорциями тел и техникой воаяния человеческих фигур, включенных в верхний фриз Ахтамара (915—921 гг.)³⁴. Фигуры Ахтамара выполнены на более высоком художественном уровне и с большим мастерством, чем рельеф Тодоса, хотя в последнем чувствуется большое стремление к пластичности, чем в несколько плоскостно трактуемых фигурах Ахтамара. В этом отношении Атенский рельеф более близок фигурам Корого (X в.)³⁵, хотя они и выполнены мастерски, чем рельеф Тодоса. Лев, борющийся с Самсоном, как стилистически, так и иконографически по-

34 Н. А. Орбели, Избранные труды, I, Москва, 1968, таб. XXXI—XLII.

35 Р. С. Мелисашвили, Рельефы Корого со сценами строительных процессов, Сб.рн. «Дзеглис мегобарн», № 5, Тб., 1965, стр. 34—37 (на груз. яз.).

хож на противопоставленных львов из украшения северной двери храма в Вале (конец X в.)³⁶.

3. Возникновение национальной иконографии в Грузии непосредственно связано с формированием института национальных святых. Реальную почву для него подготовила программа объединения Грузии, подразумевающая создание единого, церковно и политически централизованного суверенного государства. Основная задача института национальных святых предполагала выявление исторических корней автокефалии грузинской церкви, юридическим свидетельством чего служило рассмотрение национальных подвижников (деятели) в чудотворном аспекте.

Таким образом, институт национальных святых становился проводником идеи единой государственности и идеологической опорой страны. Этот аспект четко прослеживается в памятниках искусства, изображающих сцены из житий национальных святых.

Литературный вариант житийного цикла Давида Гареджели был создан в древнейшем грузинском монастырском центре — в монастырях Гареджийской пустыни, и художественно впервые был воспроизведен там же. Изучение этого цикла привело нас к убеждению, что возникновение данной темы совпадает с ранним этапом формирования института национальных святых в Грузии.

В первоначальной росписи дьяконника главного храма монастыря Удабно в Гареджи представлен житийный цикл Давида Гареджели (рис. 5). Роспись характеризуется довольно архаичными стилистическими и иконографическими признаками: фигуры тупые и угловатые, кисти рук и, в особенности, головы, экспрессивно увеличены в размерах, персонажи изображены с большими, широкооткрытыми глазами, с короткими бородами, которые не полностью закрывают шеи. Все персонажи фресок, в их числе и сам Давид Гареджели, изображены без нимбов, т. е. лишены одного из важнейших атрибутов святости.

И в самом деле, темы, представленные в этом цикле, изображают только реальные, житейные сцены (деятельность Давида и его ученика Лукнана в Тбилиси, Молитва Давида в Гареджийской пустыне, Строительство ирригационных сооружений монастыря, пилигримство Давида в Иерусалим).

Надо отметить, что темы, изображенные в этом цикле, не подтверждаются ни в «Житии» Давида Гареджийского — агиографическом произведении X века, ни в более поздней метафрасной его редакции (XII в.)³⁷.

Исходя из этого, можно заключить, что живопись, литературным источником которой должна была быть синхронная с ней или же более ранняя кименная редакция «Жития», выполнена ранее X века. В этой старой, не дошедшей до нас, редакции, были очевидно описаны реаль-

³⁶ Р. С. Мелисашвили, Храм в с. Вале и два основных периода его строительства, «Ars Georgica», разыскания института истории Грузинского искусства, т. 3. Тб., 1950, стр. 25—52. таб. 17 (1).

³⁷ Древние редакции житий сирийских подвижников в Грузии, Тексты с исследованием и вокабулярем издал И. Абуладзе, Тб., 1955, стр. 144—187.

Единственным исключением является пилигримство Давида в Иерусалим, изображенное в росписи таким же образом, как описано в «Житии». По-видимому, данная тема осталась в «Житии» из старой редакции.

ные события деятельности Давида Гареджели, соответствующие живописным темам³⁸.

Все вышесказанное заставляет согласиться с датировкой акад. Ш. Я. Амيرانашвили этой росписи IX веком³⁹.

Более поздняя роспись главного храма монастыря Удабно, в которой представлены три темы из Жития Давида, существенно отличается от древнейшей росписи. Это проявляется не только в стиле, иконографии и манере письма, но и в совершенно новой интерпретации тем. Все три темы, представленные в Главном храме изображают чудеса, совершенные Давидом (рис. 6).

В первой композиции неразлучный ученик Давида Лукиан донит чудесно явленную лань. В следующих темах изображены сюжеты, связанные с чудом сожжения дракона. Давид, в отличие от древнейших фресок, изображен с длинной бородой и нимбом. С нимбом изображает художник и Лукнана (ср. рис. 5 и 6).

Интересно, что живописец главного храма Монастыря Удабно старается изобразить темы Давида, соответственно «Житию Давида Гареджели» X века. Несомненно, литературным источником живописи является именно это «Житие».

Фресковая ктиторская надпись, открытая нами в главном храме монастыря Удабно, подтвердила дату исполнения фресок (983 г.)⁴⁰, и лишь раз подчеркнула одновременность живописи и ее литературного источника.

В памятниках грузинского изобразительного искусства последующего времени изображаются, как правило, только темы, рассказывающие о чудесах Давида⁴¹.

Как было показано выше, на рельефе Атенского Сиона, подписанном Тодосом, изображен один из самых популярных чудес Давида Гареджели. Это обстоятельство свидетельствует, что рельеф Тодоса относится к более позднему времени, чем VII век. Его нельзя считать и произведением IX века, так как существовавшие в IX веке житийные темы Давида Гареджели отображали только реальные события. Первый пример осмысления этих тем в аспекте святости и чудесных деяний имеется лишь в агнографическом памятнике X века — в «Житии Давида

³⁸ Г. В. Абрамишвили, К вопросу датировки стеной росписи главного храма монастыря Удабно в Давид-Гаредже, «Мацне», № 5, Тб., 1970, стр. 199—222 (на груз. яз.).

³⁹ Ш. Я. Амيرانашвили, История грузинской монументальной живописи, I, Тб., 1957, стр. 45—48.

⁴⁰ Г. В. Абрамишвили, Ктиторская надпись главной церкви «Удабно» в Давид-Гаредже. Вестник отделения общественных наук, № 3, Тб., 1962, стр. 295—304 (на груз. яз.).

⁴¹ Фресковая роспись Гареджийской церкви Моцамета, XI в. (см. Г. Н. Чубинашвили, Пещерные монастыри Давид-Гареджи, Тб., 1948, стр. 79); роспись Бертубанской трапезной, XIII в., см. Ш. Я. Амيرانашвили, Фрески Бертубанской трапезной, «Илюици», № 2, Тб., 1922, стр. 24—30 (на груз. яз.), Г. Н. Чубинашвили, указ. соч., стр. 62, таб. 119); роспись церкви Иоанна Златоуста Гареджийской Лавры, XVII в. (Г. Н. Чубинашвили, указ. соч., стр. 102, 103, таб. 61₃); рукопись (S № 3269) музея общества распространение грамотности среди грузинского населения (см. Ш. Я. Амيرانашвили, История грузинского искусства, Тб., 1961, таб. 194); живописные иконы Гареджийских монастырей — Лавра и Додосрка, XVIII—XIX вв. (см. фототека Гос. музея искусств Грузии, фонд Д. И. Ермакова, № 3979 и фонды особой кладовой «К» 3491).

Гареджели» и в росписи 983 года. Рельеф, подписанный «Тодоса», как по стилю, так и по содержанию является произведением второй половины X века.

4. Из скульптурных рельефов, выполненных во время строительства храма, сохранилась лишь малая часть, что явствует из сравнительного изучения всех рельефов Атенского Сиона. В тимпане северных дверей изображены два оленя, прильнувших к источнику (рис. 7). По трактовке акад. Н. П. Кондакова олени этого рельефа — древнейшее символическое олицетворение верующих⁴².

Олени, изображенные в тимпане, незначительно возвышаются над фоном. Но несмотря на это, благодаря довольно стройной, мягкой моделировкой тел, мастер четко выявляет основные характерные черты оленей. Смысловой акцент темы — источник, изображенный кругами, осмысленным декоративно. Аналогичный подход наблюдается и в изображениях оленей. Их грациозное движение, легкая моделировка отдельных частей тела, выделенные на гладком фоне рога в виде декоративных акцентов, способствуют общему художественно-декоративному восприятию композиции в целом.

В специальной литературе выяснено, что этот древнейший христианский символический образ нашел широкое распространение в изобразительном искусстве христианского мира главным образом в V—VI веках⁴³. Символическое изображение верующих в виде оленя, встречается также в памятниках искусства Грузии⁴⁴ и Армении⁴⁵ в V—VI веках. Олени в тимпане Атенского Сиона, без сомнения, произведение древней эпохи.

Второй скульптурный рельеф, который нам также представляется произведением VII века, помещен на западном фасаде. Сюжет, изображающий сцену охоты, распределен на трех соседних плитах облицовки⁴⁶ (рис. 8). Охотник, восседающий на скачущей лошади, полон экспрессии. Это впечатление несколько ослабевает от статичности постановки задних ног коня. Передняя часть лошади создает полное впечатление движения, еще более усиленного вытянутой вперед рукой всадника, держащего лук. Тело всадника акцентировано нерезко. Развевающаяся головная повязка сассанидского образца (кост), украшенное центрированными кружочками одеяние, превращает человеческую фигуру в единый художественно-декоративный элемент композиции.

В композиционно блестяще осмысленную группу некоторое движение вносит центральная фигура оленя, резко повернувшего рогатую голову в сторону всадника. Олени изображены в значительную более высоким рельефе, чем олени в тимпане. Следует тут же подчеркнуть, что стилистически оба этих рельефа существенно отличаются от оленя, изображенного на рельефе Тодоса (ср. рис. 4, 7, 8). В стилистическом от-

⁴² Н. П. Кондаков, Древняя архитектура Грузии, М., 1876, стр. 46.

⁴³ См. Г. Н. Чубинашвили, Указ. соч., стр. 175.

⁴⁴ Г. Н. Чубинашвили, Болнисский Сион, Известия ИЯИМАК, IX, Тб., 1940, стр. 161; Л. Д. Рчеулишвили, Три неизвестных памятника грузинской архитектуры» *Argis Georgica*, т. 2, Тб., 1948, стр. 28—34, таб. 17, 18.

⁴⁵ В Армении — Казахская, Ереванская и Тежорская базилики (см. J. Strzygowski, *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Band I, Wien, 1918, Abb. 269, 443, 444).

⁴⁶ По мнению П. С. Уваровой здесь изображена охота Евстафия Плакиды (МАК, IV, стр. 148).

ношении сцена охоты проявляет сходство со скульптурными рельефами VI—VII веков. В экспрессивно переданных фигурах, в их пластически-декоративном осмыслении и подчинении фигуры человека общей декоративности, чувствуются характерные для VI—VII веков художественные задачи и основания целенаправленности скульптурности⁴⁷. Всадник с Атенского рельефа стилистически и иконографически близок к изображенной в сасанидской головной повязке фигуре Евстафия Плакиды на алтарной преграде из Цебельды. Одежда Евстафия, также как и одежда Атенского всадника, украшена центрированными кружочками⁴⁸. В Армении аналогичную иконографическую схему всадника можно видеть на одном из скульптурных рельефов Птгни, где изображен вооруженный луком и восседающий на коне Манвел Аматуни⁴⁹.

Третий скульптурный рельеф по нашему мнению, синхронный, с храмом, помещен на выступе северного фасада. Справа на рельефе представлен Стефан Дьякон⁵¹ с евангелием в руках, влево же коленопреклоненный ктитор, в позе моления (рис. 9). Акад. Г. Н. Чубинашвили совершенно справедливо отмечает, что этот рельеф в точности повторяет рельеф южного фасада Мцхетского Джвари, где перед Стефаном Дьяконом изображен коленопреклоненный Кобул. По наблюдению исследователя, эти рельефы проявляют особенно большое сходство в передаче сложного движения коленопреклонения ктитора. Здесь же Г. Н. Чубинашвили указывает также на отдельные детали, отличающие эти рельефы друг от друга⁵¹.

Атенский рельеф сильно поврежден из-за выветривания камня. Несмотря на это, ясно видна его стилистическая близость к рельефам ктиторов Мцхетского Джвари, в особенности же к рельефу Кобула. Сходство атенского рельефа с последним как в стилистическом отношении, так и в композиционном построении, убеждает нас, что автор этого рельефа подражал рельефу Кобула. Это и не удивительно. Как мы уже неоднократно отмечали выше, в специальной литературе доказано, что Мцхетский Джвари служил образцом зодчему Атенского Сиона.

Хотелось бы обратить внимание читателя на одно обстоятельство. Рельеф Кобула помещен на выступе южного фасада Мцхетского Джвари и коленопреклоненный Кобул обращен лицом и вытянутыми в молении руками к востоку. В Атенском Сионе, как известно, коленопреклоненный ктитор изображен на выступе северного фасада и лицом обращен к западу. Сомнительно, чтобы автор атенского рельефа, заимствуя иконографическую схему с рельефа Мцхетского Джвари, не принял во внимание направления молящихся рук ктитора. Известно, что основная часть культового сооружения — алтарь находится в восточной части здания. Поэтому совершенно естественны поза и направление Кобула на

⁴⁷ О характере и стилистических особенностях скульптурных рельефов VI—VII веков, см. Г. Н. Чубинашвили, История грузинского искусства, I, Тб., 1936, стр. 103—114, 205—218, на груз. яз.; его же, Памятники типа Джвари, стр. 133—156, Ш. Я. Амрапашвили, История грузинского искусства, I, Тб., 1944, стр. 168—174 (на груз. яз.).

⁴⁸ Р. О. Шмерлинг, Малые формы в архитектуре средневековой Грузии, Тбилиси, 1962, стр. 62, 69, таб. 2, 3.

⁴⁹ Б. Аракелян, Сюжетные рельефы Армении IV—VI веков, Ереван, 1949, рис. 15 (на арм. яз.).

⁵⁰ По мнению акад. Г. Н. Чубинашвили, на атенском рельефе изображен также Стефан Дьякон, как и на рельефе Кобула (см. его Памятники типа Джвари, стр. 170).

⁵¹ Г. Н. Чубинашвили, Указ. соч., стр. 169, 170, таб. 22 (1).

рельефе Джвари: он преклоняет колени и молится одновременно как своему патрону (Стефану Дьякону), так и «святому алтарю».

Надо полагать, атенский рельеф перемещен со своего первоначального местонахождения при ремонте храма. Нам кажется вероятным, что первоначально он находился на выступе южного фасада храма (как и рельефа Кобула). И в самом деле, на соответствующем месте — на выступе южного фасада Атенского Сиона — ясно выделяется первоначальное его местоположение, с боковыми выступами и расширяющейся книзу конфигурацией (рис. 14), сильно напоминающей аналогичные очертания обрамлений ктиторских рельефов Мцхетского Джвари⁵².

Ниже будет показано, что скульптурные фигуры, вставленные на место первоначального нахождения рассматриваемого рельефа, как по стилю, так и по иконографии, являются произведениями относительно более позднего времени (табл. 14).

В первоначальную декоративную систему храма входили сдвоенные пилястры и капители северного портала⁵³, а также навершия окон восточного фасада⁵⁴, и, возможно, изображение Симурга⁵⁵.

Остальные рельефы Атенского Сиона, часть которых имеет армянские надписи, или отдельные буквы, сильно отличаются по стилю и иконографии от рассмотренных рельефов, синхронных с храмом. Выше мы постарались показать, что рельеф, подписанный Тодосом, как стилистически, так и по содержанию является произведением конца X века. Армянская строительная надпись, в которой Тодосак объявляет себя строителем храма, также датируется концом X века.

5. Все вышеизложенное дает право считать Тодосака производителем ремонтно-восстановительных работ Атенского Сиона, осуществленных в конце X века. Такой вывод мы считаем единственно возможным, так как сам Атенский Сион возведен гораздо раньше, в тридцатых годах VII столетия, как это неопровержимо доказано в специальной литературе⁵⁶. Достоверность такой датировки подтвердили новые материалы, недавно обнаруженные в Атенском Сионе.

В интерьере храма, под краской стенной росписи, на штукатурке были открыты грузинские фресковые надписи выполненные шрифтом «асомтаврули», древнейшей среди которых пока что является надпись, датированная 738—739 годами и сообщающая о кончине Стефаноза Мамнала⁵⁷. Таким образом, становится ясным, что интерьер храма к этому времени был уже оштукатурен. Кроме того под слоем этой штукатурки в концах всех четырех абсид и в трюмах заметны ясные следы более ранней росписи⁵⁸. Простые геометрические узоры — удлиненные четырехугольники, созданные путем пересечения лучеобразно расходя-

⁵² Г. Н. Чубинашвили, Указ. соч., таб. 20, 21.

⁵³ Г. Н. Чубинашвили, Указ. соч., таб. 63 (1, 2, 4).

Археологические работы, произведенные нами во дворе Атенского Сиона, в 1971 году выявили фрагмент аналогичной капители южного фасада.

⁵⁴ Г. Н. Чубинашвили, Указ. соч., таб. 64.

⁵⁵ Там же, таб. 57 (4).

⁵⁶ Там же, стр. 115—117.

⁵⁷ Т. В. Бартавели, Указ. соч., стр. 14—15.

⁵⁸ Следы древнейшей росписи в трюмах мы заметили в 1956 г., когда имели возможность рассмотреть эти места с лесов, с близкого расстояния. В 1971 году на аналогичную схему росписи, сохранившейся в конхе западного абсида, нам указала Т. Б. Вирсаладзе.

шихся жирных линий с полукружьями — нанесены красной краской непосредственно на камни внутренней облицовки.

В научной литературе высказано мнение, что на первоначальном слое штукатурки Атеиского Сиона сохранились следы росписи VIII века⁵⁹. Как уже было отмечено выше, под слоем этой штукатурки обнаружена древнейшая роспись, выполненная непосредственно на облицовке. Этот факт убеждает нас что первоначальная роспись Атеиского Сиона была исполнена непосредственно после возведения храма, в том же VII столетии.

Интерьер храма сохранился до наших дней в первоначальном состоянии. Незначительные следы ремонтов заметны только в своде купола. Всюду, где повреждена роспись, под ней проглядывает первоначальная кладка горизонтальными рядами.

Что же касается фасадов, первоначальная кладка сохранилась, главным образом ниже уровня оконных наветший. Некоторые из плит облицовки сохранили кососрезанные края. Этот технический прием обработки камня как в Грузии, так и в Армении обычен в VI—VII веках⁶⁰.

III. На фасадах Атеиского Сиона, в основном, выше оконных наветший, четко прослеживаются границы обновления облицовки. Следы позднейших реставраций заметны и в нижней части фасадов. Барабан же купола полностью облицован заново. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что большая часть рельефов Атеиского Сиона, исполненных главным образом в камне зеленоватого оттенка (туф), включена в облицовку периода переделок. Синхронные же с храмом рельефы, рассмотренные нами выше, резаны в том же камне, что и облицовка (мелкозернистый песчаник светложелтоватого цвета).

В специальной научной литературе отмечена стилистическая неоднородность рельефов Атеиского Сиона и их бессистемное распределение по фасадам. По словам акад. Г. Н. Чубинашвили, создается даже впечатление, что рельефы собраны с разных мест и здесь использованы вторично. Этому обстоятельству давалось следующее объяснение: зодчий Атеиского Сиона Тодосак и второй мастер Григорий при исполнении рельефов пользовались образцами разного времени и характера, что и обусловило стилистическую неоднородность рельефов; при размещении рельефов на фасадах мастерам не хватило вкуса и художественного чутья⁶¹.

Если признать Тодосака не строителем храма, а реставратором, обшившем в X веке поврежденную облицовку фасадов Атеиского Сиона, тогда стилистическая неоднородность рельефов получит совершенно иное объяснение.

I. На некоторых рельефах вырезано по две одинаковых армянских буквы. Так например: в западную нишу южного фасада вставлена скульптурная фигура женщины (богородицы?), исполненная на двух плитах. В верхнем камне у головы фигуры вырезана крупная армянская заглавная буква Ա (А) (рис. 16). Та же буква, только перевернутая, помещена на рамке нижней плиты. Аналогично расставлены буквы и на других рельефах. На них также вырезана одна из армянских букв Բ (Б), Գ (Г), Դ (Д) на верхней плите рельефа, слева или справа от головы изображенной фигуры и та же самая буква повторяется на рам-

⁵⁹ Т. С. Шевякова, К вопросу о возникновении и характере фресковых росписей в Грузии VIII—X вв., «Вестник» Отделения общественных наук, I, Тб., 1962, стр. 259.

⁶⁰ Г. Н. Чубинашвили, Указ. соч., стр. 13.

⁶¹ Там же, стр. 159, 160, 166—168, 177.

ке нижнего камня (рис. 11, 15, 17). Повидимому, этими буквами были пронумерованы плиты с рельефами⁶². Необходимость обозначения одной и той же буквой двух камней, составляющих рельеф, была вызвана, по-видимому, тем обстоятельством, что эти рельефы (и вместе с ними также и другие) изготавливались одновременно разными мастерами, распределением же и укреплением рельефов на стенах храма занимались другие мастера⁶³. Маркировка армянскими буквами указывает, что эти рельефы выполнялись мастерами-армянами, или же, по крайней мере, мастер-армянин был руководителем произведенного ремонта. Кажется естественным связать эти рельефы с ремонтом времен Тодосака⁶⁴.

2. В научной литературе отмечено, что распределение рельефов на выступе восточного фасада Атенского Сиона в некотором отношении сходно с распределением рельефов на соответствующем фасаде Мцхетского Джвари⁶⁵. Сходство, по нашему мнению, поверхностно, различие же существенно.

Три рельефа на выступе восточного фасада Мцхетского Джвари — коленопреклоненный перед Спасителем Стефанос I и обращенные в молении к этой центральной фигуре изображения Деметре и Адрнерсе Ипатосов, составляют единую композицию. Такое впечатление еще более усиливается находящейся под рельефами декоративной полосой соединенных друг с другом наверший окон⁶⁶.

Пять скульптурных рельефов⁶⁷ распределенных на выступе того же восточного фасада Атенского Сиона, лишены композиционного единства, блестяще осуществленного в Джвари. На восточном фасаде Атенского Сиона ктитория представлены в виде совершенно изолированных, отдельно стоящих фигур. Связь между ними и изображением Христа на центральной грани фасада только смысловая, и та довольно поверхностна. Единственное сходство с Мцхетским Джвари, это наличие непрерывной линии оконных наверший — декоративный мотив, по нашему мнению, синхронный с храмом.

3. Привлекает внимание один из помещенных на восточном фасаде ктитория, который изображен с моделью храма в руках (рис. 10). Судя по этому признаку (модель церкви) заслуги данного ктитория в строительстве церкви значительны. Следовательно, изучение этого рельефа должно вызывать большой интерес.

⁶² В армянском алфавите Ա (А) означает — 1, Բ (Б)—2, Գ (Г)—3, Դ (Д)—4 и. т. д.

⁶³ Примечательно, что ни на одном из рельефов Мцхетского Джвари не имеется нумерации. В этом и не было необходимости, так как для зодчего Джвари, скульптурные рельефы, входящие в декоративную систему созданной им новой архитектурной темы, являются неотделимыми частями целого. Следует отметить, что и на рельефах Атенского Сиона, признаваемых нами памятниками VII века, отсутствуют какие либо цифровые обозначения, нет на них ни грузинских ни армянских букв. Нумерация же многочисленных рельефов, тем более составленных из нескольких кусков, при производстве обширных ремонтных работ было целесообразным и даже необходимым.

⁶⁴ Нами готовится монографическое исследование, в котором будут подробно рассмотрены все рельефы Атенского Сиона.

⁶⁵ Г. Н. Чубинашвили, Указ. соч., стр. 156.

⁶⁶ Там же, таб. 18.

⁶⁷ Кроме них на восточном фасаде помещены рельефы птиц и коршуна. Последний с зайцем в когтях. На кронштейне карниза изображен мужской бюст (см. там же, таб. 51, 57, 1, 2, 63₃).

Приходится считаться с фактом, что в Грузии, как и в Армении в V—VII веках не известно ни одного изображения ктитора с моделью храма в руках⁶⁸.

На средневековых скульптурных рельефах Грузии и Армении только с IX века наблюдается иконографическая схема ктитора с моделью церкви (в Грузии: Опиза (до 826 г.)⁶⁹, Тбети (891—918)⁷⁰, Квелаантубани (IX—X вв.), Ошки (958—961)⁷¹, Долискана (X в.)⁷², Бениси (IX—X вв.), Петобани (X в.)⁷³, Хожорниа (X в.), Корого (X в.)⁷⁴, Шеняк (X в.)⁷⁵; в Армении: Ахтамар (915—921)⁷⁶, Санаин (967—972)⁷⁷, Ахпат (967—991)⁷⁸, Гагикашен (1001—1020)⁷⁹ и др. Изображение ктиторов с моделью церкви в руках получает широкое распространение с X века, в XI же веке эта иконографическая схема в основном встречается в стенной росписи.

4. Модель церкви, которую держит в обеих руках один из ктиторов, на рельефе Атенского Сиона, не похожа на церковь, которую она призвана изображать⁸⁰. Привлекает внимание барабан купола модели, украшенный арочками.

В средневековой грузинской и армянской архитектуре барабаны купола, украшенные арками, впервые появляются на рубеже VIII—IX веков. В X—XI веках этот прием украшения барабанов широко распространяется и вплоть до позднего средневековья остается одним из са-

⁶⁸ Ср. рельефы с изображением ктиторов Мцхетского Джвари и Мрена см. Г. Н. Чубинашвили, Указ. соч., таб. 18—23; Б. Аракелян, указ. соч., таб. 44, 51.

⁶⁹ Н. А. Аладашвили, Рельеф из Опизы с изображением Ашота Курапалата, Сообщения Академии наук Груз. ССР, т. XV, № 7, Тб., 1954, стр. 473—478 (на груз. яз.).

⁷⁰ К. Г. Мачабели, Рельеф Ашота Куха из Тбети, «Машне», № 5, Орган. Отд. общ. наук АН Груз. ССР, Тб., 1968, стр. 150—162, таб. 2(1) (на груз. яз.).

В настоящее время ктитор лишен модели. По сведениям Д. Бакрадзе и Н. Я. Марра, Ашот Кухи держал в руках модель купольной церкви (Д. З. Бакрадзе, Заметки о Батумской области, Известия КОИРГО, Тифлис, 1879—1881, стр. 163; Н. Я. Марр, Дневник поездки в Шавшию и Кларджию. Тексты и разыскания по Армяно-Грузинской филологии, кн. VII, С-Пб, 1911, стр. 15.

⁷¹ Е. С. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии, Тб., 1952, стр. 45—67, таб. 54(2).

⁷² Н. Я. Марр, Указ., соч., стр. 183—189, таб. 60.

⁷³ Н. А. Аладашвили, Рельефы Никорцинда, Тб., 1957, стр. 57, таб. 32(2) (на груз. яз.).

⁷⁴ Р. С. Мепишвили, Рельефы Корого со сценами строительных процессов, Сборн. «Дзеглис мегобари», № 5, Тб., 1965, стр. 34—37 (на груз. яз.).

⁷⁵ Л. Д. Рчеулишвили, Один из памятников X в. в Триалетском эриставстве, «Ars Georgica», т. 6 (серия А), Тб., 1963, стр. 167—181, таб. 63—71) (на груз. яз.).

⁷⁶ И. А. Орбели, указ. соч., стр. 17—204, табл. VI, IX.

⁷⁷ Памятники архитектуры в советской Армении, Ленинград, 1971, таб. 55.

⁷⁸ Там же, таб. 63.

⁷⁹ Н. Я. Марр, Аши, Книжная история города и раскопки на месте городища, Ленинград, Москва, 1934, таб. XXVII (90, 91).

⁸⁰ Г. Н. Чубинашвили, указ. соч., стр. 161.

мых характерных декоров барабана⁸¹. Ни в грузинском, ни в армянском зодчестве VI—VII веков нет ни одного примера оформления барабана купола арками. Этого и не следовало ожидать, так как украшение барабанов арками не составляло элемента центральнокупольной архитектурной темы⁸². Только новая, крестокупольная архитектура внесла в общую декоративную систему оформление купольных барабанов арками. И, как отмечалось выше, этот прием широко распространился в X—XI веках.

Несомненно, автор данного рельефа Атенского Сиона в виде модели изобразил привычное для него церковное здание, широко распространенного в то время типа.

Для определения даты этого рельефа не менее значительной деталью является возвышающийся над куполом модели крест. Изваяния в камне и образцы металлопластики Грузии и Армении показывают, что в темах ктиторского характера или религиозного содержания, всюду где изображалось здание церкви, крест над куполом или фронтоном появляется только с X века⁸³.

Все вышезложенное убеждает, что ктитор, изображенный на выступе восточного фасада, изваян в X веке. Нам кажется естественным данного ктитора и мастера того же времени Тодосака, именующего себя в армянской надписи «строителем», связать с ремонтно-реставрационными работами, осуществленными в Атенском Сионе в одном строительном периоде — X веке.

IV. Изучение рельефа, подписанного «Тодоса» и скульптурной фигуры ктитора с моделью храма в руках показало, что в X веке была заменена не только облицовка фасадов, но также и часть, очевидно, позадававших старых рельефов. Эта группа скульптурных рельефов, проявляющая полное тождество стиля, иконографии, и манеры исполнения с рассмотренными выше двумя рельефами, включена в ряды облицовочных плит времени ремонта.

I. Согласно специальной литературы, все рельефы Атенского Сиона исполнены в VII веке Тодосаком и Григорием⁸⁴. Существование такой точки зрения обязывает нас первым делом сравнить рассмотренную нами группу рельефов ремонтного периода с точно датированными рельефами VI—VII веков.

Как известно, в грузинском искусстве рубежа VI—VII веков, фигура человека не составляет еще предмета самостоятельной пластической задачи и ее изображают как один из мотивов общего декоративного назначения⁸⁵. Эта установка ясно видна на рельефах Мцхетского Джвари, где скульптурные фигуры в сущности несут художественно-

⁸¹ Р. Я. Агабабян, Композиция купольных сооружений Грузии и Армении, Ереван, 1950, стр. 79—96; Г. Н. Чубинашвили, Архитектура Кахетии, Исследование развития архитектуры в восточной провинции Грузии в IV—XVIII вв., Тб., 1959, стр. 485—490; Ш. Я. Амирапашвили, История грузинского искусства, Тб., 1961, стр. 160—193 (на груз. яз.).

⁸² Г. Н. Чубинашвили, Памятники типа Джвари, стр. 29—197; его же, Разыскания по армянской архитектуре, Тб., 1967, стр. 13—176.

⁸³ Шепяк (X в.), Плита алтарной преграды Шию-Млвими (XI в.), чеканная икона богородицы из Зарзма (XI в.), Сангин (X в.), Ахпат (X в.) и др.

⁸⁴ Г. Н. Чубинашвили, указ. соч., стр. 156—178.

⁸⁵ Там же, стр. 145.

декоративную функцию. В обработке волос, усов, бороды и глаз ктиторов и евангельских персонажей ясно виден их декоративный характер⁸⁶. Такое же художественное видение положено в основу скульптурных рельефов Мрена⁸⁷, что подчинено общей для VI—VII веков художественной задаче пластическо-декоративного порядка.

Одна группа рельефов Атенского Сиона и в стилистическом и в иконографическом отношении существенно отличается от рельефов Мцхетского Джвари. Это различие проявляется первым делом, в совершенно иной художественно-пластической задаче, что подразумевает совершенно иной этап искания скульптурности.

Большинство рельефов Атенского Сиона и, в особенности, скульптурные изображения ктиторов, Спасителя и Богородицы, представляют собой округлые общие массы, довольно высоко выступающие на гладкой поверхности фона, причем головы обработаны в сравнительно более пластичных формах. Мастер настойчиво пытается рельефно выделить отдельные части в этой общей массе тела.

Эта установка мастера хорошо видна на примере моделировки скульптурной фигуры Спасителя (рис. 21). Складки гиматия изображены отдельными, наложенными друг на друга пластическими слоями, что создает впечатление несколько тяжелой, неестественной для ткани драпировки. Мастер постепенно понижает обе полы гиматия в направлении краев, придавая ему округлую рельефную форму. У левого плеча Христа гиматий довольно высоко приподнят, что передано тяжелыми складками ступенчато расположенными на разных уровнях. Перед грудью в антураже драпировки гиматия и хитона изображена рука. Попытка мастера передать пластически эту часть тела закончилась крупной неточностью. В результате осуществления этой задачи область груди и живота получила значительно пониженную приплюснутую форму. Мастер попытался скрыть дефект тяжелой прямолинейно драпировкой хитона.

На рельефе Мцхетского Джвари Христос изображен с книгой в руке⁸⁸. Автор атенского рельефа игнорирует эту деталь. Надо думать, плоская форма книги, которую мастер должен был, естественно, изобразить на фоне гиматия, значительно уменьшила бы впечатление скульптурности, ради достижения которой мастер не остановился даже перед допущением неточности.

Аналогичные стилистические признаки характеризуют почти все изображения ктиторов (рис. 10, 12, 13, 14, 15, 17, 19). Единственным исключением является рассмотренный нами выше (стр. 44, 45) ктитор, которого мы считаем синхронным со строительством храма (рис. 9). Этот рельеф как по стилю, так и по композиционному построению существенно отличается от статичных, застывших изображений остальных ктиторов.

Передача тела единой, нерасчлененной массой характерна для той группы атенских рельефов, которую мы считали произведениями времени ремонта. Скульптурные фигуры завернутого в гофрированную накидку ктиторов (рис. 15) и Богородицы типа дьякона (?) (рис. 16) изображены в виде нерасчлененных блоков. Выше уже отмечалось, что свое неумение стройно моделировать тела мастера пытаются скрыть потоком

⁸⁶ Г. Н. Чубинашвили, указ. соч., стр. 133—156, таб. 20—25.

⁸⁷ Б. Аракелян, указ. соч., рис. 44, 49, 51.

⁸⁸ Г. Н. Чубинашвили, указ. соч., таб. 20.

прямых линий и стремятся к созданию некоторой иллюзии скульптурного изображения.

Задача поиска пластичности ясно отобразилась в фигурах ктиторов, облаченных в одеяния с ложными рукавами. Таковы два рельефа на восточном фасаде (рис. 12, 13) и двухфигурная группа ктиторов на выступе южного фасада (рис. 14). Довольно длинные, рельефно выступающие ложные рукава одежды ктиторов, висящие в виде толстых валиков по обе стороны корпусов, выполнены с явной претензией на пластичность.

В научной литературе показано, что в VI—VII веках накидки с ложными рукавами изображались, как правило, приталенными, расширяющимися книзу и, большей частью, с дугообразно вырезанным низом (Джвари⁸⁹, Руиси⁹⁰, Дманиси⁹¹, Укангори⁹², Мрен⁹³). Изваянная же на атенских рельефах одежда (а не накидки) с ложными рукавами довольно широка, ниспадает прямо с плеча до низа, без приталивания и без выемки внизу (рис. 12, 13, 14). Такая одежда с ложными рукавами встречается на рельефах ктиторов X века (Тбети⁹⁴, Кумурдо⁹⁵, Зегани⁹⁶).

Ктитория и евангельские персонажи, изображения которых датируются нами периодом ремонта, облачены в разнообразные костюмы. Кроме одежды с ложными рукавами, здесь мы встречаем короткую верхнюю одежду как гофрированную (рис. 10), так гладкую и украшенную каймой и нагрудником (рис. 17). Имеются также и гофрированная накидка (рис. 17, 19)⁹⁷ и гофрированная одежда без рукавов (рис. 15, 16). Следует отметить, что Н. В. Чопикашвили в виде параллелей к костюмам, изображенным на отдельных рельефах Атенского Сиона, привлекает образцы византийской одежды XI века⁹⁸.

В стилистическом отношении интересен также рельеф, помещенный на барабане купола. Здесь, как известно, изображен второй мастер, Григор. У головы коленопреклоненного мастера крупными армянскими буквами вырезано его имя *ԳՐԻԳՈՐ ԴԱՍԿ* (Григор Дапс). Святой, изображенный правее, касается рукой головы мастера (рис. 18).

Выше мы показали, что изображенный на северном фасаде Атенского Сиона ктитория, коленопреклоненный перед святым (рис. 9) похож на рельеф Кобула из Мцхетского Джвари. Это сходство заметно как в стиле, так и единстве иконографической схемы. Рельеф Григора на Атенском Сионе повторяет ту же самую иконографическую схему, и, думается, имеет образцом подражания древнейший рельеф Атенского Сиона (ср. рис. 9 и 18). Несмотря на такое сходство иконографических

⁸⁹ Г. Н. Чубинашвили, указ. соч., таб. 20—22.

⁹⁰ Г. Н. Чубинашвили, Вопросы истории искусства, Исследование и заметки, т. I, Тб., 1970, стр. 184—205, таб. 69.

⁹¹ Н. В. Чопикашвили, Грузинский костюм, Тб., 1964, стр. 12, 13, рис. 2, (на груз. яз.).

⁹² Л. В. Мухелишвили, Исторические памятники Укангори, Известия ИЯИ.МАК, X, Тб., 1941, стр. 159—182, рис. 8 (на груз. яз.).

⁹³ Б. Аракелян, указ. соч., таб. 44, 51.

⁹⁴ К. Г. Мачабели, указ. соч., стр. 150—162, таб. 2(1).

⁹⁵ Н. П. Северов, Г. Н. Чубинашвили, Кумурдо и Никорцминда, М., 1947, таб. XII.

⁹⁶ МАК, XII, таб. 67.

⁹⁷ См. также Г. Н. Чубинашвили, указ. соч., таб. 55(1).

⁹⁸ Н. В. Чопикашвили, указ. соч., стр. 21, 22.

схем, эти два рельефа отличаются разными стилистическими признаками и художественно-пластическими установками. Фигуры на рельефе Григора, подобно вышеописанным рельефам времени ремонта храма, изображены в виде цельных нерасчлененных масс и отмечены желанием передать скульптурные формы.

Задачи поиска скульптурности проявляются также и в моделировке лиц на тех рельефах Атенского Сиона, которые нами признаны памятниками времени реставрации. Лица представляют собой резко поднятые над гладким фоном полусферические массы. Мастера пытаются по мере возможности с подчеркнутой утрировкой передать нос, глаза, губы и, иногда, даже волосы и бороду (рис. 10—19). При осуществлении этой задачи мастера допускают значительные ошибки, вызванные отсутствием чувства взаимосогласованности отдельных частей. С целью выделения выпуклостей щек, мастер значительно понижает область рта, но в то же время желая пластически изобразить и губы, он их рельефно вытягивает вперед. В некоторых случаях создается впечатление, что губы еле прикрывают выдвинутые вперед зубы (рис. 11).

В этой группе рельефов Атенского Сиона искание пластичности выступает той основной задачей, которой подчинены декоративные элементы. Как видим, разные декоративные элементы использованы с одной стороны с целью усиления впечатления пластического изображения тела, с другой же стороны для нивелировки отдельных ошибок, допущенных при осуществлении этой основной установки.

2. Выше было показано, что одна группа рельефов Атенского Сиона стилистически, а также интерпретацией отдельных тем, очень далеко от рельефов Мцхетского Джвари и вообще скульптурных установок VI—VII веков. Эти рельефы Атенского Сиона не могут быть признаны также и памятниками VIII—IX веков, так как основной художественной задачей скульптурных рельефов этого времени и в Грузии и в Армении является плоскостность, графичность изображения, что существенно отличается от скульптурно изображенных рельефов вышерассмотренной группы Атенского Сиона.

В скульптурных рельефах Грузии и Армении на рубеже X—XI веков замечается интерес к задачам поиска пластичности. В развитии скульптурности в эту эпоху выявляются два основных момента: один — задачи поиска собственно скульптурного порядка и второй — плоскостно-декоративные.

На фасадах Ошки (958—966) и Хахули (X в.) наряду с плоскостно изображенными рельефами представлены скульптурно моделированные фигуры ктиторов и евангельских персонажей и пластически решенные рельефы птиц⁹⁹. Примеры такого совмещения различных установок имеются также в скульптурных рельефах Ахтамара (915—921 гг.). Верхний фриз храма состоит из скульптурно моделированных фигур и изображений побегов лозы и виноградных гроздьев; отдельные изображения птиц почти горельефны. Большая часть монументальных фигур на нижнем фризе фасадов Ахтамара решены плоскостно. В слабой моделировке отдельных частей и в общем построении фигур допущены некоторые неточности¹⁰⁰.

Особую беспомощность проявляет мастер при изображении фигур Адама и Евы¹⁰¹. Светские лица, евангельские и библейские персонажи

⁹⁹ Е. С. Т а к а й ш в и л и, указ. соч., таб. 52, 53, 54(2), 55, 56, 92, 104—106.

¹⁰⁰ И. А. О р б е л и, указ. соч., стр. 81—204, таб. IV—XVII.

¹⁰¹ Там же, таб. XXII.

этого фриза решены плоскостно-декоративно. Тенденция к более или менее пластическому решению форм проявляется в изображениях голов, но совершенно четко изваянную округлую форму имеет модель храма, которую держит в руках Гагик Арцруни¹⁰².

В скульптурных изображениях ктиторов, помещенных на восточном фасаде Сапаина (967—972) несколько декоративно осмыслены драпировки костюмов и форма корон, но основной художественной установкой тут выступает скульптурность. Эта установка еще более резко проявляется в изображениях ктиторов Ахпата (967—991 гг.). Их фигуры и в особенности тела изображены в виде чрезмерно выпуклых цельных блоков, лица же решены плоскостно¹⁰³.

Скульптурные рельефы Вале (конец X в.) представляют интерес также и тем, что здесь изображены с одной стороны объемные сильно выпуклые скульптурные фигуры, с другой же стороны, наряду с ними помещен невысокий рельеф, с чуть смягченными, закругленными краями. Несмотря на это, скульптурные рельефы Вале, в которых доминируют главным образом высокие, пластические формы, являются яркими выразителями поисков скульптурного порядка рубежа X—XI веков¹⁰⁴.

Существенным стилистическим признаком рельефов рубежа X—XI веков является также и то, что мастера изображают несколько застывшие фигуры, лишённые индивидуальной характеристики, эмоциональности и экспрессии. По выражению акад. Г. Н. Чубинашвили, проблеме поиска пластичности была пожертвована экспрессия, непосредственность эмоционального впечатления¹⁰⁵.

Именно такими стилистическими признаками характеризуются те рельефы Атенского Сиона, которые признаны нами произведениями времени ремонта храма. Подобные же стилистические признаки характеризуют скульптурные рельефы Армении рубежа X—XI веков. Как в Грузии, так и в Армении отмечается единая волна поиска скульптурности, одна целеустановка. С этой точки зрения не менее интересно сравнение скульптурной фигуры одного из святых в церкви Нораванк в Бгени (X в.)¹⁰⁶ с фигурой Христа Атенского Сиона (рис. 11). Как в одном, так и в другом рельефе, гиматий изображен в виде ступенчато наложенных складок. Это, помимо декоративного назначения, в первую очередь имеет целью создать впечатление пластической передачи тела. Это сходство еще более ярко проявляется в общей художественной целеустремленности (изображение тела в виде общей массы, приемы моделировки лиц, статичность фигуры и т. д. Примеры можно было бы умножить).

3. Коснемся подписей двух рельефов Атенского Сиона. Один из этих рельефов помещен на восточном фасаде (рис. 12). На ногах ктитора вырезана грузинская надпись **ნერსე სტეფანოზ** (Нерсе Стефаноз)

¹⁰² И. А. Орбели, указ. соч., таб. VI—IX.

¹⁰³ Памятники архитектуры в советской Армении, Ленинград, 1971, таб. 55, 63.

¹⁰⁴ Р. С. Мелисашвили, Храм в с. Вале и два основных периода его строительства, «Ars Georgica», т. 3, Тб., 1950, стр. 25—51, таб. 6—19 (на груз. яз.).

¹⁰⁵ Г. Н. Чубинашвили, К вопросу о характере грузинской чеканки на грани X и XI веков, «Ars Georgica», т. 2, Тб., 1948, стр. 67, 68 (на груз. яз.).

¹⁰⁶ С. Х. Мнацаканян, Сюникская школа армянского зодчества, Ереван, 1960, стр. 231, рис. 131 (на арм. яз.).

(рис. 20)¹⁰⁷. На втором рельефе (рис. 19) между двумя ктиторами помещена грузинская восьмистрочная надпись шрифтом «асомтаврული»: $\text{ქ}^{\text{I}} \text{C}^{\text{I}} \text{C}^{\text{I}} \text{C}^{\text{I}} \text{C}^{\text{I}} \text{C}^{\text{I}} \text{C}^{\text{I}} \text{C}^{\text{I}} \text{C}^{\text{I}}$ что после раскрытия титлов читается: Христос, возвеличь Георгия и Микаела¹⁰⁸, создавших эту ограду, помилуй их».

Палеографически¹⁰⁹ обе надписи позднее VII века. Для иллюстрации этого положения достаточны начертания букв C^{I} (Г) и C^{I} (Е), изображенных с выступающей влево верхней чертой. Надпись Нерсе-Стефаноз писана в системе четырехлинейной сетки, где буквы C^{I} (Н), C^{I} (Р), C^{I} (С) возвышаются над линией, а C^{I} (Е), C^{I} (Т), C^{I} (П) опускаются ниже линии. Кроме того, буквы имеют наклон вправо и угловатые очертания. Такое начертание характерно для письма «нусаха-хуцури»¹¹⁰.

Во второй надписи привлекает внимание включение в «асомтаврული» буквы C^{I} (у) «нусаха-хуцури», что характерно для грузинской эпиграфики X века¹¹¹.

Надпись сообщает, что изображенные на этом рельефе ктиторы участвовали в строительстве ограды Атенского Сиона, по-видимому, той самой, которая существует поныне.

Время возведения ограды Атенского Сиона давно и хорошо известно в научной литературе по двум грузинским надписям асомтаврული, вырезанным на восточном фасаде церкви и сообщающем о строительстве ограды. В одной из этих надписей сообщается, что строительство закончилось в 945 году¹¹².

Как отмечалось выше, парное изображение ктиторов, помещенное в восточной нише южного фасада Атенского Сиона в стилистическом отношении и в манере резьбы проявляет полное сходство с рельефами времени ремонта храма. Как узнаем из надписи, оба изображенных на этом рельефе лица внесли очевидно значительный вклад в строительство ограды 945 года. Позднее, по-видимому, когда после возведения ограды приступили к ремонту храма не забыли увековечить заслуги этих двух лиц (возможно в связи с их высоким социальным положением) и поместили их изображения с соответствующей надписью.

* * *

Рассмотрение всех вышеприведенных материалов, стилистический и сравнительный анализ скульптурных рельефов и критическое изучение грузинской и армянской эпиграфики Атенского Сиона, приводит нас к следующим выводам:

1. Только малая часть рельефов, синхронных строительству Атенского Сиона, памятника первой половины VII века, сохранилась до наших дней.

¹⁰⁷ Акад. Ш. Я. Амيرانашвили эту надпись читает, как «Стефаноз сын Адрнерсе», см. Ш. Я. Амيرانашвили, История грузинского искусства, I, Тб., 1944, стр. 178 (на груз. яз.).

¹⁰⁸ Чтение «Микаел» условно.

¹⁰⁹ В литературе эта надпись датируется VII веком (Т. В. Барнавели, указ. соч., стр. 40, 41).

¹¹⁰ И. А. Джавахишвили, Грузинская палеография, Тб., 1949, стр. 120—123.

¹¹¹ По мнению акад. Г. Н. Чубинашвили надпись позднее VII века (Г. Н. Чубинашвили, указ. соч., стр. 162).

¹¹² Т. В. Барнавели, указ. соч., стр. 36, 37.

2. Фасады и барабан купола Атенского Сиона неоднократно ремонтировались. Самый значительный ремонт носил организованный характер. Сначала (в 945 году) храм был окружен оборонительной стеной, потом починили отдельные участки фасадов и барабан купола Атенского Сиона, заменив новыми плитами поврежденную облицовку (конец X века). Именно в это время, по всей видимости и было положено начало строительству города Атеши (возведение ограды, ремонт малой купольной церкви и Атенского Сиона и др.)¹¹³.

3. Часть скульптурных рельефов Атенского Сиона, выполненная, главным образом, в зеленоватом туфе и распределенная в пределах отремонтированной поверхности фасадов, по стилю относится к X веку. На ту же дату указывает хронология возникновения и развития сюжетов цикла Давида Гареджели, представленного в рельефе Атенского Сиона.

4. Организатором ремонта храма является ктитор, скульптурное изображение которого помещено на восточном фасаде. Несомненным свидетельством его ктиторских заслуг является модель церкви.

По всем признакам, как стилистически, так и по регламентации изображения ктитора с моделью церкви в руках, по архитектурной теме выраженной в модели — скульптурный рельеф феодала исполнен в конце X века.

5. В восточной нише южного фасада храма VII века — Атенского Сиона, мастер-каллиграф в конце X века высекает армянскую надпись строительного характера. Дату эту подтверждает палеография грузинских пилигримных надписей IX—X веков, поврежденных армянской надписью, а также грузинская транслитерация армянской надписи.

6. Точка зрения, принятая в научной литературе, согласно которой строителем Атенского Сиона был зодчий армянин Тодосак, не имеет основания. Тодосак и Григор являются производителями реставрационных работ в Атенском Сионе, и как выясняется эти работы были осуществлены в конце X века.

¹¹³ Ср. Л. А. Чилашвили, Города феодальной Грузии, II, Тб., 1970, стр. 99—104 (на груз. яз.).

გიორგი ღუნუა

ლომის გამოსახულებიანი კოლხური თეთრის ბენეზისისათვის

კოლხური თეთრის პრობლემა ერთგვარ „გორდიას კვანძს“ წარმოადგენს ქართული ნუმიზმატიკური მეცნიერებისათვის. მიუხედავად იმისა, რომ მის შესახებ ბევრი რამ დაწერილა, დღეისათვის მასთან დაკავშირებული არც ერთი საკითხი არ შეიძლება ჩაითვალოს საბოლოოდ გადაწყვეტილად. ეს, უპირველეს ყოვლისა, კოლხური თეთრის ანეპიგრაფიული ხასიათითაა გამოწვეული. წერილობითი წყაროებიც აოაფერს გვაუწყებენ კოლხეთის სამონეტო საქმის შესახებ. დაბოლოს, კოლხური თეთრის ემისიის პრეტენდენტებად თანაბარი უფლებებით შეიძლება ჩაითვალოს კოლხეთის სამეფო და შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე არსებული პოლისები (მაგ. ფაზისი). ნათქვამი ცხადჰყოფს, რომ კოლხური თეთრის პრობლემა შორს სცილდება ერთი სამონეტო ჯგუფის ატრიბუციის ფარგლებს და მჭიდროდაა დაკავშირებული კოლხეთში სახელმწიფოს კონსოლიდაციისა და შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს ბერძნული კოლონიზაციის საკითხებთან.

ფაქტიური მასალის მეტისმეტი სირთულისა და პირდაპირი ცნობების უქონლობის პირობებში, თითქმის გამორიცხულია ისეთი მოსაზრების წამოყენება, რომელიც დავას არ გამოიწვევს. ამიტომაცაა, რომ კოლხურ თეთრთან დაკავშირებით გამოთქმული, დიამეტრალურად საწინააღმდეგო პიპოთეზები, ერთმანეთის გვერდით ერთნაირი უფლებებით არსებობენ, რადგან მათი მიღება ან უარყოფა თანაბრად შეუძლებელია. ცხადია, კოლხური თეთრი პრობლემის ყველა ასპექტის გაშუქება ჩვენი წერილის მიზანს არ შეადგენს. იგი მხოლოდ ერთი ჯგუფის — ლომის გამოსახულებიანი მონეტების გენეზისს ეძღვნება.

კოლხური თეთრის რამდენიმე ტიპი და ნომინალია ჩვენამდე მოღწეული. სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით, კოლხური თეთრის დღემდე ცნობილ ერთეულებს შორის უდიდესია ე. წ. ტეტრადრაქმა. მისი აღწერილობა ასეთია: შუბლი — იშვიათი ხელოვნებით შესრულებული დაღრენილი ლომის თავის გამოსახულება მარცხნივ.

ზურგი — ჩაჭდულ კვადრატში მოთავსებული ფრთოსანი რაშის პროტომა მარჯვნივ.

ეს მონეტა გამოქვეყნებული იყო ჯერ კიდევ 1907 წ. და გამომცემელმა ყოველგვარი არგუმენტაციის გარეშე, დაუკავშირა ის კუნძულ ლესბოსს¹. ამჟამად ეს ცალი ინახება ჰააგის მუზეუმში.

¹ Dompierre de chaufepie, Quelques monnaies grecques de la Collection Six acquise par la Cabinet royal de numismatique de la Hage, Revue belge de Numismatique, 1907, Bruxelles, გვ. 142. ტ. IV, № 35.

1

2

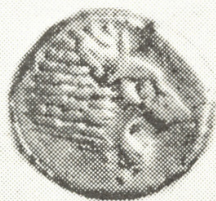
3

4

5

6

1949 წ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის კუთვნილი იდენტური მონეტა გამოსცა პროფ. დ. კაპანაძემ, როგორც უნიკალური² (უკანასკნელ ხანებში გამოსულ შრომებში მან ეს ხარვეზი გაასწორა)³.

1957 წ. ბრიტანეთის მუზეუმში დაცული ანალოგიური ცალი ინგლისელმა ქართველოლოგმა პროფ. დ. ლანგმა გამოაქვეყნა⁴.

სამივე მონეტა უპასპორტოა. მიუხედავად ამისა, პროფ. დ. კაპანაძემ სტილისტური ანალიზის საფუძველზე, ისინი კოლხურ მონეტათა ჯგუფს მიაკუთვნა⁵. უფრო სარწმუნო არგუმენტის მოყვანა ამ მონეტების კოლხური წარმოშობის სასარგებლოდ ჭირს. დ. კაპანაძის აზრი გაიზიარეს უცხოელმა და საბჭოთა მეცნიერებმა და დღესდღეობით მას სადაოდ არავინ ხდის⁶. მიუხედავად ამისა, ჩვენი აზრით, ე. წ. ტეტრადრაქმის საკითხი ზოგიერთი სიძნელის წინაშე მაინც დგას. ცხადია, ჩვენ არ უარვყოფთ საინტერესო მონეტის ტიპოლოგიურ, სტილისტურ და ფაქტურულ მსგავსებას კოლხეთის ნუმიზმატიკურ ძეგლებთან, განსაკუთრებით მწოლიარე ლომის გამოსახულებიან დიდრაქმასთან. ეს მსგავსება სრულიად აშკარაა, როდესაც ამ მონეტების შუბლის გამოსახულებებს (ლომებს) ვუდარებთ ერთმანეთს. მაგრამ ისიც აღსანიშნავია, რომ „ტეტრადრაქმის“ რევერსის გამოსახულება (ფრთოსანი რაშის პროტომა) ანალოგიის გარეშეა.

საინტერესოა აგრეთვე გამოჩენილი საბჭოთა ნუმიზმატიკოსის ა. ზოგრაფის პოზიცია ამ მონეტასთან დაკავშირებით. 1937 წ. ა. ზოგრაფს საქართველოს მუზეუმში უნახავს ე. წ. კოლხური ტეტრადრაქმა და ქუთაისის მუზეუმში დაცული უპასპორტო მონეტა, რომელიც შემდგომში მან გამოაქვეყნა და კოლხეთის ნუმიზმატიკურ ფაქტად მიიჩნია⁷. დ. კაპანაძე იმოწმებს დოც. თ. ლომოურის ცნობას, რომ ა. ზოგრაფს გამოუთქვამს აზრი, ტეტრადრაქმად მიჩნეული მონეტის კოლხური წარმოშობის სასარგებლოდ. დ. კაპანაძე წერს: „რა მიზეზით არ მოიხსენია შემდგომ ეს ნიმუში ა. ზოგრაფმა — ამის შესახებ ცნობები არ მაქვს, მაგრამ პირვანდელი მისი შეხედულების შეცვლის კვალიც არსად ჩანს“⁸. ამასთან დაკავშირებით უნდა შევნიშნოთ, რომ თუკი ორი უპასპორტო მონეტიდან, რომლებიც ა. ზოგრაფმა ერთსადაიმთხვე დროს ნახა, ერთ-ერთი კოლხურად მიიჩნია, ხალხ მეორე არც კი მოიხსენია თავის ნაშრომში, ჩვენის აზრით, ეს უკვე „მისი პირვანდელი შეხედულების შეცვლის კვალია“.

² დ. კაპანაძე, შენიშვნები ძველი კოლხეთის ნუმიზმატიკის შესახებ, საქართველოს სახ. მუზეუმის მოამბე VХ—V., 1949, გვ. 85; იხ. აგრეთვე მისივე, Заметки по нумизматике древней Колхиды, ВДИ, № 3, 1950, გვ. 195, ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1950, გვ. 26, Грузинская нумизматика, Москва, 1955, გვ. 33.

³ მისივე, წარსულის მაცნეები, თბ., 1965, გვ. 32; ქართული ნუმიზმატიკა, თბ., 1969, გვ. 29.

⁴ D. M. Lang, Notes on Caucasian Numismatics, „The Numismatic Chronicle“, 1957, 138, ტ. XVII, № 2.

⁵ იხ. პროფ. დ. კაპანაძის ზემოთ დასახელებული ნაშრომები.

⁶ D. M. Lang, დასახ. ნაშრ., გვ. 138, მისივე, Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia, 1955, New-York, გვ. 9. Eug. Pochitonov, Poznámky a doplňky k nejstarším razbám kolchidy, Numismatickè Listy, XIV, 1959, გვ. 68, А. Л. Монгайт, Археология в СССР, М., 1955, стр. 245, საქართველოს არქეოლოგია, 1959, გვ. 242 და სხვ.

⁷ А. Н. Зограф, Распространение находок античных монет на Кавказе, ТОНГЭ, 1945, I, № 35, გვ. 37, ტ. I, № 4.

⁸ დ. კაპანაძე, შენიშვნები ძველი კოლხეთის ნუმიზმატიკის შესახებ, გვ. 84—85.

დაუპირისპირა რა ამ მონეტის წონა სხვა კოლხური მონეტების წონას დ. კაპანაძემ ამ ცალს ტეტრადრაქმა უწოდა⁹. მაგრამ საქმე ისაა, რომ დ. კაპანაძემ ამ მონეტის წონა (დაახლოებით 13 გრ) მხოლოდ სულ უკანასკნელ ხანებში გამოსულ მონოგრაფიაში დაასახელა ზუსტად¹⁰. ადრეულ ნაშრომებში, მათ შორის 1955 წ. მოსკოვში გამოცემულ „Грузинская нумизматика“-ში, ამ მონეტის წონად იგი 13,80 გრ-ს მიიჩნევდა¹¹. ამან გამოიწვია ის, რომ მის კვალდაკვალ დ. ლანგმა და ევგ. პოხიტინოვმა. რომელთა განკარგულებაში უფრო მსუბუქი ცალები იყო (ბრიტანეთის მუზეუმის ცალი იწონის 12,72 გრ¹², ხოლო ჰააგის 10,40 გრ¹³), გაიმეორეს დ. კაპანაძის აზრი.

კოლხური დიდრაქმების საშუალო წონა მერყეობს 8,99—9,90 გრამებში¹⁴. ტეტრადრაქმა დიდრაქმაზე ორჯერ მეტია. რა თქმა უნდა, აბსოლუტური სიზუსტე თითქმის გამორიცხულია, მაგრამ ამ შემთხვევაში მიახლოებით შეფარდებაც დარღვეულია. უფრო მეტიც: ზოგიერთი დიდრაქმის წონა ტეტრადრაქმის წონას აღემატება. ასე მაგ. მწოლიარე ლომის გამოსახულებიანი რიგი დიდრაქმებისა იწონის 11,34 ან 11,355 გრ¹⁵ (ჰააგის ცალის წონა კი 10,40 გრ-ს უდრის!). ჰააგაში დაცულ მონეტას წონით II ტიპის დიდრაქმებიც უახლოვდებიან. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში დაცულია ადამიანის თავის გამოსახულებიანი დიდრაქმები, რომელთა წონა უდრის 10,35 გრ¹⁶, 10,36 გრ¹⁷, 10,41 გრ¹⁸. ქუთაისის მუზეუმის უნიკალური მონეტა, რომელიც ა. ზოგრაფმა კოლხეთის ნუმისმატიკურ მემკვიდრეობას მიაკუთვნა, ხოლო თვით დ. კაპანაძემ განსაზღვრა დრაქმად, იწონის 5,52 გრ¹⁹. თეორიულად ტეტრადრაქმა ოთხჯერ მეტია დრაქმაზე, მაგრამ პრაქტიკულად სამჯერ მეტი ხომ მაინც უნდა იყოს?!

ცხადია, ზემოთქმული ახსნას საჭიროებს.

დ. კაპანაძე მათ ზოგადად ძვ. წ. VI ს-ით ათარილებს²⁰. დ. ლანგი ძვ. წ. 400 წლის ახლოს²¹. ორივე თარიღი დამყარებულია მონეტის ფაქტურულ, სტილისტურ და ტიპოლოგიურ ანალიზზე. სხვა კრიტერიუმში მისი დათარიღებისათვის, სამწუხაროდ მეცნიერებას არ გააჩნია. მონეტებს აშკარად არქაულობის ბეჭედი აზის, მაგრამ დამატებითი მასალების გარეშე, მათი მიკუთვნება მაინცდამაინც ძვ. წ. VI, ან მაინცდამაინც V საუკუნისათვის გაჭირდება.

შემდეგ მოდის დიდრაქმების რიგი, რომელთა შორის ყველაზე ადრეული უნდა იყოს მწოლიარე ლომის გამოსახულებიანი მონეტა. მათი მსოფლიო მარაგი 9 ცალით განისაზღვრება. საბი — ინახება საქ. სახელმწ. მუზეუმში, ორი —

⁹ იხ. მისი ზემოთ დასახ. ნაშრომები.

¹⁰ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, 1969, გვ. 29.

¹¹ Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика, გვ. 33.

¹² D. M. Lang, Notes on Caucasian Numismatics, გვ. 138—139.

¹³ E. Pochitov, დასახ. ნაშრ., გვ. 68.

¹⁴ Д. Г. Капанадзе, Заметки по нумизматике древней Колхиды, გვ. 195.

¹⁵ ს. მაკალათია, ახალი ტიპის კოლხური მონეტების აღმოჩენა, საქ. სახ. მუზეუმის ნოაბე, ტ. XIV—B, 1947, გვ. 425—6.

¹⁶ გ. ფ. № 4809.

¹⁷ ქ. ფ. № 1630.

¹⁸ ქ. ფ. № 2849.

¹⁹ Д. Г. Капанадзе, Груз. нумизматика, გვ. 33.

²⁰ იქვე, გვ. 33.

²¹ D. M. Lang, Notes on Caucasian Numismatics, გვ. 138.

ერმიტაჟში. თითო თითო ცალი ქუთაისის, ბერლინის, ბრიტანეთის და ბოსტონის მუზეუმებში. ვიძლევიტ ყოველი მათგანის აღწერილობას.

1. საქ. მუზეუმის „ქართული მონეტების ფონდა“ (შემდეგში „ქ. ფ.“) № 1628, წონა — 9,39. ზომა — 18/21. უპასპორტო.

შუბლი — მწოლიარე ჰერმაფროდიტი ლომის (ხვადის ფაფარათა და ძუძუებით) გამოსახულება მარჯვნივ, რომელსაც თავი მარცხნივ აქვს მობრუნებული.

ზურგი — ჩაჭდულ სწორკუთხედში მოთავსებული მუხლმოდრეკილი ხარისთავიანი ქალის (აშკარად შეიმჩნევა მკერდის მოხაზულობა) ფიგურა მარჯვნივ. მარჯვენა ხელი ჩამოშვებული აქვს ბარძაყის გასწვრივ. გამოსახულება კოხტაა, ტანწვრილი. ყელთან შეიმჩნევა ნაოჭები (ყელსაბამი? ნიღბი?)²².

2. საქ. მუზეუმის „განძების ფონდი“ (შემდეგში „გ. ფ.“) № 4808 წ. — 11,34. ზ—20/21. ახალსოფლის განძიდან²³.

შუბლი — მწოლიარე ჰერმაფროდიტი ლომის გამოსახულება მარცხნივ, რომელსაც თავი მარჯვნივ აქვს მობრუნებული.

ზურგი — ჩაჭდულ სწორკუთხედში მოთავსებული მუხლმოდრეკილი ხარისთავიანი ადამიანის ფიგურა მარცხნივ. მარცხენა ხელი ბარძაყზე უდევს. მარჯვენა მოხრილი აქვს იდაყვში. გამოსახულება ჯმუხია. ყელთან შეიმჩნევა სამი ნაოჭი.

3. ქუთაისის მუზ. ინვენტ. № 4183. წ.—11, 353. ზ.—18/21. ახალსოფლის განძიდან²⁴.

შუბლი — ისეთივე როგორც № 2.

ზურგი — ჩაჭდულ სწორკუთხედში მოთავსებული მუხლმოდრეკილი ხარისთავიანი ადამიანის ფიგურა მარჯვნივ. მარჯვენა ხელი ჩამოშვებული აქვს ბარძაყის გასწვრივ. გამოსახულება ტანწვრილია, მაგრამ კოხტა არ არის. განსხვავდება როგორც № 1 ისე № 2-საგან, თავისა და კისრის მოყვანილობა უფრო მოგრძო აქვს.

4. საქ. მუზ. „ქ. ფ.“ № 3824. წ. — 8,06; ზ — 17/20. ფოთის განძიდან²⁵.

შუბლი — როგორც № 1.

ზურგი — როგორც № 1.

5. ბერლინის მუზ. წ. — 10,14. უპასპორტო.

შუბლი — მარჯვნივ მიმართული დაღრენილი მწოლიარე ლომის გამოსახულება, რომელსაც თავი მარცხნივ აქვს მიბრუნებული.

²² Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика, გვ. 32, № 1, ტ. 1.

²³ ს. მაკალათია, ახალი ტაძის კოლხური მონეტების აღმოჩენა, საქ. სახ. მუზეუმის მომბე, ტ. XIV—V 1947, გვ. 425, სურ. № 2; К. В. Голенко, Д. Г. Капанадзе, Чегьре кллада колхидок, НЭ, VI, ტ. XVIII, № 814.

²⁴ ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრ., გვ. 426, სურ. 3; К. В. Голенко, Д. Г. Капанадзе, დასახ. ნაშრ. ტ., XVIII, № 815.

²⁵ Е. А. Пахомов, Несколько слов о происхождении рисунка „Колхидок“, Батуми, 1911, გვ. 7. ეს მონეტა ე. პახომოვის კოლექციის ერთ ნაწილთან ერთად შემკვიდრებოთ მიიღო საქ. მუზ.:უმმა.

ზურგი — ოვალურ ინკუზუმში მოთავსებული ხარისთავიანი დაჩოქილი ადამიანის ფიგურა მარჯვნივ, რომელსაც ხელები მუხლებზე აქვს დაწყობილი²⁶.

6. ბრიტანეთის მუზ. წ. — 10,00. ზ. — 21. უპასპორტო.

შუბლი — პირდაღრენილი, ნახევრად წამოწოლილი ჰერმაფროდიტი ლომის გამოსახულება მარცხნივ, რომელსაც თავი უკან აქვს მობრუნებული.

ზურგი — დაჩოქილი ადამიანის ფიგურა დათვის(?)²⁷ თავით მარჯვნივ. მარჯვენა ხელი იდაყვში მოხრილი და წინ გაშვებული აქვს, მარცხენა კი — ზევით აშვებული. ყველაფერი ეს ჩასმულია ოვალურ ინკუზუმში.

7. ბოსტონის მუზ. წ. — 121.5 გრანი (7,872 გრ) ნაპოვნი ყოფილა სამეგრელოში²⁸.

შუბლი — მწოლიარე დაღრენილი ლომის გამოსახულება მარჯვნივ, რომელსაც თავი მობრუნებული აქვს უკან.

ზურგი — დაჩოქილი შიშველი ადამიანის — ქალის(?) — ფიგურა ხარის, ან ძროხის თავით მარჯვნივ. ყელზე მას საყელო უკეთაა. მარჯვენა ხელი გაშვებული აქვს და შეიმჩნევა საჩვენებელი თითის წერტილი. ხელზე როგორც ჩანს, სამაჯური უკეთაა. ყველაფერი ეს ჩასმულია ოვალურ ინკუზუმში²⁹.

8. ერმიტაჟი, ინვენტ. № 44 a — 2665. წ. — 8,60. ზ. — 18/21.

შუბლი — მწოლიარე ჰერმაფროდიტი ლომის გამოსახულება მარცხნივ, რომელსაც თავი უკან აქვს მიბრუნებული.

²⁶ მოგვეყვას პროკეშ-ოსტენის აღწერილობა სიტყვა სიტყვით: „Av. Rechts ruhende Löwin, den Kopf mit geöffneten Rachen nach links gewendet. Rv. In vertieftem länglichen Recheck eine Kniende Mannsgestalt mit Stier kopf (Taurokephalos), rechts, die Hände auf das knie gesenkt; in der Rechten, wie es scheint, irgend etwas haltend, vielleicht ein Opfermesser“. იხ. Prokesch-Osten, Inedita meiner sammlung, 1870, „Numismatische Zeitschrift, 1870, II, გვ. 259, ტ. XI. № 4.

²⁷ დათვის თავად ის მოჩანს ბ. ჰელმა. იხ. „The Numismatic Chronicle“, 1871, 168, ტაბ. VI, 5. (ის წერდა: „the revers, a human figure with bear's head kneeling to right...“). 1957 წ. ეს მონეტა ხელმოკრედ გამოსცა დ. ლანგმა, რომელიც ასე აღწერს მას: „obv. Crouching (hermaphrodite) lion, to left, with head turned back. Loud mane, prominent teats. Rv. Kneeling human figure with a n i m a l ' s (ე. ი. ცხოველის—გ. დ.) head, to right, in oblong incuse“, იხ. D. M. Lang, Notes on Caucasian Numismatics, „The Numismatic Chronicle“, XVII, 1957, გვ. 137. ტაბულაზე მოთავსებულ ფოტო-რეპროდუქციაზე აშკარად მოჩანს, რომ გამოსახულებას აქვს რქა. მით უფრო საოცარია, რომ დ. ლანგის ამ ნაშრომზე დაყრდნობით, ზოგიერთი მკვლევარი დღესაც იმეორებს ბ. ჰელმის შეხედულებას და კვლავ დათვს უწოდებს ამ გამოსახულებას. იხ. М. П. Инадзе, Причерноморские города древней Колхиды, Тбилиси, 1968, გვ. 167.

²⁸ Greenwell, M. A., Rare Greek Coins, „The Numismatic Chronicle“, 1893, გვ. 88. ტ. VII, № 14.

²⁹ მოგვეყვას გრენველის სიტყვები: Obv. Lion, with open mouth, crouching r., the head turned back. Rev. Naked human figure, female(?), with the head of an ox or cow, and, wearing a collar round the neck, Kneeling r. The r. hand is outstretched, and seems to point with the forefinger, there being, apparently, an armlet on the wrist. all within an oblong incuse“, იქვე, გვ. 88. აქედან ცხადია რომ ბოსტონის სახვითი ხელოვნების მუზეუმის კუთვნილი ცალი განსხვავდება ბრიტანეთის მუზეუმის კოლხური მონეტისაგან. ამდენად, გაუგებარია მ. ინაძის მოსაზრება მათი მსგავსების შესახებ (იგულისხმება არა მათი საერთო ტიპოლოგიური იდენტურობა, არამედ მსგავსება დეტალებში. როგორც ჩანს, ავტორი, ამ შემთხვევაშიც, დათვის თავიან გამოსახულებას ვარაუდობს) იხ. М. П. Инадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 137, სქოლიო 4.

ზურგი — ჩაჭდულ ოთხკუთხედში მოთავსებული დაჩოქილი ფანტასტიური არსება ადამიანის ტანითა და ხარის თავით მარჯვნივ. ხელები ჩამოშვებული აქვს ფეხების გასწვრივ, შიშველია. კისერზე სამ წყებად მძივები ჰკიდია³⁰.

9. ერმიტაჟი, ინვენტ. № 44 a — 665. წ. — 8,58. ზ. — 18/19. ნაპოვნია ქუთაისის მარაში³¹.

შუბლი — ისეთივე როგორც № 9.

ზურგი — ფანტასტიური არსება მარცხნივია მიმართული და ხელები წინ აქვს გაწვდენილი³².

ზემოთაღწერილი ცხრა მონეტიდან ხუთი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზეა ნაპოვნი (№№ 2, 3, 4, 5, 9), ხოლო ხუთიდან სამი — აღმოჩენილია ფოთისა³³ და ახალსოფლისა³⁴ კოლხური მონეტების განქებში. გარდა ამისა, მკვლევართა მიერ ერთხმად იქნა აღიარებული I ტიპის კოლხური დიდრაქმის (როგორც მას პირობით უწოდებენ) ზურგზე გამოსახული დაჩოქილი ადამიანის თავის აშკარა მსგავსება კოლხურ ნახევარდრაქმაზე გამოსახულ ხარის თავთან³⁵. ხოლო ა. ზოგრაფი სვამდა რა კითხვას: „Есть ли бычья голова на поздних колхидках голова того фантастического существа, которое фигурирует на оборотной стороне наиболее ранних колхидок?“, ამით აყენებდა უარესად მნიშვნელოვან საკითხს: „Не представляют ли в таком случае женская голова на лицевой стороне и бычья на оборотной лишь разные стадии развития представления об одном и том же божестве“.³⁶ ზემოთქმულის საფუძველზე, მეცნიერთა უდიდესმა უმრავლესობამ ეს მონეტები კოლხურ ნუმისმატიკურ ძეგლებად მიიჩნია³⁷. მაგრამ ეს მოსაზრება ერთადერთი როლია.

ასე მაგალითად, ჯერ კიდევ 1871 წ. ბ. ჰედმა, გამოაქვეყნა რა ბრიტანეთის მუზეუმის კუთვნილი ლომის გამოსახულებიანი დიდრაქმა, იგი ლიკიას დაუკავშირა³⁸. ეს დებულება არ არის არგუმენტირებული. როგორც ჩანს, ამ მო-

³⁰ В. Я. Я кунчиков, Неизданные и редкие древне-греческие монеты, С.-Петербург, 1908, გვ. 20, № 48.

³¹ იქვე, გვ. 21.

³² იქვე, გვ. 21, № 49.

³³ Е. А. Пахомов, Монетные клады... 1, გვ. 37, № 9, მისივე, Несколько слов о происхождении рисунка „колхидок“, გვ. 7.

³⁴ ს. მაკალათია, ახალი ტიპის კოლხური მონეტების აღმოჩენა, გვ. 425—428.

³⁵ Prokesch-Osten, დასახ. ნაშრ., გვ. 260, Greenwell, დასახ. ნაშრ., გვ. 88; ე. პახოვი პირდაპირ წერს: „... изображение бычачьей головы фигуры, точно такое же как на мелких колхидках“... (Несколько слов о происхождении... გვ. 7).

³⁶ А. Н. Зограф, Распространение... გვ. 38.

³⁷ Prokesch-Osten, დასახ. ნაშრ., Greenwell, დასახ. ნაშრ., Б. М. Я кунчиков, დასახ. ნაშრ., გვ. 21; Е. А. Пахомов, Несколько слов...; А. Н. Зограф, Распространение... გვ. 38; ს. მაკალათია, ახალი ტიპის კოლხური მონეტების აღმოჩენა; Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика, გვ. 52; D. M. Lang, Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia, 1955, New-York, გვ. 8, მისივე, Notes on caucasian Numismatics, გვ. 137 და სხვ.

³⁸ „The Numismatic Chronicle“, 1871, 168, ტაბ. VI, 5.

ნეტებს ფაზისის პროლექციად მიიჩნევს ა. ბოლტუნოვა³⁹. სამწუხაროდ, ავტორის მსჯელობა არაა დამყარებული კონკრეტული მასალის შესწავლაზე. უკანასკნელ ხანებში ეს დებულება კვლავ წამოაყენა მ. ინაძემ, მაგრამ ა. ბოლტუნოვასაგან განსხვავებით, სათანადო საბუთებიც მოიტანა. მის კონცეფციაში არის კეშმარიტების მარცვალი, რაც იმაში მდგომარეობს, რომ იგი ლომის გამოსახულებიან დიდრაქმებს გამოჰყოფს დანარჩენი კოლხურებისაგან: „... Наблюдение над более ранними монетами, — წერს მ. ინაძე, в частности, архаичными дидрахмами, относящимися к VI в. до н. э. показало, что они, по своему типу, стоят отдельно от основной массы колхидок (ხაზი ჩვენია გ. დ.) и, притом, не характеризуются стабильностью“. რაში გამოიხატება, მ. ინაძის აზრით, ეს არასტაბილურობა: „Несмотря на незначительное количество дошедших до нас монет этого типа, среди них попадаются заметно отличающиеся друг от друга варианты. Например, помещенная на оборотной стороне коленопреклоненная фигура обнаженного человека изображается то с головой (вернее маской) Козла, то быка, бычка, медведя и т. д. Замечается различие и в самой фигуре человека и в изображении лежащего льва“.⁴⁰

ჩვენის აზრით, არ არსებობს არავითარი საფუძველი იმისათვის, რომ I ტიპის კოლხურ დიდრაქმის ზურგზე ამოტივტივებული დაჩოქილი ადამიანი თხის, ან დათვის თავიან არსებდეს მივიჩნიოთ. არც ერთ მეცნიერს (ბ. ჰედ-ის გარდა) ასეთი მოსაზრება არ წამოუყენებია და, საერთოდ, საეჭვოა, რომ ამის დასაბუთება ვინმემ შეძლოს. მ. ინაძე მართალია, როდესაც ამ მონეტის ვარიანტული სახეცვლილებების არსებობაზე მიუთითებს, მაგრამ ეს სრულებითაც არ ნიშნავს ტიპის არასტაბილურობას. პირუკუ, სწორედ ლომიანი დიდრაქმის ტიპია უცვლელი დღიდან მისი ემისიისა, ხოლო ვარიანტების არსებობა, მოწმობს მხოლოდ და მხოლოდ იმას, რომ ისინი იჭრებოდნენ სხვადასხვა სიქითა და სხვადასხვა დროს; მეტს არაფერს. განა ჩვეულებრივი ტიპის კოლხურ მონეტებს (ნახევარდრაქმებს) შორის არ გვხვდება ვარიანტები?! რამდენიც გნებავთ! (ადამიანის თავი მიმართულია ხან მარჯვნივ, ხან კი მარცხნივ. ასევე, ხარის თავიც. ზოგიერთ მათგანზე წერტილოვანი რკალია ამოტივტივებული, ზოგიერთზე — ხაზოვანი. ერთ ნაწილზე „MO | O“? მარცვალია ამოკვეთილი, მეორეზე — „Φ“, მესამეზე — „A“ და ა. შ.) მაგრამ ამ საბუთით არ შეიძლება ვილაპარაკოთ კოლხური ტრიობოლის ტიპის არასტაბილურობის შესახებ. მ. ინაძე, ვარაუდობს, რომ ძვ. წ. VI ს. შუა ხანებიდან კოლხეთში ჩამოყალიბდა მონეტის სტაბილური ტიპი (იგულისხმება II ტიპის დიდრაქმა — გ. დ.) და აქედან მოკადებული მათ ემისიას სამეფო ხელისუფლება ახორციელებდა⁴¹. ჯერ ერთი უნდა აღინიშნოს, რომ II ტიპის დიდრაქმა არავის და არასოდეს ძვ. წ. VI ს. შუა ხანებით არ დაუთარილებია. ჩვენ იმას კი არ ვამტკიცებთ, თითქოს ეს საერთოდ შეუძლებელი იყოს, არამედ იმას, რომ ასეთი დათარილება ა priori-ულია, რადგან არასოდეს ეს მონეტები არ აღმოჩენილა კარვად დათარიღებულ სამონეტო, ან არქეოლოგიურ კომპლექსში. მეორეც, სწორედ II ტიპის დიდრაქმის ემისიის სინ-

³⁹ А. Болтунова, Замечания по поводу проспекта «Всемирной истории», ВДИ, № 4, 1952, стр. 178.

⁴⁰ М. П. Иннадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 167.

⁴¹ იბეი, გვ. 169.

ქრონულად და მომდევნო პერიოდში კოლხური მონეტების ტიპი ოთხჯერ მაინც შეიცვალა (მათ შესახებ დაწვრილებით ქვემოთ გვექნება საუბარი). ასე რომ მ. ინაძის პირველი არგუმენტი, რომლის საფუძველზედაც იგი ლომის გამოსახულებიან კოლხურ დიდრაქმებს საქალაქო პროლექციად მიიჩნევს, დამაჯერებელი არაა. მ. ინაძის შემდგომი არგუმენტი ჯერ კიდევ ბ. კუფტინის მიერ შემჩნეულ, ლომხატულა დიდრაქმებსა და კრეზის ეპოქის (ძვ. წ. 561—546 წწ.) მილეტის ელექტრონის სტატერებს შორის დიდ მსგავსებაში მდგომარეობს⁴². ეს არგუმენტი დავას არ იწვევს. სამაგიეროდ სადავოა მ. ინაძის მომდევნო საბუთი. ლომის გამოსახულებიანი დიდრაქმების ერთი ნაწილი, როგორც ცნობილია, ნაპოვნია ქ. ფოთის მიდამოებში⁴³. მაგრამ ამის გამო მათი მიკუთვნება ფაზისისადმი, როგორც ამას მ. ინაძე აკეთებს⁴⁴, გაძნელებდა, რადგან იმავე განძში მათთან ერთად იყო სხვა ტიპის კოლხური მონეტებიც⁴⁵, რომელთა ემისიას მ. ინაძე სამეფო ხელისუფლებას მიაწერს. დაბოლოს, მ. ინაძის მიხედვით, თურმე ერთმანეთს ემთხვევა ლომის გამოსახულებიანი კოლხური დიდრაქმებისა და მილეტის ვერცხლის მონეტების წონითი სისტემები. კერძოდ, ორივე მათგანი ეგინური სამონეტო სისტემის მიხედვით ყოფილა მოჭრილი⁴⁶. შეიძლება ეს ასეც იყოს, მაგრამ ვიდრე ამ მოსაზრებას არგუმენტის ძალას მივცემდეთ საჭიროა უზარმაზარი ხასიათის სამუშაოს ჩატარება, კონკრეტული მასალის კვლევა, კოლხური მონეტების წონის სკრუპულოზური დადგენა-გამოკვლევა. მ. ინაძე მარტო I ტიპის დიდრაქმების წონას რომ გულისხმობდეს საქმე გაადვილდება, მაგრამ თავის აზრის დასამტკიცებლად იგი იშველიებს აგრეთვე დრაქმად მიჩნეულ მონეტებსა და ნახევარდრაქმების წონით მაჩვენებლებს⁴⁷. ეს კი საკითხის სპეციალურ კვლევას მოითხოვს. მ. ინაძის მიერ მოტანილი რამდენიმე ცნობა საკმარისი არა ჩანს, მით უმეტეს, რომ კოლხურ მონეტებს გარკვეული დამთხვევები აქვს სპარსულ სამონეტო სისტემასთან⁴⁸. ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სისტემების დამთხვევა ყოველთვის როდი ხსნის სამონეტო ჯგუფების გენეზისის საკითხს. ხშირ შემთხვევაში, რომელიმე სამონეტო სისტემის არჩევა გარკვეული ქვეყნის მიერ იმითაა გაპირობებული, თუ რა ინტენსიურობითაა დასაქმებული ამ სისტემის მიხედვით მოჭრილი საფასეები მის ტერიტორიაზე. ერთი სიტყვით. გზა, რომელიც მ. ინაძემ აირჩია თავისი კონცეფციის დასასაბუთებლად, ჩვენ არ მიგვაჩინია სწორად.

ბ. პედ-მა I ტიპის კოლხური დიდრაქმა ძვ. წ. 500 წლით დაათარილა⁴⁹. მილეტური ანალოგიების საფუძველზე ა. ზოგრაფი მათ ძვ. წ. VI ს. დასასრულთ, ან V ს. დასაწყისით, ხოლო ბ. კუფტინი ძვ. წ. VI ს. ახლო ხანებით ათა-

⁴² Б. А. К у ф т и н, Материалы к археологии Колхиды, т. II, гв. 59—60, М. П. Инадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 168.

⁴³ Е. А. Пахомов, Монетные клады... I, гв. 37, А. Н. Зограф, Распространение..., гв. 56, № 35., М. П. Инадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 169.

⁴⁴ М. П. Инадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 169.

⁴⁵ Е. А. Пахомов, гв. 37, № 9 მისივე, Несколько слов с происхождений... Е. Рощитов, დასახ. ნაშრ., გვ. 68.

⁴⁶ М. И. Инадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 169.

⁴⁷ იქვე, გვ. 169—170.

⁴⁸ ამ საკითხს აჭერად ჩვენ შეგნებულად არ ვაღრმავებთ.

⁴⁹ В. Head, Historia Numorum, Oxford, 1911, гვ. 495.

რილებდნენ⁵⁰. ს. მაკალათია და დ. კაპანაძე ამ მონეტებს ზოგადად ძვ. წ. VI ს-ში მოჭრილად თვლიან⁵¹. დ. ლანგი საინტერესო დიდრაქმების გამოშვების დროდ მიიჩნევს ძვ. წ. 500 წ., ან უფრო მოგვიანო ხანას⁵². მ. ინაძის აზრით, ეს დიდრაქმები მიეკუთვნებიან კოლხეთში სტაბილური სამონეტო ტიპის ჩამოყალიბების (ძვ. წ. VI ს. შუა პერიოდი) წინარე ხანას⁵³. სხვა სიტყვებით, ისინი ძვ. წ. VI ს. I ნახევრით თარიღდებიან. სამწუხაროდ, I ტიპის კოლხური დიდრაქმის დასათარიღებლად მეცნიერებს მტკიცე კრიტერიუმი არ გააჩნია, მაგრამ ანალოგიების, სტილისტური და ფაქტურული ანალიზის საშუალებით შეიძლება ითქვას, რომ მათი დათარიღება ძვ. წ. VI ს-ის I ნახევრით გაძნელებდა. ჩვენის აზრით, ჭეშმარიტებასთან ახლოს უნდა იყოს მათი მიკუთვნება ძვ. წ. VI ს. უკანასკნელი მეოთხედისათვის.

II ტიპის კოლხური დიდრაქმის აღწერილობა ასეთია:

შუბლი — ხაზოვან რკალში ჩასმული ადამიანის თავის პროფილი მარჯვნივ.
ზურგი — ჩაჭედულ კვადრატში ერთმანეთის საპირისპიროდ ადამიანის ისეთივე თავები, როგორც მონეტის შუბლზეა გამოსახული⁵⁴.

ამ მონეტების კოლხური წარმოშობის საკითხი საეჭვოდ არავის გაუხდია. ტიპოლოგიურად ისინი ძალიან ახლოს დგანან ჩვეულებრივი ტიპის კოლხურ მონეტებთან: მათზე ამოტვიფრული ადამიანის თავების პროფილი იდენტურია. ამას გარდა, მათი ერთი ნაწილი აღმოჩენილია სხვა კოლხურ მონეტებთან ერთად განძებში (ფოთსა და ახალსოფელში).

ა. ზოგრაფი არ თვლიდა შესაძლებლად ძვ. წ. V ს-ზე უფრო ადრეული ხანა მიჩნეულიყო მათი მოჭრის თარიღად⁵⁵. ამავე აზრს იზიარებდა დ. კაპანაძეც⁵⁶. ს. მაკალათია II ტიპის დიდრაქმებს ძვ. წ. V—IV სს. ათარიღებს⁵⁷, დ. ლანგი ძვ. წ. 400 წლით⁵⁸ (მ. ინაძის შეხედულება ჩვენ ზემოთ გვქონდა მოტანილი).

⁵⁰ А. Н. Зограф, Распространение..., გვ. 37, Б. А. Куфтин, Материалы, II, 33, 60.

⁵¹ ს. მაკალათია, ახალ ტიპის კოლხური მონეტების აღმოჩენა, გვ. 428, Д. Капанадзе, Груз. нумизматика, გვ. 32.

⁵² D. M. Lang, Notes on Caucasian Numismatics, გვ. 137.

⁵³ М. П. Инадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 168.

⁵⁴ საქ. სახელმწ. მუზეუმში ეს მონეტბა 7 ცალას რაოდენობითაა დაცული: გ. ფ. № 4809 (ახალსოფლის განძიდან. იხ. К. В. Голенко, Д. Г. Капанадзе, Четыре клада Колхидки, НЭ, VI, 1966, გვ. 34, ტაბ. XVIII, № 816, წ. 10, 35, ზ. 19/20). ქ. ფ. №№ 1, 2, 1630, 2849, 3825, 3826. წ.—8, 69; 10, 31; 10,36; 10,41; 9,22,9,9; ზ—21/23, 19/21; 21/22; 21/23; 18/20; 19/21; (ორი უკანასკნელი ე. პახომოვის კოლექციიდანაა და, როგორც ჩანს, ფოთის განძიდან მომდინარეობენ. იხ. Е. А. Пахомов, Монетные клады..., 1, 37, № 9). ქუთაისის მუზეუმში ინახება ორი ეგზემპლარი (ახალსოფლის განძიდან. К. В. Голенко, Д. Г. Капанадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 34, ტაბ. XVIII, №№ 818, 817, წ. 9, 60, 9, 16). ერმიტაჟი. ერთი (А. Н. Зограф, Распространение... ტაბ. 1, № 3). დოქტორ რობინზონის (აშშ) კოლექციაში—1 (D. M. Lang, Studies in the Numismatic History of Georgia in Transcaucasia, 1955, ტ. 1, № 3). გარდა ამისა, ლიტერატურიდან ცნობილია კიდევ რამდენიმე ცალი: Кёне, Описание музея Кочубея, I С.-Петербург, 1857, გვ. 427. შტრ. Mémoires de la Société Imp. d'Archéologie, IV, გვ. 367, E. Babelon, Traite, 2e partie, I, გვ. 1536, № 2966. ფოთის განძი ე. პახომოვის კუთვნილ მონეტებს გარდა კიდევ შედიოდა 3—4 II ტიპის დიდრაქმა (Е. А. Пахомов, Монетные клады... I, გვ. 37, № 9). ამრიგად, სულ 19—20 მონეტა.

⁵⁵ А. Н. Зограф, Распространение..., გვ. 37.

⁵⁶ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმისმატიკა, 1969, გვ. 28.

⁵⁷ ს. მაკალათია, კოლხური დიდრაქმა, საქ. სახელმწ. მუზ. მოაპვე, 1933, VII, გვ. 196.

⁵⁸ D. M. Lang, Studies... გვ. 7.

1959 წ. ჩეხმა მეცნიერმა ევგ. პოხიტონოვმა გამოაქვეყნა კოლხური დიდრაქმის ახალი ტიპი, რომელიც თურმე ფოთის განძის შემადგენლობაში შედიოდა. მას ასეთი სახე აქვს:

შუბლი — ხაზოვან რკალში ჩასმული ადამიანის თავის პროფილი მარჯვნივ (ისეთივე როგორც II ტიპის დიდრაქმაზე).

ზურგი — ორი ხარის გამოსახულება ერთმანეთის საპირისპიროდ ჩაჭდულ კვადრატებში (ხარები იდენტურია კოლხურ ნახევარდრაქმებზე გამოსახული ხარისა)⁵⁹.

ეს მონეტა ამჟამად დაკარგულია. ე. პოხიტონოვს შემორჩენილი ჰქონია მისი ჩანახატი, რომელიც მან პროფ. დ. კაპანაძეს გამოუგზავნა⁶⁰. ე. პოხიტონოვი მას II ტიპის დიდრაქმის სინქრონულად მიიჩნევს.

შემდეგი ნომინალი — დრაქმა, წარმოდგენილია ერთი ცალით. იგი ქუთაისის მუზეუმის კუთვნილებაა.

შუბლი — ლომის თავი an face.

ზურგი — ჩაჭდულ კვადრატში მოთავსებული მარჯვნივ მიმართული ხარის თავი.

წ — 5,52 გრ.

მონეტა უპასპორტოა. მიუხედავად ამისა, ა. ზოგრაფმა ტაპოლოგიური მსგავსების საფუძველზე შესაძლებლად მიიჩნია მისი შეტანა კოლხეთის ნუმიზმატიკური ძეგლების რიცხვში⁶¹. ეს აზრი ამჟამად დამკვიდრებულად ითვლება სამეცნიერო ლიტერატურაში⁶². ძნელია მსჯელობა იმის შესახებ, თუ რამდენად მართებულია ერთადერთი და ისიც უპასპორტო მონეტის მიკუთვნება ამა თუ იმ ქვეყნის ნუმიზმატიკური მემკვიდრეობისათვის მარტოოდენ ტაპოლოგიური მსგავსების საფუძველზე. მით უმეტეს, რომ დრაქმაზე ამოტვიფრული ლომის თავი an face პარალელს ვერ პოულობს დანარჩენ კოლხურ მონეტებს შორის. ამავე დროს, იგი საოცარ მსგავსებას ამჟღავნებს რეგიუმისა და მესანის მონეტებთან⁶³. მონეტის ნომინალის დადგენა და დათარიღება (ძვ. წ. V ს. quadratum incusum-ის მიხედვით) ეკუთვნის დ. კაპანაძეს⁶⁴.

გარდა მსხვილი ნომინალებისა, იჭრებოდა აგრეთვე კოლხური თეთრის მცირე, ნომინალებიც, კერძოდ, ნახევარდრაქმები ანუ ტრიობოლები. კოლხური ტრიობოლები ორ ჯგუფად იყოფა. I ტიპის ნახევარდრაქმები ძალიან იშვიათია. მათი მსოფლიო მარაგი ოთხი ცალით განისაზღვრება. ამასთანავე ყველა მათგანი საქართველოშია მიკვლეული (ახალსოფელსა⁶⁵ და ქობულეთში⁶⁶).

⁵⁹ Eugen Pochitonov, დს.ხ. ნაშრ., გვ. 68; დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, გვ. 28.

⁶⁰ არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ ე. პოხიტონოვი, რომელმაც პირადად გადაათვალიერა ფოთის განძი, ამ ტიპის მონეტას არ ასახელებს (იხ. E. A. Пахомов, Монетные клады... I, გვ. 57, № 9).

⁶¹ А. Н. Зограф, Распространение... გვ. 36.

⁶² Д. Г. Капанадзе, Заметки по нумизматике древней Колхиды, გვ. 193, მასვე, Груз. нумизматика, გვ. 33. D. M. Lang, Studies... გვ. 9. და სხვ.

⁶³ E. Babelon, Traite, I, ტ. LXXI, №№ 9, II, ტ. LXXII, № 9.

⁶⁴ Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика, გვ. 33.

⁶⁵ ს. მაკალათია, ახალი ტიპის კოლხური მონეტების აღმოჩენა, გვ. 425—428; ახალსოფლის განძში აღმოჩენილი I ტ. კოლხური ნახევარდრაქმები დაცულია საქ. სახელმწ. მუზეუმში, გ. ფ. №№ 4810, 4811, 10587 (წ.-2, 60; 2,21; 2,22; ზ-11/13; 11/12; 12/13).

⁶⁶ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, 1969, გვ. 29 (წ.-1, 66).

შუბლი — დაღრენილი ლომის თავის მარჯვენა პროფილი (ქობულეთში აღმოჩენილ მონეტაზე ლომის თავი მარცხნივაა მიმართული).

ზურგი — ჩაქდელ კვადრატში მოთავსებული მარჯვნივ მიმართული ძუ ლომის პროტომა.

ს. მაკალათია ლიდიური პარალელების საფუძველზე მათ ძვ. წ. VI—V სს. ათარიღებს⁶⁷, ხოლო ა. ზოგრაფი და დ. კაპანაძე ძვ. წ. V ს.⁶⁸.

კოლხური მონეტებიდან ყველაზე გავრცელებულ სახეობას II ტიპის ნახევარდრაქმა წარმოადგენს. იგი ათასობითაა აღმოჩენილი დას. საქართველოს ტერიტორიაზე. ტერმინი „კოლხური თეთრი“ (რუსულად „КОЛХИДКИ“) თავდაპირველად სწორედ ამ მონეტებს აღნიშნავდა.

შუბლი — ხაზოვან ან წერტილოვან რკალში ჩასმული მარჯვნივ (ზოგიერთ შემთხვევაში მარცხნივ) მიმართული ადამიანის თავი.

ზურგი — ასევე მარჯვნივ მიმართული ხარის თავი, რომელიც ხაზოვან რკალშია ჩასმული.

ამ მონეტების რემედიუმი საგრძნობ გადახრებს იძლევა: 1,2—2,6 გრ⁶⁹. ჩვეულებრივი ტიპის კოლხური ნახევარდრაქმების უმნიშვნელო პროცენტზე ამოტვიფრულია შემდეგი ბერძნული ასოები: Φ, Α, ΜΟ | ΣΟ⁷⁰? მათი მნიშვნელობის ახსნა მრავალმა მეცნიერმა სცადა, მაგრამ, ჯერჯერობით, უშედეგოდ⁷¹.

კოლხური ნახევარდრაქმების დათარიღების საკითხში ერთსულოვნება არ სუფევს. უკანასკნელ ხანებში გამოსულ ნაშრომში მათი მოკრის ხანად ძვ. წ. V—IV სს. მიჩნეული. გარდა ამისა, მოცემულია ცდა დათარიღდეს ამ მონეტების ცალკეული ჯგუფები დიფერენცირებულად, წლების(?) მიხედვით⁷², იმისდა მიუხედავად, რომ უცნობია გამოსავლელი წერტილი, მათი ემისიის დაწყების წელი.

* * *

ზემოთაღწერილ მონეტებს მეცნიერთა უმრავლესობა კოლხეთის სამეფოს უკავშირებს. ამ დებულების სასარგებლოდ მათ საბუთების მთელი სერია მოჰყავთ⁷³, რომელთა შორის უმთავრესია კოლხური თეთრის გავრცელების არეალი. ეს მონეტები დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი დასავლეთ საქართველოში და

⁶⁷ ს. მაკალათია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 426.

⁶⁸ А. Н. Зограф, Распространение... გვ. 37; Д. Г. Капанадзе, Грузинская нумизматика, გვ. 33.

⁶⁹ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, გვ. 30.

⁷⁰ სპეციალურ სამეცნიერო ლიტერატურაში ხშირია შემთხვევები, როდესაც ამ ასოებს გარდა ასახელებენ კიდევ E-ს, O-სა და Π-ს (იხ. მაგ. К. В. Голенко, Д. Г. Капанадзе, Четыре клада колхидок, გვ. 31, სქ.). ამასთან დაკავშირებით უნდა აღნიშნოს, რომ „O“-დ მიჩნეულა ნიშანი უფრო სტილიზებულ გეორგიანს ჰგავს, ასევე დეკორატიული დეტალს შთაბეჭდალებას ტოვებს „E“-ც. რაც შეეხება „Π“-ს, ეს აშკარად გაუგებრობაა.

⁷¹ ამ საკითხს შესახებ იხ. А. Б. Куфтин, Материалы... II, გვ. 61, 58. საქართველოს არქეოლოგია, გვ. 244.

⁷² К. В. Голенко, Д. Г. Капанадзе, Четыре клада Колхидок, გვ. 47. დასახელებული ავტორების კონცეფციას ჩვენ არ ვიზარებთ, მაგრამ ამჯერად არ ვაწარმოებთ მათთან პოლემიკას იმის გამო, რომ ეს სცილდება ჩვენთვის საინტერესო საკითხის ჩარჩოებს.

⁷³ დაწვრთვებით ამას შესახებ იხ. А. Н. Зограф, Распространение... გვ. 38, Д. Г. Капанадзе, К. В. Голенко, К вопросу о происхождении колхидок, ВДИ, 1957, № 4; დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, 1969, გვ. 27.

უმნიშვნელო გამონაკლისის გარდა არ გადის მის ფარგლებს გარეთ⁷⁴. ერთი შეხედვით, ეს მართლაც მნიშვნელოვანი არგუმენტია, მაგრამ მხოლოდ ერთი შეხედვით. განა იმავე არგუმენტი (და არა ნაკლები წარმატებით) არ შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ ამ მონეტებს ჭრიდა ქ. ფ ა ს ი ს ი (რომელიც, სხვათაშორის, კოლხეთის ტერიტორიაზე მდებარეობდა და არა სადღაც საბერძნეთში) ადგილობრივ მოსახლეობასთან სავაჭროდ?! რა არის იმაში პარადოქსული რომ კოლხეთის მიწა-წყალზე მდებარე ქალაქში მოჭრილი საფასეები მთელს დასავლეთ საქართველოში გავრცელებულიყო? ჩვენ აქ უჩვეულოს ვერაფერს ვხედავთ. ამრიგად, ეს არგუმენტი, ჩვენის აზრით, არაფერს იძლევა კოლხური თეთრის გენეზისის ასახსნელად.

შემდეგ საბუთად ასახელებენ კოლხური თეთრის აღმოჩენათა სიმცირეს უცხოურ მონეტებთან ერთად განძებში⁷⁵. პირადად ჩვენთვის, სრულებით გაუგებარია ამ არგუმენტის აზრი. ჯერ ერთი, კოლხური თეთრი მაინც ჩნდება უცხოურ მონეტებთან ერთად⁷⁶ და, მეორეც, ეს დებულება პოტენციურად შეიძლება გაბათილდეს ყოველწუთს. გარდა ამისა, ამ საბუთს მაშინ ექნებოდა რაიმე ძალა, ვთქვათ დას. საქართველოს მიწა-წყალი დაყურსული რომ ყოფილიყო კოლხური თეთრის სინქრონული უცხოური მონეტების განძებით. სინამდვილეში კი კლასიკური ხანის ერთადერთი უცხოური მონეტების განძი მომდინარეობს კოლხეთიდან (ფიჭვნარის) და ისიც შერეულ ხასიათს ატარებს (სინოპური დრაქმები და კოლხური ტრიობოლები). და თუ მაინც ამ არგუმენტით რისამე მტკიცება შეიძლება, მხოლოდ იმის, რომ ამ პერაოდის კოლხეთის

⁷⁴ ასეა თუ ისე, როგორც ჩანს, ეს მონეტები მაინც გადიოდა კოლხეთის საზღვრებს გარეთ. ისინი აღმოჩენილია აღმ. საქართველოში (Е. А. Пахомов, Монетные клады... IV, 1949, №№ 994, 1000, 1002), ნაძფეაში, ჭერჩის ნახევარკუნძულზე (В. М. Скуднева, Находки колхидских монет и пифосов в Нимфее, ВДИ, 1952, გვ. 238). შუა აზიაში ფერგანა (М. С. Массон, Монетные находки, зарегистрированные в Средней Азии за время с 1917 г. по 1927 г. «Изв. Средазкомстариса», вып. III, Ташкент, 1928, გვ. 283—4), ეს უკანასკნელი აღმოჩენა უარესად მნიშვნელოვანია, რადგან წარმოადგენს ჩვეულებრივ ტიპის კოლხური ნახევარდრაქმების განძს 20 ც. რაოდენობით. მ. მასონი წერს: „По словам владельца, найдены они несколько лет назад в Фергане, около Маргелана. Отсутствии уверенности в правильности показания не позволило мне включить этот клад в список“, თუ ჩვენ ამ გზას დავადგებთ, მაშინ ექვის ქვეშ უნდა დავაყენოთ კოლხურ მონეტათა შემთხვევითი აღმოჩენები თვით დას. საქართველოს ტერიტორიაზედაც. ასეცაა კი ძალიან ბევრია.

⁷⁵ დ. კ ა პ ა ნ ა ძ ე, ქართული ნუმიზმატიკა, 1969, გვ. 27.

⁷⁶ ასე მაგ. 1856 წ. სურამში კოლხური მონეტები აღმოჩენილა ძვ. წ. VI—V სს. აქემენიდურ სიკილასთან ერთად (Е. А. Пахомов, Монетные клады... I, გვ. 36, № 2. А. Н. Зограф, Распространение... გვ. 56—57, № 24). 1948 წ. ფიჭვნარში (ქობულეთის რ-ნი) აღმოჩნდა ძვ. წ. IV ს. სანოპური დრაქმებისა და ჩვეულებრივი ტიპის კოლხური ნახევარ-დრაქმების შერეული განძი, რომელაც მპოენელას სიტყვით 6—8 კგ. იწონიდა (განა ამის შემდეგ შეიძლება ზემოთმოტანალ არგუმენტს სერაოზულა მნიშვნელობა მიენიჭოს?) იხ. К. В. Голенко, Клад синопских и колхидских монет из Кобулети, 1948, (ВДИ, 1961, № 1). 1952 წ. ფიჭვნარში შემთხვევით მაკელელური კოლხურა მონეტების განძში ერაა ერთი ცალი ქაზაქურა მონეტა მოჭრილა ძვ. წ. 500—460 წწ. (К. В. Голенко, Д. Г. Капанадзе, Четыре клада колхидок, გვ. 34—35). 1950 წ. ფიჭვნარში კოლხურ ტრიობოლებთან ერთად აღუქსანდრე მაკედონელას სტატერაც აღმოჩნდა (საქართველოს არქეოლოგია, 1959, გვ. 246). 1965 წ. იმავე ფიჭვნარში არქეოლოგმა აღ. რამიშვილმა მაკელაია სამარხებს, სადაც 4 კოლხურ ნახევარდრაქმასთან ერთად ძვ. წ. III ს-ის დასაწყისის ორა სინოპური ტრიობოლიც აღმოჩნდა (გ. დუნდუა, საქართველოში აღმოჩენილი სინოპურა მონეტები, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერაა, 1971, № 1, გვ. 144—148).

სამონეტო ცირკულაციაში უცხოური მონეტების ზვედრითი წონა მცირე იყო (ცხადია, ეს დასკვნაც პირობით ხასიათს ატარებს, ვინაიდან ერთმა აღმოჩენამაც კი შეიძლება მთლიანად შეცვალოს სურათი).

ა. ზოგრაფი კოლხური თეთრის ანეპიგრაფულობისა და მის ტიპოლოგიაში ფანტასტიური ელემენტების (იგულისხმება, ალბათ, I ტიპის დიდრაქმის ზურგზე ამოტივფრული ხარის თავიანი ადამიანის ფიგურა) არსებობის გამო, ამ საფასეების მოჭრას სატომო ხელისუფლებას მიაწერდა⁷⁷. მაგრამ იქვე დასძენდა, რომ ეს მოსაზრება ზოგადი ხასიათისა იყო და მისთვის გადაწყვეტი მნიშვნელობის მინიჭება არ შეიძლებოდა⁷⁸. ა. ზოგრაფს არასოდეს არ გამოურიცხავს იმის შესაძლებლობა, რომ მათ ემისიას ფასისი ახორციელებდა⁷⁹.

უნდა აღინიშნოს, რომ პრინციპულად იმის მტკიცება თითქოს საქალაქო მონეტისათვის აუცილებელია ქალაქის სახელის აღმნიშვნელი ზედწერილი, შეუძლებელია. მაგალითისათვის შორს წასვლა არ დაგვკირდება. განა ფასისის მეტროპოლიად მიჩნეული მილეტის ადრეული მონეტები ანეპიგრაფიული არაა?

დაბოლოს უკანასკნელ არგუმენტად ამ მონეტების კოლხეთის სამეფოსათვის მიკუთვნების სასარგებლოდ წამოყენებულია მოსაზრება, რომლის თანახმადაც კოლხურ თეთრზე ამოტივფრული გამოსახულებანი, კერძოდ, ადამიანის თავისა და ხარის გამოსახულება, დაკავშირებულია ადგილობრივ ღვთაებებთან⁸⁰. ხაზგასმით უნდა აღენიშნოთ, რომ კოლხური თეთრის გენეზისის გასარკვევად ჩვენ გადაამწყვეტად, ძირითად გზად სწორედ მათზე ამოკვეთილ გამოსახულებათა სემანტიკური მნიშვნელობის გახსნა მიგვაჩნია. თუ კი მეცნიერება შეძლებს დაამტკიცოს ამ გამოსახულებათა კავშირი ქართველურ ან ბერძნულ სამყაროს პანთეონთან, კოლხური თეთრის წარმოშობის საკითხიც, ჩვენი აზრით, წარმატებით იქნება გადაჭრილი. სამწუხაროდ, სწორედ ამ მიმართებითაა გაკეთებული ძალზე ცოტა. ჩვენ იმის თქმა გვსურს, რომ სპეციალური კვლევა-ძიება ამ კუთხით ჭერჭერობით არავის უწარმოებია⁸¹. მართალია, რიგ ავტორებს ამ საკითხთან დაკავშირებით მეტად საყურადღებო მოსაზრებები აქვთ წამოყენებული (განსაკუთრებით პროფ. ს. მაკალათიას⁸²), მაგრამ ისინი, ძირითადად, მაინც ადამიანისა და ხარის გამოსახულებიან კოლხურ მონეტებს ეხებიან (რომლებსაც ჩვენ ამჟამად არ ვიკვლევთ). თუ არ ჩავთვლით ანალოგიების დაძებნასა და ზოგადი ხასიათის დებულებებს, დღემდე არავის უცდია ლომის გამოსახულებიანი კოლხური მონეტების (საერთოდ, და არა მარტო I ტიპის დიდრაქმის) სემანტიკური მნიშვნელობის გახსნა და მისი დაკავშირება ქართველურ, ან ბერძნულ სამყაროს რწმენა-წარმოდგენებთან. ჩვენ შევეცდებით ამ ხარვეზის შევსებას. ამისათვის კი საჭიროა გავიხსენოთ რამდენიმე ისტორიული მომენტი ფასისთან და მილეტთან დაკავშირებით:

⁷⁷ А. Н. З о г р а ф, Распространение..., გვ. 38.

⁷⁸ იქვე, გვ. 38.

⁷⁹ იქვე.

⁸⁰ დ. კაპანაძე, ქართული ნუმიზმატიკა, 1969, გვ. 27.

⁸¹ ერთადერთ გამონაკლის წარმოადგენს დ. კაპანაძისა და ირ. შენგელიას წერილი: Триморфная Геката с колхидской дидрахмы V в. до н. э. Сб. „Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья“, გვ. 154—162.

⁸² ს. მაკალათია, კოლხური დიდრაქმა, მისივე, ახალი ტიპის კოლხური მონეტების აღმოჩენა.

1. ანტიკური ტრადიცია და წყაროთა ერთი ნაწილი ფასისის დაარსებას მიაწერენ მილეტიდან გამოსულ კოლონისტებს⁸³. პომპონიუს მელა კოლონისტთა წინამძღოლსაც კი ასახელებს — თემისტაგორეს⁸⁴. ჩვენთვის აქ საკითხის ის მხარე კი არ არის საინტერესო, მართლა მილეტელების მიერაა დაარსებული ფასისი, თუ არა, არამედ ის, რომ ფასისში მოსახლეობდა მილეტიდან გადმოსახლებულ ადამიანთა გარკვეული ჯგუფი.

2. ცნობილია, რომ მილეტის მთავარი ღვთაება იყო აპოლონი⁸⁵. ისიც ცნობილია და დავას არ იწვევს, რომ კოლონიას თავის დამაარსებელ ქალაქთან აკავშირებდა რელიგიური კულტი. კოლონიაში იგივე ღვთაებას სცემდნენ თაყვანს, როგორსაც მეტროპოლიაში⁸⁶.

3. 1899 წ. მდ. ყუბანის ნაპირას ხუტორ ზუბოვკაში აღმოჩნდა ვერცხლის თასი წარწერით: „აპოლონი-წინამძღოლისა ვარ, რომელიც ფასისში არის“⁸⁷. წარწერა თარიღდება ძვ. წ. V ს. დასასრულით. ან ძვ. წ. IV ს. დასაწყისით (წარწერა იონურია, მილეტის ბერძნულიც იონური დიალექტია)⁸⁸. ამის საფუძველზე, ყველა მკვლევარი ერთხმად აღიარებს, რომ ფასისში არსებობდა აპოლონის ტაძარი ან სამლოცველო და ეს ნივთი მისთვის იყო შეწირული⁸⁹. ამრიგად, ფასისში, ისევე როგორც ყველა თავის კოლონიაში⁹⁰, მილეტელებს გადმოუტანიათ და დაუნერგავთ აპოლონის კულტი. აქედან გამომდინარე, სრულიად სამართლიანია პროფ. თ. ყაუხჩიშვილის შენიშვნა, რომ: „მილეტელებისა და ფასისელების ურთიერთობა ფაქტია და არა საყოყმანო რალაც ლიტერატურული გადმოცემა“⁹¹.

4. ჩვენამდე მოღწეულია პერაკლიდეს „პოლიტიების“ ფრაგმენტები, რომელთა ავტორი სინამდვილეში უნდა იყოს ძვ. წ. IV ს. მოღვაწე არისტოტელე, ან მისი უახლოესი მოწაფე⁹². პერაკლიდეს ფრაგმენტთა შორის XVIII ფრაგმენტი არის „ფასისელთა პოლიტია“. ე. ი. ფასისელთა სახელმწიფო წყობილება. მოგვყავს ამ ფრაგმენტის თ. ყაუხჩიშვილისეული თარგმანი.

„XVIII ფასისელთა (სახელმწიფო წყობილებიდან).

ფასისში თავდაპირველად ჰენიოხები ცხოვრობდნენ, კაციჭამია და ადამიანის ტყავის გამხდელი ტომი. შემდეგ კი მილეტელები, ხოლო ესენი სტუმართ-

⁸³ ამის შესახებ დაწვრილებით იხ.: М. П. Инадзе, Причерноморские города Древней Колхиды, გვ. 42, შმდ.

⁸⁴ იქვე, გვ. 83. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ასეთი კაცი მართლაც იხსენიება მილეტის ძვ. წ. 521—520 წწ. ნუსხებში (იხ. С. А. Жебелев, Северное Причерноморье, 1953, გვ. 71).

⁸⁵ М. М. Кобылина, Милет, 1965, გვ. 115 და სხვ.

⁸⁶ Б. Ломоухри, კოლხეთის სამეფოს ბერძნული კოლონიზაცია, 1962, გვ. 9.

⁸⁷ Изв. Имп. арх. ком. вып. I, 1901, გვ. 94—103. თ. ყაუხჩიშვილი, პერაკლიდე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, — „აღმოსავლური ფილოლოგია“, 1969, 1, გვ. 200.

⁸⁸ თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 200.

⁸⁹ იხ. მაგ.: თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 200; აღ. წერეთელი, კოლხეთის ბერძნული კოლონიზაციის საკითხები, „მნათობი“, 1965, № 3, გვ. 178; თ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, 1966, გვ. 48; Б. Ломоухри, დასახ. ნაშრომი, გვ. 36.

⁹⁰ Fr. Bilabel, Die Ionische Kolonisation, Leipzig, 1920, გვ. 112.

⁹¹ თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 202.

⁹² А. Доватур, „Политии Ари:тотеля“, ხელნაწერი, მიხით. თ. ყაუხჩიშვილის ნაშრომიდან, პერაკლიდე და მისი ცნობები საქართველოს შესახებ, გვ. 193, სქ.

მოყვარენი არიან, ისე რომ ამარაგებენ მათ, ვისაც გემები ეღუპებათ, 3 მნას აძლევენ (მილეტელებს ესენა) და ზღვითვე მიემგზავრებიან“⁹³.

თ. ყაუხჩიშვილმა დამაჯერებლად უჩვენა, რომ „ფასისელთა“ ნიშნავს ქალაქ ფასისის მცხოვრებლებს და არა ტომის სახელს⁹⁴.

ამრიგად, ისეთი ავტორიტეტული მკვლევრის ცნობით, როგორც არისტოტელე იყო მტკიცდება, რომ ძვ. წ. IV საუკუნეში ფასისი გარკვეულ პოლიტიკური ერთეულია. აქვს თავისი სახელმწიფოებრივი წყობილება და იქ მილეტელებიც ცხოვრობენ⁹⁵ (ჩვენთვის არსებითაა მხოლოდ ეს ორი მომენტი და არა ის საკითხი, კოლონია იყო ფასისი, თუ ემპორიონი)⁹⁶.

5. ლომი მილეტის სახელმწიფოებრივი ემბლემაა და გამოსახულია მის მონეტებზე⁹⁷. ლომის მოტივი ძალიან ხშირია ბერძნულ ნუმიზმატიკაში და მას სხვადასხვა გეოგრაფიულ პუნქტებში განსხვავებული ფუნქციები აქისრია⁹⁸. მაგრამ მილეტის ნუმიზმატიკაში, როგორც ამას სპეციალისტები ერთხმად აღიარებენ, იგი ყოველგვარ ეჭვს გარეშე დაკავშირებულია აპოლონის კულტანს. „На монетах Милета изображение льва,—წერს დ. შელოვი,—безусловно относится к культу Аполлона, главного божества Милета: присутствие льва среди обычных атрибутов Аполлона известно очень хорошо. Такое объяснение этого типа в Милете подтверждается и более поздней милетской монетой, имеющей на реверсе изображение льва, стоящего с повернутой назад головой и восьмиконечной звездочки. Тип этот сопровождается надписью 'ΕϋΔιτήμασιν, а на аверсе помещена голова Аполлона“⁹⁹. Связь льва с культом Аполлона Дидимского здесь не может подлежать сомнению“¹⁰⁰. გარდა ამისა, წარწერები, რომლებიც მონეტში აღმოჩენილ ლომის ქანდაკებებს ახლავენ, გვაუწყებენ, რომ ეს ქანდაკებები მოძღვნილია აპოლონისადმი¹⁰¹. დელფოსში ნაპოვნია ბრინჯაოს პატარა ზომის ლომი წარწერით: „ვეკუთვნი აპოლონს“¹⁰² და ა. შ.

6. I ტიპის კოლხურ დიდრაქმაზე გამოსახული მწოლიარე ლომი, როგორც ეს არაერთგზისაა აღნიშნული სამეცნიერო ლიტერატურაში¹⁰³, ყველა დეტალში იმეორებს კრეზის ეპოქის მილეტურ მონეტაზე ამოტიფრულ ლომს¹⁰⁴. მათი იდენტურია აგრეთვე კოლხურ ტეტრადრაქმაზე და I ტიპის ტრიობოლზე ამოკვეთილი ლომის თავები.

7. მოვიყვანო კვლავ დ. შელოვის სიტყვებს: „Типологическое заимствование в эту эпоху (იგულისხმება კლასიკური ხანა—გ. დ.)

⁹³ თ. ყაუხჩიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 195.

⁹⁴ იქვე, გვ. 195 და შმდ.

⁹⁵ დაწვრილებით ამ საკითხის შესახებ იხ. М. П. Инадзе, დასახ. ნაშრ., გვ. 60, შმდ.

⁹⁶ ემპორიონად ფასისს მიიჩნევს პროფ. თ. ლორთქიფანიძე, იხ.: ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1966.

⁹⁷ М. М. Кобылина, Милет, გვ. 142.

⁹⁸ დაწვრილებით ამის შესახებ იხ. Д. Б. Шелов, К вопросу об изображении львиной головы на ранних Биопорских монетах КСИМК, 1951, XXXIX, გვ. 47—48.

⁹⁹ P. Gardner, The Types of Greek Coins, Cambridge 1853, გვ. 42 ტ. XVI, 9.

¹⁰⁰ Д. Б. Шелов, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

¹⁰¹ М. М. Кобылина, დასახ. ნაშრ., გვ. 143.

¹⁰² იქვე, გვ. 113.

обычно свидетельствуют либо о политическом воздействии одного центра на другой, либо (гораздо чаще) о культурных связях между ними“ (ხაზი ჩვენი—გ. დ.)¹⁰⁵. ფასისისა და მილეტის რელიგიური კავშირი ისტორიული ფაქტია. ამდენად ჩვენ სრული უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ კოლხურ მონეტებზე გამოსახული ლომები აპოლონის კულტთან უნდა იყოს დაკავშირებული და ლომის გამოსახულებიანი კოლხური მონეტების—ტეტრადრაქმის, I ტიპის დიდრაქმის, დრაქმისა და I ტიპის ნახევარდრაქმის ემისია ფასისის ზარაფხანას მიეაწეროდ.

8. ჩვენი მოსაზრება მით უფრო სარწმუნო ხასიათს მიიღებს, თუ გავიხსენებთ, რომ მილეტის კოლონიების მონეტებზე გამოსახულ ლომებს, როგორც წესი, აპოლონის კულტს უკავშირებენ. ასე მაგ. პანტიკაპეიონის მთავარ ღვთაებად მიჩნეულია აპოლონი, რომელიც მეცნიერთა აზრით, მილეტური წარმოშობისაა¹⁰⁶. მიუხედავად იმისა, რომ პანტიკაპეიონის ადრეულ მონეტებზე გამოსახული ლომები სამოსურ მონეტებზე ამოკვეთილ ლომის სკალპს ემსგავსებიან¹⁰⁷, ამ მოტივს მაინც მილეტურად მიიჩნევენ და აპოლონის კულტს უკავშირებენ, რადგან, როგორც დ. შელოვი შენიშნავს: „Пантикапей никогда не состоял ни в какой политической и религиозной связи с Самосом, более того, на Самосе как раз не было тех культов, которые преобладали в Пантикапее“¹⁰⁸ მილეტისა და ფასისის საკულტო და სამონეტო ტიპოლოგიის ურთიერთკავშირი, ურთიერთმსგავსება კი — უდავო ფაქტია. (იხ. ტაბ. № 1 ე. წ. კოლხური ტეტრადრაქმის შუბლი №№ 2, 4, 5 I ტიპის კოლხური დიდრაქმები, № 6 I ტიპის კოლხური ნახევარდრაქმა, № 3 მილეტური მონეტის შუბლი).

Г. Ф. ДУНДУА

კ პროИСХОЖДЕНИЮ КОЛХИДОК С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ЛЬВА

(Резюме)

Проблема колхидок является «гордиевым узлом» грузинской нумизматической науки. Несмотря на то, что этой группе монет посвящена обширная литература, ни один вопрос связанный с этой проблемой нельзя считать окончательно решенным. Данная работа конечно не претендует на освещение всех аспектов этой проблемы. В ней затронут лишь вопрос генезиса одной группы колхидок — с изображением льва.

Работа содержит описание всех известных номиналов колхидок (т. е. тетрадрахм, дидрахм трех типов, драхмы и полудрахм двух типов) и полный обзор литературы.

Эмиссию колхидок большая часть ученых приписывает колхидскому царству, подкрепляя это положение целой серией аргументов, среди

¹⁰⁵ Б. А. Куфтин. Материалы к археологии Колхиды, т. II, гл. 59—60.

¹⁰⁶ შესადარებლად იხ.: Gisela M. A. Richter, Archaic Greek Art. New-York, Oxford University Press. 1949, № 312.

¹⁰⁷ Д. Г. Шолов, დასახ. ნაშრ., გვ. 47.

¹⁰⁸ И. И. Толстой, Культ Аполлона на Боспоре и в Ольвии, ЖМНП, 1904, январь, отделение класс. филологии, гл. 12—13. F. Bilabel, დასახ. ნაშრ., გვ. 88.

¹⁰⁷ იხ. მაგ. Ю. С. Крушккол, Ранние Боспорские монеты как исторический источник, ВДИ, 1950, № 1, гл. 184 და სხვ.

¹⁰⁸ Д. Б. Шолов, დასახ. ნაშრომი, გვ. 47.

которых главным является ореал их распространения. Как известно, эти монеты в большом количестве найдены в Западной Грузии и, за редким исключением, не выходят за ее пределы. Но этот довод нельзя считать решающим, т. к. на том же основании можно утверждать, что чекан этих монет производил г. Фасис (расположенный, между прочим, на территории Колхиды, а не Греции) для торговли с местным населением. Нам кажется, нет ничего удивительного в том, что монеты чеканенные в городе, расположенном на территории Колхиды, широко обращались в Западной Грузии.

Следующим аргументом приводится малочисленность находок колхидок в кладах совместно с иноземными монетами. Этот довод также шаток. Дело в том, что на территории Колхиды найден единственный клад иноземных монет раннеантичного времени (Пичвнари), что смешанного характера (синопские драхмы середины IV в. до н. э. и колхидские триболы). И, наконец, последним аргументом в пользу колхидского происхождения интересующих нас монет, является предположение, что помещенные на них изображения связаны с местным пантеоном. Сам по себе этот важный довод теряет силу ввиду того, что специально этим вопросом до сих пор никто не занимался. Настоящая статья как раз и посвящена восполнению этого пробела.

Нами выдвинуты следующие предположения:

1. Античная традиция и часть источников приписывают основание Фасиса милетским колонистам. Помпонию Мела даже называет их предводителя — Фемистагора. В данном случае нас интересует не то, действительно ли Фасис основан милетянами, а то что в Фасисе жила определенная группа людей переселившихся из Милета.

2. Известно, что главным божеством Милета был Аполлон. Не оспаривается и тот факт, что колонию со своей метрополией связывал религиозный культ — в колонии почиталось тоже божество, что и в метрополии.

3. В 1899 г. на Кубани, в хуторе Зубовке был найден серебряный кубок с надписью «Я принадлежу Аполлону-предводителю, что в Фасиде», датируемой концом V или началом IV в. до н. э. (надпись ионийская, диалект употребляемый в Милете). На основании вышесказанного, все исследователи единогласно приходят к выводу, что в Фасисе существовал храм или святилище Аполлона, которому и пожертвован найденный кубок. Таким образом, в Фасисе, также как и в другие свои колонии, милетяне перенесли и привили культ Аполлона.

4. До нас дошли фрагменты «Политии» Гераклида, в действительности, по мнению ученых, принадлежащий Аристотелю (IV в. до н. э.), или его ближайшему ученику. Среди фрагментов Гераклида, XVIII «Полития Фасисцев», т. е. государственный строй фасисцев. Приводим ее перевод:

«XVIII (из Политии) фасисцев. Фасис первоначально населяли гениохи, племя людоедское и сдиравшее кожу с людей, а затем милетяне. Они (т. е. милетяне) до того гостеприимны, что снабжают тех, которые терпят кораблекрушение, а эти в свою очередь дают (милетянам) 3 мины и отплывают» (пер. Т. С. Каухчишвили). Проф. Т. С. Каухчишвили убедительно доказала, что *Φασισαῖοι* переводится как «фасисцы», т. е. жители города Фасиса (а не как племенное название — Фасиани).

Таким образом, сведения столь авторитетного исследователя как Аристотель подтверждают, что в IV в. до н. э. Фасис определенная политическая единица с собственным государственным строем где проживают и выходы из Милета.

5. Лев, являющийся государственной эмблемой Милета, изображен и на его монетах. Мотив льва частое явление в греческой нумизматике и в разных географических пунктах на него возложены различные функции. Но, по общему признанию специалистов, в милетской нумизматике он бесспорно связан с культом Аполлона, « На монетах Милета изображение льва безусловно относится к культу Аполлона, главного божества Милета: присутствие льва среди обычных атрибутов Аполлона известно очень хорошо. Такое объяснение этого типа в Милете подтверждается и более поздней милетской монетой, имеющей на реверсе изображение льва, стоящего с повернутой назад головой и восьмиконечной звездочкой. Тип этот сопровождается надписью $\Gamma\epsilon\gamma\ \Delta\iota\delta\iota\mu\sigma\upsilon\ \xi\epsilon\rho\eta$, а на аверсе помещена голова Аполлона. Связь льва с культом Аполлона Дидимского здесь не может подлежать сомнению (Д. Б. Шелов). Кроме этого, надписи на скульптурных изображениях львов, найденных в Милете, оповещают, что они посвящаются Аполлону. В Дельфах найден маленький бронзовый лев с надписью — «принадлежу Аполлону» и т. д.

6. Изображение лежащего льва на колхской дидрахме, как это неоднократно отмечалось в научной литературе, во всех деталях повторяет льва милетской монеты эпохи Креза. Идентичный им головы львов помещенных на колхской тетрадрахме и триоболе I типа.

7. «Типологические заимствования в эту эпоху (подразумевается классическая эпоха — Г. Д.), обычно свидетельствуют либо о политическом воздействии одного центра на другой, либо (гораздо чаще) о культовых связях между ними» (Д. Б. Шелов), Религиозные связи Фасиса с Милетом — исторический факт. По этому мы имеем все основания считать, что изображенные на колхидских монетах львы безусловно связаны с культом Аполлона и эмиссию этих монет (тетрадрахмы, дидрахмы I типа, драхмы, полудрахмы I типа) приписать монетному двору Фасиса. Подобное утверждение покажется еще более веским если припомнить, что изображение львов на монетах милетских колоний единогласно связывают с культом Аполлона.

შოთა ჩართოლანი

წყალმომარაგების უძველესი ძეგლები სვანეთში

1969 წლის მარტში, ზემო სვანეთის რაიონულ ცენტრში — მესტიაში შემთხვევით აღმოჩნდა თიხის მილები. უფრო ადრე, სხვადასხვა დროს, ანალოგიურ აღმოჩენებს ადგილი ჰქონდა მესტიაში, კალაში, მულანში, ლენჯერში, დიზში და სხვა სოფლებში¹. ამ მასალების დანიშნულების, სადაურობისა და გავრცელების საზღვრების დაზუსტების მიზნით მოეწყო მცირე მასშტაბის არქეოლოგიური გათხრები, რის შედეგადაც დადასტურდა, რომ თიხის მილები ძველ, მიწისქვეშა წყალსადენებს განეკუთვნებოდა².

ეს აღმოჩენა მეტად საინტერესო და დიდმნიშვნელოვანია, რადგან ძველი მიწისქვეშა წყალსადენების მშენებლობა ისეთ განაპირა, მაღალმთიან და კარგი სასმელი წყლებით უხვ მხარეში, როგორც სვანეთია, თითქოს ნაკლებად უნდა ყოფილიყო მოსალოდნელი. როგორც ცნობილია, საქართველოში დღემდე გამოვლენილი წყალმომარაგების უძველესი ნაგებობანი თითქმის უკლებლივ განეკუთვნებიან კულტურულ-ადმინისტრაციულ ცენტრებს, მთავარ ციხესიმაგრეებსა და წარჩინებულ პირთა რეზიდენციებს, რომლებიც გეოგრაფიულად ჩვენი ქვეყნის ისტორიულ ცენტრებში, მათთან ახლოს ან დიდი სტრატეგიული მნიშვნელობის ადგილებზე არიან განლაგებული.

არქეოლოგიური ძეგლები, ფოლკლორული მასალები და ისტორიული საბუთები მოწმობენ, რომ ჩვენი წინაპრები დასახლების ადგილის არჩევისას დიდ ყურადღებას აქცევდნენ წყლით უზრუნველყოფის საკითხს. უძველესი დროიდანვე ირჩევდნენ წყლის სანაპირო ან ახლომდებარე ადგილებს; ადრინდნვე იცნობდნენ დაბლობ ადგილებში ჰების ამოთხრა-მოწყობის ხელოვნებას, საამისო პირობებს მოკლებულ მაღლობ ადგილებში გაშენებული ციხე-ქალაქებისა და სამონასტრო ანსამბლების წყლის მომარაგებისათვის გაპყავდათ საიდუმლო გვირაბები, ან საგანგებო გასასვლელები მდინარის ნაპირამდე.

საქართველოში ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად, დახურული კერამიკული წყალსადენებით სასმელი წყლის გაყვანის ყველაზე

¹ გ. გობეჯიშვილი, შ. ჩართოლანი, სვანეთის არქეოლოგიური დაზვერვა; 1964 წ. XIV სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი, 1964 წ. საველ არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, მოკლე ანგარიშები, თბ., 1965, გვ. 36.

² არქეოლოგიური გათხრები განხორციელდა მესტიის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ინიციატივითა და სახსრებით. საველ მუშაობაში, ამ წერილის ავტორთან ერთად მონაწილეობდნენ მუზეუმის დირექტორი ა. კვიციანი და მეცნიერი თანამშრომელი დ. ნიჟარაძე. გათხრების წინასწარი ანგარიში 1969 წ. მოხსენდა ინსტიტუტის ახალგაზრდა მეცნიერ მეშაქთა და ასპირანტთა სამეცნიერო სესიას.

ადრეული ფაქტი დამოწმებულია დედაქალაქობის ხანის მცხეთაში³ და ძვ. წ. II—I სს. ვანში⁴; ახ. წ. II—III სს. მსგავსი წყალსადენები გამოყენებული ჩანს შავი ზღვისპირეთის ერთ-ერთ დაწინაურებულ კულტურულ ცენტრში ბიჭვინტაში⁵. შემდეგ, ადრეფეოდალურ ხანაში, კერამიკული წყალსადენის მძლავრი მაგისტრალით უზრუნველყოფით ლაზიკის სამეფოს ერთ-ერთი საქალაქო ცენტრის გაშენარის ციხე-სიმაგრე⁶.

კერამიკული წყალსადენების მშენებლობა საქართველოში განსაკუთრებული ინტენსივობით წარმართულა XI—XII სს. ამის დამადასტურებელია თუნდაც თამარ მეფის მწიგნობართუხუცესის ანტონ ჰყონდიდელის მიერ გაყვანილი სხალტა-შიომღვიმის⁷, ვარძიის კლდეში ნაქვეთი „ქალაქის“ კომპლექსისა⁸ და თამარ მეფის ნადარბაზევის (თეთრი წყაროს რაიონი) საზაფხულო რეზიდენციისათვის გამართული წყალსადენები⁹. ასევე, გონიოს, შხეფისა და სხვა ციხე-სიმაგრეებისათვის გაყვანილი კერამიკული წყალსადენები¹⁰. ამავე და მომდევნო ხანის კერამიკული წყალსადენების ნაშთები მიკვლეულია აგრეთვე თბილისში¹¹, დმანისში, კასპში¹², ატენში, გეგუთსა და საქართველოს სხვა ადგილებში.

XII საუკუნიდან წყალმომარაგების ნაგებობათა მშენებლობა და მათი მოვლა-პატრონობა სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის საქმედ იქცა. თამარ მეფის განკარგულებით ამ საქმისათვის გამოყვეს საგანგებო პირები — ქუქანაკები, რომელთა შვილებიც კი „ქუქანაკებად განისწავლებოდნენ და ჰკაზმედნენ მასა წყაროსა“¹³. სხვადასხვა წარმოშობის წყლების ხმარების, მათი ორგანოლექტიკური პირობებისა (ფერი, გემო, სუნი, სიხისტე, გამჟვირეალობა)

³ ა. აფაქიძე, გ. გობეჯიშვილი, ა. კალანდაძე, გ. ლომთათიძე, მცხეთა, I, თბ., 1955, გვ. 156, ტაბ. IX, სურ. 2, 3. ა. აფაქიძე, ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება რეალ საქართველოში, თბ., 1963, გვ. 41, ტაბ. XXIII, სურ. 2—5.

⁴ ოთ. ლორთქიფანიძე, ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი, თბ., 1968, გვ. 143.

⁵ ა. აფაქიძე, რ. ფუთურიძე, ო. ლორთქიფანიძე, არქეოლოგიური გათხრები ბიჭვინტაში 1963 წელს, სამეცნიერო სესია, მიძღვნილი 1963 წლის საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგებისადმი, თბ., 1964, გვ. 10—13. ა. აფაქიძე, ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურა, წიგნში: საქართველოს ისტორიის საკითხები, თბ., 1970, გვ. 712, 720.

⁶ გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, თბ., 1952, გვ. 155.

⁷ ალ. ლოსაბერიძე, ძველი წყალსადენებისა და არხების ნაშთები, შ. ხილაშელი, სხალტა-შიომღვიმის 1202 წ. წყალსადენი, კრებულში — „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“, თბ., 1938, გვ. 232—264.

⁸ კ. მელითაური, მეთორმეტე საუკუნის ვარძიის წყალსადენი, ჟურნ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, № 1, 1959, გვ. 36—38.

⁹ ირ. ციციშვილი, ნადარბაზევის წყალსადენი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე, ტ. XI, № 8, 1950, გვ. 527—534.

¹⁰ ი. ადაშია, წყალმომარაგების უძველესი ნაგებობანი საქართველოში, თბ., 1950.

¹¹ ი. გძელაშვილი, ო. ტყეშელაშვილი, ძველი თბილისის წყალსადენების ისტორიიდან, ჟურნ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1958, № 12, გვ. 23—30.

¹² ლ. დიასამიძე, წყალმომარაგების საკითხი საქართველოში, ჟურნ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1949, № 9, გვ. 15—18.

¹³ გიორგი მერჩულე, ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, თბ., 1949, გვ. 40, 54. თ. ქორდანია, ისტორიული საბუთები შიომღვიმის მონასტრისა — 1202 წლის სიგელი თამარ მეფისა, ტფ., 1896, გვ. 25—28.

და საერთოდ წყლის ჰიგიენის საკითხები საგანგებოდ არის დამუშავებული XI—XIII სს. ქართულ სამედიცინო ძეგლებში¹⁴.

წყალმომარაგების საკითხი ძველ საქართველოში, მკიდროდ იყო დაკავშირებული ქვეყნის სამხედრო-თავდაცვითი, ეკონომიური და კულტურული მშენებლობის სასიცოცხლო ინტერესებთან და ამიტომაც წყალგაყვანილობის მშენებლობა და მოვლა-პატრონობა საზოგადოებრივ საქმედ იყო მიჩნეული. დღემდე გამოვლინებული არქეოლოგიური ძეგლები, ეთნოგრაფიული და ფოლკლორული მასალები, აგრეთვე, ისტორიული წყაროები მიუთითებენ, რომ წყლის გამოსავლებს დაცილებული ციხე-ქალაქების, ციხე-სიმაგრეების, სასულიერო ცენტრებისა და დასახლებული პუნქტების სასმელი წყლით უზრუნველსაყოფად ძველ საქართველოში გამოყენებული იყო: ღია არხები, თეთლინების ან ჭავლის პრინციპით მომუშავე დახურული წყალსადენები, მიწისქვეშა გასასვლელი გვირაბები, მექანიკური ამწეები და სხვა ხერხები, რომელთა შერჩევა, გამტარუნარიანობა და მშენებლობის ინტენსივობა უპირატესად განპირობებული იყო წყლით მოსამარაგებელი ობიექტის სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობით, ქვეყნის მატერიალური შესაძლებლობით და სანიტარულ-ტექნიკური კულტურის განვითარების დონით. ამიტომ ბუნებრივია, წყალმომარაგების უძველესი ხერხებისა და მასთან დაკავშირებული სამშენებლო ხელოვნების შესწავლა დიდი ხანია სხვადასხვა დარგის მეცნიერთა ინტენსიური კვლევის საგანი გახდა და სათანადო შედეგები გამოქვეყნდა ცალკეული მონოგრაფიებისა და სამეცნიერო-პოპულარული წერილების სახით, რომელთა დეტალურ განხილვას აქ არ შევუდგებით, მაგრამ გვინდა შევნიშნოთ, რომ არსებულ პუბლიკაციებში ძირითადად განხილულია მხოლოდ სხვადასხვა ან ერთი და იმავე ტიპის წყალსადენების ცალკეული ნაწილები. საქართველოს არც ერთი ძველი წყალსადენი მთლიანი სახით არ არის ჩვენამდე მოღწეული და ბუნებრივია, ამ დარგის ნაგებობათა საინჟინრო-ტექნიკური მოწყობილობის, მათი ტერიტორიული და ქრონოლოგიური გავრცელებისა თუ ამ კულტურის მატარებელი საზოგადოების სოციალ-ეკონომიური ურთაერთობის საკითხები ჯერ კიდევ სერიოზულ კვლევას მოითხოვს. სვანეთის ძველი წყალსადენები მნიშვნელოვნად გაამდიდრებენ დღემდე დაგროვილ მასალებს და დიდ დახმარებას გაუწევენ ამ საკითხების შესწავლით დაინტერესებულ მკვლევარს.

წყალსადენების ყველაზე დიდი რაოდენობა მიკვლეულ იქნა მესტიის თემში და არქეოლოგიური სამუშაოც ძირითადად იქ გაიშალა. წყალსადენები სათავეს იღებენ დაბა მესტიის ჩრდილოეთით, ტყის დასაწყის ზოლში მდებარე სამი სხვადასხვა წყაროს: „მარცხან“-ის, „ლალციღან“-ისა და „ჩახრუშ“-ის გამოსავლებზე და სასმელი წყლით ამარაგებენ მესტიის სოფლების: ლეხთაგის, სეტიასა და ლანჩხალის ცალკეულ უბნებს (სურ. 1).

ვიდრე ნივთიერი მასალის დახასიათებაზე გადავიდოდეთ, ორიოდ სიტყვით გვინდა შევეხოთ წყალსადენებთან დაკავშირებულ ერთ ტოპონიმს, კერძოდ, „ლალციღან“-ს, რომელიც მიუთითებს საკვლევ ტერიტორიაზე წყლის რესურსების უძველესი დროიდანვე ათვისებაზე.

ტოპონიმ „ლალციღანისათვის“ ეტიმონია სვანური ლიც — წყალი. მისი თავდაპირველი ფორმა უნდა ყოფილიყო ლა-ლიცი-ღან-შ, მაგრამ სვანური

¹⁴ ქ ა ნ ე ლ ი, უსწორო კარაბადინი, თბ., 1940; გვ. 459, წიგნი სააქიმოი, თბ., 1934, გვ. 35—36.

ენის გარკვეული კანონზომიერების მიხედვით, ამ სიტყვის ძირისეული -ი- და-
 კარგულია ხმოვნით დაწყებული -ი-დ სუფიქსის დართვის გამო¹⁵. -შ/<-ნიშ/
 ნათესაობითი ბრუნვის ნიშანია, ხოლო ლა- სვანურში მეტად გავრცელებუ-
 ლი, სიტყვათმაწარმოებელი თავსართი. ამდენად „ლა ლ ც ი დ ა შ“ სიტყვის
 ეტიმოლოგიური შინაარსი გულისხმობს „საწყლე“, „წყლის გამოსავალ“,
 „წყლის მოსაძიებელ“ ადგილს. ჩვენი აზრით, „ლ ა ლ ც ი დ ა შ“ ტოპონიმი გა-
 მოიკვეთა ახლად აღმოჩენილი წყალსადენების გაყვანამდე გაცილებით უფრო
 ადრე, როცა მოსახლეობა ამ ადგილიდან სასმელ წყალს ჭურჭლით ეზიდებოდა.
 ამ დასახლებას კი ჩვენ ვგულისხმობთ ლ ა ლ ც ი დ ა შ-თან ახლოს, მისგან აღ-
 მოსავლეთით ყ ვ ე რ ი ა შ-ის ტერიტორიაზე, სადაც ძველი ნასახლარების არ-
 სებობაა დადასტურებული (იხ. ქვემოთ).

„ლა ლ ც ი დ ა შ“ კარგად ასახავს სვანური ტოპონიმების ბუნებას, რო-
 მელთაც არ ეტყობათ იძულებითი ან მასობრივი შეცვლის ნიშნები. სვანური
 ტოპონიმები უძველესი დროიდან მომდინარეობენ და წარმოგვიდგენენ ამ
 კუთხის ბუნებრივ-გეოგრაფიული გარემოს თავისებურებებს, რელიეფს, კლი-
 მატს, მცენარეულ საფარს, ცხოველთა სამყაროს ან ლეგენდად ქცეულ ისტო-
 რიულ მოვლენებს; ასე მაგალითად: მესტიაში: ც კ ე კ -ზ ა გ ა რ-ტყის დასა-
 ლიერი მთა, ლ ე ბ ი ქ ე — ს ა ქ ა რ ე, „ლ ე ნ ზ ა რ — სოჭნარი, ჯ ი ჰ ა რ —
 მუხნარი, ლ ა ნ ჩ ვ ა ლ — ნამეწყრალი (ამჟამად სოფელი); კალაში: ლ ა ლ-
 ხ ო რ — საკრებულო ადგილი (ქვეის ან სოფლისა); ჭუბერში; ლ ა რ ი-
 ლ ა რ — პატარა სათიბები (ამჟამად სოფელი), ლ ა ხ მ ა — ჭ ა ლ ა ჯ — გარე-
 ული ღორის საბუდარი ჭალა, ლ ა ჰ ლ ა ლ ა ხ ვ — ელვის მთა (სვანეთის ქედ-
 ზე) და სხვა მრავალი ტოპონიმი სწორედ იმ თავისებურებას გადმოგვცემს,
 რაც ამა თუ იმ ტერიტორიისათვისაა დამახასიათებელი.

როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, ძველი წყალსადენების ყველაზე დიდი რაოდენობა
 მესტიის თემშია თავმოყრილი. ჯერჯერობით მიკვლეულია ხუთი ტრა-
 სა (სურ. I):

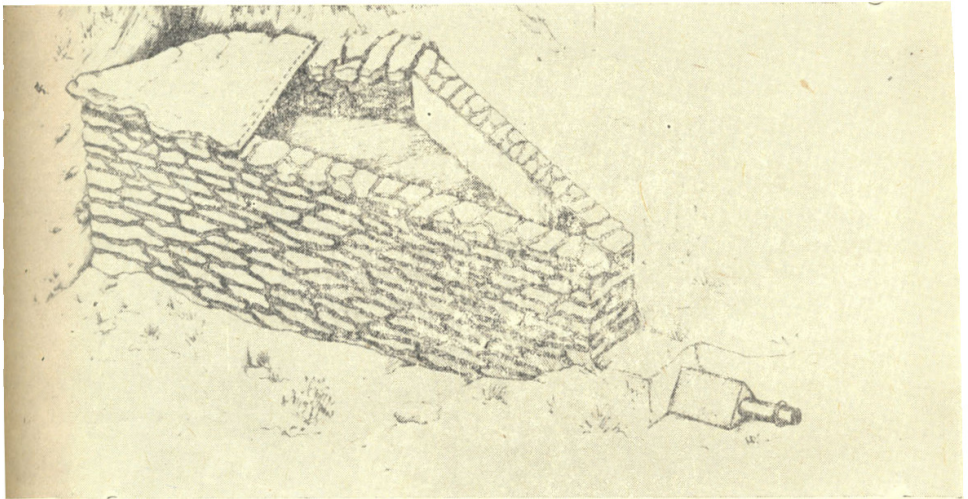
I. მ ა რ ც ხ ა ნ-ლ ე ხ თ ა გ ი ს ა (ჩართოლანების უბანი). II. ლ ა ლ ც ი-
 დ ა შ-ლ ე ხ თ ა გ ი ს ა (ხერგვიანების უბანი). III. ლ ა ლ ც ი დ ა შ-ს ე ტ ი-
 ს ა (ჯაფარიძეებისა და მუშკუდიანების უბანი), IV. ლ ა ლ ც ი დ ა შ-ლ ა ნ-
 ჩ ვ ა ლ ი ს ა (მარგვიანების უბანი). V. ჩ ა ხ რ ე შ-ლ ა ნ ჩ ვ ა ლ ი ს ა (მარგვიანების
 უბანი).

როგორც სადაზვერვო გათხრებმა დაამტკიცეს, უკანასკნელი ათი წლის
 მანძილზე მოსახლეობის მიერ ინდივიდუალური წყალსადენებისათვის სასმე-
 ლი წყლების ძიებისა და მათი გაყვანისათვის ჩატარებული მიწის სამუშაოთა
 შესრულების დროს უკვე დაუზიანებიათ ან მთლიანად დაუნგრევიათ ზოგი-
 ერთი სათავე-ნაგებობა და წყალსადენი ტრასების ცალკეული მონაკვეთები.
 თავდაპირველი სახე რამდენადმე შეცვლილია აგრეთვე მათი მოქმედების ხა-
 ნაში ამოწმენდის, შეკეთებისა და რესტავრაციის დროს. ასე, რომ, ბევრი
 კონსტრუქციული დეტალის ზუსტი სურათის აღდგენა შეუძლებელი ხდება,
 მაგრამ ჩვენამდე მოღწეული სახითაც საშუალება გვეძლევა გავიგოთ ამ ნაგე-
 ბობათა ხასიათი, ძირითადი ტექნიკური ნიშნები და მათი მოქმედების ზოგადი
 თარიღები.

¹⁵ -ი-დ კინობითის მაწარმოებელი უნდა იყოს და მომდინარეობდეს ილ და სახეობი-
 საგან, ლ ა ლ ც ი დ ა შ -ლ ა-ლ ი ც ი ლ დ ა-შ.

მესტიის დახურული წყალსადენების ტრასები ორი სახისაა: 1. ქვისა და დუღაბისაგან ნაშენი დახურული არხი (რუ) და 2. კერამიკული წყალსადენი.

პირველი სახეობის ტრასა მესტიაში ჯერჯერობით მხოლოდ ერთია მიკვლეული (ტაბ. II). იგი ლ ა ლ ც ი დ ა შ ი დ ა ნ ს ო ფ. ლ ე ხ თ ა გ ი ს ა კ ე ნ მიემართება (სურ. 1, II). ამ ოთხკუთხა განივკვეთიანი არხის მინიმალური სიგანე და სიმაღლე, შესაბამისად, 6×7 სმ-ს შეადგენს (სურ. 5, 8). არხების მშენებლებს იატაკისა და სახურავისათვის საგანგებოდ შეურჩევიათ თხელი, ოთხკუთხა ფიქალი ქვები, ხოლო გვერდებისათვის — თანაბარი სისქის წაგრძელებული ქვები. ქვები გადაბმულია ერთმანეთზე მჭიდრო მიჯრით, ან წყლის მიმართულების შესაბამისად პირველი მომდევნოზე დევს. გადაბმის ასეთი კიბისებური პრინციპი უპირატესად იატაკისათვის ჩანს აუცილებელი. ქვების შეერთების ადგილები და ზოგჯერ მთლიანად არხიც კირის დუღაბითაა შევსებული-შელესილი. ამ ტრასის შესადარებლად ჩვენ სხვა, ლიტერატურაში გამოქვეყნებული, ძეგლი არ მოგვეჩვენება, გარდა ნიჩბისის წყალსადენისა, რომლის სათავე-მონაკვეთში წყალი ფილაქვებით შეკრულ და გარშემო დუღაბით შელესილ არხში მოედინებოდა¹⁶. ლ ა ლ ც ი დ ა შ ი დ ა ნ ს ო ფ. ლ ე ხ თ ა გ ი ს ტ რ ა ს ა თ ვ ი თ დ ი ნ ე ბ ი ს პ რ ი ნ ც ი პ ზ ე ა ა გ ე ბ უ ლ ი . გა დ ა მ ლ ო ბ ი ბ ო რ ც ვ ე ბ ი ს გ ვ ე რ დ ი ს ა ვ ლ ი ს მი ზ ნ ი თ ტ რ ა -

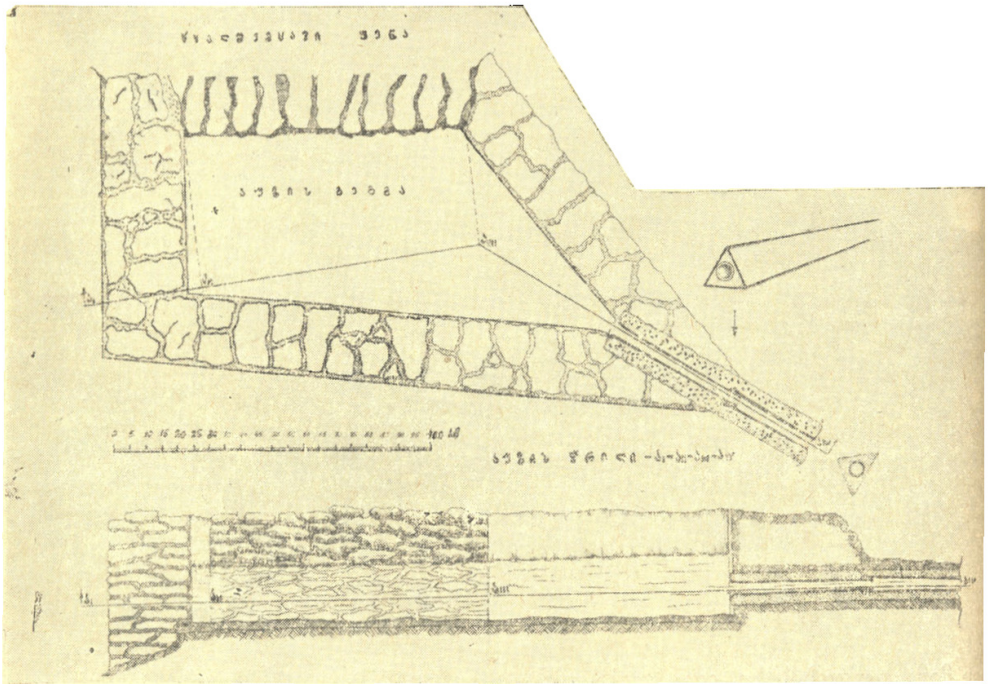

სურ. 2. მარცხან-ლახთაგის წყალსადენის სათავე-ნაგებობა, აუზი.

სის მიმართულების შეცვლა ხდება თანდათანობით, სწორი და მრუდე ხაზების გვერდობითი შერწყმის გზით. არხის თავდაპირველი სიგრძე 800 მეტრს აღემატებოდა, იგი მიემართება სამხრეთ-დასავლეთით, ხერგიალების ძველი საცხოვრებელი ანსამბლისკენ, რომელიც ლახთაგის სხვა უბნებთან შედარებით ყველაზე მეტად არის დაცული სოფლის დასავლეთით ჩამომდინარე ხეის წყალს — „ტ ვ ი ბ“-ს და ითვლება ამ სოფლის ერთ-ერთ უძველეს დასახლებად.

¹⁶ შ. ხ. დ. ა. შ. ე. ლ. ი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 264.

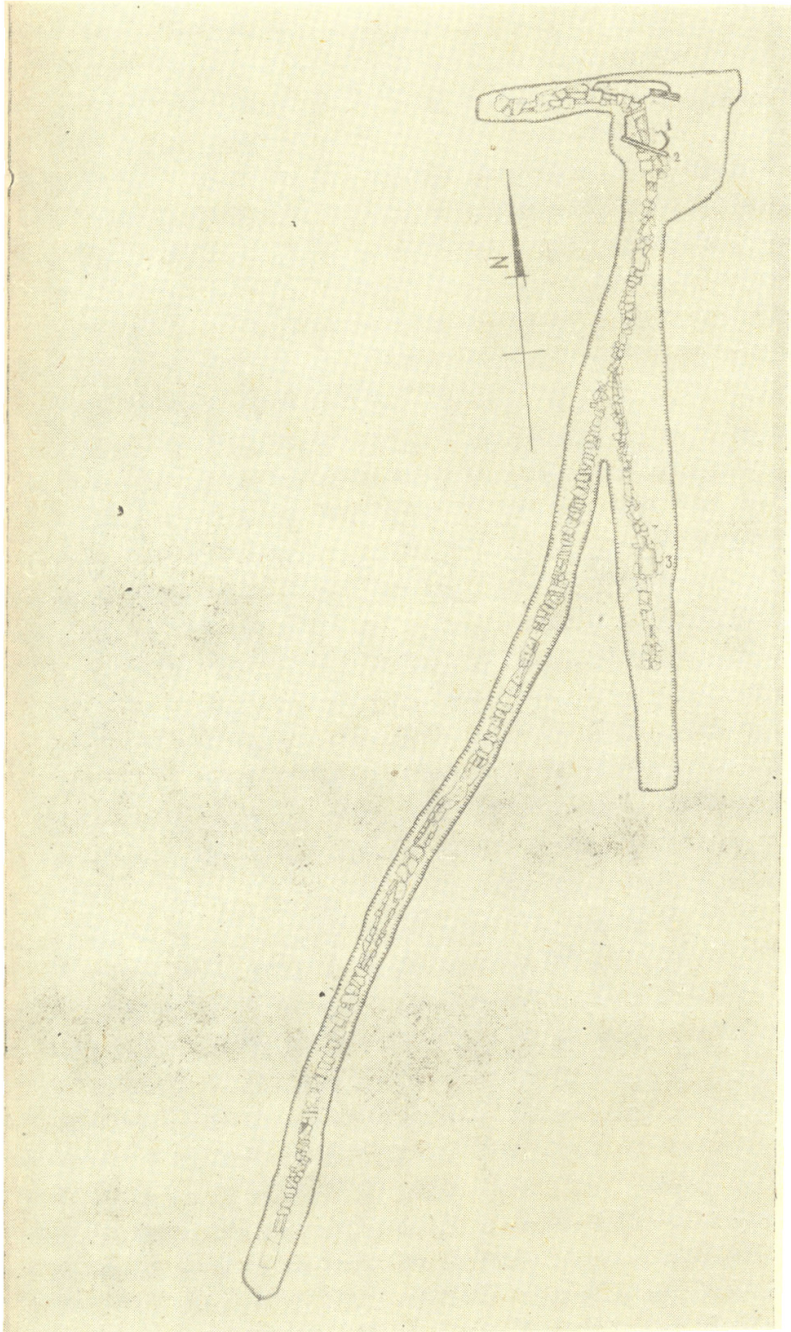
კერამიკული წყალსადენების განხილვას მარცხან-ლეხთაგის წყალსადენით დაეწიებთ (სურ. 1, I): მარცხანის წყარო ძლიერ დაქანებულ ფერდობზე გამოდის. ძველ ოსტატებს წყაროს მთავარ გამოსავალთან ფერდობი ვერტიკალურად ჩაუჭრიათ და საგანგებოდ გამართულ მოედანზე აუშენებიათ ოთხკუთხა (ტრაპეციული) მოყვანილობის აუზი (სურ 2 და 3)¹⁷. აუზის ფსკერი წყაროს გამოსავლის ღონეზე უფრო დაბლა დევს. მოსწორებული გრუნტი ჯერ თიხით მოუგლესიათ და შემდეგ მასზე დიდი ზომის ფიქალი ქვა დაუკრავთ. წყლის გამოსავლის მხრიდან აუზის კედელი ფიქალი ქვის მშრალი წყობით აუშენებიათ ისე, რომ ქვებს შორის დარჩენილი არხებით წყალი აუზში შესულიყო. დანარჩენი სამი კედელი ქვითკირით ნაგებია, ორივე პირი დულაბით შელესილი. ზემოდან აუზი ერთიანი ფიქალი ქვითაა გადახურული. აუზის ქვედა მახვილ კუთხეში, იატაკიდან 8 სმ-ის სიმაღლეზე დატანებული თიხის მილიდან წყალი კერამიკულ მილსადენში გადიოდა. საწყისი მილის მდებარეობის ასეთი ღონე უზრუნველყოფდა წყლის მიერ შემოტანილი სილისა და წვრილი კენჭების აუზის ფსკერზე დაღეკვას. მარცხანის სათავე-ნაგებობა, წარმო-

სურ. 3. მარცხან-ლეხთაგის წყალსადენის სათავე-ნაგებობა, აუზის გეგმა და კრალი.

17 მარცხან-ლეხთაგის წყალსადენის სათავე-ნაგებობის შესახებ მასალები შევაგროვეთ 1965 წ. სეანთში ყოფნის დროს, შემთხვევით გვაცნობეს, რომ ახალი წყალსადენისათვის მარცხანის წყაროს გამოსავალთან აუზის ასაშენებელი მოედნის გაფართოების დროს გამოჩნდა ძვე. წყალსადენის სათავე. ადგილზე მისვლისას იგი უკვე საგრძნობლად იყო დაზიანებული. გადარჩენილი ნაწილის, ნანგრევებისა და მუშების გადმოკეცების მიხედვით იქვე ეცადეთ სათავე-ნაგებობის ზოგადი ფორმისა და ცალკეული დეტალების ჩახატვა, რომლის ასლსაც წარმოადგენს აქ მოტანილი ნახაზი.

ადგენს წყლის თავმოსაყრელ, წვრილი კენჭებისაგან გასაწმენდ აუზს და არა რეზერვუარს, მითუმეტეს, რომ წყალსადენის ამ ტრასისათვის გამოყენებული თიხის მილების გამტარუნარიანობა სავსებით შეეფარდებოდა წყაროს დებიტს.

სურ. 4. ლულკოდუმ-ლუხოვისა და ლულკოდუმ სეტის წყალსადენის სკეჩი.

მარცხენ-ლეთის წყალსადენის ტრასა დამონტაჟებულია საგანგებოდ დამზადებული თიხის მილებისაგან, რომელიც კირის დულაბშია ჩასმული. დულაბი სამკუთხა განივკვეთიანია და სამივე მხრიდან ფიქალი ქვები

ბ. „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1972, № 1.

აქვს დაკრული (სურ. 5, 7). ამ წყალსადენის საერთო სიგრძე 471 მ. აღწევს. დღემდე შემორჩენილია ტრასის უმთავრესი ნაწილი, რომელიც მიწის ზედაპირიდან საშუალოდ 60 სმ. სიღრმეზეა განლაგებული.

ლ ა ლ ც ი დ ა შ - ს ე ტ ი ს კერამიკული წყალსადენი (სურ. 1, III). ეს ტრასა და ზემოთ აღნიშნული ლალციდაშ-ლესთაგის ქვითნაგები არხი ერთი და იგივე სათავე-ნაგებობიდან გამოსული მაგისტრალიდან იტოტებიან (სურ. 4, ტაბ. 1, II). მათი სათავე რამდენადმე განსხვავდება მარცხანის სათავე-ნაგებობისაგან. აქ წყლის თავმოყრა-დაწმენდის პროცესს სტადიალური ხასიათი აქვს¹⁸.

წყაროს გაშლილ გამოსავალთან, ფერდობზე. ამოულიათ გრძელი თხრილი, რომელშიც მსხვილი ქვა-ლორღი ჩაუყრიათ, ქვადორღი ხელს უწყობდა თხრილში წყლის თავმოყრასა და დაწმენდას. ამ ადგილიდან 2—3 მეტრის შემდეგ, თხრილის ფსკერზე თანდათანობით გამოიკვეთება ფიქალი და ნატეხი ქვით ნაგები დახურული არხი, რომელსაც ზემოდან ჯერ ხრეში აქვს დაყრილი, შემდეგ კი — თიხნარი მიწა, არხის შემდგომი მონაკვეთი კირის დულაბითაა შემაგრებული და უერთდება მოგრძო ფორმის ქვითკირით ნაგებ აუზს, რომლის წინა მხარე დიდი ზომის ფიქალი ქვითაა გადაკეტილი (აუზის კრალი სურ. 5₁). მას, მსგავსად მარცხანის აუზისა, იატაკიდან 7 სანტიმეტრის სიმაღლეზე ამოკრილი აქვს 5 სმ. დიამეტრის მქონე, ნახვრეტტი, საიდანაც წყალი უშუალოდ გადიოდა მომდევნო, მეორე აუზში (კრალი იხ. სურ. 5₂) აქედან კი წყალი გადაეცემოდა ქვით ნაგებ მაგისტრალურ არხს, რომელიც ორად იყოფოდა (სურ. 4), მისი მარჯვენა განაყოფი (ზემოაღნიშნული ქვითკირის არხი) ფერდის გაყოლებით ლესთაგორისაკენ მიემართება (ტაბ. I). ხოლო მარცხენა — პირდაპირ ქვემოთ, სეტის მიმართულებით (ტაბ. II).

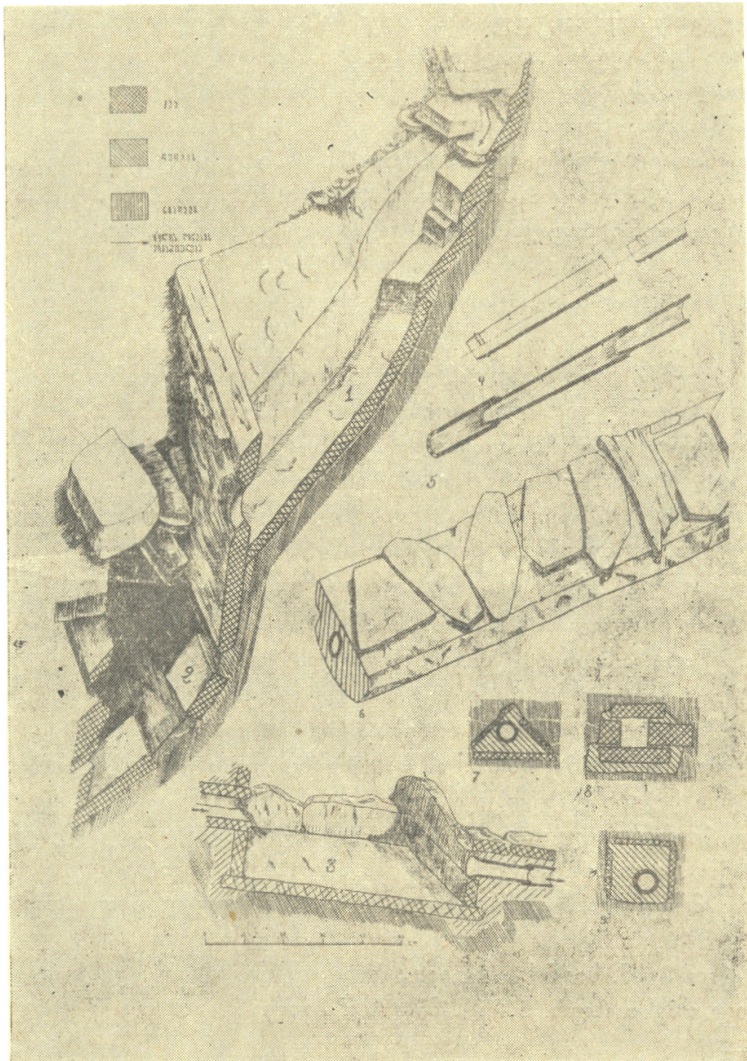
ლ ა ლ ც ი დ ა შ - ს ე ტ ი ს ტრასა, ლალციდაშ-ლესთაგის ტრასისაგან ცალკე გამოყოფის შემდეგ, სამიოდე მეტრის მანძილზე კვლავ ქვით ნაგები არხით გრძელდება, მერე კი უერთდება ქვითკირის (მესამე) აუზს (კრალი, იხ. სურ. 5, 3), რომლის განზომილებებია: სიმაღლე — 22 სმ. სიგრძე — 35 სმ. და სიგანე 30 სმ. იატაკიდან 14 სმ. სიმაღლეზე, წყლის გასასვლელ ნახვრეტში კერამიკული მილია ჩასმული. აქედან უკვე იწყება და ბოლომდე გრძელდება კერამიკული მილების სადინარი, რომელიც აგრეთვე კირის დულაბშია ჩაფლული და ზედდაკრული ფიქალი ქვებით გამაგრებული. ამ ტრასის განიკვეთი თხსკუთხა (სურ. 5, 3).

ლალციდაშზე აღმოჩენილი სათავე-ნაგებობის აუზები და მათი დამაკავშირებელი არხები არაერთგზის ჩანს ხელნახლები, რაც მათი გაწმენდის აუცილებლობით უნდა ყოფილიყო ნაკარნახევი. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ მესამე აუზი თითქმის ამოვსებული იყო ქვის სუფთა წვრილი კენჭებით, რომლებიც აქ ხანგრძლივი დროის განმავლობაში თანდათანობით დალექილან. აღნიშნული ტრასის სიგრძე 780 მ აღემატება.

ლ ა ლ ც ი დ ა შ - ლ ა ნ ჩ ვ ა ლ ი ს ტრასა (სურ. 1, IV), ლალციდაშის მეორე წყაროსთან იღებს სათავეს. დადგენილია, რომ ტრასას ცალკე სათავე-ნაგებობა გააჩნდა, რომელიც ზემოაღნიშნული მიზეზების გამო ამჟამად უკვე მთლიანად მოსპობილია, ხოლო წყაროს წყალი თანამედროვე წყალსადენით

¹⁸ ლალციდაშის სათავე-ნაგებობა რამდენიმე წლის წინათ დაუზიანებიათ სოფ. ლანჩალოს ახალი წყალსადენის მშენებლებს.

იმავე ლანჩვალის სხვა უბნისაკენ მიემართება. მისი საერთო სიგრძე 765 მ. შეადგენს. კერამიკული წყალსადენის დიდმა მონაკვეთმა ხელუხლებლად მოაღწია ჩვენამდე. აქაც თიხის მილები მთლიანად დუღაბშია ჩასმული, მაგრამ ფილაქები მხოლოდ ზემოდან, იშვიათ შემთხვევაში გვერდებიდანაც აქვს დაკრული (სურ. 5, 6, ტაბ. IV—1). როგორც აღვნიშნეთ, იგი მარგიანების ძველი საცხოვრებელი უბნისკენ მიემართება. არსებული გადმოცემების მი-

სურ. 5. წყალსადენის დეტალები: 1, 2, 3—ლალციდაშის აუზების ქრლები, 4, 5—კერამიკული მილები, 6. ლალციდაშ-ლანჩვალის ტრასის ფრაგმენტი, 7, 8, 9—სხვადასხვა ტრასების განივი ქრლები.

ხედვით, ეს უბანი (დ. მარგიანის ძველი საცხოვრებელი ანსამბლი) სოფ. ლანჩვალის უძველესი დასახლების ნაწილია. იგი სოფლის კიდეში განლაგების წყალობით გადარჩენია მეწყერს, რომელსაც სოფლის დანარჩენი ნაწილი წაუღეკავს. ამ გადმოცემას მხარს უჭერს თვით ლ ა ნ ჩ ვ ა ლ ი ს ე ტ ი მ ო ლ -

გიაც¹⁹. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ ლალციდაშ-ლანჩხვალის ტრასის ერთ მონაკვეთზე, ახლანდელ სოფელ ლანჩხვალსა და ფუსისის ეკლესიას შორის მოქცეულ „ყ ვ ე რ ი ა შ ი ს“ ტერიტორიაზე, რომელიც ამჟამად სახნავ-სათეს ფართობს წარმოადგენს, აღმოჩნდა ძველი დასახლების ნიშნები — ქვიტყირის ნაგებობათა საძირკვლის ნაშთები. გადმოცემის მიხედვითაც სწორედ აქ იგულისხმება მესტიის თავდაპირველი დასახლების ერთ-ერთი უბანი, რომელიც ერთიანად წაუღვია ცხაკზაგარის მთიდან ჩამოცურებულ მეწყერს²⁰. ნასახლარიდან უფრო ზემოთ, ფუსისის ეკლესიის მახლობლად დამოწმებულია ასეთივე ძველი სამარხების არსებობის ფაქტი. მათი არქეოლოგიური შესწავლა ძველი ნასახლარის ზუსტი დათარიღების საშუალებასაც მოგვცემდა.

მესტიაში აღმოჩენილი მეხუთე — ჩ ა ხ რ ე შ - მ ა რ გ ი ა ნ ა რ ი ს წყალსადენის ტრასა სათავეს ლანჩხვალის ზემოთ, ჩახრემის წყაროზე იღებს (სურ. 1, V). იგი დღესაც მოქმედია და სასმელი წყლით ამარაგებს მარგიანების უბანს. ეს წყალსადენი ქრონოლოგიურად უფრო გვიანდელი ჩანს, ვიდრე სხვა დანარჩენი²¹. ჩვენი წინასწარი ვარაუდით, ეს ტრასა გაიყვანეს მას შემდეგ, როცა ჩვენთვის უცნობი მიზეზის გამო. ლალციდაშ-ლანჩხვალის წყალსადენმა შეწყვიტა მოქმედება.

ამრიგად, მესტიაში მიკვლეული ძველი წყალსადენებიდან მეტ-ნაკლები სისრულით შევისწავლეთ ორი სათავე-ნაგებობა და ოთხი ტრასა. დანარჩენი ძეგლების არქეოლოგიური შესწავლისათვის ჩვენ სათანადო საშუალებები არ აღმოგვაჩნდა. ამიტომაც სვანეთში ამ ტიპის ძეგლების შესწავლა დასრულებული არ არის, მაგრამ დღეისათვის ჩვენს ხელთ არსებული მასალები საშუალებას გვაძლევენ, გამოვთქვათ ზოგიერთი მოსაზრება სვანეთის წყალმომარაგების უძველესი ძეგლების ნიშნებისა და მნიშვნელობის შესახებ.

ზემოთ ჩვენ უკვე დავახასიათეთ ამ წყალსადენების სათავე-ნაგებობანი, რომლებიც წარმოადგენენ წყაროების წყლის დებიტის თავმოყრისა და მის გასაფილტრად განკუთვნილ ქვის, კირის დულაბის, თიხისა და ხის კონსტრუქციებისაგან გამართულ საწრეტ არხებს. კოდებს და აუზებს, საიდანაც წყალი დახურულ სადენებში გადიოდა. ამ სადენებიდან ერთ-ერთი (ლალციდაშ-ლახთაგისა) ქვით ნაგები დახურული არხია, რომლის შესახებაც ზემოთ უკვე ვილაპარაკეთ, მარცხან-ლახთაგის, ლალციდაშ-სეტისა და ლალციდაშ-ლანჩხვალის ტრასები კი თიხის მილებით არიან აწყობილი, მილების მოყვანილობა ერთნაირია; მრგვალგანივკვეთიანი და ერთი მიმართულებით თანაბრად დაწვრილებული (ტაბ. IV, 1). წვრილ ბოლოში რელიეფური სარტყლით გამოყოფილი აქვთ 3 სმ. სიგრძის ტუჩი, რომელიც მჭიდროდ ჯდება მომდევნო მილის მსხვილ თავში (სურ. 5, 4, 5). მილის მსხვილი თავის დიამეტრი საშუალოდ

¹⁹ ხალხში შემონახული ლეგენდის მიხედვით, ამ დასახლებულ პუნქტს ადრე მარგიანარ (მარგიანების) სოფელი ერქვა, მეწყერით დაფარვის შემდეგ კი დაქმევია ლ ა ნ ჩ ხ ვ ა ლ - ნ ა მ ე - წყ რ ა ლ ი (სვ. ჩვალ-მეწყერი), ხოლო მ ა რ გ ი ა ნ ა რ შემორჩა მხოლოდ მეწყერის გადარჩენილ სახლს და მის შემოგარენს.

²⁰ ნიშანდობლივია, რომ მეწყერის გამომწვევი მიზეზები თავის მხრივ დაკავშირებულია მთის რთული რელიეფის პირობებში საირიგაციო დანიშნულების თავდია არხების ინტენსიურ მშენებლობასთან. დაწვრილებით იხ. მ. გ ე გ ე შ ი ძ ე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, თბ., 1961, გვ. 125.

²¹ ამ ტრასის რომელიმე მონაკვეთის გათხრაზე მოსახლეობისაგან თანხმობა ვერ მივიღეთ, ამიტომ მისი ტექნიკური დახასიათების საშუალება ამჟამად არა გვაქვს.

5 სმ. უდრის, წვრილისა კი — 3—4 სმ. საერთო სიგრძე 40—55 სმ. შორის მერყეობს.

მილსადენის მონტაჟის დროს ერთმანეთში ჩასმული მილები თხრილის ფსკერზე ჩაწყობისთანავე მოუთავსებიათ კირის დუღაბში, რომლისთვისაც ყველა მხრიდან (ზოგჯერ კი მხოლოდ ზემოდან) ფიქალი ქვები შემოუწყვიათ; ასე რომ; ტრასა ერთ მთლიან, მონოლითურ მასად არის შეკრული. მისი დაზიანება ლითონის საგანგებო იარაღის გარეშე შეუძლებელია, მით უფრო, რომ მილსადენები საკმაოდ ღრმად მოუთავსებიათ მიწაში. საყურადღებოა ის გარემოება. რომ კირის დუღაბითა და ქვით კერამიკული მილსადენის ჩამაგრების ასეთივე წესია გამოყენებული ვარძიის წყალსადენის მშენებლობაში, კერძოდ იმ მონაკვეთებზე, სადაც ტრასა მიწაშია ჩაჭრილი²². ანალოგიურადვეა აგებული აგრეთვე ვაშნარისა²³ და სხალტბის წყალსადენები²⁴.

სვანეთის წყალსადენის მშენებლებს სცოდნიათ სპეციალური დანიშნულების დუღაბის დამზადება. იგი ძირითადად შემაკავშირებელი (კირას) მასისა და ქვიშური მინარეებისაგან შედგება, მაგრამ დამატებული ჩანს აგრეთვე ორგანული ნივთიერებანი, რომელთაგანაც ჩვენ მიერ დამოწმებულია ქვაფი (ოთხ შემთხვევაში დუღაბში ნაპოვნი იქნა ჭვავის ქატო). ცალკეული ტრასების მშენებლობისათვის სხვადასხვა შედგენილობის ქვიშებია გამოყენებული. ასევე განსხვავებულია ქვიშური მინარევის რაოდენობა და დუღაბის ხარისხი²⁵. ლალციდაშ-ლანჩვალის ტრასის ნიმუშების მიხედვით შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ წყალგაყვანილობისა და საერთოდ, მიწისქვეშა ნოტიო ადგილებში ქვიშის ნაგებობისათვის განკუთვნილი კირის დუღაბს, სხვა კომპონენტებთან ერთად გამოუმწვარ ტუფსაც (სპონტს) ურევდნენ. ასეთი ხალხური ტრადიციის არსებობას ადგილობრივი ხანდაზმული კალატოზებიც მიუთითებენ.

კერამიკული წყალსადენების მშენებლობა ბევრი ნიშნით უახლოვდება ადგილობრივი ხელოსნობის სხვა დარგებს. რთულ რელიეფურ პირობებში წყალსადენის ტრასის დაკვალვა, ნიველირება, კერამიკული მილების ხისტად დამონტაჟება, სათავენაგებობათა გამართვა და სხვა ტექნიკური ჩვევები ადრევე ჩანს ადგილობრივ სამშენებლო-არქიტექტურულ საქმეში დამუშავებული და გამოყენებული. მსგავსება შეინიშნება წყალსადენი მილებისა და ადრეული კოშკების პირველ სართულზე წყალმომარაგებისათვის დამონტაჟებული ქვევრების ფაქტურაში. ერთი და მეორეც საიმედოდ უნდა ყოფილიყო დატული. ორსავე შემთხვევაში საამისოდ გამოყენებულია კირის დუღაბში მათი ხისტად ჩასმის ერთი და იგივე პრინციპი.

მესტიის სხვადასხვა ტრასის კერამიკული მილების ოთხი ნიმუშის პეტროგრაფიულმა ანალიზმა გვიჩვენა, რომ ისინი ერთი ტიპის (მონტმორილონიტური) თიხისაგან არიან დამზადებული; ამასთან, ზოგიერთი მინარევის განსხვავებული შემცველობა მიუთითებს, რომ მილების დასამზადებლად სხვადასხვა

²² ო. დამბაშიძე, ვარძიის 1957 წ. არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, ხელნაწერი.

²³ გ. გობეჯიშვილი, არქეოლოგიური გათხრები საბჭოთა საქართველოში, ტაბ. XXI.

²⁴ შ. ხიდაშელი, სხალტბა-შიომღვიმის 1202 წ. წყალსადენი, გვ. 257.

²⁵ დუღაბისა და კერამიკული მილების პეტროგრაფიული ანალიზების ჩატარებისათვის დოქტორობის მოვახსენებთ აკად. ს. ჭანაშიას სახ. საქართველოს მუზეუმის გეოლოგია-მინერალოგიის განყოფილების უფროს მეცნიერ თანამშრომელს, ტექნიკურ მეცნიერებათა კანდიდატს მ. ხუჭუას.

გამოსავლებზე მოპოვებული მსხვილმარცვლოვანი ქარსნარევი თიხა გამოყენებული. განსხვავება შეინიშნება აგრეთვე თიხის მასას მოზელვისა და გამოწვის ხარისხში. მაგალითად: ლალციდაშ-სეტის ტრასაზე დამონტაჟებული მილების თიხა უფრო კარგადაა მოზელილი, ვიდრე სხვა დანარჩენი წყალსადენების მილების თიხის მასა. მარცხან-ლესთაგის წყალსადენის მილებზე უფრო მაღალ ტემპერატურაზე და უფრო სწრაფადაა გამომწვარი, ვიდრე ლალციდაშის სათავე-ნაგებობასთან აღმოჩენილი მილები. სხვადასხვა ქურაში და სხვადასხვა ტემპერატურაზე გამოწვის გამო მილებს განსხვავებული (წითელი, ყავისფერი, რუხი და სხვა) ფერები აქვთ მიღებული. ეს ნიშნები იმას უნდა მიუთითებდეს, რომ წყალსადენის მილები ადგილობრივ, სხვადასხვა კერამიკულ სახელოსნოებში არიან დამზადებული. როგორც ირკვევა კერამიკული წარმოება სვანეთში, საერთო ქართული სამეთუნეო საქმის მაშინდელ დონეზე მდგარა. სვანეთში არქეოლოგიური კვლევა-ძიების უკმარობის გამო, კერამიკული სახელოსნოები დღემდე არ არის შესწავლილი, მაგრამ სადღესოდ ჩვენს ხელთ არსებული სვანეთის არქეოლოგიური მასალები მოწმობს რომ ხელოსნობა ამ დარგს აქ დიდი ტრადიცია ჰქონია. ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა ის გარემოებაც, რომ სვანეთის უძველესი კერამიკული ნაწარმი, რომელიც სოფ. კალაშია ნაპოვნი, ბრინჯაოს ხანას განეკუთვნება და ამ კულტურის კერამიკისათვის დამახასიათებელ საერთო ნიშნებთან ერთად, ზოგერთი ლოკალური თავისებურებებითაც ხასიათდება²⁶. უფრო გვიან, ძვ. წ. I ათასწლეულის შუახანებიდან სვანეთში მასობრივად ამზადებენ, როგორც სხვადასხვა ზომა-მოყვანილობის სამზარეულო და სამეურნეო დანიშნულების თიხის კურკლის, ასევე რკინის წარმოებისათვის საჭირო ნივთებს: საბერგლო საქშენ მილებს, ტიგელებს, საწურებს და სხვა²⁷. საქშენი მილების ფორმები და დამზადების ტექნოლოგია ძლიერ უახლოვდება ახლად აღმოჩენილი წყალსადენი მილების შესაბამის ნიშნებს. ადგილობრივად მივიჩნევთ აგრეთვე უმთავრეს სვანურ კოშკებში, პირველი სართულის იატაკზე კირის დულაში ჩაფლულ დიდი ზომის ქვევრებს, რომლებიც როგორც ჩანს, შიშიანობის დროს სასმელო წყლის მარაგის შესანახად იყო გამოყენებული. საყურადღებოდ მიგვაჩნია აგრეთვე მსგავსება, რომელიც შეინიშნება ზემოაღნიშნული ქვევრების და წყალსადენი მილების გამოწვასა და ფაქტურაში. ოქროსფერი ქარსის შემცველობით ისინი უახლოვდებიან აგრეთვე 1969 წელს, სოფ. ხეშეკელის მიდამოებში აღმოჩენილ კერამიკას, რომელიც ძვ. წ. VIII—III სს. თარიღდება.

ადგილობრივი მეთუნეობის შორეულ ტრადიციებზე მიუთითებს ის ფაქტიც, რომ სვანეთში აღმოჩენილი უძველესი კერამიკული მასალები ტიპოლოგიური და მხატვრული ნიშნებით კარგად თავსდება საქართველოს (განსაკუთრებით კოლხეთის) სინქრონიული ძეგლების კულტურულ წრეში, მაგრამ ამასთანავე ზოგიერთი ნიშნის მიხედვით აშკარად გამოკვეთილ ლოკალურ თავისებურებებსაც ავლენენ. წყალსადენი მილებისა და კოშკების ქვევრთა ადგილზე დამზადების თეორიული დასაბუთებისათვის ისიც უნდა ითქვას, რომ მაშინდელ არახელსაყრელ საგზაო პირობებში მათი შემოტანა მეზობელი ბარის რაიონებიდან მეტად მოუხერხებელი და საეკვო ჩანს.

²⁶ გ. გობეჯიშვილი, შ. ჩართოლანი, სვანეთის არქეოლოგიური დაზვერვა, 1964 გვ. 32.

²⁷ შ. ჩართოლანი, ლარილარის სამაროვანი, კრებულში — „საქართველოს კავშირისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები“, 1958, გვ. 270—318.

ყოველივე აღნიშნულის გამო ვფიქრობთ, რომ წყალსადენებისათვის კერამიკულ მილებს ამზადებდნენ სვანეთშივე, სხვადასხვა ადგილას და სხვადასხვა ხელოსნები, რომლებიც თავიანთ საქმიანობაში ხელმძღვანელობდნენ საქართველოს ცენტრებში გავრცელებული წყალსადენის ნიმუშებითა და იქვე შეძენილი გამოცდილებით.

სვანეთში აღმოჩენილი წყლის სადინარი მილების მოყვანილობა, პროპორციები, ერთმანეთში ჩასმისა და გამართვის ხერხები ისეთივეა, როგორც ვარძიის²⁸, სხალტბა-შიომღვიმის²⁹, ნადარბაზევისა³⁰ და სხვა მათი სინქრონიული წყალსადენი მილების შესატყვისი ნიშნები. ასევე ანალოგიურია თიხის მილების დულაბში ჩასმის წესი. განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ სხალტბასა და ვარძიაში კერამიკული მილები მხოლოდ კლდოვან და მაგარგრუნტიან მონაკვეთებზეა კირის დულაბში ჩასმული. სვანეთში კი — ყველგან, მთელ წყალგაყვანილობაში. ტექნიკური თვალსაზრისით ეს განსხვავება მოჩვენებითია, რადგან ორივე შემთხვევაში ერთი პრინციპითაა შეფასებული და გადაწყვეტილი ნიადაგის განსხვავებული გეოლოგიური ნიშნების მნიშვნელობა წყალსადენების სიმტიკისა და საიმედო დაცვის უზრუნველყოფისათვის.

მესტიის დახურული წყალსადენები, ძირითადად, წყლის თვითდინების პრინციპზე ჩანან აგებული. ამ ნიშნით. ისინი გენეტიკურად უკავშირდებიან სვანეთში აღრევე აღმოჩენილ ღია არხებს, რომლებიც ქრონოლოგიურად და წყალმომარაგების საშუალებათა ტექნიკური ევოლუციის თვალსაზრისით ბევრად უფრო აღრეული არიან. ამასთან. კერამიკული წყალსადენების საინჟინრო-ტექნიკური ნიშნები მოწმობენ, რომ მათ მშენებლებს კარგად სცოდნიათ ჰაელის პრინციპები. როგორც ლალციდაშ-სეტის ტრასის მიხედვით ირკვევა, წყლის ვარდნით გამოწვეული დიდი წნევის უბნებზე საგანგებოდ შერჩეული სქელკედლიანი მილებია ჩასმული. ამ ნიშნით სეტის წყალსადენი უაზლოვდება ნადარბაზევის წყალსადენს, სადაც, წყლის წნევის ზრდის შესაბამისად თიხის მილების სისქეც იზრდება³¹.

ტრასების წინასწარი დაკვალვისა და ვატერპასირების დროს, სვანი ოსტატები ცდილან მაქსიმალურად შეენარჩუნებინათ წყალსადენის თანაბარი დაბრილობა. ამ მიზნით მიწის რელიეფის შესაბამისად მილების ჩაწყობის სიღრმეც იცვლება. ლალციდაშ-სეტისა და ლალციდაშ-ლანჩვალის ტრასებზე ეს სხვაობა 0,60-დან 2 მეტრამდე მერყეობს. ანალოგიური ნიშნები მარტხან-ლეხთავის ტრასისათვისაც არის დამახასიათებელი, მაგრამ ლანჩვალსა და სეტის ტრასებისაგან განსხვავებით. აქ, ჩვენი აზრით, ზიარი ჰურჭლის პრინციპებიც უნდა იყოს გათვალისწინებული, ამ საშუალებით შეძლეს ალ. ხერგიანის სამოსახლოსთან მდებარე მალღობის გადალახვა.

სვანეთის ძველი წყალსადენების საინჟინრო-ტექნიკური ნიშნების სიახლოვე საქართველოს ძველი წყალსადენების ნაშთებთან, ერთი მხრივ, და სვანეთის მატერიალური კულტურის ძეგლებთან, მეორე, მხრივ, უფლებას გვაძლევს მათი მშენებლობის ზოგად თარიღად XII—XIII სს. ვივარაუდოთ. ამ დარგის ნაგებობათა მშენებლობა, რა თქმა უნდა, მომდევნო საუკუნეებშიც არის საკა-

28 კ. მელითაური, მეთორმეტე საუკუნის ვარძიის წყალსადენი, გვ. 37, სურ. 5.

29 შ. ხიდაშელი, სხალტბა-შიომღვიმის 1202 წ. წყალსადენი, გვ. 255.

30 ირ. ციციშვილი, ნადარბაზევის წყალსადენი, გვ. 532, სურ. 4, 5.

31 იქვე, გვ. 531.

რაუდებელი. კერამიკულ წყალსადენებთან შედარებით უფრო ადრეულად უნდა მივიჩნიოთ ქვით ნაგები, ლალციდაშ-ლენთაგის დახურული არხი. ტექნიკური ნიშნების გარდა, ამ ვარაუდს კონსტრუქციული თავისებურებაც უკერს მხარს: ლალციდაშ-სეტის ტრასაზე კერამიკული წყალსადენი წარმოგვიდგება, როგორც ქვითკირის არხის გაგრძელება-განტოტება და მისი რეკონსტრუქციის შედეგი. ამასთან დაკავშირებით ნიშანდობლივია კიდევ ერთი მომენტი კერძოდ, სეტის მიმართულებით წყალსადენის რეკონსტრუქციისა და თიხის მიღების შოხტაყის დროს ჩანს გამოთიშული მისი მარჯვენა განტოტება — ლენთაგის ქვითნაგები ტრასა. როგორც ირკვევა, ლენთაგის მოსახლეობას ეს არხი მოუტოვებია და წყალგაყვანილობის გაუმჯობესებელი ტექნიკით (კერამიკული მილებით) გამოუყვანია არა ლალციდაშის საზიარო წყალი, არამედ სოფლის თავში გამომდინარე მარცხანის წყარო. მესტიის წყალსადენების უფრო ზუსტა დათარიღება მომავალი კვლევა-ძიების საქმეა. რასაც საფუძვლად უნდა დაედოს ყველა მონიშნული ტრასის სრული არქეოლოგიური გამოკვლევა და მოპოვებული მასალის კომპლექსური შესწავლა. ამჯერად კი მხოლოდ ის შეიძლება დაეძინოთ, რომ სვანეთის კერამიკული წყალსადენების ნაწილი გვიანფეოდალურ ხანამდე მოქმედებდა. მათი მოშლა ბუნებრივ მიზეზებთან ერთად, ხშირ შემთხვევაში თავდასხმებთან, „საგვარეულო“ მტრობის გამწვავებასა და მხარის ეკონომიური აღმავლობის მოდუნებასთან ჩანს დაკავშირებული. კერამიკული წყალსადენები მაღალხარისხოვან სასმელ წყლებს რამდენადმე დაცილებული სოფლებისა და უბნებისათვის არიან განკუთვნილნი, რაც ბუნებრივია თუნდაც იმ მოსაზრებით, რომ ასეთი წყალსადენები ყველაზე უკეთესად იცავენ წყალს, როგორც გაჭუჭყიანებისა და დანაკარგებისაგან, ისე ზამთარში გაყინვისა და ზაფხულში გათბობისაგან; ამასთან, თიხის მილების ასეთი სიმტკიცე მონტაჟი, როგორც სვანეთის ძეგლებისთვისაა დამახასიათებელი, საიმედოდ იცავს და ნიღბავს წყალსადენს სტიქიური მოვლენებისა თუ მტრის ხელყოფისაგან³².

მესტიის წყალსადენების შესწავლილობის ახლანდელ დონეზე ორიოდ სიტყვის თქმა მათი ექსპლუატაციის პირობების შესახებაც შეიძლება. წყალსადენი მილების მეტ-ნაკლები დიამეტრებისა და ტრასების განსხვავებული ქანობის შესაბამისად, მათი გამტარუნარიანობაც არაერთგვაროვანია: მარცხან-ლენთაგისა და ლალციდაშ-მარგვიანარის ტრასების სადღეღამისო დებიტი თითოეულისათვის, დაახლოებით 25820 ლიტრს შეადგენდა, ლალციდაშ-სეტისა კი — 51840 ლიტრს. მაშასადამე, სამივე წყალსადენი დღე-ღამეში 103480 ლიტრ წყალს იძლეოდა³³. თანამედროვე წყალმომარაგების ნორმების მიხედვით (ეზოს ონკანების 12-საათიანი ხარჯვით), წყლის ასეთი რეზერვებით შეიძლებოდა სა-

³² როგორც ირკვევა, დახურული წყალსადენების განლაგებას სვანეთში საიდუმლოდ ინახავდნენ, მაგალითად, სოფ. ლანჩვალის მოსახლეობისათვის უკანასკნელ დრომდე უცნობი ყოფილა აშკარად მოქმედი ზემოაღნიშნული ჩახრეშ-ლანჩვალის ტრასა და სათავე-ნაკვებობების ორიენტირი: იგი ცნობილი გახდა მხოლოდ ამ რამდენიმე წლის წინ, წყლის დებიტის გაზრდის მიზნით საგანგებო სამუშაოების ჩატარების შედეგად. სხვათა შორის, ძველი ოსტატების სასახლეოდ უნდა ითქვას, რომ მათ მაქსიმალურად მოუხერხებიათ წყაროს დებიტის თავმოყრა და ამავე მიზნით ლანჩვალელთა მუშაობა უშედეგო გამოდგა.

³³ კერამიკული წყალსადენების გამტარუნარიანობას გაანგარიშება ეკუთვნის არქიტექტორ კ. მეღოთაურს. ლალციდაშ-ლენთაგის (ხერგვიანების ანსამბლი) ქვითნაგები ტრასის გამტარუნარიანობა კერძო არის გაანგარიშებული.

ლწლიდწი. ქვითყირის წყალგამყოფი არხი. მარცხნივ ლწლიდწი-ლესთაგის ტრასა.

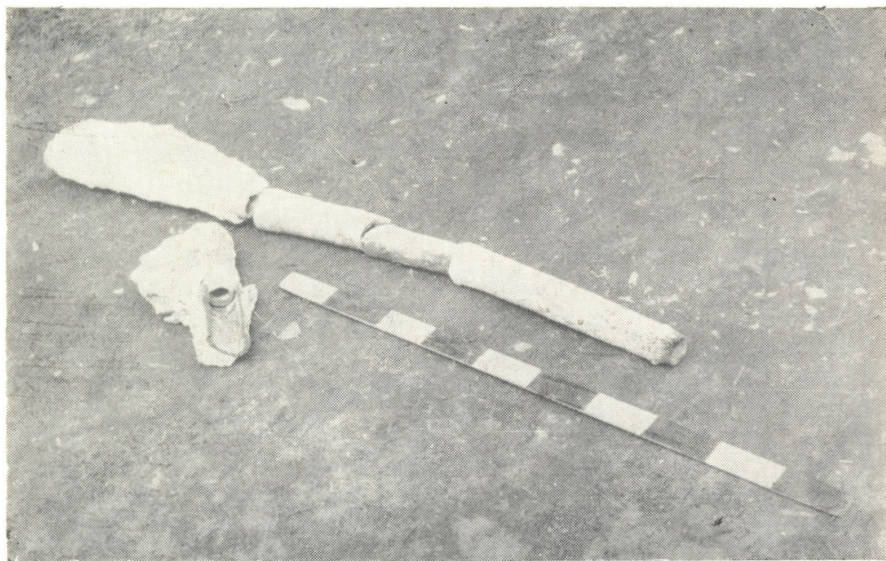

ლწლიდწში. ჭეიტიკრის წყაღამეოფი არხი. მარჯენიე ლწლიდწშ-სეტის ტრასა.

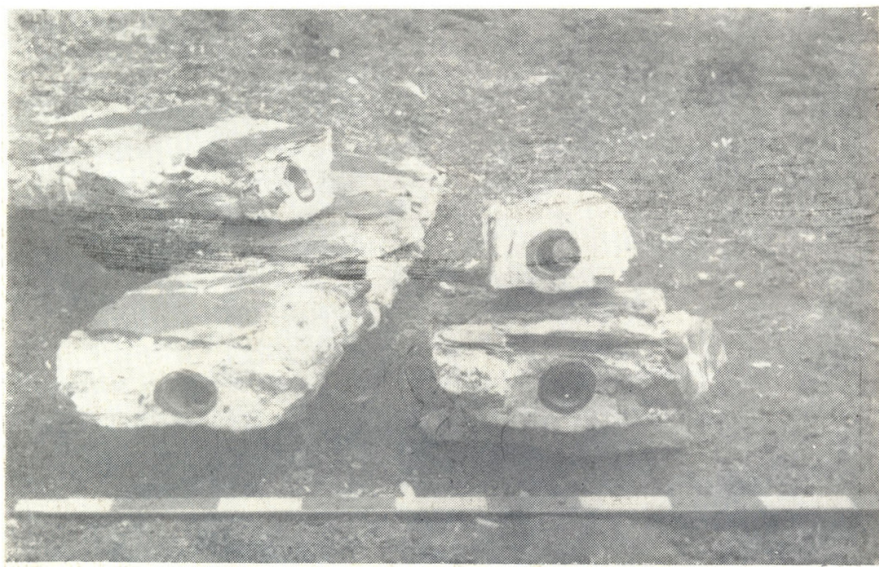

ლელციდშ-სეტის კერამიკული წვალსადენის სათავე.

ტაბულა IV₁

ტაბულა IV₂

მესტიის წყალსადენის ნაწილები: IV₁—კერამიკული შილები. IV₂—ლსლიციდშ-ლანჩეალის ტრასის ფრაგმენტები.

შუალოდ 2762 სულის დაკმაყოფილება, თუ თითოეული სული დღე-ღამეში 40 ლიტრა წყალს დახარჯავდა³⁴. წყლის ასეთი ნორმა მაშინდელი დროისათვის ფრიად დამაკმაყოფილებელი ჩანს. თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებასაც, რომ გარდა კერამიკული წყალსადენებით მოსარგებლე უბნებისა, იმ დროს მეატის თემში კიდევ რამდენიმე დასახლებული უბანი (ლაღამი, ქვედა ლანჩვალი, ეჩხანტაფი და სხვა) იგულისხმება, საფუძველი გვაქვს ვიფიქროთ, რომ მესტიის თემში მოსახლეობის რაოდენობა რამდენიმე ათასეულს აღწევდა. ასეთი ვარაუდის გამოთქმის უფლება გვაქვს იმ შემთხვევაშიც კი, თუ კერამიკული წყალსადენებით მოსარგებლე მოსახლეობის რიცხვს ერთიორად შევკვეცავთ, თუ ჩვენი მოსაზრება სიმართლესთან ახლოა, მაშინ, მესტიის მაგალითის მიხედვით XII—XIII სს. ზემო სვანეთში მოსახლეობის საკმაოდ დიდი რიცხვი უნდა იგულისხმობო.

საკვლევი ტიპის ძეგლების სათანადო მეცნიერული გამუქებისათვის საჭიროა არქეოლოგიური გათხრების მეშვეობით შესწავლალ იქნას სვანეთის სხვადასხვა სოფელში გამოვლენილი წყალსადენები, რომელთა შესახებ უკვე მოგვებოება საკმაო რაოდენობის ზეპირსიტყვიერი და ნივთიერი მასალა. ამ ტიპის ძეგლებიდან უახლოეს დროში შესასწავლია შემდეგი ობიექტები: მულახის, ლენჯერის, კალისა და ლახმელის თემებში მონიშნული წყალსადენები.

მულახის თემში კერამიკული წყალსადენების არსებობა დამოწმებულია ორ ადგილას: სოფ. ჟამუშსა და ლახირში. ჟამუშის წყალსადენი სათავეს იღებს სოფლის დასავლეთით, გუგვამის წყაროსაგან. სოფლიდან დაახლოებით 800 მ. დაშორებით. ამ წყალსადენის მთავარი მაგისტრალი მიემართება ქალდანების (ზაგდერაღ) ძველი საცხოვრებელი ანსამბლის მიმართულებით და მთავრდება იქვე მდებარე სვიფზუ³⁵. გუგვამ-ჟამუშის კერამიკული წყალსადენის ტრასას ორი განტოტება გამოეყოფა: ერთი მიემართება „სოხაშა“ უბანში, ხოლო მეორე „თახუშა“ უბანში. მულახის მეორე წყალსადენი „ქერაშ“-ის ლელედან სოფ. ლახირისაკენ მიემართება. ამ ტრასის სიგრძე 700 მ-მდე აღწევს.

კალის თემში ძველი წყალსადენის ორი ტრასაა გამოვლენილი. ერთი მათგანი სათავეს იღებს „ქართლას“-ის წყაროზე და შემოდის სოფ. აგრაში. წყალსადენი წარმოადგენს ქვითკირისაგან ნაშენ სამკუთხა განივკვეთიან დახურულ არხს. მისი სიგრძე დაახლოებით 700 მ. უდრის. ამ ტრასაზე ახლახან გაყვანილი თანამედროვე წყალსადენი ძველ სათავე-ნაგებობაშია ჩართული.

მეორე ტრასა კერამიკული მილებისაგანაა აწყობილი და დუღაბშია ჩასმული. დუღაბი ოთხკუთხა განივკვეთიანია და სამი მხრიდან ფქალი ქვები აქვს დაკრული (სურ. 4—6). აღნიშნული წყალსადენის საერთო სიგრძე 1 კმ-ს აღემატება. იგი სათავეს იღებს ალპურ ზოლში („ჩახჯლდიერ“) და სვინტაჰს ხევით ეშვება სოფ. იფრარში.

ძველი წყალსადენების არსებობა დამოწმებულია აგრეთვე ლახამულას თემში. შემთხვევითი მონაპოვრებისა (თიხის მილები) და ზეპირსიტყვიერი ცნობების მიხედვით, იგი სათავეს იღებს სუბალპურ ზოლში „ეკსრიშ ლუფაშდ-

³⁴ ხარკის ნორმების განგარიშებისათვის გამოყენებულია ნაშრომი Н. Н. Геннев, Н. Н. Збрамов, В. Н. Павлов, Водоснабжение, М., 1950.

³⁵ სვიფ-ლაღორ — მულახის თემის თავმოსაყრელი ადგილი. აქვე განლაგებული ღიდ ქვებს, რომლებსაც დასაჯდომად იყენებდნენ, „ქვისრის ქვებს“ უწოდებდნენ („ეკსრი ბახარ“).

ზე³⁶ და სოფ. შლიხირში ეშვება. ამ ტრასის სავარაუდო საერთო სიგრძე რამოდენიმე კმ-ს აღწევს.

დახურული წყალსადენების გარდა, სვანეთში შემონახულია მდიდარი ნიეთიერი და ზეპირსიტყვიერი მასალები, რომლებიც ამ მხარეში ქართული ჰიდროტექნიკური ხელოვნების სხვა წესების გამოყენებაზეც მიუთითებენ. დამოწმებულია საცხოვრებელ ნაგებობათა კომპლექსში შექმავალი მიწისქვეშა საიდუმლო გასასვლელები, მათ შორის განსაკუთრებით საყურადღებოა სოფ. ლატალის ერთი უბნის ძველი ნასახლარიდან მდინარის ნაპირზე გამავალი გვირაბი მისი სავარაუდო სიგრძე ერთ კმ-ს აღემატება. გვირაბი თავისი დანიშნულებით დაახლოებით ისეთივე ჩანს, როგორც თმოგვის, გრემის, ნოქალაქევისა და სხვა ციხე-სიმაგრეებისათვის დამახასიათებელი მდინარის პირზე გამავალი საიდუმლო გასასვლელები³⁷, ან კიდევ მეზობელ ზემო რაჭაში, სოფ. ლებთან, შოშეთში, კაისარეთის ციხე-კოშკიდან რუმდე გაყვანილი ქვით ნაშენი გვირაბი³⁸.

სვანეთის მთელ რიგ სოფლებში (კალა, ხაიში, ჭუბერი) უკანასკნელ ხანებამდე შემორჩა მალლობზე წყლის ასახიდი მექანიკური ამწე, ე. წ. „მახარა“, როსელიც განსაკუთრებით ფართოდ იყო გავრცელებული მთიან აჭარასა და აფხაზეთში³⁹.

ადრეულ ხანაშივე წარმატებით ჩანს აგრეთვე გადაწყვეტილი ისეთი რთული ტექნიკური ამოცანა, როგორცაა წყაროს გამოსავლის დონის აწევა და განსაზღვრულ ადგილზე თვითდინებით მიწოდება. ამ თვალსაზრისით საინტერესოა სოფ. ლანჩხალის „სარაგ“-ისა და მულახში — მარგიანების კოშკიდან გამომდინარე წყაროთა გაყვანილობები. მარგიანების კოშკი უძველესი სამოსახლო ნაგებობათა დიდი ანსამბლის ნაწილია, სახლის პატრონის გადმოცემით, რამოდენიმე წლის წინათ, წყაროს სათავის მიკვლევის მიზნით, კოშკის გარშემო გაუთხრიათ ღრმა თხრილი, მაგრამ სასურველი შედეგისათვის ვერ მიუღწევიათ. გამთხრელები ფიქრობენ, რომ კოშკი ზედ წყაროს გამოსავალზეა აშენებულ და წყალი, თიხის მილსადენებით, კოპტაყის წესით არის გარკვეულ სიმაღლეზე ამოყვანილი. მულახსა და ლანჩხალში დადასტურებული წყლის კოპტაყის წესი მოგვაგონებს კასპის რაიონის სოფ. ერთაწმინდაში აღმოჩენილ ძველი წყალსადენის სათავე-ნაგებობას⁴⁰.

სვანეთში შემონახული ძველი წყალსადენებისა და მათთან შესაბამისად ზემოთ მოტანილი სხვადასხვა ძეგლების ესოდენ დიდი სიანლოვე, უპირატესად ალბათ საქართველოს ცენტრალური რაიონებიდან მომდინარე კულტურული ნაკადების გავლენით აიხსნება, მაგრამ ანგარიშგასაწევი ისიც, რომ წყალსადენების მშენებლობას ადგილზევე გააჩნდა საკმაოდ დიდი ტრადიცია: არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალები, აგრეთვე წერილობითი წყაროები ადასტურებენ, რომ სვანეთის მოსახლეობა კარგად იცნობდა როგორც წყლის ჰიდროლოგიურ რეჟიმს, მის თვისებებსა და შედგენილობას. ისე წყლის სამეურნეო გამოყენების ეფექტიანობასაც, რამაც სტი-

36 „კეისრის ნაქები“.

37 ი. ადამია, წყალმომარაგების უძველესი ნაგებობანი საქართველოში, გვ. 16—32.

38 გ. გობეჯიშვილი, ბრინჯაოს უძველესი ქართული ბალთები, საქანდილატო ნაშრომი, გვ. 46—47.

39 ი. ადამია, დასახ. ნაშრომი, გვ. 33 და შემდეგ.

40 დ. დიასამიძე, წყალმომარაგების საკითხი საქართველოში, ჟურნ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1949, № 9, გვ. 17.

მული მისცა მთის რთულ რელიეფზე სარწყავი არხების ნიველირებისა და გაყვანის ხალხური წესების აღრევე ჩასახვა-განვითარებას. ამ საქმეში დაოსტატებული სვანები, როგორც ჩანს, მეზობელ რაიონებსაც კი უწევდნენ დახმარებას; მე-17 საუკუნის იტალიელი მისიონერის ა. ლამბერტის ცნობით, „სვანები ზაფხულის დასაწყისს მუდამ ჩამოდიან ჯგუფ-ჯგუფად საქართველოში, აქ ჩვეულუბად აქვთ ყანების მორწყვა, სვანებს მდინარეებიდან გამოჰყავთ წყალი ყანებში. ამ საქმეს ადგანან სვანები მოსავლის აღებადღე, მოსავალს რომ აიღებენ, სვანები მიიღებენ თავისი შრომის ფასს და... მხიარულად ბრუნდებიან სახლში“⁴¹. პროფ. მ. გეგეშიძის განმარტებით, ავტორი აქ უნდა გულისხმობდეს სვანების საირიგაციო მოღვაწეობას შუა იმერეთში და ქართლში⁴². სვანეთის ეთნოგრაფიულ და აგრობოტანიკურ მასალებზე საგანგებო დაკვირვების შედეგად, პროფ. მ. გეგეშიძე იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ „ირიგაციას თვით ზემო სვანეთის პირობებშივე გაუვლია განვითარების გზა მარტივიდან (წყარო-ნაკადულები) რთულ ფორმამდე (არხების ტრასული სისტემა). თავისთავად ამას ის მნიშვნელობაც აქვს, რომ მთის ირიგაციის ეს სახეობა შეიძლება განხილულ იქნას, როგორც საერთოდ მორწყვის ისტორიის ერთ-ერთი ყველაზე ადრინდელი საფეხური და ამასთან ერთად, წინამორბედი ფორმა ბარის ირიგაციისა“⁴³.

სვანთა სამეურნეო ცხოვრებაში წყალს და მის საღინარ არხებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდათ აგრეთვე, მექანიკური ენერჯის წყაროს წისქვილის ასამუშავებლად. მათ ადრიდანვე მოხერხებულად ჰქონიათ გადაწყვეტილი მდინარეების, მათი შენაკადების, ხეებისა და წყაროს წყლებიდან ყველაზე ოპტიმალური არხების გაყვანა რაც, ტექნიკური თვალსაზრისით დად ცოდნასა და ხანგრძლივ პრაქტიკულ გამოცდილებას თხოულობდა. სვანეთის ეთნოგრაფიული და ენობრივი მონაცემების მიხედვით ამ დარგსაც უაღრესად შორეული ფესვები აქვს და განვითარების მაღალი ნიშნებით ხასიათდება⁴⁴.

სვანეთის ძველი წყალსადენების კვლევა ახლად დაწყებული მეცნიერული ღონისძიებაა. მათი შემდგომი შესწავლა საშუალებას მოგვცემს, ერთი მხრივ, ღრმად გავაშუქოთ ამ სახის ძეგლების საინჟინრო-ტექნიკურა ნიშნებს. ხოლო მეორე მხრივ, ავხსნათ ამ ნაგებობათა მშენებლობა-სარგებლობასთან დაკავშირებულ საწარმოო ურთიერთობათა კონკრეტული თავისებურება და მცლობელობის საკითხები, რასაც თავის მხრივ დიდა მნიშვნელობა აქვს ამ კუთხის სოციალ-ეკონომიური ურთიერთობის განვითარების სურათის აღსადგენად. დღეისათვის ჩვენს ხელთ არსებული მასალები ამ თვალსაზრისითაც არ არიან ინტერესმოკლებულნი: ყურადღებას იქცევს ის ფაქტი, რომ სამ შემთხვევაში, მარცხან-ლესხათვის, გუგვამ-ჟამუშისა და იფრარის წყალსადენები საზოგადოების საკრებულო ადგილზე — „სვიფ“-ზე გამოდიან⁴⁵. უნდა ვიფიქროთ, რომ აღნიშნული და სხვა მათი ანალოგიური წყალსადენები ამა თუ იმ სოფლის (უბნის) საერთო საკუთრებას შეადგენდა მსგავსად სარწყავი წყლით სარგებლობის შესახებ არსებული საერთო-ქართული ადათჩვეულებებისა. რომელთა მიხედვითაც, ბუნებრივად მომდინარე წყალი არა-

41 ა. ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, ტფ., 1938, გვ. 167.

42 მ. გეგეშიძე, სარწყავი მიწათმოქმედება საქართველოში, გვ. 120.

43 იქვე, გვ. 130.

44 მ. ქართლანი, მარცელელის საფქვავის საკითხისათვის სვანეთში, საქ. სახ. მეზუჟმს XIV სანუკ. სესიის მოხსენებათა თეზისები, თბ., 1969, გვ. 7—10.

45 სვ. „სვიფ“-ის შესახებ დაწერილებით ახ. რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, სვანეთის სოფელი ძველად, თბ., 1969, გვ. 22.

ვის დაეკავებოდა, მაგრამ რუს გაყვანის შემდეგ წყალი ეკუთვნოდა იმ სოფელს, რომელმაც იგი გაიყვანა. ასე, რომ სოფლის წევრებს წყალსადენით სარგებლობის უფლებას ანიჭებდა მისი მშენებლობისა და მოვლა-პატრონობისათვის გაწეული შრომა. სვანეთშიაც, წყალსადენების მფლობელობის ასეთი ფორმა მათი მშენებლობის საზოგადოებრივი ხასიათით უნდა იყოს განპირობებული. კერამიკული წყალსადენების მშენებლობა მოითხოვდა მძიმე და შრომატევადი სამუშაოების შესრულებას, რომლის უზრუნველყოფა ცალკეული პირებისა და ოჯახებისათვის ადვილად ხელმისაწვდომი არ შეიძლებოდა ყოფილიყო, მითუმეტეს, რომ მშვიდობიანობის პერიოდში ინდივიდუალური მფლობელობისათვის ასეთი წყალსადენების მშენებლობა არ ჩანს მაინცა და მაინც აუცილებელი. ისინი ერთნაირად საჭირო და სასურველი იყო სოფლის მთელი მოსახლეობისათვის. ანგარიშგასაწევეია ისიც, რომ სვანეთის წყალსადენების ტრასები სხვადასხვა პირის კერძო საკუთრებაში არსებული სახნავ-სათესი თუ სათიბი მიწის ნაკვეთებზე გადიან და მათი მფლობელებისაგან წყალსადენის მშენებლობისათვის საჭირო ნებართვის მიღება სოფლისათვის უფრო ადვილად მისაწვდომი ჩანს, ვიდრე ცალკეული ოჯახებისათვის. საქართველოში ამგვარი საკითხების გადაჭრა, როგორც ჩანს, დიდ სიძნელებთან დაკავშირებული, საკმაოდ რთული და მნიშვნელოვანი პრობლემა იყო. ამიტომაც იგი სათანადოდ აისახა ძველ ხალხურ ადათობრავსა და სახელმწიფო-საკანონმდებლო სამართალში. XVIII ს. დასაწყისის ვახტანგ VI სამართლის 244-ე მუხლის მიხედვით, „რუს გაყვანის დროს, თუ შუაში სხვისი მამული უდევს, იმ შუას — მამულის პატრონს არა გაუკეთდება რა, ჯასი უნდა მიცეს, თუ იმასაც გაუკეთდება რამე, კარგად შერიგდნენ“⁴⁶.

ჩვენი წინასწარი ვარაუდით, სვანეთის კერამიკული წყალსადენები შეიქმნა ამა თუ იმ სოფლის (უბნის) მოსახლეობის ერთობლივი შრომით და მათი მოვლა-შენახვაც საერთო ზრუნვის საგანს შეადგენდა. ეს ტრადიცია, როგორც ჩანს, დიდხანს შემორჩა ეთნოგრაფიულ ყოფაში. ამაზე უნდა მიგვანიშნებდეს მაგალითად სოფ. ლანჩვალში დღემდე მოქმედი ძველი წყალსადენების მოვლა-სარგებლობის საზოგადოებრივი ხასიათი და მასთან დაკავშირებული ადათობრივი წესები.

ამასთანავე, უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ჩვენს ნელთ არსებული ზოგიერთი მასალა თითქოს წყალმომარაგების ნაგებობათა საკუთრება-გამოყენების კერძო ხასიათზეც მიგვიითბებს. ამგვარად შეიძლება აიხსნას სოფ. მულახში. მარგიანების საცხოვრებელ კომპლექსში ჩართული წყარო და გუგვაშ-ჟამუშის ტრასიდან ორი განტოტების გამოყოფა, რომლებიც „სოხაშა“ (ა. ნავერიანისა) და „თახუშა“ (გ. ნავერიანის) კარმიდამოსკენ მიემართებიან. დღეისათვის ჩვენ ჯერ კიდევ არა გვაქვს საშუალება ვამტკიცოთ თავიდანვე არსებობდა ეს განტოტებები, თუ გაიყვანეს მას შემდეგ, როცა აღნიშნული სამოსახლოები ცალკე გამოყოფა ჟამუშის სვიფის მომიჯნავე ტერიტორიას, სადაც ამ წყალსადენის მთავარი ტრასა შედის. ამ თვალსაზრისით ყურადღებას იქცევს აგრეთვე ლალციქაშ-ლენტაგის ქვითნაგები, დახურული არხი. როგორც უკვე ითქვა, ეს ტრასა ქრონოლოგიურად უფრო ადრინდელია, ვიდრე იქვე განლაგებული კერამიკული წყალსადენები, რომელთა მშენებლობის ხანაშიც აღნიშნული ტრასა საბოლოოდ მოშლილა და შემდეგ მისი განახლე-

⁴⁶ ქართული სამართლის ძეგლები, ი. დოლიძის გამოკვება, თბ., 1963, გვ. 543.

ბისათვის (ან კერამიკული მილსადენით შეცვლისათვის) არავის არ უზრუნია. ლალციდაშ-ლენთავის არხი სასამელი წყლით ამარაგებდა ხერგიანების უბანს⁴⁷. როგორც ეს ეთნოგრაფიული მასალებით ირკვევა, აქედან მოხდა ხერგიანების გვარის სხვადასხვა განაყოფი შტოს განსახლება იმავე ლენთავის ტერიტორიაზე და სოფელ ლანჩვალში⁴⁸, რაც საშუალებას იძლევა გამოვთქვათ ვარაუდი, რომ ლალციდაშ-ლენთავის ტრასის მოშლა შეიძლება ხერგიანების საძმოს (პატრონიმიის) გაყოფასთან და ეკონომიურ დასუსტებასთან იყოს დაკავშირებული. მულახისა და მესტიის წყალსადენების ზოგჯერტი ტრასის კერძო მფლობელობის საკითხებზე უფრო დაბეჭილებით შეიძლება ვიმსჯელოთ მხოლოდ მათი არქეოლოგიური გამოკვლევის შემდეგ.

სასამელი წყლის მფლობელობისა და გამოყენების საკითხებთან დაკავშირებით საინტერესოა ის ფაქტიც, რომ ლალციდაშის წყაროები, რომლებიც თითქმის თანაბარი მანძილით არიან დაცილებულნი ლენთავის, სეტისა და ლანჩვალის სოფლებიდან, ერთნაირი უფლებით ჩანს გამოყენებული სამივე სოფლის მიერ, უნდა ვიფიქროთ, რომ წყალსადენების შექმნამდე ლალციდაშის წყაროები მესტიის სასოფლო თემის საერთო საკუთრებას შეადგენდა, რასაც მხარს უჭერს აგრეთვე წყლის საკუთრების შესახებ არსებული სვანური ადათური სამართლის ნორმები.

წყლის მფლობელობა სვანეთში დაკავშირებული ჩანს მიწის მფლობელობის საკითხებთან, ეს უკანასკნელი კი დღემდე არ არის საგანგებოდ შესწავლილი, ამიტომ ახლად აღმოჩენილი კერამიკული წყალსადენების მეპატრონობის საკითხის განსაზღვრის დროს სათანადო სიფრთხილეა საჭირო და, ამიტომ ჩვენც ამჯერად ამაზე სიტყვას არ გავაგრძელებთ. დღეისათვის ჩვენს ხელთ არსებული მასალები მაინც გვაძლევენ თუნდაც სამუშაო ჰიპოთეზის გამოთქმის საშუალებას, რომლის მიხედვითაც, სვანეთის ძველი წყალმომარაგების ნაგებობანი უპირატესად მაინც ცალკეული სოფლების ან უბნების საზოგადო საკუთრებას შეადგენდნენ.

ამრიგად, ზემო სვანეთში დამოწმებულ ძველი წყალმომარაგების საშუალებათა მრავალფეროვნება და მათი გავრცელების ტოპოგრაფია ამ საქმის ადგილობრივი განვითარების უძველეს ფესვებთან ერთად მის საზოგადოებრივ ხასიათზეც მეტყველებს. დღეისათვის ჩვენს ხელთ არსებული ყველა სახის მასალა საფუძველს გვაძლევს ვამტკიცოთ, რომ საქართველოს ამ მაღალმთიან კუთხეს გააჩნდა კონკრეტულ სამეურნეო-გეოგრაფიულ პირობებთან შეგუებული, თავისი დროისათვის მოწინავე ჰიდროტექნიკური კულტურა. ცხადია, ეს დარგი ცალკე არ ვითარდებოდა, ტექნიკურად სრულყოფილი წყალმომარაგების ნაგებობათა შექმნა თავისთავად გულისხმობს მათი აგებულების მიერ სამთო-გეოლოგიური, სამშენებლო და სამეთუნეო საქმის დიდ ცოდნას.

ეს ძეგლები აშკარად მიუთითებენ, ერთი მხრივ, განვითარებულ შუასაუკუნეებში სვანეთის მოსახლეობის დიდ მატერიალურ შესაძლებლობებსა და გაზრდილ სანიტარულ-ჰიგიენურ მოთხოვნილებას, ხოლო მეორე მხრივ,

⁴⁷ ხერგიანების ძველი საცხოვრებელი კომპლექსის დახასიათებისათვის იხ. მ. ჩართოლანი, ძველი საცხოვრებელი კომპლექსები სვანეთში, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, ტ. XXVI-ბ, 1970, გვ. 218.

⁴⁸ რ. ხარაძე, აღ. რობაქიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 31; მ. ჩართოლანი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 225—226.

წყლის მოპოვება-მიწოდების პრაქტიკული ხერხების დიდ ცოდნას, რაც ამ კუთხის მოსახლეობის საერთო კულტურის შესაფერის, მაღალ დონეზე იდგა.

სენათში ახლად აღმოჩენილი წყალმომარაგების უძველესი ნაშთები, მსგავსად ამ კუთხის მატერიალური კულტურის სხვა ძეგლებისა, წარმოგვიდგება, როგორც ძველი ქართული საინჟინრო ხელოვნების ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილი, იგი საუკეთესო საბუთია ძველი საქართველოს მთიანი პერიფერიების მოსახლეობის ტექნიკური ცოდნისა თუ კულტურულ-ეკონომიური დონის მაღალგანვითარებულობისა და საქართველოს კულტურულ ცენტრებთან მათი მჭიდრო ურთიერთობისა. ამ ძეგლების გამოვლინება-შესწავლა და მოსახლეობისათვის გასაცნობად გამოფენა არქეოლოგთა და ადგილობრივი მუზეუმების მუშაკთა საპატიო მოვალეობაა.

დისკუსია და განხილვა

ირაკლი ანთელავა

ცვლილებები XVIII საუკუნის საქართველოს ფეოდალურ მიჯათფლობელობაში*

ფეოდალურ-ბატონყმური ურთიერთობის საფუძველს, როგორც ცნობილია, წარმოადგენს ფეოდალის საკუთრება მიწაზე. ხსენებული საზოგადოებრივ-ეკონომიური ფორმაციის გამარჯვება-განვითარების და მისი დაღმავალი გზით სიარულის უპირველესი განმსაზღვრელი სწორედ ფეოდალური საკუთრებაა. ფეოდალური წყობილება იშლება იქ და მაშინ, სადაც და როდესაც მიმდინარეობს მისი ეკონომიური საფუძვლის, მიწაზე ფეოდალის მონოპოლიური მფლობელობის მოშლისა და უწოდებრივო (ბურჟუაზიული) საკუთრების განვითარების მეტ-ნაკლებად საგრძნობი პროცესი. ბურჟუაზიული ურთიერთობის განვითარება-გამარჯვება პირველ რიგში სწორედ საკუთრების ამ ძველი (ფეოდალური) ფორმის ახალით შეცვლას იწვევს. მართალია, მარტო საკუთრების ფორმის შეცვლა არ არის საკმარისი იმისათვის, რომ შეიცვალოს მთელი წყობილება, მაგრამ ის მაინც მთავარია, რადგანაც მისი ევოლუცია იწვევს მნიშვნელოვან გარდაქმნებს საზოგადოებრივ-ეკონომიური ცხოვრების ყველა დარგში.

ქართული ფეოდალური ურთიერთობა, ცხადია, იმავე ეკონომიურ საფუძველზე ემყარებოდა, რასაც რუსეთისა და დასავლეთ ევროპის ფეოდალიზმი, მაგრამ მას თავისი სპეციფიკური, სხვებისგან განსხვავებული ნიშნებიც გააჩნდა. ასეთების რიცხვს ეკუთვნის, კერძოდ, ქართველი გლეხის მიწაზე საკუთრების უფლება. მიწა, მისი აბსოლუტური უმეტესობა, ცხადია, ჩვენშიც ფეოდალური კლასის კუთვნილებას შეადგენდა, მაგრამ ქართული ფეოდალური სამართალი და პრაქტიკა არ უკრძალავდა სოფლის მშრომელ მოსახლეობას შეეძინა მიწა საკუთრებაში. სადღეისოდ ცნობილი საკანონმდებლო თუ სხვა ხასიათის ძეგლები ეჭვმიუტანლად ადასტურებს, რომ ჩვენი გლეხი ფეოდალური ურთიერთობის მთელ მანძილზე, მოყოლებული ადრე ფეოდალიზმის ხანიდან, ითვლებოდა მიწის მესაკუთრედ და ეწეოდა მის ყიდვა-გაყიდვას¹. ამ გარემოებას, რომელიც ყოველთვის ახდენდა თავის ზეგავლენას ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ განვითარებაზე, განსაკუთრებული მნიშვნელობა გვიანფეოდალურ ხანაში მიეცა. მაშინ, განსაკუთრებით კი XVIII საუკუნესა და XIX საუკუნის რეფორმამდელ ხანაში, მიწების ყიდვა-გაყიდვამ ძალზე მასობრივად ხასიათი მიიღო. იესე ბარათაშვილის მოწმობით, დასახელებული ხანის საქართველოში

*) წერილი ნაშრომიდან „ცვლილებები XVIII საუკუნის საქართველოს სოფლის სოციალ-ეკონომიურ ცხოვრებაში“.

¹ საერთოდ მიწების ყიდვა-გაყიდვაზე ადრეფეოდალურ ხანაში იხ. „ნასყიდობის დაწერილი ფაენელისა შიო მღვიმისადმი“ (IX ს.), გამოცემული ი. დოლიძის მიერ წიგნში „ქართული სამართლის ძეგლები“, II, თბ., 1966, გვ. 3; „ნიკორწმინდის დაწერილი“ (XI ს.) და სხვ.

„ბევრი კაცი იყო ნასყიდობის მექონე“². ერთი სიტყვით, მოხდა მიწების მანამდე არნახული ამოძრავება. მკვლევარი, რომელიც აღნიშნული ხანის საქართველოს სოფელში, კერძოდ ფეოდალურ მიწათმფლობელობაში მომხდარ ცვლილებას სწავლობს, ბუნებრივია, გვერდს ვერ აუვლის ამ ფაქტს. მან უნდა გაარკვიოს საკითხი იმის შესახებ, თუ რით იყო მიწების ასეთი ამოძრავება გამოწვეული და რა სოციალ-ეკონომიური შედეგები მოჰყვა მას, გამოიწვია თუ არა მან ფეოდალური საკუთრების შეზღუდვა და არაპრივილეგიურ წოდებათა მიწათმფლობელობის შემდგომი ზრდა და განვითარება.

ამ საკითხების შესწავლა, ცხადია, დიდ სირთულეებთანაა დაკავშირებული. მთავარია მათ შორის აღნიშნულ საკითხზე პირდაპირი ცნობების შემცველი წყაროების თითქმის სრული უქონლობა. ასეთ ვითარებაში, ჩვენი აზრით, ყველაზე საყურადღებო და მნიშვნელოვან წყაროდ ეგვრეთწოდებული მიწის ნასყიდობის სიგელები რჩება. ნასყიდობის სიგელებში ნაჩვენებია გამყიდველისა და მყიდველის გვარი და სახელი, მიწის გაყიდვის მიზეზი და ცალკეულ შემთხვევაში გაყიდული მიწის ფართობი. მარტო ამ მონაცემებით, რა თქმა უნდა, ძალიან ძნელია საკვლევი საკითხის სასურველი სისრულით და უშეცდომოდ შესწავლა, მაგრამ სხვა უკეთესი საშუალების უქონლობა აძულებს მკვლევარს ნასყიდობის სიგელებს მიმართოს. ზოგი უზუსტობა კი, რომელსაც ამ გზით მომუშავე უნდა შეურიგდეს, გაპირობებულია ნასყიდობის სიგელში მყიდველ-გამყიდველთა სოციალური კუთვნილების აღუნიშვნელობით (როგორც წესი). მარტო გვარების მიხედვით კი საკმაოდ რთულია ოპერაციაში ჩართულ პირთა მდგომარეობის დადგენა, მით უმეტეს, რომ ერთი და იგივე გვარის კაცი ხშირ შემთხვევაში ფეოდალიცაა (თავადი, აზნაური) და გლეხიც. მაგალითად, ჭავახიშვილები, როგორც ცნობილია, საერთოდ ფეოდალები (თავადები) არიან, მაგრამ წყაროები ამ გვარის ყმა წარმომადგენლებსაც ასახელებენ³. ასევე, წერეთლები ფეოდალებად ითვლებოდნენ, მაგრამ XVIII საუკუნის ერთ ძეგლში დასახელებული ივანე წერეთელი — ყმაა⁴. ფიცხელაურები აზნაურთა გვარეულობას განეკუთვნებიან, მაგრამ წყაროები ამ გვარის ყმებსაც იცნობენ. ერთ მათგანში, მაგალითად, მოხსენიებულია „ლაშარის ჯვრის ყმა ფიცხელაური“⁵. თურქისტანიშვილები — პრივილეგირებული წოდების წარმომადგენლები არიან, მაგრამ ვინმე პეტრე თურქისტანიშვილი ალავერდელის ყმათა სიაშია შეტანილი⁶. იგივე თქმის ისეთ გვარებზე, როგორიცაა მესხიშვილი, შალიკაშვილი, შანშიაშვილი, სვიმონიშვილი, თაზიშვილი, ტატიშვილი, კობიაშვილი, პეტრიაშვილი, გურამიშვილი, სულხანიშვილი, საგინაშვილი და სხვ. სოციალურად განსხვავდებიან ერთმეორისაგან არა მარტო საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში (იმერეთი, ქართლი, კახეთი) მცხოვრები ერთი და იგივე გვარის წარმომადგენლები, არა-

² იესე ბარათაშვილი, „ცხოვრება-ანდერძი“ [ქვემოთ შემოკლებით: „ანდერძი“]. ტექსტი გამოსცა შესავლით, შენიშვნებით, ლექსიკონითა და საძიებლით ავთ. იოსელიანმა. თბ., 1950, გვ. 42.

³ გ. ბოჭორიძე, კახეთის აღწერა 1801—1802 წლებისა, საქართველოს არქივი, III, 1927, გვ. 129, 139, 152 და სხვ.

⁴ ივ. ჭავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, თბ., 1967, გვ. 180.

⁵ იქვე, 38.

⁶ ივ. ჭავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, თბ., 1967, გვ. 74.

მედ გეოგრაფიულად ზუსტად ერთსა და იმავე ტერიტორიაზე მობინადრენი. ქართლში, მაგალითად, გერმანოზაშვილები აზნაურებიც არიან⁷ და გლეხებიც⁸.

ამ სირთულის დაძლევა, ე. ი. ვვარების მიხედვით მყიდველ-გამყიდველთა სოციალური კუთვნილების დადგენას, ჩვენ ვცდილობდით, როგორც თვით ნასყიდობის სიგელების ტექსტის სხვადასხვა მონაცემების გულდასმით შესწავლით, ისე, უმთავრესად, ისეთი წყაროების მოშველიებით, როგორცაა 1783 წლის გეორგიევსკის ტრაქტატის დანართი — ქართლ-კახეთის თავად-აზნაურების სია⁹, კახეთის 1801—1802 წწ. აღწერილობის მასალები, გამოქვეყნებული გ. ბოჭორიშვილის მიერ 1927 წელს, ივ. ჯავახიშვილის „საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები“. ექ. თაყაიშვილის „საქართველოს სიძველენი“ (სამი ტომი). ნ. ბერძენიშვილის „დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან“ (ორი ტომი), „მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის“ (სამი ტომი), იასე ლორთქიფანიძის „ქვემო ქართლი“ (ოთხი ნაწილი) და სხვ. მიუხედავად ჩვენი დიდი სურვილისა და მონდომებისა, დასახელებული და სხვა წყაროების მიხედვით ზუსტად დაგვედგინა ყაღვა-გაყიდვის ოპერაციებში მონაწილე პირთა სოციალური კუთვნილება, მაინც ვერ მოხერხდა ამ ამოცანის უნაკლოდ გადაჭრა. სირთულის გამო, რომლის შესახებაც ზემოთ გვქონდა ლაპარაკი, ჩვენ არ გამოვირიცხავთ იმის შესაძლებლობას, რომ ოპერაციაში ჩართულ პირთა სოციალური მდგომარეობის გარკვევისას დაშვებულია ცალკეული შეცდომები, მაგრამ მიგვაჩნია, რომ ეს შეცდომები, რიცხობრივი სიმცირის გამო, არსებით ზეგავლენას ვერ მოახდენენ მიღებულ დასკვნებზე.

ჩვენ ხელთ გვქონდა და შევისწავლეთ სულ XVIII საუკუნის (1700—1800 წწ.) 2390 ნასყიდობის სიგელი, რომელთაგან 1401 დატულია საქართველოს სახელმწიფო ცენტრალური ისტორიული არქივის ძველი საბუთების სამ ფონდში (1448, 1449 და 1450), 812 — საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. კორ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტის ოთხ ფონდში (Hd, Sd, Ad, Qd), ხოლო დანარჩენი 177 — გამოქვეყნებულია დ. ფურცელაძის¹⁰, ექ. თაყაიშვილის¹¹, ნ. ბერძენიშვილის¹², ს. კაკაბაძის¹³, შ. ბურჯანაძისა¹⁴ და სხვათა მიერ. ნასყიდობის სიგელები სხვადასხვა შინაარსისა და ხასიათისაა; ზოგი ეხება ყმების ყიდვა-გაყიდვას, ზოგი — ყმებისა და მამულების, ზოგი კი — მართო მამულების¹⁵. ჩვენ ნასყიდობის სიგელების უკანასკნელ ჯგუფზე შევაჩერეთ ყურადღება, რადგანაც იგი უფრო მეტად, ვიდრე პირველი ორი

⁷ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს ეკონომიური ისტორიის ძეგლები, I, თბ., 1967, გვ. 169.

⁸ იქვე, გვ. 170.

⁹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. II, თბ., 1965, გვ. 483—492. ტექსტი გამოსცა, შენიშვნები და საძიებლები დაურთო პროფ. ი. დოლიძემ.

¹⁰ „Грузинские церковные грамоты“, Тифлис, 1882 და „Грузинские церковные суджари (грамоты)“, Тифлис, 1881.

¹¹ „საქართველოს სიძველენი“, ტომი I—III.

¹² „დოკუმენტები საქართველოს სოციალური ურთიერთობის ისტორიიდან“, ტ. I—II, თბილისი, 1940, 1953.

¹³ „ისტორიული საბუთები“, წიგნი, V, 1913.

¹⁴ „ისტორიული საბუთები იმერეთის სამეფოსა და გურია-ოდისის სამთავროებისა (1466—1770 წწ.)“, თბ., 1958.

¹⁵ ნასყიდობის სიგელები ფორმდებოდა სხვა შემთხვევებშიც (სახლის, მისი ნაწილის, ოთახის, ღუქნისა და სხვა უძრავი ქონების ყიდვა-გაყიდვის დროს).

ჯგუფის საბუთები, გამოხატავს საქართველოს სოფელში მიმდინარე ცვლილებას. ჩვენი აზრით, ყმის ცალკე თუ მამულთან ერთად გაყიდვა, რომლის დროსაც მყიდველად, როგორც წესი, ფეოდალი იგულისხმება, უფრო ფეოდალური აქტია, ვიდრე ბურჟუაზიული. იგი ძველი წყობილების განმტკიცებას უწყობს ხელს, ვიდრე დაშლასა და ახალის განვითარებას. ჩვენ მიერ შესწავლილ 2390 სიგელიდან 2116 დათარიღებულია XVIII საუკუნის ამა თუ იმ წლით, ხოლო 274 საბუთს კონკრეტული თარიღი არ უზის, მაგრამ სხვადასხვა ნიშნის მიხედვით (ხელი, ქალაქი და სხვა) ჩვენთვის საინტერესო XVIII საუკუნეს განეკუთვნება. დათარიღებული სიგელებიდან 1303 საბუთი ან 62% XVIII საუკუნის პირველ ნახევარზე მოდის, ხოლო 813 საბუთი ან 38% მეორე ნახევარზე.

მამულების ნასყიდობის სიგელების რაოდენობა XVIII საუკუნეში, ცხადია, მეტია, ვიდრე 2390. შეიძლებაოდა, რა თქმა უნდა, ამ რიცხვის გადიდება, მაგრამ ის, ჩვენი აზრით, საკმარისია იმისათვის, რომ მკვლევარმა სათანადო, მიახლოებითი დასკვნები მანც გააკეთოს.

წლების განმავლობაში ჩატარებული ჩვენი მუშაობა-დაკვირვება შეიძლება შემდეგი ცხრილის სახით წარმოვადგინოთ:

ცხრილი 1

გამყიდველ-მყიდველთა დასახელება მათ სოციალური კუთხოვების აღნიშვნით	XVIII საუკუნეში მთლიანად		XVIII საუკუნის პირ. ნახევარში (1700—1750 წწ.)		XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში (1751—1800 წწ.)	
	რაოდენობა	%	რაოდენობა	%	რაოდენობა	%
გამყიდველი:						
ფეოდალი	1173	44,4	643	49,4	425	52,2
გლეხი	1217	55,6	660	50,6	388	47,8
სულ	2390	100,0	1303	100,0	813	100,0
მყიდველი:						
ფეოდალი	1038	43,4	692	53,3	290	35,6
გლეხი	1352	56,6	611	46,7	523	64,4
სულ	2390	100,0	1303	100,0	813	100,0

როგორც 2390 ნასყიდობის სიგელის საფუძველზე შედგენილ ამ ცხრილიდან ჩანს, XVIII საუკუნის (თუ მას მთლიანად ავიღებთ) მიწათმფლობელობის ხასიათში მნიშვნელოვანი ძვრები და ცვლილება არ შეინიშნება. ფეოდალური კლასის წარმომადგენლები თითქმის ერთნაირად მონაწილეობენ როგორც გაყიდვის, ასევე ყიდვის ოპერაციებში. გამყიდველის როლში ისინი გამოდიან 1173 შემთხვევაში, ხოლო მყიდველის — 1038, რაც ყველა ჩატარებული ოპერაციის 44,4% და 43,4% უდრის (შესაბამისად). სხვანაირად რომ ვთქვათ, მაღალი პრივილეგიური წოდების მონაწილეობა ყიდვაში მხოლოდ ერთი პროცენტით ჩამორჩებოდა მის მონაწილეობას მამულების გაყიდვაში. იგივე ითქმის გლეხობის შესახებაც. იგიც დაახლოებით ისეთივე სიხშირითაა ჩაბმული გაყიდვის ოპერაციებში, როგორც ყიდვის. საკმარისია აღინიშნოს, რომ მამულის გაყიდვის იმ 2390 შემთხვევიდან, რომელსაც, ჩვენი მონაცემებით, ადგილი ჰქონდა 1700—1800 წლების საქართველოში, 1217 ან საერთო რაოდენობის 55,6% სწორედ გლეხობაზე მოდიოდა, ხოლო ყიდვის — 1352 ან საერთო რაოდენობის 56,6%.

დენობის 56,6%. თუ შევადარებთ ესა და ფეოდალისა და გლეხის მონაწილეობას ყიდვა-გაყიდვის ოპერაციებში, ვნახავთ, რომ განსახილველი ხანის საქართველოში პირველი რამდენადმე უფრო ხშირად გამოდიოდა გამყიდველის როლში, ვიდრე მყიდველის, მეორე კი — პირიქით, განსხვავება აქ სულ რაღაც ერთ პროცენტია, ე. ი. იმდენად მცირე, რომ არ იძლევა არავითარ საფუძველს ვილაპარაკოთ ფეოდალური საკუთრების რღვევის პროცესის თუნდაც უმნიშვნელო მასშტაბით მიმდინარეობაზე. აქ შეიძლება ლაპარაკი მხოლოდ მაღალი წოდების მიწების სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ხელში გადასვლის ერთგვარ. სუსტად საგრძნობ ტენდენციაზე და ისიც იმ შემთხვევაში, თუ კი ჩვენი მუშაობა მყიდველ-გამყიდველთა სოციალური მდგომარეობის შესახებ ძირითადად სწორად და უშეცდომოთაა ჩატარებული.

აქისგან განსხვავებულ სურათს იძლევა ჩვენთვის საინტერესო საკითხის XVIII საუკუნის პირველსა და მეორე ნახევარში ცალკე-ცალკე განხილვა. 1700—1750 წლებში ფეოდალები უფრო აქტიურად მონაწილეობენ მამულების შესყიდვის ოპერაციებში, ვიდრე გაყიდვის. გლეხები კი — პირიქით. პრივილეგირებული წოდების მონაწილეობა გაყიდვის ოპერაციების საერთო მასაში (1303 შემთხვევა) 49,4% უდრის, ხოლო გლეხის — 50,6%. ყიდვის აქტებში კი მათი ხვედრითი წონა შესაბამისად იყო: 53,3% და 46,7%. სხვანაირად რომ ეთქვას, XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში თავადაზნაურობა უფრო ხშირად ყიდულობდა, ვიდრე ყიდდა, გლეხობა კი — პირიქით. თუ საკითხზე ყიდვა-გაყიდვის ოპერაციებში საზოგადოების ძირითადი კლასების ჩაბმის სიხშირის მიხედვით ვიმსჯელებთ. მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ 1700—1750 წლებში ფეოდალები უფრო უტევდნენ გლეხების საკუთრებას, ვიდრე გლეხები ფეოდალების საკუთრებას.

სხვაგვარი ვითარება ისახება XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში. აქ თავადაზნაურობა უსწრებს სოფლის მშრომელ მოსახლეობას მამულების გაყიდვაში, მაგრამ მკვეთრად ჩამორჩება მას შესყიდვის ოპერაციებში. მიწა-ვენახების გაყიდვის იმ 813 შემთხვევიდან, 1750—1800 წლების საქართველოში რომ ჰქონდა ადგილი (ჩვენი მონაცემებით), 425 (ან 52,2%) მოდის ფეოდალებზე, 388 (ან 47,8%) — გლეხებზე. იმავე რაოდენობის ყიდვის ოპერაციიდან კი ფეოდალებზე მოდის 290 ან 35,6%, ხოლო გლეხებზე — 523 ან 64,4%. ამ მონაცემებიდან მკაფიოდ ჩანს სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ძლიერი გააქტივება, მისი ინტენსიური მონაწილეობა მამულების შექენის საქმეში. იგი ყიდულობს საერთოდ გაყიდული მიწების დიდ ნაწილს. უტევს ფეოდალურ საკუთრებას.

სამწუხაროდ, ნასყიდობის სიგელების დიდ უმრავლესობაში არაა ნაჩვენები გაყიდული მიწების რაოდენობა (და ხშირად ადგილიც კი). ამის მაგივრად იქ მითითებულია ბრუნვაში მოქცეული მიწის საზღვარი, რაც შეუძლებელს ხდის მისი ფართობის დადგენას. მოვიტანოთ რამდენიმე მაგალითი. 1724 წელს საგინაშვილმა პაატამ საგინაშვილ ბეჩუას მიჰყიდა მიწა, რომლის ადგილმდებარეობისა და ფართობის შესახებ საბუთში ნათქვამია, რომ მისი ერთი ნაწილი „პაპიაშვილის კარზედაა“, ხოლო მეორე — „იმის ზეით“¹⁶. 1728 წელს გიორგი რევიშვილმა მდივანბეგ ერასტის მიჰყიდა ახალშენს „ჯალდმისსა და მუსეფირის საზღვრებს შუა“ მდებარე მამული¹⁷. თარხნიშვილი იორამი, რომელმაც 1763

16 სსცია, ფ. 1448, საბ. 4142.

17 იქვე, საბ. 2988.

წელს გიორგი, ბაინდურა და ქაიხოსრო წვერანასშვილებთან გააფორმა ნასყიდობის აქტი, წერს: „მოგვიღეთ ახალქალაქს შენის ბოსტნას გვერდით“ მდებარე ბოსტანიო¹⁸. გიორგი მინბაშის მიერ 1797 წელს გაცემულ ერთ საბუთში კი ნათქვამია, რომ მან პუჟუა და ოთარ სესიაშვილებს მიჰყიდა მამულის თავი „მარჯვნივ მხარეს“ დედასშვილის, ხოლო მარცხნივ — „პეტრე მღვდლის (მიწის) მიჯნამდინა“¹⁹.

ჩვენ მიერ შესწავლილი 2390 ნასყიდობის სიგელიდან გაყიდული მიწის (თუ ვენახის) ფართობი მხოლოდ 310 სიგელშია ნაჩვენები, რაც მათი საერთო რიცხვის დაახლოებით 13% შეადგენს. გაყიდული ფართობის ზომის მიხედვით ეს რაოდენობა შემდეგნაირად ნაწილდება (იხ. ცხრილი 2).

ცხრილი 2

გაყიდული მიწების რაოდენობის შემცველი სიგელები, რიცხვი და ხვედრითი წონა (%)	გაყიდული მიწების ფართობი (დლიურებში)										
	საბუთი	1-1	2-2	3-3	4-4	5-5	6-6	7-7	8-8	9-9	10-10
310	11	175	36	32	18	15	3	3	1	5	10
%	3,6	56,7	11,7	10,3	5,9	4,8	0,9	0,9	0,3	1,6	3,3

რაგორც ამ ცხრილიდან ჩანს, მიწის გაყიდვის 310 შემთხვევიდან 273 შემთხვევაში დადასტურებულია უწერილესი და წვრილი (5 დლიურამდე) ნაკვეთების გაყიდვა, 27 შემთხვევაში — საშუალო მასშტაბის ნაკვეთების (5-დან — 10 დლიურამდე), ხოლო 10 შემთხვევაში — შედარებით მსხვილი (10 დლიურზე მეტი)²⁰ ნაკვეთებისა. მათი ხვედრითი წონა შესაბამისად უდრის: 87,9%. 8.8% და 3.3%.

შედარებით მსხვილი ნაკვეთების გაყიდვის ათი შემთხვევიდან 3 მოდის XVIII საუკუნის პირველ ნახევარზე, ხოლო 7 — იმავე საუკუნის მეორე ნახევარზე. სულ ამ ათი ოპერაციით 225 დლიური მიწა გაიყიდა. აქედან 1700—1750 წლებში — 45 დლიური ან 20%, ხოლო 1751—1800 წლებში — 180 დლიური ან 80%. ფეოდალებმა გაყიდეს — 116,5 დლიური ან საერთო რაოდენობის 51,7%. გლეხებმა კი — 108,5 დლიური ან 48,3%. პრივილეგიურმა წოდებამ შეისყიდა მსხვილ ნაკვეთებად გაყიდული მიწების მხოლოდ 35,3% (79,5 დლიური), სოფლის მშრომელმა მოსახლეობამ კი — 64,7% ან (145,5 დლიური). ამ მაგალითშიც დასტურდება ფეოდალურ საკუთრებაზე გლეხების მხრივ იერიშის მიტანის საინტერესო ფაქტი.

18 სსცია, ფ. 1448, საბ. 4384.

19 საქართველოს მეცნ. აკადემიის აკად. კორ. კეკელიძის სახ. ხელნაწერთა ინსტიტუტი (შემდეგში შემოკლებით — სმახი). ფონდი Qd, საბ. 3967.

20 აქედან: ორი — 12 დლიური, ორი — 15 დლიური, ერთი — 18 დლიური, ერთი — 25,5 დლიური, ორი — 26 დლიური, ერთი — 26,5 დლიური და ერთი — 49 დლიური. არის ერთი შემთხვევა 60 დლიური ტყის მასივის გაყიდვისა (სმახი, ფ. Qd, საბ. 2463), მაგრამ ჩვენ ის კოთარცა ტყის მასივი, ზემოთ დასახელებულ შედარებით მსხვილი ნაკვეთების გაყიდვის შემთხვევებში არ შეგვიტანია. ეს ტყე გაყიდა ფეოდალმა, იყიდა გლეხმა. იყო არაერთი შემთხვევა მთელი სოფლის ან მისი ნაწილის ყიდვა-გაყიდვისა, რომელშიაც მხოლოდ და მარტო ფეოდალმა მონაწილეობდნენ. 1799 წელს, მაგალითად, ფეოდალმა შანშააშვილმა გაყიდა სოფ. ხორი. იყიდა იგი უტუხნის ეპისკოპოსმა სვიმონმა (სსია, ფ. 1448, საბ. 3900). იმავე წელს შანშააშვილმა უტუხნის ეპისკოპოსსვე მიჰყიდა სოფელ ჭილიზის ნახევარი (იქვე, საბ. 3901).

წვრილი ნაკვეთების შემსყიდველები უპირატესად გლეხები იყვნენ, მაგრამ ამ საქმეში თავადაზნაურობაც მონაწილეობდა. პრივილეგიური წოდების წარმომადგენლები, როგორც წესი, მაშინ იძენდნენ წვრილ ნაკვეთებს, როდესაც საქმე ეტებოდა მათ საკუთრებაში უკვე მყოფი მამულების დამრგვალებას²¹. ამ გარემოებას ჰირველად პროფ. გ. ნათაძემ მიაქცია ყურადღება და სათანადო დასკვნაც გააკეთა²², რაზედაც მოგვიანებით საგანგებოდ გვექნება მსჯელობა.

ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ XVIII საუკუნეში საერთოდ და მის მეორე ნახევარში — განსაკუთრებით თავადაზნაურობა გაცილებით უფრო ხშირად გამოდიოდა გამყიდველის როლში, ვიდრე მყიდველის, გლეხი კი — პირაქით. ამაზე დავაფუძნებთ ჩვენ ჩვენი დასკვნა პრივილეგიური წოდების მიწათმფლობელობის მძიმე მდგომარეობის, მისი შერყევით შესახებ. ასეთ დასკვნას მხარს უჭერს საკითხის მეორე ასპექტში განხილვაც — საზოგადოების ძირითადი კლასების — ფეოდალებისა და გლეხების მიერ გაყიდული და შესყიდული მიწების ფართობის ერთიმეორესთან შედარება. ჩვენ, როგორც უკვე ვთქვი, არ ვიცით, თუ რამდენი მიწა გაიყიდა სულ ჩვენ მიერ გამოვლინებულ და დამუშავებულ 2390 ნასყიდობის სიგელით, რადგანაც მსგავსი ხასიათის ცნობები მოიპოვება სიგელების მხოლოდ მცირე ნაწილში — 310 ნასყიდობის აქტში. როგორც სათანადო გაანგარიშებიდან ჩანს, 310 აქტით გაყიდულა სულ 1102 დღიური მიწა. აქედან ფეოდალებს გაუყიდათ 519,5 დღიური ან მიმოქცევაში ჩაეარდნილი მიწების საერთო რაოდენობის 47,1%, ხოლო გლეხებს 582,5 დღიური ან 52,9%. გაყიდული მიწების უდიდესი ნაწილი — 716,5 დღიური ან 65,1% გადასულა სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ხელში, ხოლო უმცირესი — 385,5 დღიური ან 34,9% — პრივილეგირებული წოდების ხელში. თუ ესლა ამ 310 ნასყიდობის სიგელის მონაცემებს გავავრცელებთ ჩვენ მიერ შესწავლილ ყველა 2390 სიგელზე, მაშინ გამოვა, რომ ხსენებული აქტებით გაყიდულა სულ (დაახლოებით) 9000 დღიური მიწა, რომლიდანაც 5940 (65,1%) გლეხებს შეუძენიათ, ხოლო 3060 დღიური (34,9%) — გლეხებს. ამრიგად, გლეხებს შეუსყიდათ არა მარტო მათი კლასობრივი მოძმის მიერ გაყიდული მიწები მთლიანად, არამედ თავადაზნაურობა მიწების ნაწილიც, დაახლოებით 25,8%.

აღებულ თემასთან მჭიდრო კავშირშია საკითხი იმის შესახებ, თუ რით და როგორ ისტუმრებდა მიწის მყიდველი მის გამყიდველს? ყველა ნასყიდობის სიგელში, როგორც წესი, მითითებულია, რომ გამყიდველმა მიიღო სრული ფასი, რითაც იგი კმაყოფილი დარჩა, გული შეიჭერა. ჯავახიშვილი ზაალი, რომელმაც 1759 წელს თავის რძალს „ბატონ თინათინს“ მიწა მიჰყიდა, წერს: „ავიღეთ ფასი სრული და უკლები“²³. ნასყიდობის საბუთში, როჭიკი როჭიკაშვილსა და დავით ქადაგიშვილს შორის რომ გაფორმდა 1700 წელს, ნათქვამია, რომ პირველმა აიღო „ფასი სრული და უკლებული“²⁴. ამასვე აცხადებს რამაზ გოგი-

²¹ ამის მაგალითები საკმაოდ ბევრია. ექ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. I, გვ. 84, 84—85, 92—93; ტ. II, გვ. 470, 471—272, 473, 473—474, 476.

²² Г. Я. Натадзе, К вопросу об экономическом положении Грузии в XVIII веке, კრებულში: „История классово́й борьбы в Закавказье“, Тифлис, 1930.

²³ სმახი, ფ. Qd, საბ. 8577.

²⁴ სსცია, ფ. 1448, საბ. 5392.

ბაშვილი²⁵ (1721 წელი); გიორგი კაციაშვილი²⁶ (1735 წ.), ამხონთ ელენე²⁷ (1776 წ.), ბაღლაშვილი სტეფანა²⁸ (1779 წ.) და მრავალი სხვა.

ხშირად იგივე ფორმულა ნასყიდობის სიგელებში ასეა ჩამოყალიბებული: ავიღე ფასი სრული, რითაც ჩემი (ან ჩვენი) გული შესჯერდებოდა. ამ ფორმულიდან და მისი სხვა ვარიანტებიდან ჩანს, რომ გამყიდველსა და მყიდველს შორის სრული თანხმობა იქნა მიღწეული და რომ ოპერაციით ორივე მხარე კმაყოფილი დარჩა²⁹. მაგრამ თითქმის არსად, ცალკეულ გამონაკლისებს გარდა, საბუთში არაა მითითებული, თუ რა იგულისხმება ფასის ქვეშ — გამყიდველის ფულით თუ ნატურით დაკმაყოფილება. ჩვენ მიერ შესწავლილი 2390 ნასყიდობის სიგელიდან მხოლოდ რამდენიმეშია გაშიფრული, თუ რას გულისხმობს კონკრეტულად გამოთქმა „ავიღე ფასი სრული“. ირკვევა, რომ ფასის აღება მიწის თუ სხვა ღირებულების გაყიდვისას ყოველთვის მარტო გამყიდველის ფულით დაკმაყოფილებას არ ნიშნავდა. ასე, მაგალითად, ერთ საბუთში, რომელშიაც ფიქსირებულია მიწის გაყიდვის ფაქტი (XVIII ს.) პაპუნა ბახტაძისა და ძმების მიერ, ნათქვამია: „ავიღია ფასი სრული, რასაც ჩვენი გული შეგიჯერდებოდა: ერთი ხარი, ერთი კაბიწი თაფური, ერთი მარხილი თეთრი“³⁰.

მასალების თანახმად, ზოგჯერ ანგარიშის გასწორება მთლიანად და მარტო ფულით ხდებოდა. ფულით გაისტუმრა, მაგალითად, ნიკოლოზ მაღალაშვილმა მიწის გამყიდველი ქაიხოსრო თუმანიშვილი (1720 წ.)³¹. როინ ჯავახიშვილმა მანგლელი ეპისკოპოსი იოსები (1727)³², გიორგი ჩხიკვაძემ ბერიკელა კოპაძე (XVIII ს.)³³, ნიკოლოზ ჟორჯოლიანმა სვიმონა ჭოლაძე (XVIII ს.)³⁴, ივანე სიხარულიძემ წიქორია ნასყიდა, დავით ხუციშვილმა დიმიტრი გარაყანიძე (1792 წ.)³⁵, ბეო ხოჯაშვილმა დარეჯან დედოფალი (1790 წ.)³⁶ და სხვ. მაგრამ ასეთების რიცხვი ერთობ მცირეა, რაც თავისთავად მაწის ფულზე გაყიდვის იშვიათობის დამადასტურებლად ვერ გამოდგება. ნასყიდობის სიგელებში, როგორც ზევითაც აღვნიშნეთ, საერთოდ იშვიათადაა მოცემული ფასის კონკრე-

25 სსცია, ფ. 1448, საბ. 5437ბ.

26 იქვე, საბ. 8732.

27 იქვე, ფ. 14450, საქ. 125, საბ. 6.

28 იქვე, საქმე 122, საბ. 6.

29 „ფორმულა „ფასი დასაჯერებელი“, — წერს ივ. ჯავახიშვილი, — სრული გამონათქვამის შემოკლებას წარმოადგენს. ეს სრული გამონათქვამი ნასყიდობის შემდეგ ფორმულად წიგნებშია დატული და ამ სახით იხმარებოდა: ავიღეთ, ან მივეცი „ფასი სრული, რითაც ჩვენი (ან მისი) სული შესჯერდებოდა“-ო. ხშირად ასეთ გამონათქვამს მიცემული ფასის რაოდენობის შესახებ ცნობაც მოსდევს, მაგრამ ზოგჯერ ფასი აღნიშნული არ არის. როგორც ვეტყობა, უკვე ის გარემოება, რომ ნასყიდობაში ფასი სრულად იყო გადახდილი და აღებული და ეს... წერილობით დადასტურებული იყო, კანონის თვალსაზრისით სრულებით საქმარისად ითვლებოდა, რათგან ამით უკვე მხარეთა კმაყოფილება მტკიცდებოდა და როგორც გამყიდველისა, ისევე მყიდველისაგან საფასურის გამო ყოველგვარი ჩივილი შეუძლებელი იქნებოდა და რომ ატეხილიყო კიდევ, რასაკვირველია, უსაფუძვლოდ უნდა ყოფილიყო ცნობილი“ (ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი II, ნაკვეთი II, თბილისი, 1929, გვ. 434, ხაზი ავტორისაა — ი. ა.).

30 ექ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, ტ. II, გვ. 452—453.

31 სსცია, ფონდი 1448, საბ. 2896.

32 იქვე, საბ. 3904.

33 იქვე, საბ. 2853.

34 იქვე, საბ. 2828.

35 იქვე, ფ. 1450, საქმე 132, საბ. 5.

36 სმახი, ფ. Qd, საბ. 9362.

ტული დასახელება, მაგრამ იქ, სადაც იგი მითითებულია, თითქმის ყველგან ან-გარიშის ფულით გასწორებაა დადასტურებული. გამონაკლისს შეადგენს სულ რაღაც რამდენიმე შემთხვევა (აქედან ერთი უკვე მოვიხსენიეთ), როდესაც გაყიდულის საფასურად აღებულია შერეული სახის ექვივალენტი (ფული, ხარი და სხვ.). მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ მიწა აბსოლუტურ უმრავლეს შემთხვევაში იყიდებოდა გაჭირვების, უსახსრობის, ტყვეობისა და დავალიანების გამო (ამაზე საგანგებოდ ქვემოთ გვექნება საუბარი), ხოლო ამ მდგომარეობებიდან გამოსვლა, როგორც წესი, მხოლოდ ფულის შექენა-გადახდას გულისხმობდა, მაშინ ბუნებრივად მივალთ ფულადი ოპერაციების საგრძნობი ხვედრითი წონის მათი წამყვანი როლის აღიარებამდე.

მიწების, ვენახების, ტყისა და სხვათა (სახლი, ღუქანი, საათი, თოფი ა. შ.) გაყიდვის მიზეზად უმრავლეს შემთხვევაში გამოიძველის მატერიალური შეუძლებლობა დასახელებული. ნასყიდობის სიგელები აჭრელებულია წინადადებებით, რომლებიც ლაპარაკობენ გამოიძველის მძიმე, ზოგჯერ უკიდურესობამდე მისულ სიღარიბეზე, მის გამოუვალ ეკონომიურ მდგომარეობაზე. ზაალ წინამძღვრიშვილის ნასყიდობის საბუთში (1701 წ.) შალუტა ცერცვაძე აცხადებს: „დამეჭირა და სულს აქეთ გზა და ღონე არა მქონდა, შიმშილობა იყო... და მოგვიღე ჩემგანაც ნასყიდი ერთი დღის მიწა“³⁷. ბერუა სუთიაშვილიც მის მიერ გაცემულ საბუთში წერს (1710 წ.): „დაგვეჭირა, ვალი მემართა, თქვენ (სახლთუხუცეს ამილბარს — ი. ა.) შემოგვხვეწეთ... გარდაეწვიტეთ და მოგყიდეთ ალალი ჩემი მკვიდრი მამული — ნავენახობი“³⁸. „ქმარი და შვილები დამეხოცენ, იმათი ვალი დამრჩა, მკუდრებიც დაუმარხავი მყუანდნენ, იმათი ცოდვაც მაწუხებდა და ამის გამო გაგყიდე წისქვილი და ავლაბარში ბალის ნაწილი“³⁹, — ვკითხულობთ ერთ სიგელში (XVIII ს.), რომელსაც ხელს აწერს ამ სიტყვების ავტორი ელენე მეფურიშვილი. „თათარმა დაგვიჭირა და დაგვიბორკილა, — ნათქვამია მანგლელ ეპისკოპოს იოსებ ჯავახიშვილის მიერ 1727 წელს გაცემულ საბუთში, — თეთრსა გეთხოვდა; ჩვენ არსად შოვნის ღონე არ გვქონდა და მოგყიდეთ ჩემი ნასახლარი თავის შესავალ-გასავლითა“⁴⁰. „სიღარიბემა დიად შემაწუხა და მოგყიდეთ ჩვენი სამკვდრო ორი დღის მიწა“⁴¹, „სიღარიბემ და ვალმა დიად შეგვაწუხა. მოგყიდეთ ჩვენი ნასყიდი მიწა ერთი დღისა და ცოტა მეტი“⁴² — აცხადებენ თამაზა ავაქაშვილი და ფარემუზ პეტროზაშვილი, რომლებმაც 1727—1728 წლებში (შესაბამისად) გაყიდეს თავიანთი მიწები. მატერიალური ხელმოკლეობის მიზეზით გაყიდეს აგრეთვე მამულები ფეოდალებმა ლუარსაბ აფურფატიშვილმა⁴³, გერმანოზ გერმანოზიშვილმა⁴⁴, გოდერძი თურ-

37 სმახი, ფ. Sd, საბ. 570.

38 იქვე, ფ. Ad, საბ. 1849.

39 იქვე, ფ. Sd, საბ. 150.

40 სსცია, ფ. 1448, საბ. 3904.

41 იქვე, ფ. 14450, საქ. 26, საბ. 6.

42 იქვე, საქ. 19, საბ. 8.

43 იქვე, საქ. 61, საბ. 11, 1738.

44 „ჩვენის დიდის გაჭირვებისათვის მოგყიდეთ... ენაგეთს ჩვენი სამკვიდრო მამული“ (იქვე, საქ. 69, საბ. 6, 1738).

ქისტანიშვილმა.⁴⁵ შერმაზან მერაბიშვილმა⁴⁶, იოსებ გედევანიშვილმა (1794 წ.)⁴⁷, კაცია მუხრანბატონმა (1799 წ.)⁴⁸ და სხვებმა. იესე ბარათაშვილის მოწმობიდანაც მკაფიოდ ჩანს, რომ მიწებს იგი სწორედ უკიდურეს გაჭირვებაში ჩაღარდნილი პირებისაგან ყიდულობდა. 1763 წლის თარიღით იგი წერს: „მანუჩარ სოლოლაშვილი ამოვიდა, დიდი საქმის გაჭირვება მიამბო... დიდის ფიცით მითხრა, ორი დღე არც მე მქონია პური, არც ჩემს შვილსაო; ძიძამ შემომიგდო, აღარ აწოვა, საჯამაგიროს მთხოვსო, ექვსის თვისა მმართველსო; ის ჩემი შვილი გუშინ, წუხელის და დღეს ჩემს სახლში გდია, უძუძური ტირისო. ის კი მოკვდება და ვილასთვის მინდა მამულიო, ელიზბარის წილი ტაგნეთი იყიდუო“⁴⁹. ქაიხოსრო აბაშიძე კი 1793 წლის პირველ ნოემბერს ერეკლე მეორისადმი მიერთმეულ არზაში დაბეჯითებით არწმუნებს მეფეს, რომ მას, ვითარცა გალატაკებულს, შეშის საყიდელი ფული არა აქვს⁵⁰.

თავადაზნაურობა (ცხადია, გლეხობაც) იოლად როდი მიდიოდა მამულების გაყიდვაზე. იგი ხშირად მათ აგირავებდა, სესხს იღებდა და მიღებული ფულით შექმნილი რთული ვითარებიდან გამოსვლას ცდილობდა. ასეთი ნაბიჯი გადადგა, მაგალითად, ქაიხოსრო სოლოლაშვილმა. მან 1721 წელს ზურაბ რატიშვილისაგან აიღო სესხად 30 თუმანი „ახალი თეთრი“. „დაგიდევ ამის გირაოთ ასურეთს, — წერს მსესხებელი, — ჩემი კერძი რაც ბარათში გამომყოლოდეს ან გლეხი, ან ხოდაბუნი, ან აზნაური, ან მიწა-წყალი... სანამ შენს თეთრს მოგცემდე... ჩემი წილი ასურეთის გამოსაღებით“ შენ ისარგებლე⁵¹. 1725 წელს იგივე გააკეთა ნოდარ ციციშვილმა. მან თავის ბიძაშვილ ბაგრატ ციციშვილისაგან ოთხ თუმან ნახევარი თეთრი აიღო და გირაოთ მისცა გლეხი ხოსია კამარიაშვილი „თავისის მამულითა“⁵². 1756 წელს ქაიხოსრო წერეთელმა როსაპ მაჭავარიანისაგან 44 მარჩილი (თეთრი) ისესხა. რაშიაც თავისი ხელქვეითი სამი კომლო გლეხი (გვარად გაჩეჩილაძეები) დაუგირავა „მამულ-ადგილით, ეკლესია-სა-საფლაოთი, წყლითა და წისქვილითა, მათის ყოვლისფრით, საძებარ-უძებარი“⁵³. 1781 წელს გლეხმა ბეროა შიოშვილმა სულხან თუმანიშვილს რვა თუმანი „ახალი ზარაფხანის ოთხი დანგიანი თეთრი“ გამოართვა. ამის გირაოთ მან მისცა საკუთარი ხელით გაშენებული ვენახი იმ პირობით, რომ იგი მას თვითონ დაამუშავებდა და ვალის გადახდამდე შემოსავლის ნახევარს ყოველწლიურად კრედიტორს მისცემდა⁵⁴.

აგირავებდა რა მამულებს, დამგირავებელი (განურჩევლად წოდებრივი მდგომარეობისა) ერთგვარი იმედით შეჰპყრებდა ამ ოპერაციას და ფიქრობდა, რომ იგი მოახერხებდა ვალის გადახდას და დაგირავებულის უკან დაბრუნებას. მაგრამ ამას იგი მხოლოდ იშვიათ შემთხვევაში აღწევდა და ჩვეულებრივ ვალე-

45 „არსით ილაჯი და ღონე არ მქონდა, მოვალე მაწუხებდა... მოკვიდეთ ჩვენი სამკვიდრო... მიწა წყლითა და წისქვილითა“ (იქვე, საქ. 93, საბ. 2. 1738).

46 „თათრის ვალი მქონდა და მაწუხებდნენ... მოკვიდე ჩემი წილი იჯარის ნახევარი“ (იქვე, საქ. 109, საბ. 2. 1738).

47 სმახი, ფ. Qd, საბ. 40.

48 იქვე, საბ. 1614.

49 იესე ბარათაშვილი, „ცხოვრება“, გვ. 36.

50 მსეი, წიგნი 11, თბ., 1953, გვ. 103.

51 იქვე, გვ. 14.

52 იქვე, გვ. 19.

53 მსეი, 11, გვ. 38—39.

54 იქვე, გვ. 54.

ბის აღების ოპერაცია დაგირავებული (თუ დაუგირავებელი) მამულების დაკარგვით, სესხის მიმცემის ხელში გადასვლით მთავრდებოდა. ასე დაჰკარგეს, მაგალითად, მამულები გიორგი ფალავანისშვილმა (XVIII ს. პირველი ნახევარი)⁵⁵, ქაიხოსრო წერეთელმა (1770 წ.)⁵⁶, ოტია წერეთელმა (1780 წ.)⁵⁷, ხოსრო ხოჯაშვილმა (1790 წ.)⁵⁸, გიორგი აბაშიძემ (1799 წ.)⁵⁹ და სხვ.

ერთი სიტყვით, ეკონომიური შეუძლებლობა, ვიმეორებთ ისევ, აიძულებდა მიწის პატრონს მისი გაყიდვის სახიფათო გზას დასდგომოდა. მიწა-მამულეებს გლეხიც ყიდდა და ფეოდალიც, მაგრამ უკანასკნელი მას უფრო ხშირად და მეტი მასშტაბით მიმართავდა, ვიდრე პირველი და მისთვის ამ მოვლენას უფრო სავალალო შედეგები ჰქონდა, ვიდრე სოფლის მშრომელი მოსახლეთვისათვის. სოფლის მშრომელი მოსახლეობა, როგორც ზევით ვნახეთ, ბევრათ უფრო მეტს იძენდა, ვიდრე კარგავდა.

მიწის მყიდველებს შორის განსაკუთრებით გლეხები აქტიურობდნენ. ისინი ყველაფერს აკეთებდნენ იმისათვის, რათა მესაკუთრენი გამხდარიყვნენ. საკუთრების ყველაზე მყარ და საიმედო სახეობას კი სწორედ ნასყიდობის გზით შექმნილი საკუთრება წარმოადგენდა. იგი, ყოველშემთხვევაში ოფიციალურად, იურიდიულად წმინდად და ხელშეუხებლად ითვლებოდა. ასეთად ითვლებოდა არა მარტო ფეოდალის, არამედ გლეხის ნასყიდი საკუთრებაც. „თუ კაცმან ნასყიდობა ქნას, — ნათქვამია ვახტანგ VI სამართლის წიგნში, — მამული, სოფელი, საქონელი თუ პირუტყვი (იყიდოს), — დიად ალალი და შესარჩენი საქმე არის, ბატონის მეტი კაცი ვერ მოუშლის. და თუ ბატონი გაუწყრების, სულს გარდა ყველაზე ხელი მიუწვდება, მაგრამ ბატონსაც ეს მართებს: სხვარიგად რომ ბატონმა ყმას გარდაახდევინოს, ნასყიდი მაინც არ უნდა მო-

⁵⁵ „ეს წიგნი, — ნათქვამია საბუთში, — მოგართვით თქვენ, ბატონს წერეთელს ქველს, თქვენს შვილს ბეჟანს და დავითს მე, ფალავანისშვილმა გიორგიმ, ჩემა შვილმა შიოშ, ასრე რომ აბაშიძემ მამული დამიკავა. ახლა დამპირდა თეთრი იმ მამულის გარდასახად აღ აბაშიძისათვის. ორასორმოცდაათი მარჩილი ვეილე თქვენგან მამულის დასახსნელად. სხვა ვერა ვიშოვე რა და... მოგართვი აბრამიშვილი ლაზარე და შიო მათის ცოლ-შვილით, სახლით, კარით, საფლავით, წყლით, წისქვილით, სათიბით, ტყით, რისაც მქონებელი იყოს მისის ყოელის ფრით“ (მსი, 11, გვ. 32).

ამ კონკრეტულ შემთხვევაში, როგორც ტექსტიდან ჩანს, ფალავანისშვილმა დაგირავებული მამული დაიხსნა სხვა მამულის გაყიდვის გზით.

⁵⁶ ნ. ბერძენიშვილის სახ. ქუთაისის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მუზეუმი, ხელნაწერთა ფონდი, საბ. 39 („თეთრის გადახდა ველარ შევიძლე და გლეხი შემოგატოვეთ“).

⁵⁷ იქვე, საბ. 73 („თეთრს დიდი ხანი დაეყოვნა.. გარდახდა ველარ შევიძლეთ და ის საწინდარი გლეხი შემოგატოვეთ“).

⁵⁸ „შენ, — წერს მანუჩარ თუმანიშვილი ხოსრო ხოჯაშვილის სახელზე გაეცემულ საბუთში, — ჩემის მეუღლის... ორმოცდათექვსმეტი თუმანი გემართა და შენი დიდი ვენახი იმაში გიროთ მეჭირა. ამ უამათ თეთრის თხოვნა დაგიწყე. შენ რომ მოცემა ვერ შევიძლე, მეც ორმოცდათექვსმეტ თუმნათ შენი დიდი ვენახი, რომელიც ჩემთან გიროთ იყო, კიყილე“ (მსი, 11, 86).

⁵⁹ „გამოვიდა რამდენიმე წელი, — კვითხულობთ გიორგი აბაშიძის მიერ ქაიხოსროს მოურავის ქალის ანას სახელზე დაწერილ საბუთში, და ვერ მოგვე შენი ვალი. მთხოვი და მაწუხებდი, შენ დედ-მამას ცრემლით შესტიროდი, ისინი იასაულათ დამაყენე... სხვა ღონე არა მქონდა რა (და ამიტომ) ეს ჩემი ნასყიდი... გვერდის-უბანი მომიცია“ (მსი, 11, 111).

უშალოს⁶⁰ (ხაზი ჩვენია — ი. ა.). იესე ბარათაშვილიც თითქოს საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ „ქვეყანაში... ნასყიდობის მოშლა“ ძნელი შემოსაღებიან⁶¹. ცხოვრება, ცხადია, ხშირად არღვევდა იმ იურიდიულ ნორმებს, მაგრამ სამართლის ძეგლებში ნასყიდი საკუთრების განსაკუთრებული სიმყარის აღნიშვნას მაინც ჰქონდა გარკვეული მნიშვნელობა. იგი საფუძველს აძლევდა ყველას, ვისაც ნასყიდობა მოუშალეს, ებრძოლა და კანონის დაცვა მოეთხოვა.

გლეხი, როგორც უკვე ვთქვით, უპირატესად წვრილ ნაკვეთებს ყიდულობდა, თუმცა არც შედარებით მსხვილი ნაკვეთების შესყიდვა იყო გამორიცხული. განუთრეველად იმისა, თუ რა ფართობის მიწებს იძენდა სოფლის მშრომელი მოსახლეობა — დიდს თუ მცირეს — იგი ყველა შემთხვევაში ერთი მთავარი ამოცანის გადაჭრას ისახავდა მიზნად — თავი დაეღწია მიწით მომარაგების ფეოდალურ-ბატონყმური საშუალებისგან და გამხდარიყო დამოუკიდებელი მეურნე⁶². ეს კი ძირს უთხრიდა ფეოდალურ საკუთრებას და ხელს უწყობდა საკუთრების ახალი ფორმის წარმოშობა-განვითარებას, ბურჟუაზიული ურთიერთობის ჩასახვა-დაწინაურებას⁶³.

მიწას, როგორც უკვე ითქვა, ფეოდალებიც ყიდულობდნენ. ზოგი მათგანის მოქმედება ამ მიმართულებით განსაკუთრებული ინტენსიურობით გამოირჩეოდა. ასეთები იყვნენ, მაგალითად, ამილბარ მალალაშვილი, მანუჩარ თუმანიშვილი, არჯევან ფიცხელაური, იესე ბარათაშვილი და სხვები. აქ დასახელებული პირები ეწეოდნენ სისტემატურ მომხვეჭელობას, მამულების შეუნელებელ შესყიდვას. ესენი და პრივილეგირებული წოდების სხვა წარმომადგენლები ყიდულობდნენ როგორც წვრილ ნაჭრებს, ისე მსხვილ ნაკვეთებს, ზოგჯერ მთელ სოფლებსაც კი. პატარა ნაკვეთების შესყიდვა უმეტეს შემთხვევაში მაშინ ხდებოდა, როდესაც საქმე ეხებოდა ფეოდალის მამულის დამრგვალებას. აი ამის რამდენიმე მაგალითი: იესე წინამძღვრიშვილმა ზაალ წინამძღვრიშვილს მიჰყიდა მიწა, რომელიც უშუალოდ უკანასკნელის მამულს ემიჯნებოდა⁶⁴. 1784 წელს შედგენილ ნასყიდობის სიგულში ნათქვამია, რომ ბერი ფიცხელაურმა თავის ბიძაშვილს არჯევან ფიცხელაურს ნაღდ ანგარიშზე მისცა მიწა, რომელიც მეო-

⁶⁰ ვახტანგ VI სამართლის წიგნი, თბ., 1955, მუხ. 160. ძველი კამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ტერმინთა სპივებული დაურთო თინა ენუქიძემ.

უკეთებს რა კომენტარს ამ მუხლს ალ. ვაჩიშვილი წერს: „ამგვარად, ფეოდალურ საქართველოში მიღებული ყოფილა დებულება, რომლის ძალით „ნასყიდი ქონება“, საერთოდ და კერძოდ „ნასყიდი მამული“, ყოველშემთხვევაში ოფიციალურად, ხელშეუხებლად იყო აღიარებული“ (ალ. ვ ა ჩ ი შ ვ ი ლ ი, ნარკვევები ქართული სამართლის ასტორიიდან, III, თბ., 1963, გვ. 111).

იმის საილუსტრაციოდ, რომ კანონს ნასყიდობის მოუშლელობის შესახებ ანგარიში ეწეოდა, ივ. სურგულაძეს იესე ბარათაშვილის მაგალითი მოაქვს. მას, როგორც ცნობილია, ერეკლეს ბრძანებით მთელი ქონება ჩამოართვეს, გარდა სახლისა, რომელსაც, ვითარცა ნასყიდს, ხელი ვერ ახლეს (ივ. ს უ რ გ უ ლ ა ძ ე, საკუთრების უფლების ინსტიტუტი ფეოდალური საქართველოს სამართლის ძეგლების მიხედვით, თსუ „შრომება“, XX XVII, 1949, გვ. 2).

⁶¹ იესე ბარათაშვილი, ცხოვრება, გვ. 42.

⁶² გლეხების მიერ მიწების საკუთრებაში შექმნა სწორედ ასეა შეფასებული საბჭოთა ისტორიულ მეცნიერებაში (იხ. И. Д. Ковальченко, О характере и формах расселения помещичьих крестьян России в первой половине XIX века, „Исторические записки“, ტ. 78, 1965).

⁶³ Н. Л. Рубинштейн, Сельское хозяйство России во второй половине XVIII века, Москва, 1957, გვ. 39, 72.

⁶⁴ სსცია, ფ. 1448, საბ. 690.

რის მამულის ნაწილს. მის გაგრძელებას წარმოადგენდა⁶⁵. იმავე არჩევანის სახელზე გაფორმებულ მეორე ნასყიდობაში (1784 წ.) კი მიწის გამყიდველი თექთუმან ფიცხელაური წერს: „დამეჭირა და მოგყიდე ჩემი ალალი, ბარათში ნარგები, შენი კოშკის გვერდზე სახლ-კარათ ნარგები მიწა“⁶⁶. თავიანთი მამულების მომიჯნავე მიწის ნაკვეთები იყიდეს აგრეთვე ბევერდიშვილმა⁶⁷, ყანჩელმა⁶⁸, ლოლაძემ⁶⁹, გოსტაშაბიშვილმა⁷⁰ და სხვებმა.

დამრგვალების ტენდენციას პირველად ყურადღება პროფ. გ. ნათაძემ მიაქცია. მანვე მოგვცა ამ მოვლენის მნიშვნელობის პირველი შეფასებაც: „Таким образом,— წერს იგი,— одна сторона освобождается от лишней, ненужной ему для хозяйства земли, а другая приобретает землю, округляющую ее имение. При старом способе хозяйства, когда участки земли отдавались под „галу“, разбросанность и чересполосность мешать ведению хозяйства не могли. Очевидно, здесь мы имеем дело со стремлением к округлению имения с целью вести более рациональное хозяйство, иначе говоря—расширить то, что называлось барской запашкой за счет сокращения количества участков, отданных крестьянам под галу и другие повинности“⁷¹ (ხაზი ჩვენია—ი. ა.).

მკვლევარი ამასთანავე აღნიშნავს, რომ მიწების დამრგვალების ტენდენცია დამახასიათებელი იყო სწორედ XVIII საუკუნისათვის, უფრო ზუსტად ამ საუკუნის მეორე ნახევრისთვის. მისი აზრით, წინა პერიოდში ის ძალზე მკრთალად, უმნიშვნელო მასშტაბით შეინიშნებოდა. აქამებს რა თავის დაკვირვებებს ამ მიმართულებით, ავტორი წერს: „Если ближе познакомиться с упомянутыми выше случаями частных сделок на землю, зафиксированными в документах XVII столетия и сравнить их с аналогичными документами XVIII столетия, мы увидим чрезвычайно характерную разницу. До XVIII столетия⁷²... чрезвычайно редки случаи покупки имения, смежного с землей покупателя или продавца, что указывает на отсутствие тенденции к округлению имения с целью более рациональной эксплуатации“⁷³ (ხაზი ჩვენია—ი. ა.).

მსხვილი რაციონალური⁷⁴, საბაზრო პროდუქციის დამამზადებელი მეურნეობები განსახილველი ხანის საქართველოში მართლაც არსებობდნენ⁷⁵. ამაზე

⁶⁵ ექ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, II, გვ. 470.

⁶⁶ იქვე, გვ. 471—472.

⁶⁷ Г. Я. Натадзе, К вопросу об экономическом положении Грузии в конце XVIII столетия, კრებული: „История классовой борьбы в Закавказье“, Тифлис, 1930, გვ. 131. (ჭეშოთ გ. ნათაძის სტატიის დასახელებისას ამ კრებულის გვერდები იქნება მითითებული).

⁶⁸ იქვე.

⁶⁹ იქვე.

⁷⁰ ექ. თაყაიშვილი, საქართველოს სიძველენი, I, გვ. 85.

⁷¹ გ. ნათაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129—130.

⁷² აქ, ვფიქრობ, შეცდომით წერია XVII საუკუნე.

⁷³ გ. ნათაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 129.

⁷⁴ მსხვილ რაციონალურ მეურნეობას ეწეოდა არა მარტო ის, ვინც პატარ-პატარა მიწის ნაკვეთებს ყიდულობდა და ამ გზით ამრგვალებდა თავის მამულს, არამედ დიდი ფართობის შემსყიდველნიც.

⁷⁵ Н. Г. Кантария, Хозяйство грузинского помещика в XVIII веке (автореферат кандидатской диссертации), Тбилиси, 1955, გვ. 17.

ჩვენ სხვაგან გვექნება საგანგებოდ ლაპარაკი. აქ კი მხოლოდ ვიტყვი. რომ იმდროინდელი საქართველოს ეკონომიური აზრიც უბიძგებდა ყველას, მათ შორის, ცხადია, ფეოდალებსაც, რაციონალური, სასაქონლო მეურნეობების შექმნისკენ. იგი მხარს უჭერდა არა მარტო ოჯახის მოთხოვნილებათა დაკმაყოფილების შემდეგ დარჩენილი პროდუქციის გაყიდვას, არამედ პროდუქციის გარკვეული ნაწილის თავიდანვე საბაზროდ წარმოების იდეას. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ბატონიშვილი ბაგრატის ტრაქტატი „შემოკლებული სოფლის ეკონომია“, დათარიღებული 1816 წლით. ამ ხელწერის მეექვსე პარაგრაფში ვკითხულობთ: „შემოსავალი ყოველივე მამულისა... განყოფილების სამად. ერთი ნაწილი აიღების სახლის სახარჯავათ, მეორე — შესანახავად, ხოლო მესამე — გაიყიდეს“⁷⁶. მეხუთე პარაგრაფში კი, რომელიც მესაქონლეობას ეხება, ნათქვამია: „მებატონეს მართებს რათა ჰყუანდეს პირუტყვი მრავლებით... ცხუარი მისცემს დიდს სარგებლობასა, აგრეთვე დორი უფრორე. ღორის ქონი იხმარება საჰნად და სანთლად, ხოლო ხორცი ღორედ, მძებუად და საჭმელად, ეგრეთვე გასასყიდათ, რომელიცა გაიყიდების კარგად ფასად“⁷⁷ (ხაზი აქაც და ზემოთაც ჩვენია — ი. ა.).

იგივე აზრია გატარებული იოანე ბატონიშვილის „სჯულდებაში“, რომელიც 1799 წელს განეკუთვნება. ამ ძეგლის 89-ე მუხლში წერია: „აკეთონ ერბო და ყველი, მატყლით ქსოონ საფენნი და სხვა საჭიროებანი, და აგრეთვე, თათართაცა და ქართულთაცა. სადაც კეთდებოდეს აბრეშუმი, იმასაც მუშაობდენ და ესეც ყოველივე ანგარიშით ინახებოდეს, იყიდებოდეს და თეთრად გროვდებოდეს“⁷⁸ (ხაზი ჩვენია — ი. ა.).

ციტირებული ადგილების მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ ეკონომიური აზრი მოუწოდებდა ფეოდალებს (ალბათ გლეხებსაც) არ შემოფარგულიყვნენ მხოლოდ აუცილებელის წარმოებით და დამეზადებინათ საბაზრო პროდუქციაც. ამ რჩევას, ჩანს, ისინი ყურს უგდებდნენ, რის ერთ-ერთ დამადასტურებელს წარმოადგენს ქართველ მებატონეთა ერთი ნაწილის მიერ მამულების ინტენსიურად შესყიდვის, მათი დამრგვალების შეუნელებელი ტენდენცია.

ამ ჩვენს დასკვნას, ვფიქრობთ, ვერ დაარღვევს იესე ბარათაშვილის მოგონების ის ადგილი, სადაც მიწების სისტემატურად შესყიდვის მიზეზად სულ სხვა გარემოებაა დასახელებული. ბარათაშვილის მომხვეჭელობითი საქმიანობა, მისი სიტყვებით რომ ვთქვათ, მიზნად ისახავდა მრავალრიცხოვანი ოჯახის შენახვას, სტუმრების გამასპინძლებასა და შეილების მამულებით უზრუნველყოფას. ჩვენ „ქართველები ვართ, — წერს იესე, — პური საჭმელად და სამო-

⁷⁶ ქ. მარქსის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკა, ხელნაწერთა ფონდი, S 24, პარაგრაფი 6.

ამ ნაშრომისა და მისი ავტორის ეკონომიურ შეხედულებათა დაბასიათება იხ. პროფ. ს. ბერაძის ნაშრომი: „ქართული ეკონომიური აზრის ისტორიის საკითხები მე-19 საუკუნემდე“, ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, VI, თბილისი, 1952.

⁷⁷ ქ. მარქსის სახელობის საჯარო ბიბლიოთეკა, ხელნაწერთა ფონდი, § 24, მე-5 პუნქტი.

⁷⁸ იოანე ბაგრატიონი, სჯულდება, თბ., 1957, გვ. 44—45.

მოაქვს რა ეს ადგილი, პროფ. ს. ბერაძე წერს: „ღიახ, იოანე მოითხოვს სამეფო საცალო ვაჭრობის შემოღებას... მაშინ, როცა ქართველი თავადაზნაურები ეაჭრობას ქედმაღლურად უყურებდნენ და თავისთვის არასაკადრის საქმედ თვლიდნენ, იოანე ბატონიშვილი დიდად აფასებს მას. ეს გარემოება და სიმდიდრის მთავარ ფორმად თეთრის, ე-ი ძვარფასი, ლითონის მიზნევა ერთ-ერთი დამახასიათებელი ნიშანია მეკატელიზმისათვის“ (იხ. მისი „ქართული ეკონომიური აზრის განვითარება XVIII საუკუნის დამდეგს“. ეკონომიკის ინსტიტუტის შრომები, V, თბ., 1951, გვ. 407).

სლად უნდა ვიყოფინოთ, ღვინო სამოსლად და სასმელად, ცხვარი, ღორი საკლავად, ძროხა სახნავად და ასე უნდა დავრჩეთ... ქართველი კაცის რჩომა ასე ყოფილა და ასე იქნება"⁷⁹. ბარათაშვილი ტრაბახობს კიდევ იმით, რომ მას არასოდეს არცერთი კოდი პური არ გაუყიდა. „ჩემგან პური არ გაისყიდებოდა, თუნდა ათასი კოდი მომსვლოდაო“⁸⁰, — აცხადებს იგი.

შეიძლება დანამდვილებით ითქვას, რომ „ცხოვრება-ანდერძის“ ავტორის ეს განცხადება არაა გულწრფელი. ჩვენ არ შევცდებით, თუ ვიტყვით, რომ მისი მომხვეჭელობა, მიწების დიდი რაოდენობით შესყიდვა გამოწვეული იყო არა მარტო ოჯახის მატერიალურად უზრუნველყოფის სურვილით. მას საბაზრო პროდუქციის წარმოების სურვილიც ამოძრავებდა. ღალის თუ სხვა გზით მიღებული პროდუქციის ნაწილს, იგი ბაზარში ეზიდებოდა, თუმცა ამას დაყინებით უარყოფს. „ცხოვრება-ანდერძის“ იმ ადგილას, სადაც ლაპარაკია ამა თუ იმ პროდუქტის დანიშნულებაზე, იესე იძულებულია აღნიშნოს, რომ პური საქმელადაც უნდა ვიყოფინოთ და სამოსლადაც⁸¹. ზუსტად იმასვე ამბობს იგი ღვინოზეც. ღვინო „სამოსლად და სასმელად“ უნდა გამოვიყენოთ⁸². აქ ავტორი, როგორც ვხედავთ, უარყოფს მის მიერ სხვაგან გაკეთებულ განცხადებას და ადასტურებს სასოფლო-სამეურნეო პროდუქციის გარკვეული ნაწილის თავიდანვე საბაზროდ დამზადების ფაქტს⁸³.

ამრიგად, ფეოდალთა კლასის ერთი ნაწილის მიერ მიწების ინტენსიური ყიდვა, ფულადი-სასაქონლო ურთიერთობის განვითარებით რომ იყო შეპირობებული. მიზნად ისახავდა მსხვილი რაციონალური მეურნეობებსა შექმნას. რომლებიც ოჯახის მოთხოვნილებასაც დააკმაყოფილებდნენ და საბაზრო პროდუქციასაც დაამზადებდნენ. ამდენად აღნიშნული ტენდენცია თავის მხრივ გარკვეულად ხელს უწყობდა საზოგადოებრივ-ეკონომიური ცხოვრების ახალი უფრო პროგრესული გზით წარმართვის საქმეს.

* * *

ამ წერილში მოცემული ჩვენი მსჯელობა შეიძლება შემდეგი დასკვნების სახით ჩამოყალიბდეს.

1. XVIII საუკუნის საქართველოში ადგილი ჰქონდა მიწების ძლიერ ამოძრავებას. მამულების ყიდვა-გაყიდვამ ამ დროს მიიღო მასობრივი ხასიათი, ისეთი მასშტაბი, როგორც მას არასოდეს არ ჰქონია მანამდე. ეს მოვლენა შეპირობებული იყო, ერთი მხრივ, საგარეო ვითარებით გამოწვეული ფეოდალური და გლეხთა კლასის გარკვეული ნაწილის მატერიალური მდგომარეობის მკვეთრი გაუარესებით, ხოლო, მეორე მხრივ, ფულადი-სასაქონლო ურთიერთობის წარმატებით, საქართველოს სეაქრო-ეკონომიური კავშირების გაძლიერებით უცხო ქვეყნებთან, მათ შორის ისეთებთანაც, რომლებიც უკვე განვითარების კაპიტალისტურ გზაზე იყვნენ შემდგარნი.

2. მიწას ყიდდნენ როგორც ფეოდალები, ისე გლეხები. XVIII საუკუნის პირველ ნახევარში სოფლის მშრომელი მოსახლეობა უფრო ხშირად გამოდის

⁷⁹ იესე ბარათაშვილი, ცხოვრება, გვ. 99.

⁸⁰ იქვე, გვ. 97.

⁸¹ იქვე, გვ. 99.

⁸² იქვე.

⁸³ იესეს „ცხოვრება-ანდერძიდან“ საწინააღმდეგო დასკვნას აკეთებს დ. უჩანეიშვილი თავის საინტერესო გამოკვლევაში: „К вопросу об экономическом развитии Восточной Грузии во второй половине XVIII века“ (მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაწ. V, თბ., 1937, გვ. 386, 408—410), მაგრამ ამჟამად ჩვენ ამაზე არ ექვრდებით.

გამყიდველის როლში, ვიდრე პრივილეგიური წოდება. მამულების გაყიდვის იმ 1303 შემთხვევიდან⁸⁴, 1700—1751 წლებში რომ ჰქონდა ადგილი (ჩვენი მონაცემებით), 50,6% მოდიოდა გლეხობაზე, ხოლო 49,4% — ფეოდალებზე. ყიდვის აქტებში კი მათი ხვედრითი წონა შესაბამისად 46,7% და 53,3% უდრიდა.

3. არსებითად განსხვავებულ მდგომარეობასთან გვაქვს საქმე ჩვენთვის საინტერესო საუკუნის მეორე ნახევარში. აქ თავადაზნაურობა უსწრებს სოფლის მშრომელ მოსახლეობას მამულების გაყიდვაში და, პირიქით, მკვეთრად ჩამორჩება მას მათ შესყიდვაში. მიწა-ვენახების გაყიდვის იმ 813 შემთხვევიდან, რომლებიც 1751—1800 წლებითაა დათარიღებული, 52,2% მოდის პრივილეგირებულ წოდებაზე, 47,8% — გლეხობაზე. იმავე რაოდენობის ყიდვის ოპერაციიდან კი 35,6% მოდის პირველზე, 64,4% — მეორეზე. ამ მონაცემებიდან მკაფიოდ ჩანს სოფლის მშრომელი მოსახლეობის ინტენსიური მონაწილეობა მამულების შეძენის საქმეში. იგი აშკარად უტევს ფეოდალურ საკუთრებას.

4. გლეხობა უსწრებდა თავადაზნაურობას შესყიდული მიწების ფართობის, მათი რაოდენობის მხრივაც. იმ 1102 დღიური მიწიდან, 310 ნასყიდობის სიგელით რომ გაიყიდა XVIII საუკუნეში⁸⁵, პირველს გაუყიდა 582,5 დღიური ან მიმოქცევაში ჩავარდნილი მიწების საერთო რაოდენობის 52,9%, ხოლო მეორეს — 519,5 დღიური ან 47,1%. გაყიდული მიწების უმეტესი ნაწილი — 716,5 დღიური ან 65,1% უშუალო მწარმოებლის ხელში გადასულა, ხოლო უმცირესი — 385,5 დღიური ან 34,9% — პრივილეგიური წოდების. სხვანაირად რომ ვთქვათ, გლეხებს შეუსყიდათ არა მარტო მათი კლასობრივი მოძმის მიერ გაყიდული მიწები მთლიანად, არამედ თავადაზნაურთა მიერ რეალიზებული მიწების ნაწილიც, დაახლოებით 25,8%.

5. გლეხები მიწას, ამ მთავარ საწარმოო საშუალებას, უპირატესად წვრილ ნაკვეთებად იძენდნენ, თუმცა მსხვილი ნაკვეთების შესყიდვის შემთხვევაც არაერთი იყო. განურჩევლად იმისა, თუ რა მასშტაბით ხდებოდა ეს შეძენა, მცირე თუ დიდი, გლეხის მომხვეჭელობით საქმიანობას მაინც დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა. ყიდულობდა რა მიწებს საკუთრების უფლებით, იგი თავს აღწევდა მიწით მომარაგების ფეოდალურ-ბატონყმურ საშუალებებს, ძირს უთხრიდა ფეოდალის მონოპოლიურ მიწათმფლობელობას და ხელს უწყობდა საკუთრების ახალი, ბურჟუაზიული ფორმის დამკვიდრებას, კაპიტალისტური ურთიერთობის ჩასახვა-განვითარებას.

6. ფეოდალური კლასის ერთი ნაწილის აქტიური მონაწილეობა მიწის ყიდვის ოპერაციებში შეპირობებული იყო ფულადი-სასაქონლო ურთიერთობის განვითარებით, ამ ურთიერთობის შესაბამისად სამეურნეო საქმიანობის შეცვლის სურვილით. პრივილეგირებული წოდების არაერთი წარმომადგენელი მსხვილი. რაციონალურ საფუძვლებზე დაყენებული, საბაზრო პროდუქციის დამამზადებელი მეურნეობების მოწყობაზე ოცნებობდა და ზოგმა მათგანმა კიდევ მიაღწია ამას. ამით ისინი, ნებით თუ უნებლიეთ, ბიძგს აძლევდნენ არსებული სოციალ-ეკონომიური ფორმაციის საწინააღმდეგო მოვლენების განვითარებას.

⁸⁴ აქ ლაპარაკია არა საერთოდ XVIII საუკუნის პირველი ნახევრით, არამედ ამ პერიოდის რომელიმე კონკრეტული წლით დათარიღებულ ნასყიდობის სიგელებზე. ასეთების რიცხვი კი სწორედ 1303 უდრიდა.

⁸⁵ აქ მხედველობაშია ნასყიდობის სიგელების ის ნაწილი, სადაც აღნიშნულია გაყიდული მიწების რაოდენობა.

ВАХТАНГ ГАМРЕКЕЛИ

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЧВА РАЗВИТИЯ
«ЛЕКИАНОБА»¹ В XVIII В.²

Чем было вызвано столь исключительное явление в истории грузинско-дагестанских взаимоотношений, каким было «лекианоба» XVIII в. и что его питало весь тот век? Искать объяснения этому в действии какого-либо одного фактора неоправданно. «Лекианоба» не было и не могло быть изолированным явлением. А потому и объяснение того, что вызвало возникновение и развитие «лекианоба» в XVII—XVIII вв. следует искать в сплетении и совместном действии ряда внутренних и внешних для горного Дагестана процессов, условий и обстоятельств.

Обусловленность развития «лекианоба» внешними горному Дагестану факторами более или менее уже освещена в научной литературе³. Остается коснуться связей набегов с внутренними социально-экономическими явлениями и процессами самого горного Дагестана, ибо эта сторона вопроса не получила еще должного освещения.

Нарративные и документальные источники прямо свидетельствуют, что набеги велись основной массой их участников ради добычи, набеги стали промыслом, средством добывания материальных ценностей; материальная заинтересованность выступает как лейтмотив набегов, как главный их стимул.

Поэтому в поисках имманентных причин «лекианоба» исследователи⁴ в первую очередь обратились к экономическим условиям горного Дагестана. В кавказоведческой литературе⁵ подчеркнуто было отмечено: малоземелье, неблагоприятные для хозяйственной деятельности при-

¹ «Лекианоба» — грузинский термин, означающий засилье набегов горцев Дагестана, производное от грузинского «леки» обозначавшего горцев Дагестана. Время особенной интенсивности и массовости набегов горцев Дагестана на низменные районы Грузии — XVIII в.

² Глава из монографической работы о взаимоотношениях Вост. Грузии с Сев. Кавказом в XVIII в. Печатается в несколько сокращенном виде.

³ Н. П. Петрушевский, Джаро-Белаканские вольные общества, Тифлис, 1934; Н. А. Бердзепишвили, Из истории русско-грузинских взаимоотношений на рубеже XVI—XVII вв., Тб., 1944; Его же, Из прошлого Восточной Кахетии (на груз. яз.), «Мимомхилвели», III, Тб., 1953; Д. Г. Мегреладзе, Из истории грузинско-дагестанских взаимоотношений, «Машне», № 6, Тб., 1967; История Дагестана, т. I (авторск. колл.), М., 1967; Т. Д. Боцадзе, Из истории груз.-дагест. взаимоотношений XV—XVIII вв. (на груз. яз.), Тб., 1968; и др.

⁴ Н. А. Бердзепишвили, указ. соч. Д. Г. Мегреладзе, указ. соч.; и др.

⁵ М. А. Коцебу, Сведения о Джарских владениях — см. История, Геогр., Этногр. Дагестана, М., 1958; А. Берже, Материалы для описания Нагорного Дагестана, Кавк. Календ. за 1859; Н. Дубровин, История войн и владычества русских на Кавказе, т. I, кн. I, СПб, 1871; и др.

родно-климатические условия, малопродуктивность земледелия и скотоводства и т. п. обстоятельства обусловившие в общем экономическую необеспеченность горцев. Конечно, скудость, недостаток жизненных ресурсов постоянно и неизбежно должны были стимулировать попытки добыть извне недостающие материальные средства существования.

Проявлением этих попыток являлось отходничество и служба в наемных войсках феодальных владений Закавказья, что также было одним из отхожих промыслов. Подспорьем служила горцам еще меновая торговля, дававшая им возможность в цивильных формах собственными экономическими средствами приобретать необходимые себе материальные ресурсы. Но в условиях слабого развития производства и весьма ограниченных возможностей производительного применения своей энергии, как на родине, так и вне ее, потребность в экономических ресурсах не могла быть полностью удовлетворена производственным отходничеством, меновой торговлей или службой в наемных войсках. Поэтому экономическая нужда должна была толкать часть горцев к удовлетворению своих потребностей средствами внеэкономического принуждения — насильственным присвоением, разбоем, грабежом.

И действительно, источники еще XIII—XIV вв. сообщают о разбоях и хищениях, чинимых как дагестанскими, так и грузинскими горцами⁶. Однако разбой и хищения горцев производились в те века эпизодично, не углубляясь далеко в низменные районы и они не были столь дерзки и агрессивны в отношении низменных районов, какими они стали позже. Таким образом, недостаток и бедность экономических средств являлись обыденным явлением среди населения высокогорья. Они являлись в зрелом средневековье, однако во взаимоотношениях населения гор и низменности они не породили экспансии горцев и ее частной формы «лекнапоба». Следовательно, ссылка на природную среду, обуславливавшую материальную нужду, сама по себе не объясняет возникновение и развития «лекнапоба» в XVII—XVIII вв.

Ссылка в общей форме на экономическую нужду, обусловленную природными условиями, выражает абстрактное осмысление экономического стимула и означает трактовку экономического стимула в отрыве от социальных условий, в которых он действовал.

Вне поля зрения исследователей оставалась социальная среда горного Дагестана. А ведь экономическая нужда — явление социальное; она существовала всегда в тех или иных условиях общественного производства, при неких производственных отношениях. Экономическую нужду терпит определенный общественный класс или слой и его положением в общественном производстве определяется характер и степень испытываемой экономической нужды, возможности ее удовлетворения и др. моменты.

В этой связи следует напомнить еще, что экономический стимул не сводится всегда и только к экономической нужде.

Если бы явления «лекнапоба» двигала только экономическая нужда горцев и «лекнапоба» развилось только вследствие недостатка в горах минимума жизненных средств, тогда в набегах участвовали бы одни лишь обедневшие горцы-общинники. Но мы знаем, что набеги орга-

⁶ Григорий Акаевский, История народа стрелков, груз. перевод Н. Шопиашвили, Тб., 1961, стр. 5; Рашид-ад-дин, Сборник летописей, т. III, Баку, 1957, стр. 193; И. Долидзе, Судебник Георгия Блистательного (на груз. яз.), Тб., 1957, стр. 104; Памятник эриставов, см. в МИГК, в. 30 (на груз. яз.) Тб., 1954, стр. 353—356 и др.

низовывали часто знатные горцы, что в набегах участвовали феодалы, феодализирующиеся уздени, верхушка села, имелись специальные вожаки, т. н. «белადы», т. е. в набегах участвовало много таких лиц, которые жили в горах относительно в достатке.

Поэтому хотя в набег шли ради добычи, ради присвоения материальных средств и небедные уздени, но цели и мотивы их участия в набеге были иные, чем у обедневших общинников.

Следовательно, «лекианоба» была вызвана не только экономической нуждой и нехваткой средств существования в горах Дагестана. У «лекианоба» была более широкая мотивировка.

Для того, чтобы понять как и почему именно в XVII—XVIII вв. экономический стимул вызвал «лекианоба» и общую экспансию горцев Дагестана, необходимо разобраться в социальной структуре населения горного Дагестана и в главных ведущих социальных процессах, имевших место в его среде в XVII—XVIII вв.

Население горного Дагестана XVI—XVIII вв. было организовано в социально-политических образованиях двух видов: 1. в союзах сельских общин, находящихся на заключительной стадии своего развития и стоявших на пути феодализации; 2. в ханствах — уже сформированных раннефеодальных общественно-политических образованиях. К первому ряду относились несколько десятков т. н. «вольных обществ» горного Дагестана: ко второму ряду аварское и казыкумукское ханства и другие мелкие феодальные владения в горном Дагестане.

Среди союзов сельских общин по уровню их социально-экономического развития, т. е. по уровню распада общинных и становления феодальных отношений отмечается некоторая градация. В Дагестанской историографии принято различать две группы общин: общины полупатриархальные и общины полуфеодальные⁷.

В первой группе общин «все население юридически считалось лично свободными узденями»⁸, но по существу верхушечный слой общин и союзов общин (главы тлибилей, бегаулы, высшие духовные лица и др.) находился в процессе конституирования в особый класс землевладельческой знати. Эта верхушка богатели, используя свое общественное положение внутри джамаата, использовала в своем хозяйстве труд рабов, пленников и присваивала себе отдельные земельные участки и угодья, составлявшие общинную собственность.

Вторая группа общин продвинулась дальше по пути феодализации. Здесь уже были налицо отдельные фамилии, относимые к феодалам, они считались принадлежащими к знатному сословию и их потомкам. Но в этих общинах все еще большую роль играла общинная собственность и общинное управление общественной жизнью. Общинные принципы сохраняли еще силу настолько, что даже знатные, возвысившиеся роды в своих действиях старались соблюдать внешне формы и нормы общинного права, т. е. идейно, психологически общинный строй оставался все еще неизжитым, непревзойденным.

Во всех общинах подавляющую массу населения составляли уздени лично свободные общинники, имевшие «собственное хозяйство и соб-

⁷ Р. Магомедов, Общественно-экон. и полит. строй..., Махачкала, 1957, стр. 48, 55; его же. История Дагестана, Махачкала, 1968, 2-е изд., стр. 215; см. еще История Дагестана, т. I, М., 1957, стр. 319.

⁸ История Дагестана, т. I, стр. 319.

ственные участки земли — мюльки»⁹. «Однако узденство не было однородным»¹⁰. К XVIII в. в их среде был уже глубоко зашедшим процесс имущественной дифференциации. Если, как было отмечено, из общей массы узденей выделился слой богатых земледельцев и скотоводов¹¹, то одновременно с другой стороны наглядно определился слой и обедневших узденей. Эти последние находились в большей или меньшей степени на хозяйственно зависимом, от общинной верхушки, положении.

Наконец, в сельских общинах обеих групп встречались хотя и не в большом числе рабы-лаги, которых эксплуатировали богатые и знатные члены общин.

В социальной структуре ханств в XVIII в. налицо с одной стороны оформившиеся феодалы: ханы, беки, чанки, духовенство, а с другой лично и хозяйственно зависимое сельское население: раяты, т. е. крепостные крестьяне феодалов и лаги, т. е. рабы, труд которых использовался в хозяйстве феодалов. Вместе с тем «В ханстве все еще существует крестьянская община, т. е. узденский джамаат»¹². Уздени занимали промежуточное положение между феодалами и лично и хозяйственно полностью зависимыми сельчанами; они были членами сельской общины, т. е. были лично свободными общинниками и располагали больше или меньше производственными средствами независимыми от феодалов.

Общественное положение первых двух групп было уже твердо определенным, они образовали антагонистические классы феодального общества. Наиболее трудно определенным, сложным и колеблющимся было положение узденей. Они подразделялись на несколько групп в зависимости от характера их отношения к феодалам. А между тем «уздени составляли наиболее многочисленный слой крестьянского населения аварского ханства»; также и в Кази-Кумухском ханстве — «в общественном производстве лаков труд свободного общинника превалировал над всеми остальными... из всех 104 населенных пунктов, так называемого владения хана Казыкумухского, только 16 находились в зависимости от лакских феодалов. Остальные 88 аулов населялись узденями»¹³.

Также характеризует классовую структуру ханств горного Дагестана Г. Г. Османов в своей статье «О социальном строе Дагестана в конце XVIII — начале XIX в.»¹⁴.

Таким образом, самым многочисленным и социально наиболее важным слоем населения горного Дагестана были уздени. «Уздени являлись самой многочисленной группой крестьянского сословия. Они составляли более 2/3 всего населения Дагестана»¹⁵; вместе с тем они «являлись основной производительной силой нагорного Дагестана»¹⁶.

⁹ Магомедов, Общественно-экон. и полит. строй... стр. 58; его же, История Дагестана, 2-е изд., стр. 215.

¹⁰ История Дагестана, т. I, там же.

¹¹ «Приблизительно с конца XV в. овца в Аварии делается предметом накопления, овцеводство становится товарным и делается достоянием незначительной части горского населения, прибравшего к своим рукам подавляющее большинство овцеполовья» — С. Асиятилов, Некоторые вопросы общественных отношений аварцев в свете их хозяйственной деятельности, УЗ ИИЯЛ, т. XVI (серия обществ. наук), Махачкала, 1966, стр. 336.

¹² Магомедов, указ. соч., стр. 105, 106.

¹³ Там же, стр. 262—263.

¹⁴ См. в УЗ ИИЯЛ Даг. ФАН ЮССР, т. VII, Махачкала, 1959, стр. 161—162.

¹⁵ Там же, стр. 160.

¹⁶ Там же, стр. 161; ср. История Дагестана, т. I, стр. 319.

Вследствие такого положения особую важность в экономике горного Дагестана имел характер производственных отношений узденей — членов сельских общин. Хозяйственная деятельность членов территориальной общины, т. е. узденей, была построена на дуальном владении средствами производства, на двух принципиально различных отношениях непосредственного производителя — общинника к средствам производства: на общинном и индивидуальном землевладении и землепользовании, на общинном и индивидуальном владении средствами производства¹⁷.

Параллельно существовали различные формы общественной и частной собственности (альменда, тухумная собственность¹⁸, мюльк и др.). «Своеобразной чертой» общественных отношений в сельских общинах был их «переходной характер от формы производственных отношений, основанных на общественной собственности на средства производства к производственным отношениям, основанным на феодальной собственности»¹⁹. Уже с начала XVI в. «общественно-экономический строй т. н. вольных обществ развивался в сторону феодализма»²⁰.

Характеризуя экономику ханств горного Дагестана в XVIII в. Р. Магомедов пишет: «В Аварии (в ханстве — В. Г.) продолжало иметь место смешанное (Феодальное и дофеодальное) землевладение»²¹. Таким же было положение в Казы-Кумухском ханстве. Он считает «возможным вполне определенно говорить о наличии в экономике лаков двух укладов: патриархального и феодального»²². А соотношение между этими двумя укладами в горном Дагестане определяется следующим образом: «Оба эти уклада переживали переходную стадию с возрастающим перевесом к укладу феодальному»²³.

Итак, обе группы общественно-политических образований горного Дагестана — сельские общины и феодальные владения (ханства) в XVII—XVIII вв. находились в процессе феодализации общественных отношений. По общему признанию феодализация была ведущим социальным процессом в горном Дагестане. Феодализация общественных отношений развивалась вширь и вглубь. В ханствах феодализм принимал постепенно все более откровенные и зрелые формы²⁴; ханы стремились все сильнее и многосторонне подчинить своей власти окружающие сельские общины, подчинить себе и более отдаленные пока еще независимые сельские общины. Они имели некоторый успех в этом деле. Внутреннее развитие сельских общин также вело к распаду общинного строя и складыванию феодальных отношений. Таким образом, на разных уровнях социальной иерархии и в различной степени, но все слои населения горного Дагестана должны были быть подвержены все более и более процессу феодализации.

17 К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения, 2-е изд., т. 19, стр. 418—419.

18 История Дагестана, т. I, М., 1967, стр. 242—244; Р. Магомедов, История Дагестана, 2-е изд., стр. 125, 143—144; Алиев Б. Г., Акуша-Дарго в XVII—XVIII вв. (авторефер. диссертации к. и. н.) Махачкала, 1966, стр. II.

19 Р. Магомедов, Общественно-экон. и полит. строй..., стр. 397.

20 Р. Магомедов, Ист. Дагестана, 2-е изд., стр. 125; Алиев, указ. соч., стр. 12.

21 Р. Магомедов, Общественно-экон. и полит. строй..., стр. 101.

22 Там же, стр. 270.

23 Там же, стр. 270—271.

24 Хашаев, указ. соч., стр. 142—143; Р. Магомедов, указ. соч., стр. 261, 269.

Поскольку самым значительным общественным слоем и главной производительной силой в горном Дагестане были уздени — свободные общинники, то особенно важное значение в общественной жизни горного Дагестана должно было иметь действие процесса феодализации именно в среде общинников. Как же шел этот процесс?

Процесс феодализации шел не изолированно, он шел в переплетении с различными явлениями общественной жизни и соответственно имел многообразную обусловленность, имел различные источники и формы. Собственно в среде общинников процесс феодализации был, прежде всего, в органической, неотвратимой связи с процессом распада общины и общинного строя. Он шел на основе распада общинного строя и являлся продолжением этого процесса распада²⁵.

Распад общинного строя шел уже ряд веков и сам был результатом развивающейся имущественной дифференциации общинников. За века постепенно стали выделяться с одной стороны — разбогатевшие уздени, а с другой — обедневшие уздени. Все это приведет со временем к становлению феодальных отношений и образованию классов феодального общества.

Расслоение узденей-общинников шло непрерывным процессом пока этот социальный слой не оказался полностью размытым²⁶. Но этот длительный (многовековый) процесс имел исторически различные стадии своего течения.

Соответственно различным должно было быть и его влияние на общественную жизнь горного Дагестана. В начальной стадии — когда имущественная дифференциация только начиналась, она шла весьма медленно и касалась малого числа общинников; на позднейшей же стадии — когда общинники составляли сравнительно малочисленный и малозначительный социальный слой горного Дагестана и община имела второстепенное значение в жизни сельчан, — процесс распада общины не мог иметь большую общественную значимость.

²⁵ Процесс распада общин опосредствованно задевал рядов и лагов, поскольку одновременно закреплял их социальное положение как класса лично зависимых людей. Этот процесс, в то же время, укреплял социальное положение класса феодалов.

²⁶ Находим нужным оговорить следующее: Процесс имущественной поляризации нельзя себе представлять прямолинейно; ибо он идет не изолированно, а опять-таки в переплетении с другими социальными процессами. Процесс имущественной поляризации органически был связан с процессом трансформации производственных отношений, с изменениями в организации хозяйственной деятельности общинников. Имущественная поляризация общинников вызывает сдвиги в их производственных отношениях.

Вместе с этим, вследствие все идущего роста удельного веса и хозяйственной деятельности общинников частной собственности и индивидуальных средств производства, организация хозяйства общинников трансформируется (образоване отселков и хуторов по мере численного роста населения, расширение обмена и торговли — по мере углубления общественного разделения труда, рост отходничества, присвоение общинных земель и т. п.). Частная собственность выполняет все большую роль в хозяйственной деятельности общинников. Происходит то, что хозяйство общинников постепенно все больше перебазируется с общинных средств производства на средства производства находящиеся в частной собственности и в индивидуальном пользовании. Часть средних общинников постепенно становится мелкособственническим крестьянином не подвергнувшись процессу имущественной поляризации.

Иное дело, когда общинники составляли самый мощный социальный слой и составляли главную производительную силу общества, а распад общинного строя, расщепление общин в силу ряда причин и условий охватил широкий круг общинников. На этой стадии процесс распада общин должен был сильно влиять на все стороны общественной жизни.

В истории горного Дагестана период с XVI по начало XIX в. был периодом именно такой активности процесса распада общинного строя. Такие явления, как имущественная дифференциация и социальное размежевание внутри общин приняли отчетливые формы и стабилизировались. А в XVIII — первой половине XIX в. уже активно проходил процесс утверждения в среде общинников феодальных отношений. В XVIII в. во внутренней социальной борьбе в горном Дагестане все более ощущается во всем преобладание феодалов над общинами и феодализирующихся уздепей над рядовыми общинниками.

В деле ускорения феодализации горного Дагестана важной и большой была роль Аварского и Казии-Кумухского ханства. В дагестановедческой литературе признано, что в XVI—XVII вв. «в Аварии происходило укрепление ханской власти... Границы ханства расширялись... К концу XVII в. Аварское ханство объединило уже не только земли расположенные вдоль Аварского Койсу, но и распространило свою власть на андоидийский участок и Джаро-Белаканы»²⁷. В XVIII в. продолжалось расширение границ Аварского ханства за счет подчинения соседних аварских общин и пограничных с Дагестаном территорий, населенных чеченцами²⁸. Десятки общин попали за XVIII в. в зависимое от аварского хана положение.

Особенно наглядно можно проследить быстрое течение процесса феодализации в горном Дагестане за XVII—XVIII вв. на примере возникновения и поступательного развития Казии-Кумухского ханства²⁹. Совершенно ясно проступает внешняя экспансия феодализирующейся общинной верхушки Казии-Кумуха: набеги, захват общинных земель, порабощение соседних общин и подчинение более дальних территорий.

В первой половине XVIII в. Казии-кумухское ханство включило в себя помимо Лакии много других сел, населенных аварами, лезгианами, даргинцами. «В ханстве вместе с присоединенными территориями было более 200 населенных пунктов»³⁰. Эта экспансия имела решающее воздействие на развитие общественных отношений и форсировала процесс феодализации. С середины XVIII в. «Феодальные производственные отношения на базе освоения завоеванных земель и эксплуатации покоренного населения прочно водворяются в казии-кумухском ханстве», хотя все еще сохранялись «сильные следы общинных отношений»³¹. Такой быстрый и прочный успех власти феодалов показатель наличия созревших социальных условий, вызревание которых должно было происходить в течение XVI—XVII вв.

Активизация процесса феодализации горного Дагестана проявлялась не только в успехах политики ханов, в территориальном росте

²⁷ История Дагестана, т. I, М., 1967, стр. 251.

²⁸ Там же, стр. 326—327; Р. Магомедов, Общественно-экон. и полит. строй... стр. 86—87, 367; его же, История Дагестана, 2-е изд., стр. 204.

²⁹ Р. М. Магомедов, Общественно-экон. и полит. строй..., стр. 268—270.

³⁰ История Дагестана, т. I, стр. 328; ср. Х. М. Хашаев, указ. соч., стр. 160; Р. М. Магомедов, указ. соч., стр. 367; его же, История Дагестана, 2-е изд., стр. 206—207.

³¹ Р. М. Магомедов, Общественно-экон. и полит. строй..., стр. 271.

ханств и в усилении их власти. Она выразилась и в отчетливых сдвигах в состоянии слоя общинников—узденей; и это было еще более важным показателем поступательного развития процесса феодализации. Ханы пасаждали феодальные отношения как бы сверху, сильно навязывали общинникам феодальные отношения: а община, путем «деклассирования» части общинников, выращивала поросль социальных классов и выночевывала внутри себя феодальные отношения между общинниками стихийно, самобытно. Последнее — процесс расслоения общинников и феодализации их отношений, было именно важнейшим явлением в социальной жизни горного Дагестана и он же имел решающее влияние на развитие отношений с Восточной Грузией, на развитие «лекнаноба».

Процесс имущественного и социального расслоения общинников протекал особенно интенсивно с XVII до начала XIX в. Объяснение этому следует видеть в умножении производительных сил (рост численности населения, углубление общественного разделения труда, рост животноводства, особенно овцеводства)³², в выросшей роли частной собственности и индивидуальных средств производства, в интенсификации хозяйственных и политических связей с внешним миром.

Оживление обмена и торговли в Прикаспии, Шемахе, Тбилиси, связи с Ираном и Османской империей, развитие отходничества (в том числе и служба в наемных войсках), наконец, распространение и упрочение мусульманства (что внедряло в правосознание горцев понятия правовых норм отличных от адатных и общинных норм) — все это форсирует процесс имущественного и социального расслоения узденей, процесс распада общины и общинного строя.

В дагестановедческой литературе (Р. М. Магомедов, И. М. Хашаев, Б. А. Гарданов и др.) пользуется общим признаком положение, что общинники-уздени в XVIII в. социально-экономически представляли собою уже далеко не однородную массу. Был меньший слой зажиточных и богатеющих узденей, стремившихся еще более разбогатеть и стать феодалами; был также значительно более широкий слой имущественно деградированных общинников. В общинной среде «давно уже шел процесс классового расслоения. Внутри союзов сельских общин господствовали наиболее сильные в экономическом и политическом отношении сельские общины, а внутри отдельной сельской общины фактически господствовала верхушка наиболее богатых и сильных узденей»³³.

Имущественное расслоение общинников приводит к тому, что многие общинники не могут найти в рамках общины средства удовлетворения минимума своих материальных нужд. А, одновременно, у меньшинства — у феодализирующихся узденей и мелких феодалов накапливается в их частном владении относительный избыток средств и пробуждается сознание возможности неограниченного накопления богатства в форме частной собственности, что возбуждает в них жажду паживы и безудержное корыстолюбие.

Этот меньший слой внутри общины узурпирует в некоторой мере права собственности (присвоение общинных земель) и роль обществен-

³² О развитии овцеводства см. Асиятцлов С. Х., Историко-этнографические очерки хозяйства аварцев, Махачкала, 1967, стр. 19, 40, 46—47 и др.; Османов М. О., Некоторые вопросы из истории хозяйства Дагестана, в Уч. Зап. ИИЯЛ, сер. общественных наук, т. XX, Махачкала, 1970, стр. 296—297 и др.

³³ А. Д. Даниялов, Народы Дагестана, вступительная глава, см. в кн. Народы Кавказа, I, М., 1960, стр. 406.

ных функционеров (стремясь к наследственному сохранению общинных должностей). Продолжающиеся и растущие поползновения такого смысла наталкиваются в дальнейшем на все большее сопротивление общинной массы. Резко ощущается ограниченность производственной базы в горах. Указанное меньшинство становится вынужденным искать источники своего дальнейшего имущественного и социального роста вне своей общины.

Таким образом, оба слоя узденства средства достижения своих целей ищут во вне. Стремление это становится особенно настойчивым со второй половины XVII в. по вышеуказанным причинам.

В атмосфере такого общественного положения, стремящаяся к дальнейшему имущественному и социальному возвышению общинная знать, также как и ищущая источники удовлетворения своих минимальных материальных нужд обедневшая часть общинников — эти оба слоя общинников оказываются все более заинтересованными в поисках во вне удовлетворения своих потребностей в материальных средствах. В этом следует предполагать источник экспансии горного Дагестана в XVII—XVIII вв.

Но какую форму примет экспансия и как будут разнообразиться формы экспансии — это зависело как от стадии социального развития горцев Дагестана, обуславливавшей характер социальных сил стремящихся к экспансии, так и от ряда обстоятельств, существовавших вне горного Дагестана.

Внешний мир открывал для экспансии горцев ряд возможностей: общинники могли выселиться за пределы общины и колонизовать новые территории; они могли заняться на стороне, на низине Закавказья ремесленничеством или наняться в батраки; при наличии спроса в феодальных владениях Закавказья они вступали в наемные войска; служба в наемном войске помимо наемной платы сулила еще и военную добычу; наконец можно было совершать набеги на села Закавказья и грабить добро.

Указанные различные возможности сводились собственно к двум видам: к приобретению потребных материальных ценностей трудом, производительной деятельностью и к приобретению потребных материальных ценностей путем внеэкономического принуждения.

Развитие набегов — разбоя не было фатальной неизбежностью. Экспансия горцев, говоря абстрактно, могла принять другие формы и ими ограничиться. В действительности — же экспансия устремилась бы в первую очередь в те формы, которые более соответствовали социальной природе узденской верхушки и потому были ей предпочтительней: ибо узденская верхушка и стремящиеся в ее ряды в этот период были уже теми общественными слоями, которые являлись инициативной и организующей силой в жизни сельского общества.

Производственные возможности феодальных владений Закавказья не были столь широки, чтобы занять весь избыток энергии горцев в ремесле или батрачестве. Возможности приложения ремесленного и батрацкого труда были ограничены вследствие обезлюдения края, разоренности хозяйства.

К этому еще добавилось то обстоятельство, что стремящиеся к социальному возвышению и уже достигшие хотя бы некоторого имущественного и социального превосходства, конечно, батрачить не шли и предпочитали службу в наемном войске или участие в набегах. Как говорит Энгельс, «грабеж им кажется более легким и даже более почетным, чем созидательный труд»; «в результате распространения рабства

добывание средств к существованию собственным трудом начало уже признаваться делом достойным лишь раба, более позорным, чем грабеж»³⁴.

Таким же было отношение к набегам и разбоям феодализирующихся узденей и феодалов горного Дагестана и других районов Большого Кавказа³⁵.

Селиться на землях феодалов не было для горцев особенно заманчивым. Препятствием этому служили опять-таки социальные условия в феодальных владениях Закавказья, которые грозили горцам-переселенцам кабалой, а временами еще и внешнеполитическая ситуация.

Одновременно, в XVIII в. были налицо широкие возможности для общинников горного Дагестана в службе в наемной войске и в совершении набегов-грабежей. Успех этих форм экспансии в значительной мере обусловливался состоянием закавказских социально-политических образований.

В лице расчлененной Восточной Грузии (и ханств Азербайджана), имевшей к тому же сильно поредевшее население и неудовлетворительную оборону — требуемая для развития наемничества и набегов внешнеполитическая предпосылка оказалась налицо. Грузия (также как азербайджанские ханства и ахалцихский пашалык) предъявляла большой спрос на наемные военные отряды и вместе с тем была легко подвержима набегам. Переплетение внутренних социальных процессов в горном Дагестане с внешними предпосылками и предопределили развитие в XVII—XVIII вв. экспансии горного Дагестана в форме набегов — т. н. «лекианоба».

Со сменой поколений и с течением веков меняется экономическое и социальное положение отдельных лиц и семей, но несмотря на эти перемены, участие в набегам привлекает значительную часть общинников. Если одни сходят со сцены, а другие отходят от участия в набегам, то одновременно все новые слои и поколения общинников вовлекаются в набег. Поэтому «лекианоба» продолжается долго, в продолжение всего того времени, когда перед нами кульминация распада общинного и становления феодального строя; именно эта кульминация питала тенденцию к экспансии, давала энергию набегам — явлениям «лекианоба».

* * *

В целях лучшего осмысления социальной природы набегов горцев мы сочли целесообразным поиск аналогии явлению «лекианоба» в истории других этногеографических ареалов, найти ситуацию аналогичную «лекианоба» и проверить какими чертами характеризовалась социальная среда, синхронная подобной ситуации.

В этой связи мы обратили внимание на походы викингов (IX—XI вв) и в них усмотрели довольно яркую аналогию «лекианоба».

В течении почти трех веков викинги пиратствовали на море, нападали на населенные пункты морского побережья Англии, Франции, Ирландии, проникали даже в Средиземное море, в Приднепровье и др.

³⁴ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. второе, т. 21, М., 1961, стр. 164, 165.

³⁵ П. К. Услар, Этнография Кавказа. Языковедение. III, Аварский язык, Тифлис, 1889, стр. 17—33; История Дагестана, т. I, стр. 411; В. Пфафф, Путешествие по ущельям Сев. Осетии, см. ССок, т. I, Тифлис, 1871, стр. 134; гр. Уваров, Кавказ. Путевые заметки, М., 1887, стр. 21, 37; Ч. Архив, Этнографический очерк ингушского народа, см. в газ. «Терские ведомости», 1872, №№ 32, 42 и др.

области. Они разоряли, грабили, убивали, уводили в плен и наводили ужас на местных жителей. В перечисленных феодальных странах оборона от викингов была плохо организована. Многие средневековые хронисты жалуются и рисуют пашествия викингов в таких чертах, которые очень напоминают сообщения источников XVII—XVIII в. о набегах «леккоз».

Со временем викинги стали оседать в приморских местностях Англии, Ирландии, Исландии, Франции и основали много своих поселений. Эти поселения служили им опорными пунктами для набегов и вторжений дальше вглубь страны. Они торгуют пленниками, получают от феодальных владельцев большие суммы за обязательство не нападать, иногда служат наемниками. С начала XI в. походы викингов прекращаются и во внутренней и внешней жизни скандинавских народов на первый план выдвигаются явления иного порядка.

Поиск аналогии несмотря на территориальную и хронологическую отдаленность и разность в масштабах имеет свое оправдание. Даже если исследование не подтвердит аналогичность в ожидаемой нами мере, то все-же оно поможет методически более последовательно и многосторонне исследовать и осмыслить данное явление истории Кавказа.

Одно из предпосылок постановки вопроса об аналогии между «леккианоба» и «походами викингов» могут послужить идеи выраженные в следующих словах Ф. Энгельса: к высшей ступени варварства «принадлежат греки героической эпохи, итальянские племена незадолго до основания Рима, германцы Тацита, норманны времен викингов»³⁶, и: «высшая ступень варварства, период во время которого все культурные народы переживают свою героическую эпоху, — эпоху железного меча, а вместе с тем железного плуга и топора»³⁷.

Можно указать ряд моментов в социальной жизни скандинавских стран «эпохи викингов» имеющих аналогии и параллели в социальной жизни горного Дагестана периода «леккианоба».

1. В Скандинавии нарождающемуся феодализму предшествовал не рабовладельческий строй, а общинный строй. Там имело место только патриархальное рабство. Социальное развитие Скандинавии в средневековье шло замедленным темпом сравнительно с социальным развитием западноевропейских стран. Вследствие этого многие порядки, нравы и понятия общинного строя проявили большую живучесть и сохранялись в общественном быту и после того как феодализм стал господствующей системой производственных отношений³⁸.

Все указанные моменты характеризуют социальное развитие и горного Дагестана³⁹.

2. В скандинавских странах IX—XI вв. основную массу населения составляли бонды — лично свободные и хозяйственно независимые общинники. Бонды некогда однообразная и единая масса испытала про-

³⁶ Ф. Энгельс, Происхождение семьи, частной собственности и государства, см. К. Маркс, Ф. Энгельс, Сочинения, т. 21, 2-е изд., М., 1961, стр. 32.

³⁷ Там же, стр. 162—163.

³⁸ А. Я. Гуревич, О некоторых особенностях норвежского феодализма, см. Скандинавский сборник, VIII, Таллин, 1964, стр. 257, 260, 261; И. П. Шаскольский, Проблемы периодизации истории скандинавских стран; см. Скандин. сб., VIII, стр. 352—354.

³⁹ См. вышеуказанные работы Х. М. Хашаева, Р. М. Магомедова, Г. Г. Османова и др.

цесс значительной имущественной, а затем и социальной дифференциации⁴⁰.

В горном Дагестане XVII—XVIII вв соответствующим социальным слоем были уздени-общинники. Уздени также испытали аналогичный, испытанному бондами, процесс имущественного и социального расслоения.

3. Обнаруживающий аналогичные черты особенно ценный материал дает хозяйственный быт и уклад горного Дагестана и Норвегии. Мы имеем ввиду распространенность хуторского поселения параллельно с деревнями. В обеих странах это было определено природными условиями.

Скотоводство имело высокий удельный вес в общей хозяйственной деятельности как горцев Дагестана, так и населения Норвегии.

Хозяйство как скандинавских, так и горнодагестанских сельчан велось на дуалистической основе: в обоих случаях налицо ярко выраженный дуализм частной и общинной собственности на средства производства.

На дагестанской почве могут найти себе параллели такие формы собственности как норвежские одаль и альменнинг.

Общим для Скандинавии и горного Дагестана сопоставляемых веков являлось еще значительное расширение частновладельческих прав за счет общественной собственности.

4. В Скандинавии отмечалась большая экономическая нужда, крайняя ограниченность средств существования и одновременно относительная переизобильность страны. Вместе с тем природная среда на родине не давала возможности производительного применения избытка человеческой энергии⁴¹.

Эти условия не могли не повлиять сильно на развитие эмиграции скандинавов и на «походы викингов», на развитие их экспансии вообще.

Аналогичные условия были налицо в горном Дагестане XVII—XVIII вв.

В историографии отмечалось, что как в Норвегии до начала «эпохи викингов» так и в горном Дагестане до развития «лекианоба» происходил оживленный процесс внутренней миграции.

5. В IX—XI вв. в Скандинавии процесс распада общинного строя вступил в свою заключительную стадию и выплывали принципы феодальных общественно-производственных отношений⁴².

Давно начавшийся процесс распада общинного строя в горном Дагестане вошел в свою завершающую стадию с XVI—XVII вв. и длился до начала XIX в. одновременно активно протекал процесс феодализации общественного строя.

Борьба за установление феодальных отношений в Норвегии и в горном Дагестане в указанные века велась успешно, хотя успех давался очень трудно и процесс образования классов феодального общества шел очень медленно⁴³.

40 А. Я. Гуревич, Норвежские бонды в XI—XII—вв. см. сборн. «Средние века», вып. 24, М., 1963, стр. 51; его же, Походы викингов, М., 1966, стр. 23—24.

41 А. М. Стрингольм, Походы викингов, государственное устройство, нравы и обычаи древних скандинавов, М., 1861, стр. 8—9, 19, 162; А. Я. Гуревич, Походы викингов, стр. 12—14.

42 А. Я. Гуревич, Походы викингов..., стр. 87; И. П. Шаскольский, указ. соч. стр. 355.

43 Р. М. Магомедов, Общественно-экономич. и политич. строй..., стр. 370—371.

6. На указанной стадии социально-структурного развития в истории скандинавских стран максимального развития достигли пиратские экспедиции и разбойничьи «походы викингов»⁴⁴, и горцы Дагестана до небывалых масштабов и с небывалой энергией распространили набеги своих мелких отрядов и ополчений феодалов на разные районы Закавказья.

Походы и набеги не были вызваны потребностями обороны родных мест. Целью набегов «леков» и викингов была главным образом добыча, получение наживы.

Эти походы и набеги «являлись не только военно-грабительскими, но и торговыми экспедициями».

Викинги грабили и торговали⁴⁵, также действовали и «леки». Участие в пиратских экспедициях, в набегах и походах стало промыслом и для викингов и для «леков».

7. Синхронность заключительной стадии процесса трансформирования общинного строя в феодальный с крайним проявлением экспансии не случайна и имела место в истории многих народов⁴⁶. Формы, в которых выражалась экспансия также не случайны.

Набеги «леков» и пиратские экспедиции, видимо, служили специфической формой экспансии трансформирующихся сельских общин в окружении определенных природных и социально-исторических условий.

Все вышеотмеченное, на наш взгляд, дает основание поставить вопрос о стадийной близости «эпохи викингов» и периода «лекианоба» в истории социально-структурного развития населения Скандинавии, особенно Норвегии, и горного Дагестана; и вместе с этим поставить вопрос о функциональной равнозначимости пиратских экспедиций и походов викингов с набегами «леков» и ополчениями дагестанских феодалов в социально-структурном развитии соответствующих популяций.

Однако следует иметь в виду, что некоторые частные вопросы социально-экономической истории, как Скандинавии (особенно Норвегии) «эпохи викингов»⁴⁷ так и горного Дагестана периода «лекианоба»⁴⁸ еще недостаточно выяснены и толкуются не однообразно. Это делает необходимым дальнейшее накопление исторического материала и более обстоятельное его изучение, что остается делом будущего.

Вопрос об аналогии нами только ставится и он подлежит обстоятельному обсуждению. Вследствии своеобразий общего исторического

⁴⁴ См. Стрингольм, указ. соч., стр. 8, 14—50, 124, 271, 291—293; И. Андерссон, История Швеции, М., 1951, стр. 38, прим. ред. Шаскольский, указ. соч. стр. 355, 359.

⁴⁵ Стрингольм, указ. соч. стр. 278, 286 и др.; Андерссон, указ. соч., стр. 36.

⁴⁶ Но массовое пиратство и разбойнические набеги не являлись фатальной неизбежностью, ибо известно, что у некоторых народов, прошедших завершающую стадию формирования феодальных отношений на базе распада общинного строя, явления подобные «эпохе викингов» или периода «лекианоба» не встречаются.

⁴⁷ Андерссон, указ. соч., стр. 41—42, 54, 61; Гуревич, Походы викингов, стр. 8—9, 92, 136—137, 173—175; его же, Свободное крестьянство феодальной Норвегии, М., 1967, стр. 5.

⁴⁸ Хашаев, Общественный строй Дагестана в XIX в. М., 1961, стр. 126—128. Алиев, Ахмедов, Умаханов, Из истории средневекового Дагестана, Махачкала, 1970, стр. 121—124. С. Асиятилов, Некоторые вопросы общественных отношений аварцев в свете их хозяйственной деятельности, Уч. Зап. ИИЯЛ, т. XVI, Махачкала, 1966, стр. 325—344.

процесса Скандинавии и Дагестана и различий их внешних исторических окружений, конечно, нельзя ожидать полного повторения Дагестаном «эпохи викингов». В силу объективных условий весь цикл развития «эпохи викингов», и формы его проявления не могли бы быть точно воспроизведены в горном Дагестане. Сопоставляя «эпоху викингов» и период «лекианоба» в истории соответствующих народов мы считаем возможным лишь стаднально приблизительное их отождествление; также и социальная функциональность пиратских экспедиций викингов в одной социальной среде и набегов «леков» в другой могут быть отождествлены лишь в принципе.

Как аналогичные моменты в набегам и походах викингов и «леков», позволяющие видеть в них нечто общее, так и присущие каждому из них индивидуальные черты разнящие викингов от «леков» должны найти себе объяснение в переплетении социально-экономических процессов и явлений, имевших место в среде населения Скандинавии и горного Дагестана с процессами и явлениями той социально-исторической среды, которая окружала каждую из этих стран, одну в IX—XI вв., другую в XVI — первой половине XIX в.

მიხეილ ასოზაძე

ბერძენეთის გლეხთა ანტიბატონყმური გამოსვლა

საქართველოს მშრომელი მასების რევოლუციური ბრძოლების მდიდარ მატინეში ბატონყმობის წინააღმდეგ გლეხთა გამოსვლებს თვალსაჩინო ადგილი უკავია. ამ საკითხზე არაერთი საინტერესო საარქივო მასალა გამოჩნეული და სამეცნიერო ბრუნვაში შესული, მაგრამ ჯერ კიდევ ბევრი ისტორიული ფაქტი სრულიად უცნობია.

საქართველოს ცენტრალურ საისტორიო არქივში დაცულია საქმე, რომელიც ეხება 1863 წელს სოფელ ბერძენეთის (გორის მაზრა) გლეხთა მღელვარებას. დოკუმენტების ერთი წყება წარმოადგენს გლეხთა, ხოლო მეორე კი მებატონეთა საჩივრებს. ერთსა და იმავე ფაქტზე ორი სხვადასხვა წარმომართვის მასალების ერთმანეთთან შედარება საშუალებას იძლევა დაახლოებით წარმოდგენის შემუშავებისა გლეხთა ამ გამოსვლაზე.

ბატონყმობის გაუქმების წინ გლეხთა მოძრაობა საქართველოში განსაკუთრებით მასობრივ და მწვავე ხასიათს ატარებდა. მან სხვა მომენტებთან ერთად განაპირობა საგლეხო რეფორმის გატარება ჩვენში.

XIX საუკუნის 50-იანი წლების მიწურულსა და 60-იანი წლების დასაწყისში საქართველოში გლეხთა განმათავისუფლებელი მოძრაობის აღმავლობაზე დიდი გავლენა იქონია რუსეთში ჯერ ბატონყმობის მოსალოდნელი გაუქმების შესახებ გავრცელებულმა ხმებმა, რომელმაც ჩვენში 1857 წელსვე შემოაღწია, შემდეგ კი თვით ბატონყმობის გაუქმების ფაქტმა.

საქართველოში საგლეხო რეფორმისათვის მზადება მხოლოდ 1861 წლიდან დაიწყო, მაგრამ ფაქტიურად მაშინ არაფერი გაკეთებულა. მუშაობა გამოცოცხლდა 1863 წლიდან. ქართველი თავადაზნაურობა ევაჭრებოდა ხელისუფლებას და ცდილობდა, რაც შეიძლება მეტი მოგება მიეღო, აძლიერებდა ყმა გლეხთა ექსპლუატაციას.

საქართველოში XIX საუკუნის 50—60-იან წლებში ნატურალური გადასახადების ფულადზე გადაყვანა, მართალია, ნელი ტემპით, მაგრამ მაინც მიმდინარეობდა. ქართველი მებატონეები შეეცადნენ ეს მომენტიც ახალი შემოსავლის ვაჩენისა და გამდიდრების ერთ-ერთ წყაროდ ექციათ. საქართველოს ბარში, სადაც განვითარების მაღალ დონეს უპირატესად სასაქონლო ფულადმა ურთიერთობამ მიიღწია, მემამულეები ადიდებდნენ ფულად გადასახადებს, ხოლო მთის ზონაში, სადაც იგი შედარებით დაბალ დონეზე იდგა, — ნატურალურ გადასახადებს.

XIX საუკუნის 50-იანი წლების მიწურულსა და 60-იანი წლების დასაწყისში სოფლად მწარმოებლური კლასის ექსპლუატაციის კიდევ უფრო გაძლიერებაზე მეტყველებს უამრავი საჩივრები, რომლებიც თავს იყრიდნენ მაზრის, გუბერნიის თუ მხარის მმართველობაში.

გლებთა ეს საჩივრები ეხებიან ქართველი მებატონეების — ავალიშვილების¹, ორბელიანების², მაჩაბლების³, ამილახვრების⁴, ერისთავების⁵, ამირეჯიბების⁶ და სხვათა ძალმომრეობასა და თვითნებობას გლეხობის მიმართ. მრავალთა შორის მოვიტანთ რამდენიმე დამახასიათებელ ფაქტს. სოფელ ხვითიდან (გორის მაზრა) 1863 წლის 11 მარტს საბატონო ყმები თბილისის გუბერნატორს წერდნენ: ჩვენ ვინდიდით მებატონის სასარგებლოდ და ეხლაც ვინდიდით ყოველწლიურად ბეგარა-გადასახადებს. არ დაკმაყოფილდა რა ამით მებატონე თავთაქიძე, მიუხედავად ჩვენი ღარიბული მდგომარეობისა, დამატებით შეგვაწერა თითო კომლს 30-დან 100 მანეთამდე⁷. 1863 წლის 17 აპრილს სოფელ კავთისხევიდან (გორის მაზრა) ყმა გლეხები კავკასიის მეფისნაცვალს ატყობინებდნენ: გლებთა განთავისუფლების საკითხის დასმის დღიდან მებატონე მიხეილ ცაქელაძემანძემ იწყო ჩვენი ძლიერი შევიწროება და ყოვლად დაუზოგავი ძარცვაო⁸. ერისთავის ყმები სოფელ თეზადან (გორის მაზრა) ბარონ ნიკოლაის წერდნენ: გლებთა განთავისუფლების შესახებ ხმების კავრელების შემდეგ მებატონე ერისთავი ჩვენს მიმართ განსაკუთრებულ გულსწყრომასა და სიმკაცრეს იჩენსო⁹.

ქართველ მიმამულეთა დესპოტიზმი არაერთხელ ასახულა ხალხურ პოეზიაში; ხალხი მათზე სიძულვილით მოთქვამდა ლექსებსა და სიმღერებში.

ფეოდალური ექსპლუატაციის გაძლიერება სოფლად კიდევ უფრო აღრმავებდა გლებთა რევოლუციურ გამოსვლებს. 1863 წელს გლებთა მღელვარების ძლიერმა ტალღამ გადაუარა საქართველოს სოფლებს. დავა-საჩივრები, მიმამულეთა სახლ-კარის აოხრება, საძულველ მებატონეთა მკვლელობა და სხვ. ბრძოლის ჩვეულებრივი და მასობრივი ფორმები გახდა.

ქართველი გლეხობის ანტიბატონყმური მოძრაობის ერთ-ერთ ფორმას საბატონო ბეგარა-გადასახადებზე უარის თქმა წარმოადგენდა. გლეხები ზოგჯერ ცალ-ცალკე, ინდივიდუალურად აცხადებდნენ უარს ნატურალურ თუ ფულად გადასახადებზე, ხშირად კი მთელი სოფელი ერთხმად აღუდგებოდა წინ მებატონის მოთხოვნებს.

ცალკეული გლეხების ან სოფლების მიერ ბეგარა-გადასახადებზე უარის თქმა კლასობრივი ანტაგონიზმის გამოვლინება იყო. ამ შემთხვევაში გლეხობას უპირისპირდებოდა არამარტო მებატონეები, არამედ ხელისუფლების ორგანოებიც. მეფის მოხელეები და მებატონეები ხელიხელჩაკიდებულნი მოქმედებდნენ. ბრძოლა არსებული საგადასახადო პოლიტიკის წინააღმდეგ ობიექტურად იყო მთავრობის პოლიტიკის წინააღმდეგ ბრძოლა.

1863 წელს საქართველოში გაშლილი გლებთა მოძრაობის ისტორიიდან ყურადღებას იქცევს სოფელ ბერშუეთში (გორის მაზრა) მცხოვრებ ყმა გლეხთა მღელვარება. იგი მიმართული იყო მებატონე ივანე ამილახვარის წინა-

1 ცსა (თბილისი), ფ. 48, საქ. 969, ფურც. 13.

2 იქვე, ფ. 48, საქ. 1067, ფურც. 227.

3 იქვე, ფ. 9, საქ. 1226, ფურც. 81.

4 იქვე, ფ. 9, საქ. 1402, ფურც. 1—10.

5 იქვე, ფ. 9, საქ. 2122, ფურც. 2.

6 იქვე, ფ. 214, საქ. 1486, ფურც. 1—2.

7 იქვე, ფ. 65, საქ. 310, ფურც. 24.

8 იქვე, ფ. 48, საქ. 1079, ფურც. 12.

9 ფ. 9, საქ. 2122, ფურც. 1.

აღმდეგ. როგორც საარქივო მასალებიდან სჩანს, მებატონესა და გლეხებს შორის ურთიერთობა მეტისმეტად დაძაბული ყოფილა. მათ შორის ინციდენტსაც წშირად ჰქონია ადგილი, მაგრამ განსაკუთრებით მწვავე ხასიათი მას 1863 წლისათვის მიუღია.

საქართველოში ბატონყმობის გაუქმების მოახლოებასთან დაკავშირებით ივანე ამილახვარმა სოფელ ბერშუეთის გლეხებს გადიდებულ ნატურალურ გამოსაღებთან ერთად 2423 მანეთი ფულადი გადასახადი შეაწერა¹⁰. ეს ფაქტი 1863 წელს გლეხთა მღელვარების საბაზი გახდა. სოფ. ბერშუეთში მცხოვრები 94 კომლი საბატონო გლეხი ბრძოლის გზას დაადგა.

თუ აქამდე გლეხები ცალ-ცალკე ეუბრებოდნენ მებატონეს, ახლა მთელი სოფელი აღდგა მის წინააღმდეგ და პროტესტის ნიშნად შეწყვიტა ყოველგვარი გადასახადის გადახდა. გლეხები შეუთანხმდნენ ერთიმეორეს და ყველა ერთხმად აღუდგა წინ მებატონის თვითნებობას. მათ ჯერ საჩივრით მიმართეს გორის მაზრის უფროსს, შემდეგ გუბერნატორს და თვით მეფისნაცვალსაც კი, გლეხები მოითხოვდნენ ფულადი გადასახადების არამცთუ შემცირებას, არამედ საერთოდ მის გაუქმებას. მმართველობის ორგანოები გლეხების საჩივრს დუმილით შეხვდა. გლეხობამ მტკიცედ გადაწყვიტა არ დამორჩილებოდა მებატონეს და, თუ ეს უკანასკნელი ძალას მიმართავდა, ძალისათვის ძალა დაეპირისპირებინა. მებატონეც არ მიდიოდა დათმობაზე, ხელისუფლების მხარდაჭერით გათამამებული იმუქრებოდა. მებატონესა და ყმა გლეხებს შორის ურთიერთობა თანდათან მწვავედებოდა.

ბერშუეთის ყმა გლეხთა ურჩობა მმართველობის ორგანოებში სერიოზულ მოვლენად, შეიარაღებული აჯანყების საწყის ეტაპად მიიჩნიეს. ხელისუფლება მზარდი გლეხთა რევოლუციური მოძრაობის შიშმა მოიცვა. თუ აქამდე მაზრისა და გუბერნიის მმართველობაში სდუმდნენ და გლეხთა საჩივრებს პასუხს არ აძლევდნენ, ამჯერად ვითარება შეიცვალა. გადაწყდა სასწრაფო ღონისძიების ჩატარება. ხელისუფლებამ გლეხთა წინააღმდეგ ბრძოლის ნაცად მეთოდს მიმართა: სოფელ ბერშუეთში სასწრაფოდ გამოცხადდა მაზრის უფროსი და თავდაზნაურთა წინამძღოლი. მართალია, ისინი გაბატონებული კლასის ინტერესებს გამოხატავდნენ, მაგრამ მასობრივი გამოსვლებით შეშინებულნი გლეხობის მიმართ ერთგვარ იძულებით დათმობაზე წავიდნენ — მებატონეს მიუთითეს გადასახადების შემცირების აუცილებლობაზე. ცხადია, გლეხობის დასაწყნარებლად მეფის მოხელეებისა და მებატონის ასეთი მოქმედება საკმარისი არ აღმოჩნდა. მიუხედავად იმისა, რომ ივანე ამილახვარმა ფულადი გადასახადები 2423 მანეთიდან 1433 მანეთამდე შეამცირა, გლეხები მაინც განაგრძობდნენ ბრძოლას. მებატონე იძულებული გახდა კვლავ შეემცილებინა გადასახადი, ამჯერად 1262 მანეთამდე, მაგრამ ვერც ამით შესძლო გლეხობის დაწყნარება¹¹.

მოტანილი მასალები ორ გარემოებაზე მიგვითითებს: ჯერ ერთი, გლეხები არავითარ დათმობაზე არ მიდიან და, მეორე, მმართველობამ გლეხთა ეს გამოსვლა უბრალო მოვლენად კი არ მიიჩნია, არამედ მას სერიოზულად გამოეხმაურა და გარკვეული პროფილაქტიკური ღონისძიებების ჩატარებას შეეცადა.

¹⁰ ცსა (თბილისი), ფ. 9, საქ. 1892, ფურც. 1.

¹¹ იქვე.

სოფელ ბერშუეთში მცხოვრებ ყმა გლეხთა მასობრივი პროტესტა ჩქარა ცნობილი გახდა სხვა სოფლებშიც, სადაც ამილახვრების ყმები ცხოვრობდნენ. თუ აქამდე ხელისუფლება შიშობდა და ერიდებოდა აქტიურ მოქმედებას, ამჯერად გადამწყვეტ იერიშზე გადავიდა. გორის მაზრის უფროსის განკარგულებით სოფ. ბერშუეთში ეგზეკუცია ჩააყენეს. გლეხები მოქალაქისათვის შეიარაღებული წინააღმდეგობის გაწევას შეეცადა, დაძვებულა რაზმმა ააოხრა და დაარბია სოფელი, დაანგრია გლეხების სახლ-კარი, მეფის მოხელეები იტაცებდნენ ყოველივეს, რაც ხელთ მოხვდებოდათ. გლეხები ჰარბი ძალების წინააღმდეგ ბრძოლაში უძლურნი აღმოჩნდნენ და იძულებულნი გახდნენ ტყეებში გასიზნულიყვნენ. ხელისუფლებამ შეიარაღებული ძალების გამოყენებით შესძლო გლეხთა წინააღმდეგობის გატეხა.

ამრიგად, სოფელ ბერშუეთში მცხოვრებ ყმა გლეხთა ბრძოლა მეზობლის წინააღმდეგ ძირითადად ფულად გადასახადებზე უარისთქმით გამოიხატა; ადვილი ჰქონდა გლეხთა მხრივ შეიარაღებული წინააღმდეგობის გაწევის ცდასაც. იგი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გლეხთა გამოსვლა საქართველოში ანტიბატონ-ყმური მოძრაობის ისტორიაში. მართალია, ხელისუფლებამ შესძლო გლეხების დამორჩილება, მაგრამ გლეხთა სხვა გამოსვლებთან ერთად იგი აღრმავებდა ფეოდალური ურთიერთობის კრიზისს და აჩქარებდა ბატონყმობის გაუქმებას.

შემაღ სტუდენტები

ბასილი „აუცალოებდა“-ს განმარტებისათვის

ბასილი ეზოსმოდღერის თხზულებაში, თამარის დახასიათებისას, ყურადღე-გამართული ქართული ენით არის დაწერილი¹, მაგრამ მაინც გვხვდება ზოგიერთი ისეთი სიტყვა. რომელიც განმარტებასა და გაანალიზებას მოითხოვს. წინამდებარე წერილი ერთი ასეთი სიტყვის განმარტებას ეხება.

ბასილი ეზოსმოდღერის თხზულება „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი“ ბას იპყრობს ერთი ადგილი: „ამას ყოველსა დაუშრომელად რა მოქმედებდა, არა თვისსა ქონებისა მოქმენე იყო და არცა სამეფოდ იმპირვიდა ქალაქთა და ციხეთა, არამედ თვთ მათვე მისცემდა, რომელთა აუცალოებდა, თვისთა ლაშქართა, ვითარ წამებს დიდი და სახელგანთქმული სახლი სომეხთა მეფეთა ანისი, რომელი წარულო სპარსთა შანშეობისა თანა მრავალყამ მათგან ქონებული, ხოლო სპარსთა სახლი სახელოვანი დვინი“².

შინაარსობრივად რას უნდა გულისხმობდეს ავტორი „აუცალოებდა“ სიტყვაში? მისთვის ამოსავალია უარყოფითი სახელის ფუძე „უცალო“. მისი შესაბამისი დადებითი სახელია ცალო (უ-ცალო). ქართულში ამ წესით ნაწარმოები ბევრი სახელია ცნობილი (მაგ., დავა — უ-დავ-ო, ყური — უ-ყურ-ო და სხვ.).

„უცალო“ ნაწარმოებია უარყოფითი სახელისაგან აქტიური, მოქმედებითი გვარის ზმნის ნაწარმოებელი ა-ებ-ის მეშვეობით: ა-უ-ცალო-ებ-ს. ამ გზით ზმნის აქტიურ ფორმათა წარმოებაც ბუნებრივი და ჩვეულებრივია ქართულისათვის (შედრ. უქმ-ი — ა-უქმ-ებ-ს, ურცხუ-ი — ა-ურცხუ-ებ-ს, კაც-ი — ა-კაც-ებ-ს, ბავშვ-ი — ა-ბავშვ-ებ-ს და სხვ.).

გაუგებრობა ძირითადად იმითაა გამოწვეული, რომ მო-ც/ა/ლ-ილ-ი სიტყვის დადებით ფორმას უარყოფითი სემანტიკა აქვს, უსაქმოს, საქმის არმქონეს, მოცილის ნიშნავს, ხოლო ამავე სიტყვათა უარყოფით ფორმებს (უ-ცალო, მო-უ-ც/ა/ლ-ელ-ი) — დადებითი, და ბევრი საქმის მქონეს, საქმით დაკავებულს აღნიშნავს. ასე, რომ, აუცალოებდა (ა-უ-ცალო-ებ-და) ნიშნავს — მოცლას არ აძლევდა.

ამრიგად, ბასილი ეზოსმოდღერის თხზულების ჩვენს მიერ მოტანილი კონტექსტით ირკვევა, რომ თამარი, საკუთარი ქონების შემგროვებელი, მომხვეჭიკი არ იყო, და სამეფოდ კი არ აქცევდა დაპყრობილ ქალაქებსა და ციხეებს. არამედ ურიგებდა იმათ, ვისაც მოსვენებას, მოცლას არ აძლევდა ე. ი. საკუთარ ლაშქარს.

ბასილი ეზოსმოდღერის ჩვენთვის საინტერესო სიტყვის შემცველი წინადადების წინ თამარის მოუტლელ, დაძაბულ ყოველდღიურ ცხოვრებაზე საუბ-

¹ ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბ., 1945, გვ. 403.

² ბასილი ეზოსმოდღერის, ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თამარისი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 130.

³ „მაცნე“, ისტორიის... სერია, 1972, № 1.

რობს და, რომ მას არც საკუთარი ქონების გამრავლების და არც შემოერთებული ციხე-ქალაქების სამეფოდ დაკავების ჩვეულება არ ჰქონია, სწორედ ამ თხრობიდან გამომდინარეობს.

„არცა თვთ უქმომდა და არცა თვსთა ყმათა აუქმებდა, ვითარ იგი იტყვის ვინმე ჟამთაღმწერელი ალექსანდრესთვს“, — აღნიშნავს ავტორი და შემდეგ თამარის დაძაბულ ყოველდღიურ ცხოვრებას აღწერს³.

შემდგომი თხრობაც მჭიდრო ლოგიკურ კავშირშია ჩვენთვის საინტერესო კონტექსტთან. აქედან უკვე ცხადად ჩანს, რომ სიტყვა „აუცალოებდა“ ნიშნავს „მოცლას არ აძლევდა“, „მოსვენებას არ აძლევდა“. („და კუალად ამისთვის არ უდებებდა, რათა არა მოცილითა განსუენებად სიჩუკენდ განსცენ თავი და სხუათა განზრახვათა დამოეკიდნენ, ვითარცა სიმდიდრითა ალაღებულთა...“⁴).

ე. ი. თამარი კიდევ იმიტომ არ აზარმაცებდა, თავის ლაშქარს, რომ მოცილილებს დასვენებისა და დაჯაბანებისთვის არ მიეცათ თავი და სხვა განზრახვას არ აპყოლოდნენ, როგორც სიმდიდრით ალაღებულნი.

უფრო ქვემოთ კი, როდესაც თამარის საქმიანობაზე აგრძელებს მსჯელობას, ბასილი ეზოსმოდღვარი წერს: „ამისთვის არავის ვისცემდა მოცალოებასა (თამარი): ანუ იყვიან წინაშე მისსა, ახარებდის და საბოძვართა ღირსებისაებრ სწყალობდის და განუსუენებდის, ანუ თვთ წარუძღვს, იორის პირი და მტკურის პირი მოინადირის. მერმე დასოს შემოდვის და მუნ იხარებდიან, ვიდრემდის თოვლმან არ დაამძიმის კარავი. მუნით სომხითს შემოვიდიან, ნადირობდიან ამოთა თამაშითა“⁵.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „აუცალოებდა“ ზმნის ამოსავალია „უცალო“ — უარყოფითი სახელის ფუძე. ხოლო ა-ებ აქტიური მოქმედებითი გვარის ზმნის ფორმის მაწარმოებელი ნიშნებია.

„უცალო“ ქართულ ისტორიულ ლიტერატურაში საქმოდ გავრცელებული სიტყვაა და ყველგან მოუცლელს ნიშნავს. ასეთი მნიშვნელობით იხმარება იგი ლეონტი მროველთან⁶, ჟამთაღმწერელთან⁷, „ახალი ქართლის ცხოვრების“ მესამე ტექსტის ავტორთან⁸. მოუცლელის მნიშვნელობით იხმარება იგი აგრეთვე ბასილი კესარიელის „ექუსთა დღეთა“-ს ქართული თარგმანის უძველეს რედაქციაში⁹, „მოსრვაჲ სინა-რაითის მამათა“-ში¹⁰ და, რაც მთავარია, სულხან-საბა ორბელიანის „სიტყვის კონაში“¹¹.

ამრიგად, ბასილი ეზოსმოდღვრის მიერ ნახმარი ჩვენთვის საინტერესო სიტყვა „აუცალოებდა“ ნიშნავს — „მოცლას არ აძლევდა“, „მოუცლელს ხდიდა“¹².

³ ბასილი ეზოსმოდღვარი, დასახ. ნაშრ., გვ. 130.

⁴ იქვე, გვ. 131.

⁵ იქვე.

⁶ ქართლის ცხოვრება, I, გვ. 14, 15, 25.

⁷ ჟამთაღმწერელი, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 180, 296 და სხვ.

⁸ იქვე.

⁹ ი. აბულაძე, უძველესი რედაქციები ბასილი კესარიელის „ექუსთა დღეთა“ და გროვლ ნოსელის თარგმანებისა „კაცისა აგებულებისათვის“, თბ., 1964, გვ. 40, 52, 21.

¹⁰ ქართული ენის ისტორიული ქრესტომათია, ტ. I, V—X საუკუნეების ძეგლები, გამოსცე და ტაბულები და ლექსიკონი დაურთო ი. იმნაიშვილმა, თბ., 1949, გვ. 210, 216.

¹¹ სიტყვის კონა, თბ., 1949, გვ. 672.

¹² აღნიშნული ტერმინის აზრი ასევე აქვს გაგებული პროფ. ვ. დონდუას, იხ. კრებული: Памятники эпохи Руставели, Л., 1908, გვ. 58—59.

იქნებ ასე ვრცლად არც კი შეეჩერებულყავით აღნიშნული სიტყვის ირგვლივ, რომ ამას საჭიროება არ მოითხოვდეს. ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი მ. ბერძნიშვილი თავის ერთ-ერთ ნაშრომში XI—XII საუკუნეების მიჯნის საქართველოს საგარეო პოლიტიკის დახასიათების დროს ბასილი ეზოს-მოდღერის თხზულების ჩვენთვის საინტერესო ადგილსაც აანალიზებს და წერს: „იჩვევია, რომ თამარი დაპყრობილ ტერიტორიას აძლევდა იმათვე, ვისაც „აუცალოებდა“ — ე. ი. ვისაც ეს ქვეყანა ეკუთვნოდა და ვინც ამჯერად „უცალო“ (ცარიელი) რჩებოდა. აქ ნათელი ხდება თამარის პოლიტიკის მთელი არსი. ანისისა და დვინის აქ მოტანილი მაგალითით ცხადი ხდება, რომ საქართველოს მეფე ადგილობრივ ფეოდალებს ნიშნავდა დაპყრობილ-შემოერთებულ ქვეყნის ერისთავად და ამ საქმეში შემდეგი მოსაზრებებით ხელმძღვანელობდა: ჯერ ერთი, „რათა მარადის გული უთქუმიდეს“, ე. ი. რომ დაყენებული ფეოდალი „მარადის“ ერთგული და მადლიერი ყოფილიყო მეფისა და მეორე, მეფის ამ აქტით ბოლო მოეღებოდა ყველა იმ მიზეზს, რომელიც „დაქსნის ერთგულებასა“¹³.

თავი რომ დავანებოთ იმ ფაქტს, რომ „უცალო“ არასოდეს არ ნიშნავს ცარიელს და აქედან გამომდინარე არც „აუცალოებდა“ ნიშნავს იმას ვინც „ცარიელი ხდებოდა“, ჩვენი აზრით, დაშვებულია მეორე შეცდომაც. ტექსტადან არა ჩანს, რომ თამარი „ადგილობრივ ფეოდალებს ნიშნავდა დაპყრობილ-შემოერთებულ ქვეყნის ერისთავად“. ბასილი სრულიად გარკვევით წერს, რომ შემოერთებულ ციხე-ქალაქებს თამარი „მათვე მისცემდა, რომელთა აუცალოებდა, თვსთა ლაშქართა“ და მაგალითად ასახელებს ანისსა და დვინს¹⁴.

ცნობილია, რომ „ლაშქართა“ ძველ ქართულში უმაღლეს ოფიცრობას ნიშნავს¹⁵. ასე რომ, თამარი შემოერთებულ მხარეებს არა ადგილობრივ ფეოდალებზე ანაწილებდა, არამედ საკუთარ უმაღლეს ოფიცრობაზე — ანუ საქართველოს მსხვილ ფეოდალებზე. სწორედ ამიტომ მოჰყავს ბასილის ანისისა და დვინის მაგალითი. ანისი და დვინი თამარმა იმიტომ კი არ მისცა მხარგრძელებს, რომ ისინი შაინცდამაინც აქაური ფეოდალები იყვნენ, არამედ იმიტომ, რომ ისინი საქართველოს ლაშქრის უმაღლეს ოფიცრობაში შედიოდნენ და თანაც საქართველოს კარზე აღზრდილი და აღზევებული იყვნენ. როგორც ცნობილია, მხარგრძელები სომხები, ე. ი. ადგილობრივი ფეოდალები კი არა, არამედ XII ს. 10-იან წლებში ლორე-ტაშირის სამეფოს ტერიტორიაზე — (ე. ი. ქვემო ქართლში) გადმოსახლებული ბაბირების ტომის ქურთები იყვნენ.

საჭიროება მოითხოვს კიდევ ერთ უზუსტობაზე მივუთითოთ პატივცემულ მკვლევარს. როცა იგი თამარის დროინდელი საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ამოცანებზე ლაპარაკობს, ბასილი ეზოსმოდღერის იმავე კონტექსტს იმოწმებს და წერს: „თამარი ამას ე. ი. ადგილობრივ ფეოდალებზე დაპყრობილ ციხე-ქალაქების გადაცემას, იმიტომ აკეთებდა, რომ მისგან შემოერთებულ ტერიტორიაზე დაყენებული ფეოდალი მარადის ერთგული და მადლიერი ყოფილიყო მეფისა და მეორე... ბოლო მოეღებოდა ყველა იმ მიზეზს, რომელიც „დაქსნის ერთგულებასა“¹⁶. ამრიგად, მ. ბერძნიშვილის აზრით, „რათა მარა-

13 მ. ბერძნიშვილი, საქართველო XI—XII საუკუნეებში, თბ., 1970, გვ. 132.

14 ბასილი ეზოსმოდღერის, დასახ. თხზ., გვ. 130.

15 ივ. ჭავჭავაძის შვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. II, გვ. 137.

16 მ. ბერძნიშვილი, დასახ. ნაშრ., გვ. 132.

დის გული უთქუმიდეს“ — ნიშნავს „რომ დაყენებული ფეოდალი „მარადის ერთგული და მადლიერი ყოფილიყო მეფისა“¹⁷.

სინამდვილეში კი დამოწმებული კონტექსტი შემდეგი შინაარსისაა: და ამას იგი ორი რამის გამო აკეთებდა: რომ მათ (ე. ი. ლაშქართა — ვისაც თამარი ქალაქებსა და ციხეებს გადასცემდა) მუდამ გული მიუწევდეთ (შემდგომი ბრძოლებისაკენ) და ერთმანეთს შეეცილონ წარმართთა (იგულისხმება არაქრისტიანები) დაუფლებისათვის¹⁸ და მეორე, რომ ერთგულების (მეფესა და მის უმადლეს ოფიცრობას შორის) დარღვევის ყველა მიზეზი აღმოიფხვრას.

ამ შემთხვევაში თამარის პოლიტიკა ცხადი ხდება. თუ ერთმხრივ იგი გაცემული ჯილდოებით თავის უმადლეს ოფიცრობას იერთგულებს, მეორე მხრივ მათ, სახელმწიფოს ინტერესებისათვის შემდგომი ბრძოლის საუკეთესო სტიმულს აძლევს.

ყოველივე ზემოთქმულიდან ნათლად ჩანს, თუ რა დიდი მნიშვნელობა აქვს აღნიშნული ტერმინის სწორ ინტერპრეტაციას, რადგანაც მასზე დიდად არის დამოკიდებული XII—XIII საუკუნეების საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ბევრი მნიშვნელოვანი საკითხი.

17 მ. ბ ე რ ძ ნ ი შ ე ი ლ ი, დასახ. ნაშრ., გვ. 132.

18 უნდა აღინიშნოს, რომ ბასილი ეზოსმოდერის თხზულების ეს ადგილი არც განსვენებულ პროფესორ ვარლამ დონდუას აქვს გაგებული სწორად. იგი მას ასე თარგმნის: „И зто делала по этим двум причинам: во-первых, чтобы язычники вечно питали желание, проникаясь завистью друг к другу, снова приобрести свое...“ (Памятники эпохи Руставели, 1938, Ленинград, გვ. 59).

ჩვენი აზრით, მითითებული ადგილის სწორ ინტერპრეტაციას ხელს უშლის ტექსტის ნაკლოვანება. იგი ასე უნდა გაიშარტოს: „... პირველად, რათა მარადის გული უთქუმიდეს და შური აიღოს ერთმანეთისა წარმართთა შევიწინებისათვის თ უ ი ს ი ს ა (დ), და მეორედ რათა მოეპუეთოს ყოველი მიზეზი, რომელი დაქსნის ერთგულობასა“.

სომხეთისა და აგრეთვე მისი მეზობელი ქვეყნების ისტორიის ცალკეულ საკითხთა შესასწავლად ძველი სომხური ხელნაწერების ანდერძ-მინაწერებს, მეტადრე XII საუკუნიდან მოკიდებული, ხშირად პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა ენიჭებათ. XII ს. II ნახევრიდან ანდერძ-მინაწერები აგებულიებით რაქდენადმე განსხვავდებიან ადრეული ხანის თავისივე „წინაპრებისაგან“; ჩვეულებრივი ხდება მათი ავტორების (უპირატესად ესენი არიან ხელნაწერთა გადამწერნი) მიერ პოლიტიკური ამბების. ხელნაწერის მომგებელის ბიოგრაფიისა და სხვა საგულისხმო მომენტების აღნუსხვა. როგორც ამბობენ, სომხეთში ისტორიოგრაფიის თავისებური უანრი შეიქმნა. რადგან ანდერძ-მინაწერის ავტორები უმეტესწილად გვაუწყებენ იმ გარემოს შესახებ, რომლის წევრებიც თვითონაც არიან და ვინაიდან მათ მიერ მოცემული ქრონოლოგიური ჩარჩო, ჩვეულებრივ, მეტად ვიწროა (ხელნაწერის გადაწერის პერიოდი), ამიტომ ანდერძ-მინაწერთა ცნობები ძვირფასი მასალა ხდება საისტორიო მეცნიერებისათვის.

ჩვენთვის ამჟერად საინტერესო ანდერძ-მინაწერი შეტანილია გარეგინ კათალიკოსის ცნობილ კორპუსში — „ხელნაწერთა ანდერძ-მინაწერები“⁶. მართალია, აქ იგი პირველად არაა გამოქვეყნებული, მაგრამ ადრეული გამოცემები ნაკლოვანი იყო⁷.

ქვემოთ მოგვაქვს ანდერძ-მინაწერის ნაწყვეტის სომხური ტექსტი ქართული თარგმანით:

Արք ես՝ ծառայա Աստուծոյ Յովհաննես՝ սկսալ գտորը Ալիսարանս և կատարեցի ի ՈՒՐ թառկանիս, ի կաթողիկոսաթիևան սէր Անանիայի և յառաջնորդութեան սէր Մխիթարայ երկրիս Խաղտեաց՝ ի փոքր մենաստանիս, որ կոչի Անուցի վանք, ի գահին Սուրբ Հովհաննէսի՝ ձեռնագրողին փրկչին մերոյ: Յայսմ ամի սոյ կղեակ ի վերայ երկրի. ոմն գնեակ գհացն և սոյվաման լեակ և ոմն ծախեակ և չորայեակ իբրև կարաւո ոսկոյ և արծաթոյ. ի նոյն յայսմ ամի կատարեալ ըսն... Եկեալ սոյվ. լատանն արեմտից և տի-

მე ღვთის მონამ. ოგანესმა ამ წმინდა სახარების [გადაწერა] დავიწყე და დავასრულე 652 წელს ხალდის მხარეში, აღნოცი-ვანქად წოდებულ მცირე სავანეში, ჩვენი მაცხოვრის ნათლისმცემლის წმინდა იოვანეს [ეკლესიის] კარზე, უფალ ანანიას კათალიკოსობისა და უფალ მხითარის წინამძღვრობის ეამს. ამ წელიწადს შობილობა სუთევედა ქვეყნად; ზოგს ეყიდა [მცირეოდენი] პური, [მაგრამ მაინც] შიმშილისაგან სიკვდილის პირად მისულიყო, ზოგმა [ქონება საესებთი] გააჩანავა და ოქრო-ვერცხლით ნაკლულევეანი შეიქმნა. ამავე წელს

⁶ ზარბეგინ Ա կաթողიკოს, მუჯროსკურიანი მხნაგრიც, ჩათ. ო, ԱՏԻԿԻԱՍ, 1951, გვ. 1031—1034.

⁷ გ. სრვანტიანცის მიერ ჯერ კიდევ 1885 წელს გამოქვეყნებულ ამ ანდერძ-მინაწერზე ჩვენთვის ამჟერად საინტერესო ადგილი სავსებით გამოტოვებულია (იხ. გ. სრვანტიანცის დასახ. ნაშრომი, გვ. 340—341); არას ვამბობთ გამოცემის სხვა ნაკლოვანებებზე. ვაჟგონ კათალიკოსის ანდერძ-მინაწერი თითქმის უცვლელად აქვს გადმობეჭდილი უფრო „სიონიდან“ (1933 წ., გვ. 415), მხოლოდ მან გაასწორა დათარიღებაში დაშვებული შეცდომა, ანდერძ-მინაწერში მოხსენიებული ანანია კათალიკოსი ძველის „სიონში“ გამოცემელს შეცდომით ანნია მოკელ კათალიკოსად (946—968) მიუჩნევია, თავის მხრივ უვარაუდია „განმანათლებლწ წელთაღრიცხვის“ არსებობა და ანდერძ-მინაწერში მოცემული თარიღი *ՈՒՐ* 954 წლად მიუღია; ნამდვილად კი *ՈՒՐ* (=652) გვაძლევს 1203 წელს (551+652); იხ. გარეგინ კათალიკოსი, დასახ. ნაშრ., გვ. 1033—1034.

*რხალ ზნიოვიყაღახხალ კ მარო ხეხალ
 რნო ლრავლიონ, კაქქშხ[ა]ლ ქ ნამანტ,
 ჭიოქხალ ვბქა ს ყვირიხა ს ვვანბა
 ვაკომა ს ქნტნ ფაქსათაქან ვნა-
 ვხ[ა]ლ ქირ ვაღან:*

*მ'ყ აორე ხვიარე, ავღაქთა არა-
 რტ'ე. ირ იჯ აბტ მათოღბ ანაყიხ
 არ ქ ქხრალ სრქრქ, ვირ თხსაღ
 აჯაღ მხრიღ:*

მართალია, მოტანილ ნაწყვეტში არ არის ნახსენები არც ბასიანი, არც რუქნ ად-დინი, არც ქართველთა მხრიდან რომელიმე ისტორიული პიროვნება, მაგრამ, ვფიქრობთ, არ შემცდარა გარეგინ კათალიკოსი, როცა აქ, ყოველგვარი მტკიცების გარეშე, ბასიანის ბრძოლის ამსახველი ფაქტი დაინახა; საამისო მოწმობად გამოდგება ანდერძ-მინაწერის შესრულების დრო (1203 წ.), სულთნის დასავლეთიდან მოსვლა, სელჩუკთა მიერ ჯერ არზრუმის დაჭერა და მერმე შებმა ქართველებთან (სხვა წყაროებშიც ნათქვამია, რომ რუქნ ად-დინი ჯერ არზრუმს მოვიდა და შემდგომ შეებრძოლა ქართველებს⁸), აგრეთვე ქართველთა მიერ დიდძალი ნადავლის ხელთგდება და ჩვენს ანდერძ-მინაწერში ნადავლის დაახლოებით იმავე სახეების ჩამოთვლა, რაც სხვა წყაროებშიც გვაქვს (მუშის მრავალთავის ანდერძ-მინაწერი, თამარის ისტორიკოსები). რუქნ ად-დინი 1203 წელს რომ ეოცხალია და დასავლეთიდან მოსულ სულთანად იგი იგულისხმება. ამას სხვა მონაცემებთან⁹ ერთად მხარს უჭერს ისიც, რომ მოტანილ ნაწყვეტში მოხსენიებული ანანია კათალიკოსი არის ახალი სომხური საკათალიკოსოს ფუძემდებელი, რომლის რეზიდენცია იყო სებასტიაში; ამ ახალი საკათალიკოსოს ჩამოყალიბება მოხდა 1203 წელს; ანანიას ხელი მიუწვდებოდა მხოლოდ რუმის სასულთნოში მდებარე სომხურ საეპისკოპოსოებზე და აქ ავტოკეფალური სამწყსოს შექმნის თაობაზე იგი შეუთანხმდა სწორედ რუქნ ად-დინს¹⁰. ანანიას, კირაკოზ განძაკელის თანახმად, სულთანი მოუქრთამავს კადეც თავისი მიზნის მისაღწევად¹¹.

⁸ იბნ ბიბი, სელჩუკთა ისტორია. გვ. 35; მუშის მრავალთავის ანდერძ-მინაწერი—იხ. ჟარეხინსკი ა. კაპიტილია, შიჯათაკარანს რეზიდენცია, გვ. 699—719.

⁹ რუქნ ად-დინის გარდაცვალების თარიღად იბნ ბიბის მიუჩნევია 1204 წლის აგვისტო (იხ. იბნ ბიბი, სელჩუკთა ისტორია, გვ. 36), იბნ ალ-ასირის კი 1204 წლის ივლისი (ბ. სილაგაძე, XII—XIII სს. საქართველოს ისტორიის ზოგიერთი საკითხი იბნ ალ-ასირის ცნობათა შესახებ, კრებული—„საქართველო რუსთაველის ხანაში“, 1966, გვ. 118), აგრეთვე იბნ ბიბი გვაწვდის ცნობას იმის შესახებ, რომ რუქნ ად-დინს ხარკს უხდიდა თეოდორ I ლასკარი (:204—1222); იხ. იბნ ბიბი, გვ. 32. რუქნ ად-დინის გარდაცვალების თარიღად მიღებულია 1204 წელი (იხ. К. Э. Босворт, Мусульманские династии, М., 1971, გვ. 178).

¹⁰ Т. М. Давидян, История Киликийского армянского государства, Ереван, 1952, გვ. 198, შტრ. У. Յ Ր Մ Ա Ն Ե Խ Է, Ազգայնամուտ, Կոստანტინուպოլის, 1912, გვ. 1563; გარეგინ კათალიკოსი, დასახ. ნაშრომი, გვ. 1033—1034.

¹¹ У. Յ Ր Մ Ա Ն Ե Խ Է, Ազգայնամուտ, გვ. 1533.

ანდერძ-მინაწერის ავტორის ადგილსამყოფელი (აღნოცი-ვანქი), გარეგინ კათალიკოსის თანახმად, სებასტიანთან ახლოსაა¹² და რადგან იგი „ხალდიის მხარეში“ მდებარეობს, მაშასადამე არც იმდროინდელი საქართველოს სახელმწიფო საზღვრებიდან იყო შორს. გარდა ამისა, ანდერძ-მინაწერის ავტორი 1203 წელს მომხდარი ამბების თვითმხილველად თელის თავს და ამდენად მისი ცნობები სარწმუნოდ უნდა მივიჩნიოთ.

ვფიქრობთ, ზემოთ მოტანილი ნაწყვეტი მრავალმხრივ არის საგულისხმო.

ანდერძ-მინაწერი, უწინარეს ყოვლისა, საყურადღებოა ბასიანის ბრძოლის დათარიღებისათვის. დღემდე ცნობილ არც ერთ წყაროში ბრძოლის ზუსტი თარიღი მოცემული არ ყოფილა. ამის გამო, არაპირდაპირ მონაცემებზე დაყრდნობით მკვლევარნი განსხვავებულ თარიღებს გვთავაზობდნენ: სამეცნიერო ლიტერატურაში ვხვდებით წლებს მოკიდებული 1200/1 წლიდან ვიდრე 1207 წლამდე; აღარ შეუდგებოდა სათითაოდ იმის ჩამოთვლას, თუ ვინ როდის ვარაუდობდა ბასიანის ბრძოლას¹³.

ა. აბრაამიანი შეეცადა ეჩვენებინა, თითქოს მუშის მრავალთავეს ანდერძ-მინაწერი იძლევა საშუალებას ბასიანის ბრძოლა 1202 წლის გაზაფხულით დავათარილოთ¹⁴. ნამდვილად კი ამ ანდერძ-მინაწერის საამისოდ გამოსადეგი რეალები იმდენად ბუნდოვანია, რომ ა. აბრაამიანის მიერ მოცემული თარიღი სომხურ ისტორიოგრაფიაში მიღებული არაა¹⁵.

ბასიანის ბრძოლა ტრაპიზონის სამეფოს შექმნამდე რომ უნდა მომხდარიყო, ამას ზოგი მკვლევარი ადრეც ფიქრობდა¹⁶, მაგრამ ამ გარემოებას განსა-

¹² ბასილი ეზოსმოდერის მიხედვით, რუქ ად-დინმა საბოლოო მზადება საქართველოზე ლაშქრობის წინ სებასტიაში ჩაატარა (ქართლის ცხოვრება II, 1959, გვ. 133); სებასტია იმდროინდელ რუმის სასულთანოში ერთ-ერთი წამყვანი პუნქტი რომ იყო, ამით უნდა აიხსნებოდეს მუშის მრავალთავეს ანდერძ-მინაწერში რუქ ად-დინის სებასტიის სულთანად სახელდება. ისიც უნდა აღვნიშნოთ, რომ აღნოცი-ვანქიც იმ დროს რუმის სასულთანოს საზღვრებში იქნებოდა მოქცეული, რადგან ანანიას კათალიკოსობას მხოლოდ აქ სცნობდნენ, საზოგადოდ კი იგი შეამბოხებდნენ მიაჩნდათ.

¹³ იხ. ძველი ქართველი მეხოტბენი, II, ივ. ლოლაშვილის გამოცემა, თბ., 1964, გვ. 111—113; აღ. გა მ ყ რ ე ლ ი ძ ე, ბასიანის ომის თარიღი და ტრაპიზონის იმპერიის დაარსების ზოგიერთი საკითხი, იხ. კრებული — „კავკასიის ხალხთა ისტორიის საკითხები“, 1966; ბ. ს ი ლ ა გ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 118—119.

¹⁴ იხ. სიგისკაქიჩი ՍՄԻ Քիտուրյունենքի Ակադեմիის Հայկական Ֆիլիալի, № 5—6 (10—11). სიგისკაქი. 1941, გვ. 77—83. (შემდეგ: Տեղեկագիր, № 5—6 (10—11), 1941.)

¹⁵ იხ. მეგ. ჯ. Մ ա ո ս ո ղ յ ա ն, Քնակա՛ն ոստուրյան հայ ժողովրդի պատմության, წառ. III, სიგისკა. 1952, გვ. 135—137, Հայ ժողովրդի պատմություն, պყակ 4, 1958, სიგისკა, გვ. 162.

თუმცა 1951 წ. გამოცემულ სომხეთის ისტორიაში აღნიშნულია რომ რუქ ად-დინის დამარცხება ბასიანში უსწრებდა ტრაპიზონის სამეფოს შექმნას, მაგრამ აქ ბასიანის ბრძოლის უშუალო მიზეზად დასახელებულია საქართველოს მიერ ყარსის აღება, რაც თავის მხრივ დეინის განთავისუფლების (1203 წ.) შემდეგ მომხდარა (История армянского народа, Ереван, გვ. 161—62); ეს კი შეეცდომა, როგორც აღნიშნავენ, ბასიანის ბრძოლა ყარსის დაპყრობაზე ადრე მოხდა; „ისტორიანი და აზმანი შარავეანდელთანში“ ყარსისა და ბასიანის ბრძოლების თანმიმდევრობა ან არეულია, „ანდა ეგების აქ საუბარია ყარსის სხვა რომელიმე ბრძოლაზე, რომელიც შეიძლება მართლაც წინ უსწრებდა ბასიანის ამბებს“ (ბ. ს ი ლ ა გ ა ძ ე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 118—119). აზრი იმის შესახებ, რომ ყარსის აღება უსწრებდა ბასიანის ბრძოლას, იწვევდა ამ უკანასკნელი მოვლენის მდლარად დათარიღებას (1205, 1206, 1207 წლებით) ბოლო ხანებშიაც კი.

¹⁶ თ. და დ ი შ ვ ე ლ ი ა ნ ი, მოკლე განხილვა საქართველოს მხედრობისა 1069—1222 წლამდე, ეურნალი „ივერია“, 1883, № 10, გვ. 99.

კუთრებით გაუსვა ხაზი ალ. გამყრელიძემ, რომლის თანახმადაც რუქნ ად-დინის სამხედრო ძლიერება ტრაპიზონის სამეფოს შექმნამდე შემუსვრილი რომ არ ყოფილიყო, საქართველო მხოლოდ ლიხთ-იქითური მცირე ძალებით ვერ განახორციელებდა ესოდენ მნიშვნელოვან აქტს¹⁷. აქვე უნდა დავძინოთ, რომ ზემოთ მოტანილი ანდერძ-მინაწერის ნაწყვეტი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, „ხალდიის მხარეში“ მდებარე ალნოცი-ვანქსაც რუმის სასულთნოს საზღვრებში გულისხმობს; ახლად დაარსებულ ტრაპიზონის სამეფოში კი ძნელი წარმოსადგენია ხალდიის ყოფილი თემი მთლიანად არ მოქცეულიყო, რასაც თუ არა დამარცხებული, რუქნ ად-დინი მართლაც ვერ შეურიგდებოდა: მით უფრო, რომ ტრაპიზონის სამეფო რუმის სასულთნოს დასაპირისპირებლად შეექმნა საქართველოს სამეფო კარს.

ალ. გამყრელიძის სიტყვით, „ბასიანის დიდი ბრძოლა უკვე 1202 წლის გაზაფხულზე, თუ არა და უკიდურეს შემთხვევაში 1203 წლის გაზაფხულზე მაინც უნდა მომხდარიყო“¹⁸. აქ ალ. გამყრელიძეს, ბასიანის ბრძოლის დასათარიღებლად 1202 წელი უფრო შესაძლებლად მიაჩნია. მეორეგან კი იგი, როგორც ჩანს, ერთნაირად შესაძლებლად თვლის 1202 და 1203 წლებს: „ომის თარიღის 1203 (და ფრიად შესაძლოა 1202) წლის გაზაფხულს აქეთ მაინც გადმოწევა ძნელი წარმოსადგენი იქნებოდა“¹⁹.

ბასიანის ბრძოლა რომ უსწრებდა ტრაპიზონის სამეფოს შექმნას, ამ აზრს იზიარებს აგრეთვე ბ. სილაგაძე, რომელმაც, თავის მხრივ, აღნიშნა, რომ ბასიანის ომი უნდა მომხდარიყო 1204 წელს ან ცოტა ადრე, 1203 წელს, ტრაპიზონის საკეისროს შექმნამდე²⁰.

როგორც აღვნიშნეთ, „ხარბერდის სახარების“ ანდერძ-მინაწერი ბასიანის ბრძოლას 1203 წლით ათარიღებს და მაშასადამე ვარაუდი იმის შესახებ, რომ ბასიანის ბრძოლა ტრაპიზონის სამეფოს შექმნამდე, მოხდა, საბოლოოდ დასტურდება²¹.

რა შეიძლება ითქვას ანდერძ-მინაწერში მოხსენიებული „მძვინვარე შიმშილობის“ შესახებ? თუ 1203 წელს მართლაც სუფევდა შიმშილობა რუმის

¹⁷ ალ. გამყრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 248—249. იხ. აგრეთვე ძველი ქართული მეხოტბენი, II, გვ. 110—113.

¹⁸ ალ. გამყრელიძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 255.

¹⁹ იქვე, გვ. 256.

²⁰ ბ. სილაგაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 119—120.

ბასიანის ბრძოლის დათარიღების შესახებ ქართული ისტორიოგრაფიის ბოლო წლების მონაცემები ასახული არ არის უკანასკნელ ხანს გამოსულ პროფ. ი. ცინცაძის წიგნში (ი. ცინცაძე, ბასიანის ბრძოლა, 1971 წ.). აქ რუქნ ად-დინის მხედრობის განადგურების თარაღად მიღებულია 1205 წელი. სხვა არა იყოს რა, რუქნ ად-დინი, როგორც ზემოთ აღვნიშნა, 1204 წელს გარდაიცვალა.

²¹ 1203 წლის თუ რომელ დროს მოხდა ბასიანის ბრძოლა, ზემოთ მოტანილი ანდერძ-მინაწერის ნაწყვეტი არას გვეუბნება: შესაძლოა, ბრძოლა 1203 წ. ბოლო თვეებში მომხდარიყო; ამას გვაფიქრებინებს ერთი გარემოება: ბასიანის ბრძოლაში დაჭრილი რუქნ ად-დინი არზრუმს კრილობათა მოშუშების შემდეგ საქართველოს წინააღმდეგ ახალი ლაშქრობისათვის ემზადებოდა (იბნ ბიბი, სელჩუქთა ისტორია, გვ. 35. შდრ. ისთახრი, ჰოლუდ ალ. ალეში, ჰამდალაჰ ყაზვიანი, ვ. ფუთურიდის თარგმანი, 1937, გვ. 33). ალბათ 1204 წლის პარილისათვის, კონსტანტინოპოლის დაცემისა და ტრაპიზონის სამეფოს შექმნის დროისათვის, რუქნ ად-დინის მხედრობის ბასიანის ბრძოლაში განადგურება ახალი ამბავია, საქართველოს წინააღმდეგ ხელახალი ბრძოლისათვის მომზადება რუქნ ად-დინს ჯერ ეერ მოუსწრია, თორემ საქართველოს ხელისუფალნი ტრაპიზონის სამეფოს შესაქმნელად მხოლოდ ლიხთ-იქითურ ძალებს არ დასჯერდებოდნენ.

სასულთნოში, რა არეალში იყო იგი გავრცელებული — მთელ სასულთნოში, თუ მის მხოლოდ ერთ ნაწილში? ჩვენთვის ხელმძისაწვდომ სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ საკითხის შესახებ არაფერს შევხვედრივართ. იქნებ რუქნ ად-დინის მიერ თეოდორ ლასკარისაგან ერთდროულად მიღებული ხუთი წლის ხარკის წარჩინებულთა და „ჩვეულებრივი“ ხალხისათვის განაწილება ანდერძ-მინაწერის ჩვენებას ადასტურებდეს? რასაკვირველია, იბნ ბიბის არ დაეჭვრება, როდესაც იგი რუქნ ად-დინის ხსენებულ ნაბიჯს სულთნის გულუხვობით ხსენის²², რუქნ ად-დინის „გულუხვობა ასახსნელია იმით, რომ, როგორც ზემოთ აღინიშნა, იგი ემზადებოდა საქართველოს წინააღმდეგ ახალი ბრძოლისათვის; თუმცა მას ეს არ დასცალდა: ბასიანის ბრძოლაში მიღებული კრილობები, როგორც ჩანს, მისთვის საბედისწერო გამომდგარა და იგი მალე გარდაიცვალა“²³.

ზემოთ აღნიშნული „გულუხვობით“ რუქნ ად-დინი ახალი ბრძოლის წინ, ალბათ, თავისი მხედრობის გულის მონადირებას ლაშობდა.

თუ 1203 წელს რუმის სასულთნოში შიმშილობა მართლაც იმ ზომისა იყო, როგორც ამას ანდერძ-მინაწერის ავტორი გვამცნობს, მაშინ ეგების იბნ ბიბის მიერ რუქნ ად-დინისადმი მიწერილი სიტყვები — „ღვთის მიერ აღთქმულ ურიცხვი ნადავლის [შოვნა] აფხაზის დამორჩალებით აღსრულდება“²⁴ — მართოდენ მაღალფარდოვანი ფრაზა არ იყოს და შესაძლოა რუქნ ად-დინის — საქართველოზე ლაშქრობის ერთ-ერთი მიზეზი ალაფის მოპოვების წადილიც ყოფილიყო, რომელმაც, იქნებ, რუმის სასულთნოსა და საქართველოს შორის გარდუვალი შეჯახება დააჩქარა კიდევ.

საინტერესო ჩანს ანდერძ-მინაწერის ცნობა იმის შესახებ, რომ ბასიანის ბრძოლის წინ რუქნ ად-დინმა „დაიმორჩილა თეოდოსიოპოლი“. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ რუქნ ად-დინმა არზრუმში ჯერ კიდევ 1201 წელს დაიპყრო²⁵. რად ვახდა საჭირო არზრუმის ხელახლა დამორჩილება? ბასილი ეზოსმოდღერის სიტყვითაც რუქნ ად-დინმა ბასიანის ბრძოლის წინ „მიერთნა თვნიერ ნებისა მათისა, შიშით, ეზინკლნი, ხალფერდელნი და კარნუ-ქალაქელნი“²⁶. არზრუმის ამირი რომ რუქნ ად-დინის ბრძანებათა „მოსწრაფდ მორჩილი“ არ იყო, ამას იბნ ბიბიც ვადმოგვცემს²⁷; ამიტომ რუქნ ად-დინმა დასაჯა ხსენებული ამირი, მას ქვეყანა ჩამოართვა და იგი თავის ძმას თოღრულშაჰს გადასცა სამმართველოდ²⁸; თოღრულშაჰი არზრუმს არ იჭდა და, როგორც ჩანს, ამ საამიროს უშუალოდ ადგილობრივი ელემენტი განაგებდა; იბადება კითხვა: ბასიანის ბრძოლის წინ არზრუმის ხელახლა დამორჩილების საჭიროება ხომ არ მიგვანიშნებს: ამ საამიროს მიმართ საქართველოს სამეფო კარის მიერ განხორციელებულ რაიმე ღონისძიებებზე? თამარის დის, რომელიც „იყო ვინმე ერთი ხარკთაგანისა ნაშობი, რეცა სახელდებული შევილად მეფისა“²⁹, არზრუმს

²² იბნ ბიბი, სელჩუკთა ისტორია, გვ. 32.

²³ იქვე, გვ. 34—35. იხ. აგრეთვე ჰამდალაჰ ყაზვინი, დასახ. გამოც., გვ. 33.

²⁴ იბნ ბიბი, სელჩუკთა ისტორია, გვ. 34.

²⁵ П. Мелиоранский, Сельджук-Намэ, как источник для истории Византии в XII и XIII веках; Виз. временник, т. I, 1894, გვ. 622; История армянского народа, Ереван, 1951, გვ. 162; შტრ. В. А. Гордлевский, Избранные сочинения, I, М., 1960, შესავალი წერილი, გვ. 11.

²⁶ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 133.

²⁷ იბნ ბიბი, სელჩუკთა ისტორია, გვ. 35.

²⁸ იქვე; შტრ. ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 133.

²⁹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 44.

გათხოვება საამისო ხელშემწყობ ვითარებას ხომ არ ქმნიდა? მაინცადამაინც, ბასიანის ბრძოლაში დატყვევებული ერზინკის სულთნისათვის „ყოვლად დამამცირებელი სასჯელის“ მიგება „პირველისა პატივისა და სიყვარულისა წილ“³⁰, აგრეთვე ბასილი ეზოსმოდღერის მითითება, რომ რუქნ ად-დინმა შიშით მიიმხრო „ეზინკელნი“, „კარხუ-ქალაქელნი“ და სხვანი³¹, შესაძლებლად ხდის ვარაუდს, რომ საქართველოს სამეფო კარს რუმის სასულთნოსთან გარდუვალი შეჯახების მოლოდინში უნდა ეზრუნა სამხრეთით მდებარე მუსლიმანური პოლიტიკური ერთეულების, თუ მეტი არა, ნეიტრალიზაციისათვის მაინც³².

დაბოლოს, ერთი საკითხიც: სომხურ ისტორიოგრაფიაში ბასიანის ბრძოლა არანაკლებ არის მიჩნეული სომხეთის ისტორიის კუთვნილ ფაქტად, ვიდრე საქართველოს ისტორიისა; წერენ, რომ რუქნ ად-დინის სამხედრო ძლიერება შემუსრა სომეხ-ქართველთა მხედრობამ³³. საისტორიო წყაროები ამის საფუძველს არ იძლევიან. როგორც ჩანს, სომეხი ისტორიკოსები ამოდიან სომხურ ისტორიოგრაფიაში მიღებული ზოგადი წანამძღვრიდან, თითქოსდა XII ს-ის დასასრულსა და XIII ს-ის I მეოთხედში ამიერკავკასიაში არსებობდა ქართველებისა და სომეხების გაერთიანებული სახელმწიფო³⁴. ანდა „ზაქარიანების სახელმწიფო“, მართალია, ფორმალურად სცნობდა საქართველოს უზენაესობას, მაგრამ ფაქტიურად იგი წარმოადგენდა დამოუკიდებელ სახელმწიფოს, „სახელმწიფოს სახელმწიფოში“³⁵ და ა. შ. ჩვენ ამ დებულებათა განხილვას ვერ შევუდგებით, აღვნიშნავთ მხოლოდ, რომ ბასიანის ბრძოლასთან დაკავშირებულ კონკრეტულ შემთხვევაში თ ვ ი თ ს ო მ ხ უ რ ი, „ხ ა რ ბ ე რ დ ი ს წ მ ი ნ დ ა კ ა რ ა პ ე ტ ი ს ე კ ლ ე ს ი ი ს ს ა ხ ა რ ე ბ ი ს“, ან დ ე რ ძ-მ ი ნ ა წ ე რ ი გვამცნობს: რუმის სულთანმა „ბ რ ძ ო ლ ა გ ა უ მ ა რ თ ა ქ ა რ თ ვ ე ლ ე ბ ს“ და „ძ ლ ე უ ლ ი ქ მ ნ ა მ ა თ გ ა ნ“. ვფიქრობთ, ამ გარემოებას უფრო მეტი ანგარიში უნდა გაეწიოს, ვიდრე წინასწარ ალებულ ზოგად სქემას.

საბოლოოდ, შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენ მიერ წარმოდგენილი ნაწყვეტი სომხური ანდერძ-მინაწერისა. მართალია, მოცულობით მცირეა, მაგრამ მას მაინც ჯეროვანი ყურადღება უნდა მიეპყროს; მით უფრო, რომ ბასიანის ბრძოლის შესასწავლად, საზოგადოდ, საკმაოდ მწირი მასალაა ჩვენს ხელთ.

³⁰ ბასილი ეზოსმოდღერის, ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 140.

³¹ ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 133.

³² ბასიანის ბრძოლა, რომ დიდი ხანია მზადდებოდა, ეს სწორად უნდა იყოს შემჩნეული ბასილი ეზოსმოდღერის მიერაც: რუქნ ად-დინი „იჩემებდა ზაკთ სიკუარულსა, და გზავნიდა მოციქულთა მშვიდობისათვის მრავალყმ. და ძლუნთა შეენიერთა მრავლთა, ეგრეთვე თამარ ჰყოფდა. ნაცვალ სახედ მოციქულთა წარაელენდა ძლუნთა. გარნა იგი ზაკუსასა ჰჭარედა, და ფიტთა მიერ განმსტრობად მოსწრაფე იყო ამის სამეფოსა“ (ქართლის ცხოვრება, II, გვ. 132). შდრ. ი. ცინცაძე, დასახ. ნაშრომი. გვ. 10.

³³ *Տեղեկագիր. № 5—6 (10—11), 1941, გვ. 77—83. Հայ ժողովրդի պատմություն, պրսկ 4, გვ. 162, Т. Микаелян, История Киликийского армянского государства, гв. 167, შდრ. История армянского народа, 1951, гв. 162.*

³⁴ *Ա. Զ ի զ ի ն ճ ի ս յ ա ն, Գրվագներ հայ պատմության մասին պատմության գիրք առաջին, Երևան, 1957, гв. 137—168.*

³⁵ *Գ. Զ ի զ ի ս ի յ ա ն, Խաղպակներ կամ Պոնդուսի հայոց պատմության մեջ, I, Վաղարշապատ, 1929, гв. 8—11. Խ. Ս ա մ ի ո ս լ յ ա ն, Զին հայ իրավունքի պատմությունը, Երևան, 1939, гв. 143—144, Մե. Ուլյե, гв. 177; Լեո, Անի, Երևան, 1963, гв. 171; Л. О. Бабаи, Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII—XIV веках, М., 1969, гв. 15—18, 20.*

ТЕИМУРАЗ ЧИКОВАНИ

О ТРАДИЦИИ СТРОИТЕЛЬСТВА СЕЛЬСКИХ ГОСТИНЫХ ДОМОВ НА ТЕРРИТОРИИ КОЛХИДЫ

Юго-Западная Грузия — Аджара и Чанет-Лазети — исторически является родиной искусных мастеров по обработке дерева. Об этом, наряду с античными авторами — Ксенофонтом, Страбоном, Витрувием, писал и известный грузинский ученый первой половины XVIII в. Вахушти¹. Грузинские мастера из этих провинций исторической Колхиды воздвигали разнообразные по форме и характеру жилые и хозяйственные постройки, которые в архитектурно-художественном отношении без преувеличения можно отнести к шедеврам мирового народного зодчества.

По планировке полезной площади и интерьера, по форме кровли и стройматериала только в одной Аджаре были распространены дома разного типа и названий: «Чархили», «Лурсиани», «Кори», «Джаргвали» и «Цалпира».

Деревянное зодчество, в частности искусство домостроения в этих краях, имело настолько глубокие корни и так широко было внедрено в население, что буквально каждый мужчина владел этим ремеслом. Именно этим и объясняется большой спрос в Турции на лазских мастеров².

В этой части Юго-Западной Грузии особенности хозяйственной жизни и географическая среда, изрезанный рельеф и большие атмосферные осадки диктовали свои условия. И поэтому здесь из века в век строили преимущественно двухэтажные дома, которые всегда заканчивались крытой дранью разноскатной кровлей. Например, в Аджаре в таких домах первый этаж, как правило, всегда отводился для хозяйственных нужд. Здесь были хлев и помещения домашнего обихода, вроде кладовой, где хранили продукты, сельскохозяйственный инвентарь, дрова и т. д.

Второй этаж представлял жилую часть и был устроен по принципу коридорной системы. Здесь с обеих сторон коридора были расположены по две, иногда и по три, комнаты разного назначения: «шина» — самая большая из всех комнат, гостиная, комнаты для отдельных брачных пар и одна комната для неженатых членов семьи.

Все комнаты без исключения имели дощатый пол и потолок, камин и окна. Кроме этого, потолок и стены «шина», где помещался камин, были орнаментированы двух-трехслойным растительным орнаментом.

¹ Т. Микеладзе, «Анабасис» Ксенофонта, Тб., 1967, стр. 92—96 (на груз. яз.); Т. Каухчишвили, География Страбона, Тб., 1957, стр. 56 (на груз. яз.); Витрувий, Десять книг об архитектуре, М., 1936, Кн. 11, гл. I, § 4; Вахушти Багратони, Описание царства Грузинского, Тб., 1941, стр. 134 и 142 (на груз. яз.).

² Э. Чичинадзе, Лазистан в историко-этнографическом аспекте, Тб., 1927, стр. 62 (на груз. яз.).

В связи с сохранившимися, в качестве пережитка, некоторым элементам общинно-патриархального происхождения и высокой культуры домостроительства в Юго-Западной Грузии, особенно в Верхней Аджаре, до второй половины XIX в. существовала традиция строительства сельских гостинных домов — «састумро джаргвали» и навесообразные беседки — «мосасванджи». Из этих первый, т. е. «састумро джаргвали», в некоторых горных селениях Верхней Аджаре спорадическое существование продолжали почти до начала XX в. Что касается навесообразных беседок, которые как в Аджарии, так и в Чанет-Лазети и Самегрело сооружались исключительно и перекрестках дорог для дневного отдыха путников, по нашим материалам после 70-ых годов прошлого столетия почти уже не строились. Навесообразные беседки — «мошванджианоии» (по-лазски)³ и «мосаснанджи» (по-мегрельски)⁴ в свое время распространение больше всех получили в Чанет-Лазети, где по нашим этнографическим материалам они имелись почти на каждом конце большого подъема проселочных дорог.

«Мосасванджи» — «мошванджианоии» строили во время обязательных общесельских дорожных работ. Каждое селение воздвигало его у своих границ. Мосасванджи представлял собой легкое строение. На четырех, расположенных квадратом, не очень высоких столбах лежала двухскатная драночная кровля. Между столбами были устроены неподвижные скамейки. Такие беседки укрывали путника от непогоды и солнца. Этот самобытный элемент древнегрузинской материальной культуры в наше время на новой почве, можно сказать, получил новое продолжение. В последнее время вдоль магистральных дорог не только в Грузии, но и в других республиках, все чаще строят разновидности и красивые декоративные беседки вокруг которых, как правило, разбиты скверы.

Современная Юго-Западная территория Грузии в географическом отношении исторически делится на две части: Верхнюю и Нижнюю Аджару. В административном отношении в Верхнюю Аджару входят Шуахевский и Хулойский, а в Нижнюю Аджару — Кедский и Хелвачаурский районы. Как уже было сказано выше, до второй половины XIX в. в Аджаре, особенно в ее верхней части, в пережиточном виде еще продолжала бытовать традиция строительства бесплатных сельских гостинных домов — «састумро джаргвали».

Как известно, из-за изрезанного рельефа почти во всех верхнеаджарских селах, которые расположены преимущественно в узких ущельях, проходила только одна дорога. Основные проселочные дороги редко обходили селения. Именно поэтому путник, следовавший вниз или вверх по ущелью, проходил почти все селения данного ущелья. Сильно пересеченная местность, крутые подъемы и спуски делали путешествие тяжелым и опасным. Учитывая все это, с древнейших времен население этого края старалось как-то облегчить тяжелую участь путника. Наверное в связи с этим и появилась традиция строительства бесплатных сельских гостинных домов «састумро джаргвали» и дорожных навесов «мосасванджи».

Из этнографических материалов становится очевидным, что строительство «гостинных домов» носило общесельский характер. Для таких работ каждая семья добровольно выделяла двух, а иногда и трех

³ Н. Марр, Из поездки в Турецкий Лазистан, СПб, 1910, стр. 562.

⁴ И. Адамя, Грузинское народное зодчество, Аджара, Тб., 1957, стр. 37 (на груз. яз.).

мужчин, которые до окончания строительства занимались только этим делом.

Састумро джаргвали, которое строили у дорог, на окраине села, являлся двухкамерным и одноэтажным бревенчатым домом, общей площадью примерно в 16—18 кв. м. Такое строение заканчивалось двухскатной кровлей из драни. С торцовой стороны джаргвали имел одностворчатую дверь, через которую путник попадал сперва в стойло (8 кв. м), а затем в жилую комнату. В отличие от стойла, которое всегда мостили жердеобразными балками, комната для путника (8—10 кв. м) имела земляной пол. Для дневного освещения оба помещения в своих стенах имели незастекленные окна — саркмели.

Вдоль стены жилой комнаты были устроены деревянные нары, на которых всегда находилась постель в свернутом виде. Пугник, не имевший знакомых в селе, со своей лошадейю останавливался на ночь и безвозмездно пользовался гостиним домом, услугами благородной народной традиции, которая в этой части Грузии стойко сохранялась на протяжении многих столетий.

В верхнеаджарских селах, в силу неписанного народного обычного права, каждая семья была обязана поочередно обслуживать «гостиним дом»: поддерживать порядок, обеспечивать постелью, водой, дровами, кормом для лошади, своевременно починять протекающую кровлю и т. д.

В 1897 году известный грузинский общественный деятель, писатель и этнограф Тедо Сахокиа, в свое время объездивший почти все европейские страны, с восхищением писал об этой благородной традиции⁵, схожие отзвуки которой бытовали и в альпах Швейцарии. В этой маленькой европейской стране местное сельское население на перевалах строило хижины для укрытия путников во время непогоды⁶.

Эта благородная народная традиция — строительство бесплатных гостиним домов, которая своими корнями уходит в глубокую древность, в эпоху доклассовых обществ в Верхней Аджаре в пережиточном виде сохранялась благодаря изолированности этого края. Как известно, Аджара почти триста лет находилась под игом турецкой империи, но благодаря стойкости духа и самоотверженного сопротивления, в которых не последнюю роль сыграла географическая среда (труднодоступные ущелья), в Аджаре сохранились такие древнегрузинские элементы быта и культуры, которые по всей остальной Грузии давно исчезли.

В 60-ых годах прошлого столетия, особенно после проникновения капиталистических элементов в село Аджари, преимущественно в ее нижней части, место састумро джаргвали постепенно занял хан, который строили состоятельные крестьяне на перекрестках шоссеиных дорог.

Для хана отводился первый этаж обычного двухэтажного крестьянского дома. В первом этаже специально выделяли помещения, обычно две комнаты, для постояльцев с условием оплаты жилья и прочих услуг. Например, в начале XX в. пеший путник за ночлег платил десять копеек, а если он имел и лошадь, тогда с него взидали двадцать копеек. Эти копейки, как известно, в то время доставались крестьянам очень нелегко. Так что хан — это один из составных элементов восточного ростовщичества в Аджаре, в руках кулацкой прослойки ставший добавочным средством обогащения. Правда обладатели ханов среди местно-

⁵ Т. Сахокиа, Путешествия, Тб., 1962, стр. 114 (на груз. яз.).

⁶ В. Крашенников, Г. Драгунов, Швейцария, знакомая и незнакомая, М., 1970, стр. 85—87.

го населения не пользовались доброй славой — их порицали, но несмотря на это крестьяне-путники, из-за трудности и за неимением средств быстрого передвижения, были все же вынуждены пользоваться услугами этого, своего рода постоянного, двора. Законы капиталистического общества к удивлению местного населения, еще недавно строивших бесплатные сельские гостиницы — састумро джаргвали диктовали свои беспощадные условия.

Уже в начале XX столетия ханы появлялись всюду в чем способствовали новые шоссейные дороги, которые для быстрого освоения новых областей прокладывали русские власти. Одна шоссейная дорога шла из Батуми через перевал Годердзи на Ахалцихе, а вторая из Батуми вдоль Чорохского ущелья в Артвини. Эти дороги расходились у селения Аджарис-Цкали. От селения Аджарис-Цкали до Артвини в этот период ханы существовали в следующих селах: Аджарис-Цкали, Накирнатеви, Кведа-Марадиди, Кириати, Земо-Марадиди, Хонцкапа, Хема, Бедобани, Концхурети, Класури, Борчха, Нагваревн, Катимхани, Спикоти, Навдароли и в самом Артвини, где насчитывалось несколько ханов. В Артвини ханы держали преимущественно армяне.

Все перечисленные селения были расположены с обеих сторон бывшего шоссе Батуми-Артвини. Что касается другой трассы от селения Аджарис-Цкали в сторону Ахалцихе, то из-за нерегулярного движения ханы было поменьше, но все же в достаточном количестве. В этом направлении ханы были в селениях Цониариси, Зваре, Хичаури, воле Хуло и Диокниси, у подножья начала перевала Годердзи. Если учесть сравнительно маленькую территорию и небольшую протяженность обеих шоссейных дорог (примерно 160 км), выходит так, что в этой Юго-Западной части Грузии хан получил довольно широкое распространение.

Во время широкого бытования састумро джаргвели — бесплатных сельских гостиных домов и мосасванджи — придорожных навесообразных беседок для отдыха аджарские села должны были иметь преимущественно моногенный характер. Моногенность сел окончательно нарушилась по-видимому во время турецкого ига, когда гонимые селяне часто меняли свое местожительство, переходили из одного населенного пункта в другой. Если судить по названиям большинства аджарских сел — они моногенного происхождения. Например, Паксадзееби происходит от фамилии Паксадзе, Иремадзееби от Иремадзе, Инцкирвети от Инцкирвели, Такидзееби от Такидзе, Геладзееби от Геладзе и т. д.⁷ Но эта, на первый взгляд, неоспоримая моногенность уже в XIX в. носила полигенный характер⁸. Однако еще во время турецкого владычества все еще продолжала бытовать общественная жизнь в виде формы сельской общины⁹. В это время, несмотря на новый образ жизни, навязанный турками, местное население все еще продолжало жить по своему. Так что, во время турецкого ига местная, грузинская общественно-экономическая жизнь не получила должного развития. Она в основном законсервировалась и именно поэтому в Аджарии почти до конца 80-ых годов прошлого столетия сохранились некоторые древнегрузинские традиции, элементы культуры и быта, в том числе и строительство састум-

⁷ А. Робакидзе, К вопросу о формах поселения в Аджарии, Труды Батумского НИИ, т. I, Батуми, 1960, стр. 17 (на груз. яз.); В. Мгеладзе, К вопросу морфологии поселения в Аджарии, Труды БИИИ, т. I, Батуми, 1960, стр. 114 (на груз. яз.).

⁸ А. Робакидзе, Указ. труд, стр. 18.

⁹ Там же, стр. 24.

ро джаргвали и мосасванджи. Кроме того, до проникновения в село капиталистических элементов, аджарские, особенно верхнеаджарские, села преимущественно оставались в своих старых границах. Но после проникновения этих элементов и прокладки Батуми-Ахалцихской и Батуми-Артвинской шоссейных дорог не только все селения стали полигенными, но и появилась потребность к шоссейным дорогам. Некоторые села уже до конца XIX в. свои границы передвинули в сторону шоссейных дорог. Именно это время и является периодом самого интенсивного распространения частных гостиных домов-ханов. Так что, састумро джаргвали и хан в своем бытовании отражают две последовательные ступени в процессе общественно-экономического развития аджарского села.

ლიანა მელიქიშვილი

ქართველ მთიელთა საქორწინო ურთიერთობის ისტორიიდან (ნიშნობა ფშავში)

საქორწინო ურთიერთობის შესწავლას უაღრესად დიდი მნიშვნელობა ენიჭება არა მარტო საკუთრივ ქორწინების ფორმების დასადგენად მისი ისტორიული განვითარების სხვადასხვა საფეხურზე, არამედ მასთან ახლო მდგომარეობის სოციალური ინსტიტუტების (საოჯახო თემი, პატრონიზმი, გვარი, ნათესაობის სისტემა...) ბუნების გასარკვევადაც. ზემოხსენებულ სოციალურ ინსტიტუტებთან ერთად ქორწინების შესწავლის ხარისხზე ბევრადაა დამოკიდებული საზოგადოებრივი ურთიერთობის განვითარების ძირითადი მომენტების განსაზღვრის შესაძლებლობა. ეს ჯერ კიდევ XIX საუკუნის მეორე ნახევარში დამტკიცდა, როდესაც დამოუკიდებელ სამეცნიერო დისციპლინად გაფორმების სტადიაში მყოფმა ეთნოგრაფიამ ძირითადი კვლევის საგნად სოციალური ყოფა გაიხადა, რომლის სფეროშიც ქორწინების ინსტიტუტი ერთ-ერთ მთავარ პრობლემას წარმოადგენდა. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღებოა ევოლუციური სკოლის ცნობილი წარმომადგენლის, ამერიკელი ეთნოგრაფის ლ. გ. მორგანის ღვაწლი, რომლის ფუძემდებლურ გამოკვლევებში¹ ქორწინების ინსტიტუტსა და ნათესაობის სისტემას წამყვანი ადგილი უჭირავს. ლ. მორგანის შრომებს შემოქმედებითი გამოყენების საფუძველზე ამ მიმართულებით შექმნეს თავიანთი შრომები კ. მარქსმა² და ფ. ენგელსმა³, რითაც მეთოდოლოგიური ნიადაგი შეუმზადეს საბჭოთა ეთნოგრაფიის მარქსისტულ-ლენინურ თვალსაზრისს.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან საქორწინო და საოჯახო ურთიერთობის შესწავლისადმი ინტერესი იზრდება რუსეთსა და საქართველოშიც. მრავალთაგან აქ პირველ რიგში შეიძლება დავასახელოთ მ. კოვალევსკი და ნ. ხიზანაშვილი. მარტო ის ამბავი, რომ ფ. ენგელსმა ზემოხსენებული ნაშრომის მეოთხე გამოცემაში ოჯახის ფორმათა საკითხზე მსჯელობისას არსებითი ცვლილებები მ. კოვალევსკის გამოკვლევების⁴ გაცნობის შემდეგ შეიტანა და საოჯახო თემის გადმონაშთური სახეობა ევროპის კაპიტალისტური ქვეყნებისათვისაც კი დანახასიათებელ მოვლენად მიიჩნია, აღნიშნული პრობლემის განსაკუთრებული მნი-

¹ Льюис Г. Морган, Древнее общество, Л., 1934; Миссу, Дома и домашняя жизнь американских туземцев, Л., 1874.

² К. Маркс, Конспект книги Льюиса Г. Моргана «Древнее общество», Ар-ив Маркса и Энгельса, т. IX, Москва, 1941.

³ ფ. ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, თბ., 1953.

⁴ М. Ковалевский, Очерки происхождения и развития семьи и собственности, 1939; მისივე, Закон и обычай на Кавказе, М., 1890; მისივე, Современный быт и древний закон, М., 1886 და სხვა.

10. „მაცნე“, ისტორიის... სერიი, 1972, № 1.

შენელობის მანიშნებელია, ხოლო ნ. ხიზანაშვილის ნაწერებში⁵ ქართული ეთნოგრაფიული აზრის განვითარების მაღალი საფეხურის მაჩვენებელია.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს, რომ ნ. ხიზანაშვილის შრომების ერთ-ერთ ძირითად წყაროს წარმოადგენდა ფშავის ეთნოგრაფიული მასალა, საკუთრივ ფშაველთა საზოგადოებრივი ყოფის ამსახველი ფაქტობრივი მონაცემები. ფშავის ეთნოგრაფიული მასალის დიდი მნიშვნელობა სოციალური საკითხების კვლევის მიმართულებით კარგად გამოჩნდა ქართველ საბჭოთა ეთნოგრაფთა შრომებშიც⁷. სამწუხაროდ, ფშაური ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით ცალკეული სოციალური საკითხები, ზოგიერთი გამოჩენისის გარდა⁸, დღემდე სპეციალურად შესწავლილი არ არის. ერთ-ერთ ასეთ საკითხად გვესახება ფშაველთა საქორწინო ურთიერთობა, რომლის მნიშვნელოვან მომენტს წარმოადგენდა ნიშნობა, როგორც ორი საქორწინო მხარის მოლაპარაკების საბოლოო დადასტურება.

ამჟამად ჩვენი მიზანია გავეცნოთ ვარიგებით დანაშენის ფშაურ ჩვეულებას 1968—1969 წლებში შეკრებილი ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით.

გარიგებით ნიშნობისათვის დამახასიათებელ თავისებურებას წარმოადგენდა ვაყის ოჯახის მიერ შუამავლების არჩევის აუცილებლობა, რომელთაც ეკისრებოდათ ქორწილამდე არსებული ურთიერთობის მოწესრიგება.

შუამავლის არჩევისას ვაყის მშობლები ცდილობდნენ ქალის დედის ძმა ან „მისამპირი“ („სახლის გარეთ მდგომი“) ნათესავი აერჩიათ. ვაყის ნათესავი საქმის მოგვარებაში მონაწილეობას არ მიიღებდა. მთხრობელთა განმარტებით, შუამავლად ქალის ნათესავის არჩევა იმიტომ იყო კარგი, რომ ის თავისიანს ცუდს არ უსურვებდა, ტყუილად არ გაირჩებოდა ლაპარაკით და უფრო მეტად პასუხისმგებელი იყო შემდეგში უკვე დაქორწინებულ წყვილთა წინაშე. ვაყის ნათესავის გაგზავნა შუამავლად სირცხვილად ითვლებოდა. ზოგ შემთხვევაში (უფრო გვიანდელ პერიოდში) შუამავლად ამ საქმეში დახელოვნებული პირი ირჩეოდა, რომელსაც მრავალი საქმე გაერიგებინა და უკვე შუამავლის სახელიც შერქმეოდა.

საშუამავლოდ უფრო მეტად შაბათ დღეს ირჩევდნენ, რადგანაც უქმე იყო და მოსულსაც და დამხვედრსაც მეტი დრო ექნებოდა საუბრისათვის.

საერთოდ ფშავში წესად არ იყო პირველი მისვლისთანავე დათანხმება, რაც არ უნდა შესაფერისი საქმრო ყოფილიყო. ის კი არა, როგორც წესი, თითქმის არცერთი ქალი არ არის გათხოვილი, ისე, რომ შუამავლები სამჯერ მაინც, ზოგჯერ კი მეტჯერ არ მისულიყვნენ. თავიდანვე დათანხმება ქალის გვარს ამცირებდა. ფშაველებისვე გადმოცემით, „ქალი თავს იფასებს“. უარის სათქმელად ქალის მშობლები ქალის გასათხოვრად მოუმწიფებლობას, მზითვის მოუშვადებლობას და სხვა მრავალ მიზეზს ასახელებდნენ.

პირველად მიღებული უარის შემდეგ შუაქაცების მოქმედება როდი წყდებოდა. ერთხელ მისვლაზე უარის თქმას მოყვებოდა შუაქაცების მეორედ და

⁵ ნ. ხიზანაშვილი, ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბ., 1940.

⁶ აღ. რობაქიძე, მეფუტკრეობის ისტორიისათვის, თბ., 1960, 11—12; მასივე, ბესარიონ ნიჟარაძე, შესავალი ნაწილი წიგნში — ბესარიონ ნიჟარაძე, ისტორიულ-ეთნოგრაფიული წერილები, I, თბ., 1962, გვ. 5—6.

⁷ ს. მაკალათია, ფშავი, თბ., 1974; P. Харадзе, Грузинская семейная община. Тб., 1960, I, 1961, II.

⁸ P. Харадзе, დასახ. ნაშრომი, I, გვ. 144—158.

მესამედ მისვლაც. შუამავლების მიერ ქალის მამის სახლში მისვლის შუალედში ორი სამი თვით განისაზღვრებოდა, რის გამო თანხმობის მისაღებად ერთი წლის მანძილზე მაინც უხდებოდათ სიარული. ბოლოს ქალის მშობლები თანხმობას უტყობდნენ შუამავალს, რასაც ფშაველები „აგრობას“ უწოდებენ. „აგრობისას“ შუამავალი ამოიღებდა ფულს და „ტაბლაზე“ დადებდა. ამას ეწოდება „სახლის პატივი“. ეს ფული ოჯახს ეკუთვნოდა. ფშაველი ქალის აზრით ეს მის გაზრდაში მიღებული ძღვენი იყო. „სახლის პატივი“ არანაკლებ 20 მანეთისა უნდა ყოფილიყო, ხშირად კი 40 მანეთსაც იხდიდნენ (მაშინ როცა, ცხვარი ფასობდა 3—5 მანეთად). დათანხმების ნიშნად ოჯახის უფროსი შუამავლის მიერ მიტანილ არაყს მოსვამდა და დაილოცებოდა — „ღმერთმა ნურას შაგვანანოს ერთურთის ნათესაობა, ჩვენს თავზე წაღმა იყოს ანგელოზი“.

მიღებულ თანხმობას შუამავალი მოახსენებდა ვაჟის ოჯახს. ჩვენი მასალების მიხედვით, საქმის დადებითად გადაწყვეტის შემდეგ შუამავალი ზოგ შემთხვევაში იღებდა გასამრჯელოს, ანუ, როგორც თვით ფშაველები უწოდებენ, „სამარჯეკლო“-ს. ზოგან კი მთხრობელები ამას უარყოფენ და დიდ სირცხვილად მიიჩნევენ. 70 წლის მთხრობელი მამუკა გიორგის ძე ბობლიაშვილი სოფ. ელიაგზიდან გადმოგვცემს: მარჯეკალს არაფერს არ მისცემდნენ, ის ვალდებული იყო საქმე მოეგვარებინა, მერე იმის შვილს ის გაუყვებოდა და ასე შემდეგ. ზოგი ოჯახი „სამარჯეკლოს“ გადახდას შეურაცხყოფადაც კი მიიჩნევდა და ხსნიდა იმით, რომ ქალსა და კაცს თუ ტყუილი სიტყვის შეწევნა არ სჭირდებოდათ, იმათ მარჯეკალს არაფერი არ ეკუთვნოდა, ხოლო თუ გასათხოვარი ქალი არ ვარგოდა. ან ქვრივი იყო, იმის მარჯეკალს შეიძლება გასამრჯელო აეღო. კარგი „სამარჯეკლოს“ არც გაიღებდა და არც აიღებდა. შუამავლის დასაჩუქრება „სამარჯეკლოთი“, უფრო მეტად ხდებოდა სოფ. გოგოლაურთას ქვევით მდებარე სოფლებში. „სამარჯეკლო“ შეიძლება ყოფილიყო ერთი ცხენი, ერთი ძროხა ან ერთი ცხვარი. ზოგჯერ კი ამ საქონლის ღირებულებას ფულით იხდიდნენ. ზოგან „სამარჯეკლოში“ ხუთ მანეთს იხდიდნენ, რომელსაც „ფეხის ქალმანი“ ერქვა. ამ შემთხვევაში გათვალისწინებული იყო სამუშაო დღის სამუშაო ღირებულება და მარჯეკალსაც გაცდენილი სამუშაო დღის ღირებულებას 5 მანეთით უნაზღაურებდნენ. მთიულეთში „სამარჯეკლო“ განისაზღვრებოდა ერთი დეკეულით, ერთი მოზერით ან ორი ცხვრით. ხევსურეთში შუამავლის შრომის ანაზღაურება არ ხდებოდა⁹. ხევშიც „შუაკაცის მიერ გასამრჯელოს აღების არცერთი გამონაკლისი შემთხვევა არ დასტურდება, განურჩევლად იმისა, შუაკაცად ნათესავია აყვანილი თუ ვარემუ პირი, რადგან ამ საქმეს მოხვეე მხოლოდ და მხოლოდ საზოგადოებრივ მოვალეობად მიიჩნევს¹⁰. ყოფილან ისეთებიც რომლებსაც შუამავლობა ხელობად გაუხდიათ. მაგრამ ხალხი მათ პატივისცემით არ უყურებდა.

ქორწინების ისტორიიდან კარგად არის ცნობილი შუამავლის საზოგადოებრივი მოვალეობა. ამაზე მიუთითებს ის გარემოება, რომ საქმის მოუკვარებ-

⁹ ლ. მელიქიშვილი, ხევსურეთის ეთნოგრაფიული მასალები, 1969, რეეული I, გვ. 7

¹⁰ ე. ი. თ. ი. შვილი, ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1960, 137.

ლობის შემთხვევაში შუამავლის როლს ხევისბერი კისრულობდა. „რევოლუციამდელ პერიოდში, ხადის ხევისბრის ავტორიტეტი იმდენად დიდი იყო, რომ სერიოზულ შემთხვევებში, მისთვის არ შეეძლოთ უარა განეცხადებინათ რაიმე თხოვნაზე. საკმარისი იყო ხევისბერს ეთქვა მშობლებისათვის, რომ მათ მეთხოვებინათ თავისი ქალიშვილი გარკვეული პიროვნებისათვის, მშობლები, რომლებიც უარყოფითად უყურებდნენ ამ ქორწინებას, მაინც აძლევდნენ თანხმობას“¹¹. დეკანოზის სამოციქულო ფუნქციაზე მიუთითებს ს. მაკალათია. „როდესაც ქალის მშობლები დიდ უარზე დადგებთან, მაშინ ვაჟი სამოციქულოდ დეკანოზს მიმართავს. ამ შემთხვევაში წინად დეკანოზის მოციქულობა ნაღდი იყო, რადგან ქალის მშობლები ხატის შიშით მას უარს ვერ ეტყოდნენ“¹².

აღ. ოჩიაურის აღწერილობით „ხანდახან ქალს, რომ არ ურიგებდნენ ვისმეს შუაქაცების საშუალებით, მაშინ ხუცესს გააგზავნიდნენ, ის წაიღებდა ამ სახუცო კოჭობს ან სხვა რაიმე პატივსაცემ განძს რომელიმე ჯვრიდან და ამის ხათრის გამო საქმეს არიგებდნენ და ქალს ათხოვებდნენ“¹³.

სომხეთში შუამავლის განსაკუთრებული როლის შესახებ ქორწინებაში მიგვითითებს ისეთი ფორმალური მხარეები, როგორცაა შუამავლის მიერ კვერთხის დაჭერა¹⁴, ან ფერადი აბრეშუმის ნაჭრების შემოკვრა¹⁵. ყველა ეს შემკულობა ამსახველია იმისა, რომ არც ისე ადვილი საქმე ეკისრებოდათ შუამავლებს და რახან ისინი ასრულებდნენ დიდ და საზეიმო საქმეს, მათი გარეგნული შესახედაობა სხვებისაგან განსხვავებული უნდა ყოფილიყო. სომხეთში შუამავლების რიცხვში უპირველესად მღვდელი მოიხსენიება¹⁶. ეს პატივსაცემი პიროვნება ქორწინების საქმის დადებითად გადაწყვეტის მიზნით იყო ჩარეული.

ფშავში შუამავალს „მარჯეკალს“ უწოდებენ, მაგრამ მათთვის უცხო არ არის ამ სიტყვის სინონიმი „შუაქაცი“. „მარჯეკალი“ ფორმის მიმართება სალიტერატურო ენის „მაჰანკალთან“ ასე წარმოგვიდგება; აფრიაკატ ჰ გამქლერებულია და მის წინ განვითარებულია სონორი რ. საერთოდ რ ქართულ და ქართველურ ენებში თანხმოვანთკომპლექსის პირველ ადგილს იკავებს და ხშირად სცკლის ამ პოზიციაში სხვა ბგერებს: მაგ. — სჯული — რჯული. ნ ბგერა ფშავურ ფორმას აკლია. ეს ბგერა შესაძლებელია ან დაკარგულად ჩავთვალოთ ან თუ გავითვალისწინებთ „მაჰანკალის“ ეტიმოლოგიას, რომელიც ქვემოთ მოგვყავს, შესაძლებელია ეს ნ საერთოდ არ იყო ამ ფორმაში და უნდა ვილაპარაკოთ მარჯეკალის მიმართებაზე არა „მაჰანკალთან“, არამედ „მაჰანკალთან“.

¹¹ Л. Б. Панек, Следы родового строя у Мтиулов, СЭ. 1909, № 2, გვ. 69.

¹² ს. მაკალათია, მთიულეთი, ტფ., 1930, გვ. 114.

¹³ აღ. ოჩიაური, ხევისბერი ხალხური დღეობების კალენდარი, არხოტი, 1933, სქ. ეთნ. განყ. ხელნაწ. ფონდი № 16, 652.

¹⁴ Т. Стефанов, Обряды и обычаи соблюдаемые жителями Г. Ейска при рождении человека, бракосочетании и погребении умерших, СМОНПК, вып. 6, отд. II, гл. 166.

¹⁵ Семашкевич, Мнение автора об армянских брачных союзах г. „Кавказ“, 1873, № 146.

¹⁶ იქვე.

სადაც, როგორც წესი, შეაქვთ სიტყვის ძირითადი მნიშვნელობები და ხშირი ხმარების მქონე ნიუანსები (ამდენად შემთხვევითი ხმარება გამოირიცხვება გვეჩვენება). ოღონდ ერთი დაბრკოლება კიდევ რჩება. ზემოთ მოტანილი სომხური კონტექსტი, რა თქმა უნდა, სიძვეს არ გულისხმობს, ქართულში კი (ყოველ შემთხვევაში საბას ლექსიკონში) „მაჭაკალ“-ი სიძვის შუამავალია. ამ მხრივ ძველი სომხურის მონაცემი უფრო ახალ ქართულს უახლოვდება. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ საბასთან აღნიშნულ „მაჭაკალს“ — სიძვის შუამავალს — საქმის მოგვარებისათვის რაიმე საჩუქარი ან გასამრჯელო ეძლეოდა, ხოლო, მას შემდეგ, რაც ქორწინების საქმის მომგვარებელმა შუამავალმა თავი იჩინა, როგორც მატერიალურად დაინტერესებულმა პირმა და საქმის გარიგებისათვის იგი გასამრჯელოს ღებულობდა, შესაძლებელია ეს სახელწოდებაც მაშინ დაიმკვიდრა²⁰.

შუაქაცის მიერ ასევე გასამრჯელოს აღების მომენტთან დაკავშირებით უნდა შემოსულიყო შუამავლის ახალი სახელწოდება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (სახელდობრ ფშავში და მთიულეთში) სიტყვა „მარჯეალი“ „შუაქაცის“ შემცველად გვევლინება ისეთ ვითარებაში, როდესაც საქორწინო საქმის მოწესრიგებაში გასამრჯელომ სათანადო ადგილი დაიმკვიდრა. აღმოსავლეთ საქართველოს ყველა კუთხეში ამ მხრივ ერთნაირი მდგომარეობა არ ყოფილა. ზოგან, მაგალითად ხევში, სამარჯელო გადასახადის არსებობა არ დადასტურდა და ამდენად არც ამ მოვლენის ამსახველი სახელი დაიმკვიდრებულა იმ პირის მიმართ, რომელიც საქორწინო საქმეს აწესრიგებდა.

აღნიშნული ვითარება იმ გარემოების მაჩვენებელია, რომ შუაქაცის მიერ გასამრჯელოს აღების წესი და შუაქაცის ახალი სახელწოდება აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში გარედან შესული გვიანდელი მოვლენაა, რომელმაც ზოგიერთ კუთხეში მოიკიდა ფეხი, ხოლო ზოგან მან ტრადიციული შუაქაცობის სფეროში შეჭრა ვერ შესძლო.

მოლაპარაკებიდან ერთი წლის შემდეგ ვაჟის ოჯახი ემზადებოდა „ლიშან-სახლის სანახავის“ მოსატანად.

„ლიშან-სახლის სანახავის“ დრო იმართება „სანაწეო ქორწილი“. „სანაწეოში“ ვის რა ემეტებოდა იმას აძლევდნენ: ფულს, საპერანგეს, ფარჩას, ხბოს, ცხვარს, ფუტკარს და სხვა. მღადის გვერდით იღო ხურჯინი, რომელიც სავსე იყო პატარძლის მიერ დაქსოვილი წინდებით (წინდები 60 წყვილზე ნაკლები არ უნდა ყოფილიყო). მღადი სანაწეოში ჩამოსულ პირებს წინდებით ასაჩუქრებდა (ეს წინდები ყველა საკაცებო იყო, მხოლოდ ერთი წყვილი იქსოვებოდა საქალებო-მღადისათვის). იქვე ჯარასთან მოშორებით დაჯდებოდა „მყეფარი“. ის აცნობებდა ხალხს ვინ რამდენს „ხარჯავდა“, თან ქალაღზე აღნიშნავდა ვინ რას შეაწევდა და შემდეგ ამ სიას ნეფეს გადასცემდა.

„ლიშან-სახლის სანახავის“ შემდეგ ქალი გათხოვილად ითვლებოდა. ქმრის სახლში წასვლაზე როგორც მორიგებული იქნებოდნენ ისე მოიქცეოდნენ. ზოგი მამის სახლში შეიძლება ერთ წელს დარჩენილიყო, ხოლო ზოგი ოთხ წელსაც რჩებოდა.

ზოგიერთი საკითხის განხილვისას, იმ დასკვნამდე მივდივართ, რომ ფშაურ ქორწინებაში შენარჩუნებულია სხვადასხვა ეპოქაში განვლილი ტრადიციების ნაშთი.

²⁰ სომხურ წყაროებზე მუშაობისას დახმარება გავიწვია ისტ. მეენ. კანდიდატმა ზ. ალექსიძემ, რისთვისაც მადლობას მოვახსენებთ.

ქალის ოჯახში დატოვებული „სახლის პატივი“ სყიდვითი ქორწინების გადმონაშთურ ელემენტს უნდა წარმოადგენდეს. როგორც ვნახეთ „სახლის პატივი“-დან ქალს არაფერს დაახარჯებდნენ. იგი მხოლოდ ქალის მამის ოჯახის საკუთრებად ითვლებოდა, ისევე როგორც ხევში ქალის მამის ოჯახს ხმარებოდა ქალის გათხოვებაში მიღებული ურვადი²¹. სომხური სამართლის ქართულ ვერსიაში ხსენებული „სახლის პატივი“ ამავე ბუნების ჩანს²². ფშავში არსებული „სახლის პატივი“ უნდა წარმოადგენდეს სყიდვითი ქორწინების გადმონაშთს, ხოლო ფშავი გვესახება ერთ-ერთ ისეთ კუთხედს, სადაც ეს ჩვეულება აღრევე მიეცა დავიწყებას და საქართველოს ზოგიერთ სხვა კუთხეებთან შედარებით ეთნოგრაფიულმა მასალამ სყიდვითი ქორწინების წესის მხოლოდ მკრთალი ანარეკლი შემოგვინახა.

ძველ ყოფაში არსებული ეს ინსტიტუტი საქართველოს მთიანეთში ზოგან კარგად შეინახა (სვანეთი, ხევი) და ზოგან კი სრულიად აღმოიფხვრა. სამართლის ძეგლებსა და სხვა ისტორიულ წყაროებზე დაყრდნობით ივ. ჯავახიშვილმა განიხილა ეს საკითხი და გამოთქვა აზრი იმის შესახებ, რომ საქართველო იცნობდა ამ ინსტიტუტს.

მართლაც, ამის უარყოფა შეუძლებელი ხდება მას შემდეგ, რაც ჩვენ წინ არის ისეთი ჩვეულებანი, რომლებშიც შეიძლება დავინახოთ ზემოთ აღნიშნული წესის ნაშთი. ამას ხელს უწყობს თვით ტერმინი „სახლის პატივი“. ვფიქრობთ, სახლი აქ დღევანდელი გაგებით (შენობის სახით) არ არის წარმოდგენილი. „შუშანიკის მარტილობა ამტკიცებს, რომ უკვე მე-5 საუკუნეში საქართველოში „სახლი“ მარტო საგვარეულოს და გვარს კი არ ნიშნავდა, არამედ ცოლქმრობაზე დამყარებულ ოჯახსაც... მაგრამ სახლის თავდაპირველი მნიშვნელობა აქა-იქ მაინც შემორჩენილია და ზოგჯერ წინანდებურად გვარს ნიშნავს“²³.

ჩვენ მიერ განხილული „სახლის პატივი“ გვარის ან საოჯახო თემის „პატივის“ უნდა წარმოადგენდეს, რადგანაც, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქორწინების მოგვარების საქმეში გარდა ქალის დედ-მამისა მისი ნათესავეებიც იღებდნენ მონაწილეობას. ის გარემოება, რომ „სახლის პატივი“ ამჟამად მხოლოდ ქალის დედ-მამას ეკუთვნის და არა მთელს ნათესაობას იქიდან მომდინარედ უნდა მივიჩნიოთ, როდესაც მან თავისი მთლიანი სრულყოფილი მნიშვნელობა დაკარგა და დიდი ოჯახიდან გამოყოფილი პატარა ოჯახის კომპეტენციაში გადავიდა.

აღსანიშნავია ის ფაქტიც, რომ ქალის ოჯახის მიერ ვაჟის დაწუნებისას „სახლის პატივი“ „სამწუნობროსთან“ ერთად ხელუხლებლივ უკან უბრუნდებოდა ვაჟის სახლს. ასეთი ვითარება გვქონდა იმ მხარეში, სადაც ურვადის წესი შედარებით სრულად იყო შემორჩენილი (ხევი, ოსეთი და სხვა).

„ლიშან-სახლის სანახავი“ ორ ოჯახს შორის ხელშეკრულების დამამთავრებელ საშუალებად წარმოგვიდგება. ამის შემდეგ ფშაველი ქალი თითქმის გათხოვილად ითვლებოდა. იყო შემთხვევები, როდესაც რაიმე მიზეზის გამო ხდებოდა დანიშნულთა გაყრა, რაც ჭარიმის („სამწუნებროს“) გადახდით და დახარჯული ხარჯების ანაზღაურებით წყდებოდა.

21 ვ. ი თ თ ნ ი შ ვ ი ლ ი, დასახ. ნაშრომი, 211—232.

22 ქართული სამართლის ძეგლები, 1, ტექსტები გამოსცა, გამოკლევა და ლექსიკონი დაურთო ი. დოლიძემ. თბ., 1963, სამართალი სომხური, მუხ. 45.

23 ივ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. II, ნაკვ. I, ტფ., 1923, 24—25.

ფშავში ქალის ან ვაჟის მიერ დაწუნება სხვა პირის სიყვარულის გამო ხდებოდა. სხვა შიზეზები ჩვენს მიერ დამოწმებული არ არის. ასეთ შემთხვევაში დაწუნება უმიზეზოდ ითვლებოდა და ამიტომ ჯარიმდებოდა დამწუნებელი მხარე. ჩვენი მასალების მიხედვით ყველგან ვაჟია მწუნობარი, ამ საქმეში ქალის ინიციატივა არ დაგვიდასტურებია. მწუნობარი ვაჟი ძალზე დაზარალებული გამოდიოდა. იგი იხდიდა სამწუნობრო სამ ძროხას, ანაზლაურებდა ნიშნობაში გაწეულ ხარჯს და ამასთანავე საჩუქრები და ნიშანი რჩებოდა ქალს, ხოლო „სახლის პატივი“ მის ოჯახს.

სამართლის ძეგლების მიხედვით დანიშნულთა გაყრა შესაძლებელი იყო ასაკით შეუფერებლობის, ქალის მიერ სხვასთან შეცოდებისა და სულით ავადმყოფობის შემთხვევაში. ჩვენი მასალების მიხედვით ასეთი მიზეზები არ გვხვდება დანიშნულთა გაყრისას. უნდა ვივარაუდოთ, რომ ფშავში ვაჟის გვარი სანამ ქალს ითხოვდა, ითვალისწინებდა ყველა წინაპირობებს, რომელიც ქორწინებას წინ უსწრებდა.

რომელიმე მხარის სიკვდილის შემთხვევაში „სახლის პატივი“ უბრუნდება ვაჟის ოჯახს, ხოლო ნიშანი კი არა, რადგანაც იგი ქალს უკვე ხმარებაში ექნებოდა (საკაბე, თაეჩითა) და ამის უკან მოთხოვნა სირცხვილად ითვლებოდა.

დავით ბატონიშვილის სამართლის მიხედვითაც „ვინცა ნიშანი მიუტანოს სარძლოსა და შემდგომ სარძლო ან სასიძო მოკედეს, მაშინ იგი მიეცეს პატრონს... და უკეთუ გასაცვეთი რაიმე მიტანილი სიცოცხლესა სასიძოსა გაუცვეთიეს რძალსა მას, ნურღარა იკადრებენ დაობადა, ამან რომელ ყოველი ნიეთი ხრწნადი არს“²⁴.

ამგვარად, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში გვიანობამდე შემორჩენილი ნიშნობის სხვადასხვა ჩვეულებათაგან (აკვანში ნიშნობა, მცირეწლოვანთა ნიშნობა, საკვეთით დანიშვნის, გარიგებით დანიშვნის ჩვეულება...) ფშავში ეთნოგრაფიული მასალის მიხედვით დადასტურდა მხოლოდ გარიგებით დანიშვნის წესი, რომლის აუცილებელ კომპონენტს წარმოადგენდა ვაჟის ოჯახის მიერ შუამავლების არჩევა.

ტრადიციული ფშაური ჩვეულების მიხედვით შუამავლობა საზოგადოებრივი მოვალეობა იყო. მათ კომპეტენციაში შედიოდა ვაჟის ოჯახის დაეალების სისრულეში მოყვანა, ქალის ოჯახთან შეთანხმების მიღწევით, რაც სათანადო ღონისძიების შემდეგ ნიშნობით უნდა დაგვირგვინებულიყო.

საზოგადოებრივი ურთიერთობის გვიანდელ საფეხურზე, სახელდობრ XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან, როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ფეხს იკიდებს კაპიტალისტური ურთიერთობის ელემენტები, შუამავლობის სფეროში ჩნდება მაჭანკლობის ტენდენციები და ამ მოვლენასთან დაკავშირებით შუამავლის ახალი სახელწოდება — მარჯეკალი, რაც ფშაველთა ყოფაში გარედან შეჭრილ მომენტად გვესახება.

²⁴ სამართალი ბატონიშვილის დავითისა, ტექსტი გამოსცა და გამოკვლევა დაურთო დავით ფურცელაძემ, თბ., 1964, თავ. იგ (13) 119 (ნიშნისათვის).

ფშაურ ნიშნობაში სათანადო რიტუალთან ერთად მნიშვნელოვან კომპონენტად წარმოგვიდგება მატერიალურ ვალდებულებათა ისეთი ელემენტები, როგორცაა „შესაწევარი“ და „სახლის პატივი“. პირველი მათგანი მექორწილეთადმი საზოგადოებრივი დახმარების სახეობაა, ხოლო მეორე გულისხმობდა ვაჟის ოჯახის ეკონომიურ ვალდებულებას ქალის ოჯახის მიმართ. „სახლის პატივის“ სახით მიტანილი ქონება ქალს არ ხმარდებოდა და ის მხოლოდ მისი მამის ოჯახის კუთვნილებად ითვლებოდა. ვალდებულების მოხმარების ასეთა ხასიათით „სახლის პატივი“ სყიდვითი ქორწინების გადმონაშთურ ელემენტად მიგვაჩნია.

НЕИЗВЕСТНЫЙ ПАМЯТНИК РЕЗЬБЫ ПО ДЕРЕВУ В АДЖАРИИ

Неисчерпаемо художественное наследие нашей Родины. Среди этого наследия немаловажная роль принадлежит архитектурной резьбе по дереву. Десятки памятников этого вида искусства, находящихся в различных уголках страны, уже детально изучены, сохраняются в музеях, опубликованы в печати, стали национальной гордостью народа.

В предлагаемой статье мы знакомим с неизвестным памятником грузинской архитектурной резьбы по дереву — зданием мечети «джаме» селения Чикунети Аджарской АССР.

Жители селения не без гордости показывали нам здание, и действительно, оно представляет прекрасный памятник резного искусства, сохранившийся во всех деталях в первоначальном виде, если не считать незначительных переделок конца XIX в. в виде врезанных арок между колоннами антресолей, попортивших их резьбу в местах заделок, а также окраску ряда деталей белой масляной краской недавнего происхождения, заполнившей впадины резьбы. Несмотря на эти искажения, сила декоративного мастерства производит очень большое впечатление.

Резьба отдельных элементов как снаружи, так и внутри, дополняя и обогащая друг друга, составляет ансамбль, безукоризненный в художественном отношении.

Резьба наружных частей здания относительно скромна, и имеется она лишь на наиболее значимых конструктивных элементах: на колоннах лоджии и архитравной балке, на входной двери, наличниках и фризе. Наружная резьба как бы подготавливает человека, вызывает у него предчувствие того, что он найдет, войдя в здание. Резчик бережет средства для интерьера. И в самом деле; по мере продвижения во внутрь, происходит постепенное обогащение форм, при этом для каждого вида конструкции, согласно месту и назначению, применены определенные орнаментальные системы, наиболее полно раскрывающие их тектоническую сущность в общей композиции сооружения.

Внутри здания на уровне 1-го этажа поставлены восемь массивных колонн с подбалками и архитравом (рис. 3—4). Они поддерживают антресоли 2-го этажа с шестью колоннами, балконом и ограждением.

В центре южной стены расположен михраб, выдолбленный из колоссального ствола каштана и сплошь покрытый растительным орнаментом. В верхней части михраба имеется надпись. Кроме двух изречений из корана, она содержит дату постройки джаме — 1251 год хиджры, т. е. 1836 г.

Слева от михраба имеется малая кафедра — кюрс, а справа — возвышается в виде лестницы с ограждением и площадкой кафедра для проповеди — мимбар (рис. 1).

Все резные детали здания представляют большую ценность, но самыми интересными являются, пожалуй, подбалки и колонны интерьера (рис. 2—6,9).

Подбалки шести колонн двухконсольные симметричные; их длина колеблется от 92 до 105 см. Подбалки двух угловых колонн тоже двухконсольные, но расположены друг к другу под прямым углом с выносом до 40 см. Спереди и снизу подбалки орнаментированы и имеют богато профилированный силуэт.

Орнамент и профиль каждой подбалки варьируется, но композиционные решения обнаруживают одну общую, хорошо отработанную и законченную схему, которая является результатом труда многих поколений зодчих и характеризует определенный период развития орнаментации этой конструкции. Резьба кладется сообразно размеру и очертаниям подбалки. Рисунок орнамента, вписываясь в архитектурную форму, выявляет, подчеркивает и усиливает выразительность этой формы. С помощью резьбы линия примыкания подбалки к колонне и подбалки к архитраву остается почти незаметной, чем усиливается общее впечатление монументальности.

По Херцфельду, начальное происхождение и распространение подбалка получила в архитектуре жилых домов Мидии в VII в. до н. э.¹

В памятниках архитектуры народов СССР деревянные подбалки сохранились в Осетии, Дагестане, Азербайджане, Армении, Таджикистане, Узбекистане². В Грузии подбалки известны в жилье дарбазного типа³, а в некоторых районах подбалки грубой работы делают и по сей день.

Подбалки колонн Чикунети пока единственный пример среди известных архитектурных памятников Аджарии.

Решения капителей колонн Чикунети со свисающими бусами и кистями также пока не имеют аналогий в Аджарии, хотя в остальной Грузии подобные образцы известны в резьбе I пол. XIX века⁴.

Обращает на себя внимание форма капителей двух колонн антресольей. Капители эти имеют по четыре рожка, торчащих вверх, и представлены в двух вариантах. Такая форма капителей с рожками была распространена по всей Грузии, но за ее пределами не встречается.

¹ E. Herzfeld, *Archaeological History of Iran*, L., 1915, стр. 32, фиг. 6.

² См.: А. Хохов, *Осетинские орнаменты*, кн. I, 0., 1932, рис. 30. П. Дебилов, *Архитектурная резьба Дагестана*, М., 1966, рис. 3, 24—25; Э. Кильчевская, *От изобразительности к орнаменту*, М., 1968, рис. 97; Г. Любимова, С. Хан-Магомедов, *Народная архитектура Южного Дагестана*, М., 1956, рис. 30; С. Хан-Магомедов, *Лезгинское народное зодчество*, М., 1969, рис. 14, 26, 36—37, 39—40, 44, 52—57, 95—98; Его же, *Народная архитектура Дагестана*, «Архитектура СССР», 1954, № 4, стр. 34; Е. Шиллинг, *Изобразительное искусство народов горного Дагестана*, — ДС, кн. 9, 1950, рис. 35; Г. Алпзаде, *Народное зодчество Азербайджана и его процессивные традиции*, Б., 1963, рис. 55—57. В. Арутюнян, С. Сафарян, *Памятник армянского зодчества*, М., 1951, рис. 64—67; Н. Токарский, *Предварительный отчет о поездке в Армению*, — ИРАИМК, т. IV, 1925, табл. XVIII. М. Андреев, *Деревянная колонна в Матче*, — ИРАИМК, т. IV, 1925, табл. III; В. Воронина, *Архитектурный орнамент древнего Пянджикента*, кн. «Скульптура и живопись Пянджикента», М., 1959, стр. 115; Ее же, *Резное дерево Чорку*, — АН, № 16, 1967, стр. 179, рис. 5; Ее же, *Резьба по дереву в долине Исфары*, — АН, № 18, 1969, стр. 178, рис. 3; Г. Пугаченкова, *О резных деревянных колоннах XIV—XV вв. в г. Туркестане*, — ИАНК, в. I, № 62, 1948, стр. 52. Р. Абдурасулов, *Архитектура народного жилища Узбекистана*, Т., 1960, стр. 17—18, рис. 5.

³ Л. Сумбадзе, *Грузинские дарбази*, Тб., 1960.

⁴ М. Гаракиндзе, *Грузинское деревянное зодчество*, М.—Тб., 1959.

В настоящее время не вызывает сомнения, что форма рожек на капителях является пережитком изображения культовых животных. До недавнего времени у разных народов существовал суеверный обычай развешивать черепа и рога жертвенных животных на стенах и столбах построек для предохранения человека от злых сил⁵. Одновременно с естественными рогами, уже в древности, широко применялись искусственно сделанные рога из различных материалов — камня, металла, дерева. Традиционные формы рогов, освященные религиозным культом, включаются в декоративную и архитектурную пластику, ими наделяются даже предметы быта⁶. И хотя первоначальное целевое назначение рогов со временем забылось, их продолжают вырезать, превратив в образ искусства.

Прием сочетания нескольких типов колонн в одном здании — древняя грузинская традиция⁷. Однако это многообразие никогда не было стихийным, хаотичным, увеличивающимся до бесконечности. В основе любого решения клался принцип единства в многообразии. Колонны Чикунети является прекрасным образцом этого принципа. Здесь гармония различных типов колонн, поставленных рядом, достигается за счет их единой высоты и диаметра, фактуры и цвета древесины, общности орнаментальных мотивов и техники исполнения. С другой стороны, многообразие одинаковых типов колонн создано за счет разнообразных орнаментальных решений.

Большой интерес представляют мотивы резьбы Чикунети. Классификация мотивов, привлечение археологических и этнографических параллелей для выяснения истоков орнаментальных систем, семантический разбор мотивов выявляют в них древние высокоразвитые традиции грузинской резьбы по дереву.

Из всех мотивов Чикунети можно составить шесть типологических комплексов: геометрический, основанный на треугольнике, розетки, «дерево жизни», цветочно-плодовый, предметный, плетения.

Мотив треугольника представлен несколькими вариантами. Это и одиночные треугольники, гл. обр. лучистые, и зубчатые ряды треугольников, и ряды противопоставленных треугольников — шевроны. Кроме того, треугольники, вписываясь в любую форму, заполняют поверхности между различными сопряжениями на базах, капителях, подбалках.

Магическая функция, которой люди в древности наделяли треугольник, сейчас может считаться вполне доказанной⁸.

⁵ Э. Кильчевская, От изобразительности к орнаменту, М., 1968, стр. 33; Н. Кислянов, Жилище горных таджиков бассейна реки Хингоу, — СЭ, № 2, 1939, стр. 21; Л. Сумбадзе, Грузинские дарбази, Тб., 1960, табл. 5, 30; В. Чепелев, Киргизское народное изобразительное творчество, — И, № 5, 1939, стр. 39.

⁶ См., например: В. Бардавелидзе, Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тб., 1957, стр. 201—202; А. Захаров, Кавказ, Малая Азия, Эгейский мир, — ТСА, т. 2, 1928, стр. 34; В. Марковин, В стране вайнахов, М., 1969, стр. 74; А. Миллер, Древние формы в материальной культуре современного населения Дагестана, — МЭ, т. IV, № 1, 1927, стр. 27, 56, 59.

⁷ Ш. Амираншвили, История грузинского искусства, М., 1950, табл. 1.

⁸ Е. Кагаров, Культ фетишей, растений и животных в древней Греции, — ЖМНГ, № 4, 1912, стр. 174; В. Миллер, Терская область, Археологическая экскурсия, — МАК, вып. I, 1888, стр. 108; А. Мнацаканян, Армянское орнаментальное искусство, Ер., 1955, стр. 607; М. Рынди́н, А. Бернштам, Киргизский национальный узор, Л.—Фр., 1948, стр. 17; В. Харузина, К вопросу о почитании огня, — ЭО, т. 3—4, 1907, стр. 123.

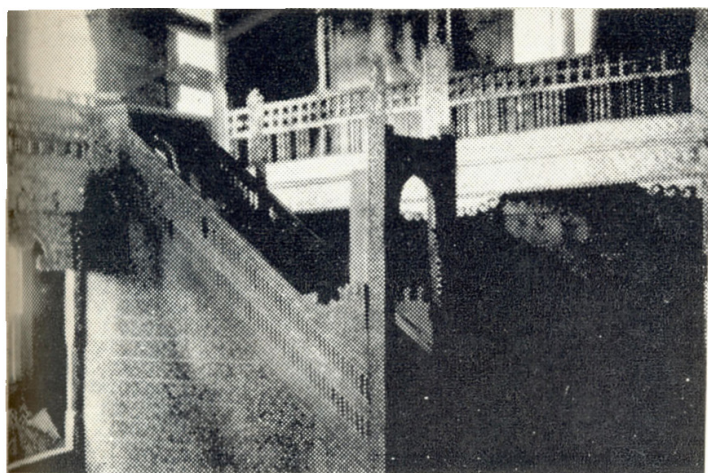

Рис. 1. Интерьер джаме сел. Чикупети.

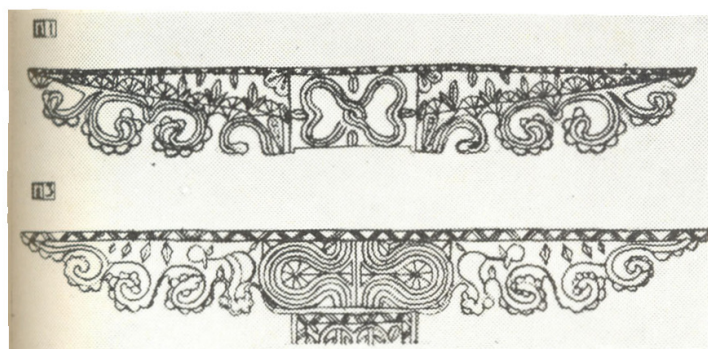

Рис. 2. Подбалки колонн К-1 и К-3

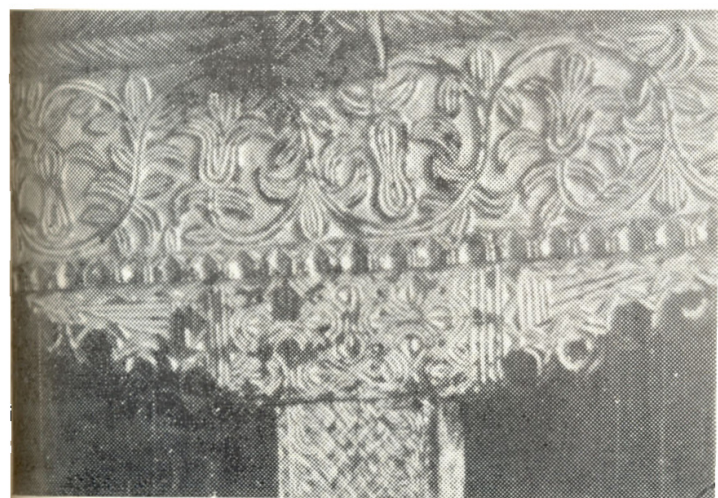

Рис. 3. Подбалка колонны К-7

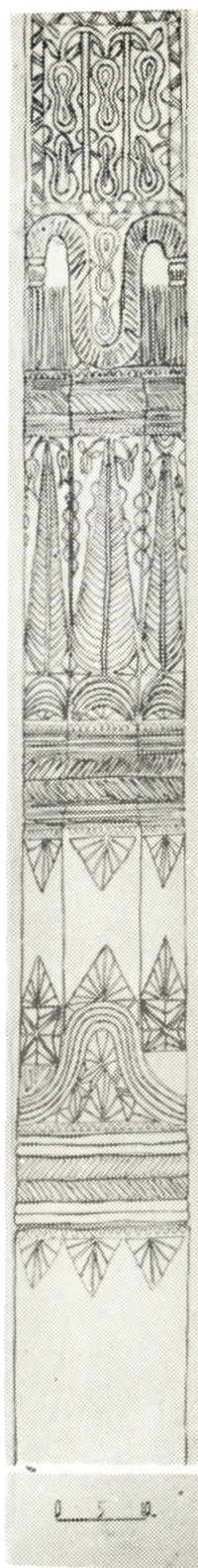

Рис. 4. Колона К-3
1-го этажа.

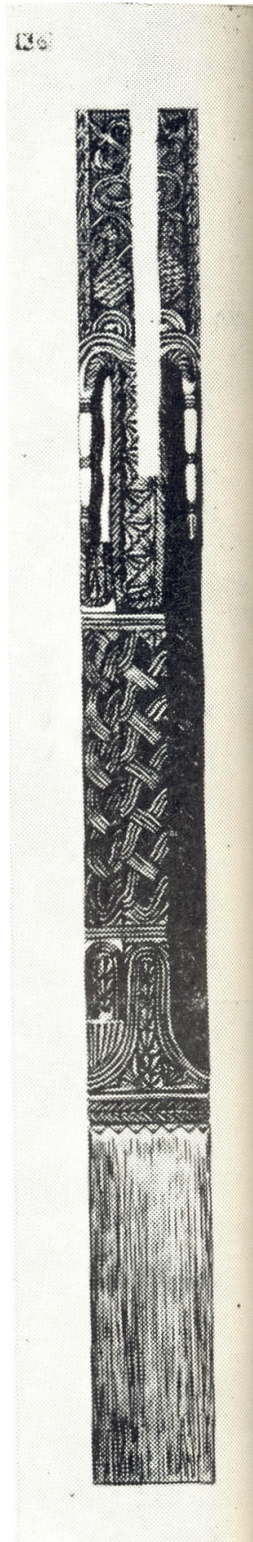
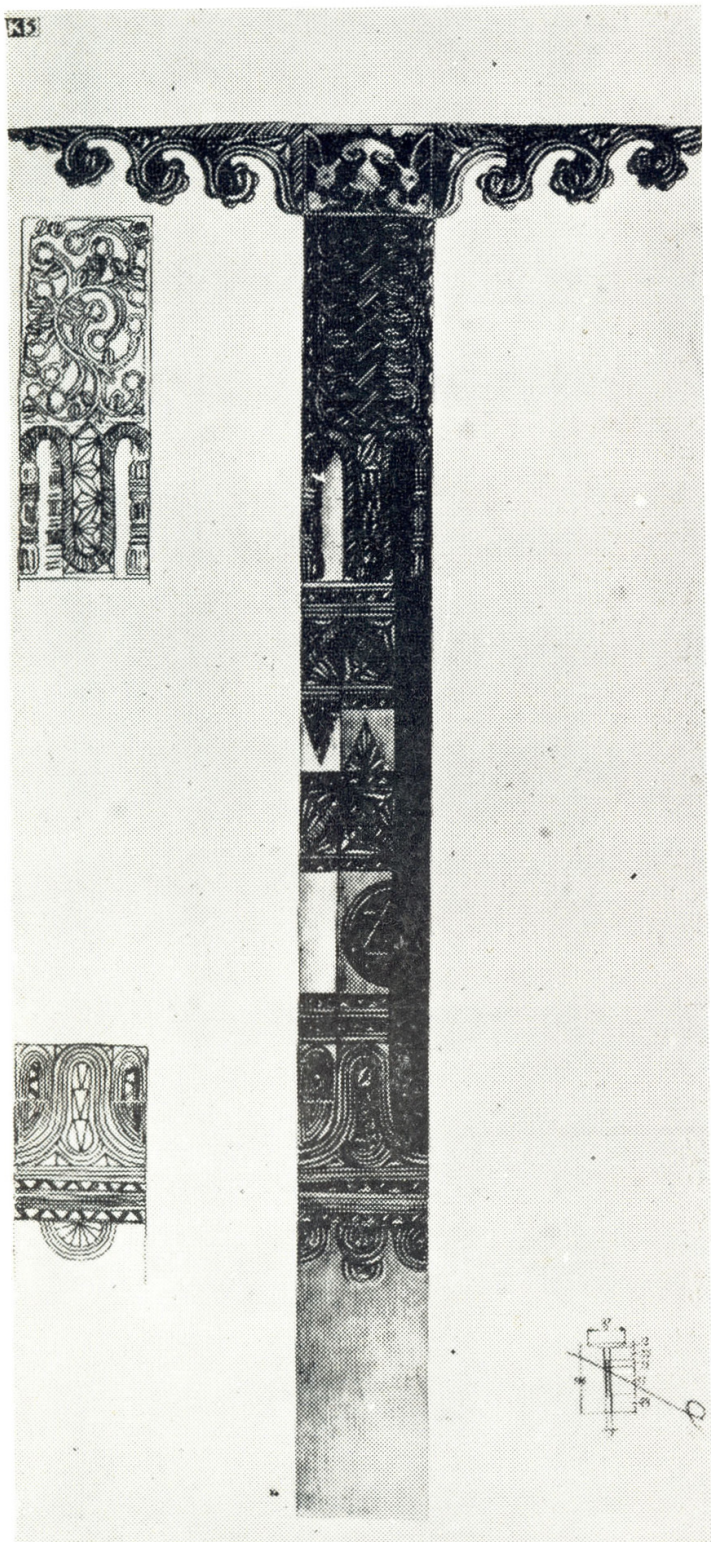

Рис. 5. Колонна К-5 и стоящая над ней в антресолях колонна К-6:

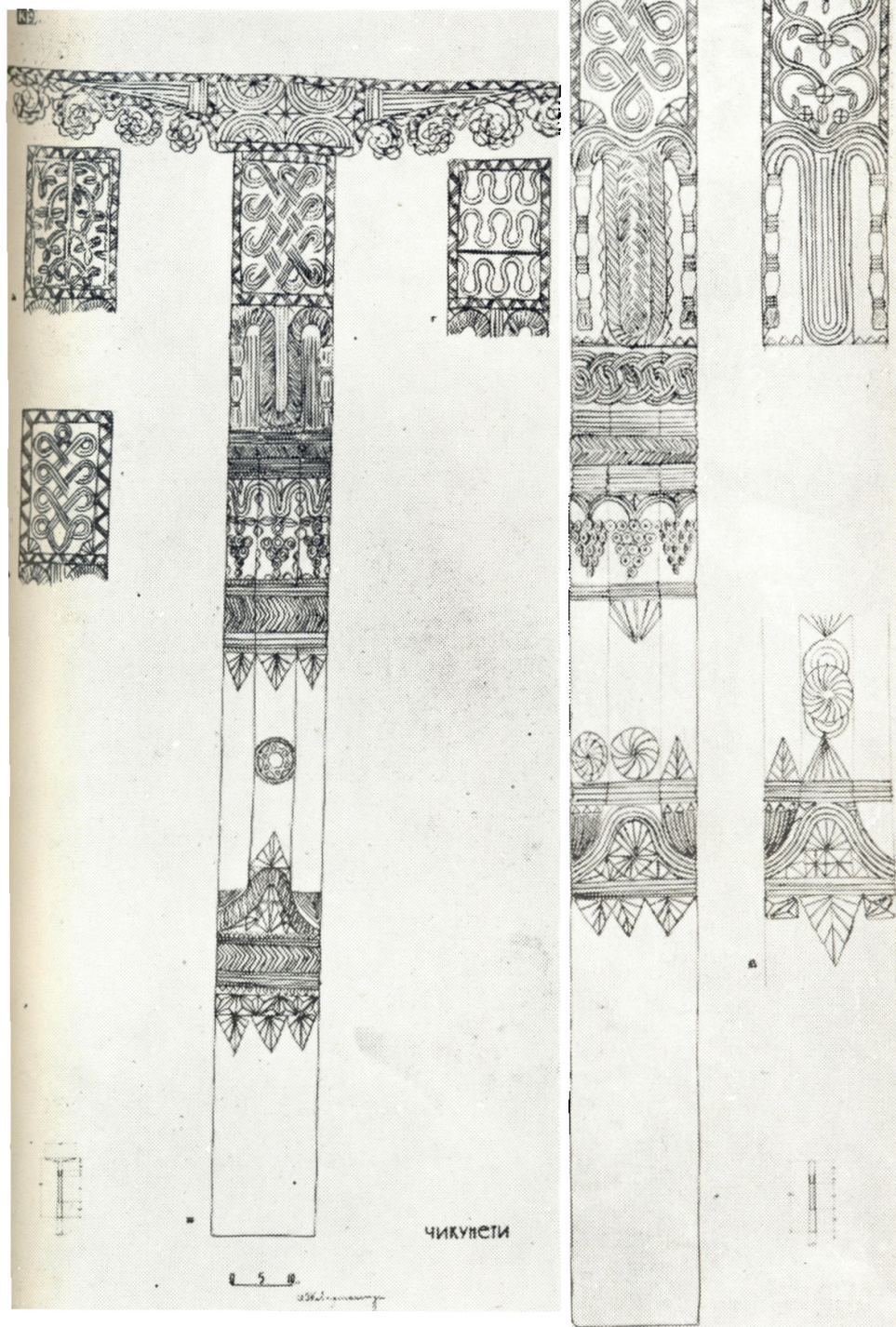

Рис. 6. Колонна К-9 и стоящая над ней в антресолях колонна К-10.

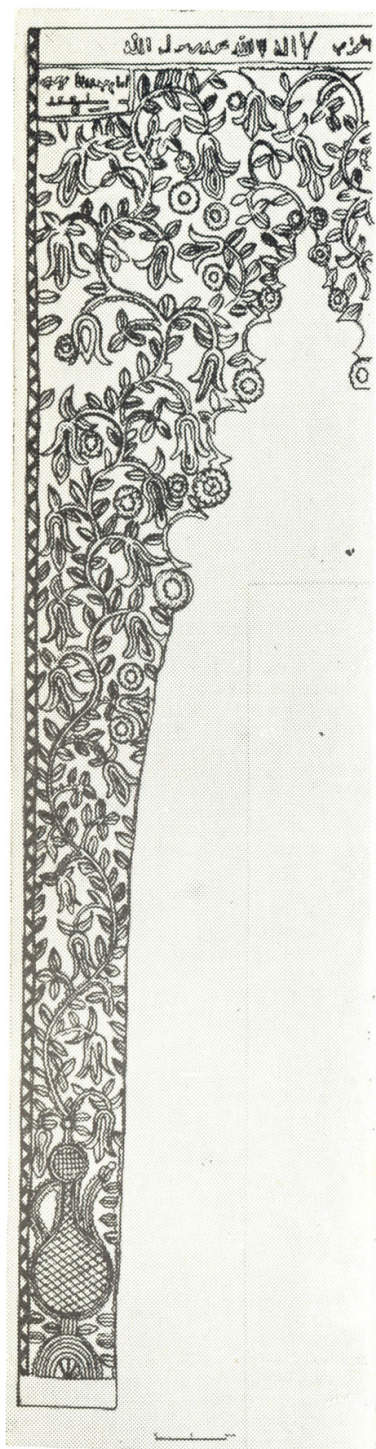

Рис. 7. Резьба наружной части михраба.

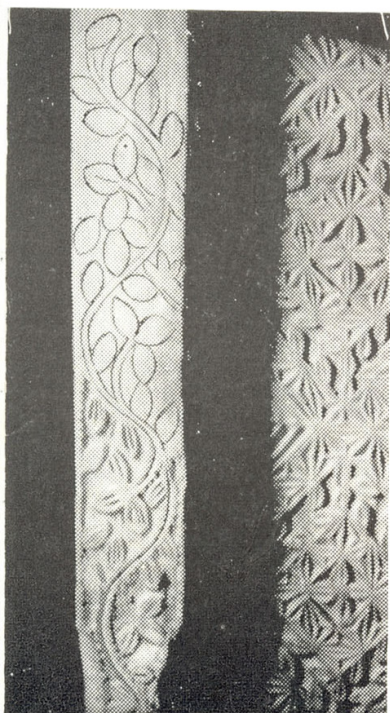

Рис. 8. Разметка стеблей и листьев на капители колонны Қ-11.

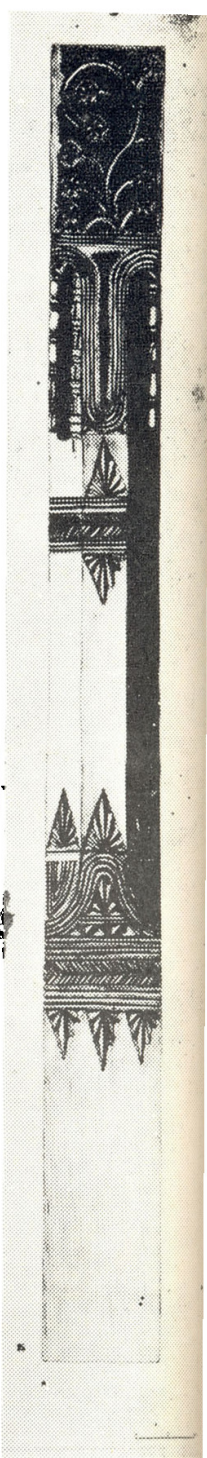

Рис. 9. Колонна К-2 антресолей.

Устанавливается, тождество треугольника, креста, эмблемы священного огня, символа бессмертия и плодородия. Несмотря на множественность понятий, заключенных в треугольнике, можно видеть, что все они несут в своей основе начала жизни. В Чикунети расшифровать смысл треугольника как жизненной силы и плодородия помогают решения проросших треугольников с листьями.

К треугольнику примыкает мотив розеток в виде шестиконечных звезд, построенных на сплетении двух треугольников. Они имеются на трех колоннах 1-го этажа (Рис. 5, 6). Изображения эти известны в памятниках материальной культуры Грузии в камне, дереве, нумизматике как в средневековых памятниках, так и в более поздних⁹.

В глубокой древности розетки считались идеограммой божества вообще. Круглая розетка связывалась с формой солнечного диска — небесного огня и с формой зерна, плода — начала всего живого. Розеткам в виде борджгалы с запечатленным круговым вращением, способным отбросить прочь или запутать «нечистую силу», отводилась магическая роль оберегов. В Чикунети борджгалы имеются на К—10 (рис. 6). В грузинской орнаментальной резьбе борджгала встречается и на памятниках архитектуры и на предметах домашнего обихода. Широко представлены здесь и половинки розеток, которые в графическом искусстве имеют то же содержание, что и целые. Благодаря полурозеткам на К—5, —10 запечатлен процесс развития одной розетки из другой, на подбалке К—1 полурозетки представлены проросшими, а полурозетки в основании «дерева жизни» на ряде колонн и юрси служат источником жизненной силы (рис. 9).

Комплекс «дерево жизни» представлен несколькими образцами, причем интересно отметить, что в решениях сохранены очень древние формы мотива.

Форма хвойного дерева на стволе К—3 (рис. 4) аналогична, например, изображению на капители V в. в Болнисском Сиони.

«Дерево жизни» с симметрично закругленными ветвями на одной стороне капители К—9 (рис. 6) аналогично решениям в Пархали X в. и Эхвеви XI в., а с ветвями, вырастающими из нижних, находит аналогии во многих памятниках архитектуры Грузии XI—XIII вв., например, в Никорцминда, Самтавро, Свети-Цховели, Саорбиси, Икорта, Кватахеви.

«Дерево жизни» в виде замкнутых звеньев на капители К—10 перекликается не только с образцами средневековой Грузии, например, с Потолети X в., Никорцминда XI в., но имеет сходство с отдаленными культурами¹⁰.

Резчики Чикунети воспроизвели на подбалке К—5 (рис. 5) и перенесенную через века трехчастную композицию, в центре которой помещалось дерево, а по бокам — антропоморфные фигуры, поклоняющиеся и охраняющие его (рис. 5).

⁹ В. Беридзе, Архитектура Самце XIII—XVI вв., Тб., 1955, табл. 42; Д. Какаладзе, Грузинская нумизматика, М., 1955, табл. VI₈₄, рис. 16, 24; Н. Марр, Дневник поездки в Шавшетию и Кларджетию, — ТРАГФ, кн. VII, 1911, рис. 3, 61; Е. Такайшвили, Христианские памятники Карской области и Чорохского бассейна, — МАК, вып. XII, 1909, табл. XII, 22—В; Н. Чубинашвили, Грузинская средневековая художественная резьба по дереву, Тб., 1958, табл. 25, 31; Р. Шмерлинг, Малые формы в архитектуре средневековья, Тб., 1962, стр. 91, табл. 23; Р. Шмерлинг, А. Кравченко, Грузинский архитектурный орнамент, Тб., 1954, стр. 37.

¹⁰ Б. Пиотровский, Скифы и Закавказье, — ТОВ, т. III, 1940.

К мотивам «дерево жизни» примыкает цветочно-плодовый комплекс. Он представлен венчиковыми цветами с большим количеством нерасчлененных лепестков, лилиями-тюльпанами, плодами в форме кружков, вольмерок и стручков. На трех колоннах интересны решения виноградных гроздей в виде скопления перлов (рис. 6). Изображения интересны вдвойне: и тем, что это древний мотив, прочно обосновавшийся в грузинской орнаментике¹¹, и тем, что созданы они в то время, когда мусульманская религия запрещала виноградарство, преследовала все, что было связано с ним.

Предметный комплекс представлен сосудами на капители К—9 и михрабе.

Уже в древности мотив священного сосуда, выражающего идею плодородия, источника жизни, был распространенным в изобразительном искусстве многих народов. Изображения сосудов сохранили и памятники средневековой архитектуры Грузии, например, храм Баграта в Кутаиси, церковь в Озани.

Сосуды Чикунети с вырастающими из них ветками, с полукруглыми розетками в их основании, помещенными по типу «дерево жизни» для связи сосуда с животельными силами земли, как нельзя полнее передают идею замысла. С этой же целью, для передачи полноты сосудов, их поверхность испещрена квадратной и ромбической сеткой.

Комплекс плетения, представленный виртуозным исполнением нескольких видов, свидетельствует о том, что традиции плетения, принесшие Грузии мировую славу, не были утрачены и в XIX веке.

Кроме одинарных и двойных витых шнуров, встречаются различные переплетения, перевитости, сцепления лент и замкнутых звеньев, перевитости со сцеплением.

Переплетение из двух лент имеется на двух колоннах I-го этажа и на балке фасада, а из трех лент — на четырех колоннах и архитраве интерьера.

Перевитость ленты с переплетением в виде замкнутой фигуры имеется на К—9, —10 (рис. 6).

Сцепление четырех ленточных компонентов в средней части в виде пояса сделано на стволе К—10, а двухрядное фигурное сцепление лент — на двух колоннах.

Сцепления замкнутых звеньев в виде восьмерок имеются на двух капителях (рис. 5), а на подбалке К—1 можно видеть композицию из двух сердцевидных звеньев (рис. 2).

Перевитость со сцеплением петель у края 4-х лент имеется на одной колонне и наличниках двери.

К плетению можно отнести мотив «паргали» на двух капителях в антресолях. Мотив состоит из одинаковых окружностей, пересекающих друг друга и входящих друг в друга; строится он при помощи циркуля, от чего и получил свое название.

Синтез разнообразных орнаментальных комплексов Чикунети создает контраст между геометрическими четкими мотивами и свободными живописными растительными элементами и плетениями, чем достигается большой художественный эффект. С другой стороны, многообразие примененных комплексов связывается в единое целое набором несколь-

¹¹ См., например: Г. Ломтадзе, Некрополь II в. н. э. в Клеети, Тб., 1957; Л. Рчеулишвили, Три неизвестных памятника грузинской архитектуры, — АС, т. II, 1948; Р. Шмерлинг, А. Кравченко, Грузинской архитектурный орнамент, Тб., 1954, стр. 27—28, 33—34, 49, 52—53, 55—56, 59—60, 67, 74.

ких мотивов, нанесенных на все детали. Это — шевроны, витые шнуры, лучистый треугольник, ланцетный лист. Многократно повторяющийся лейтмотив не является при этом какой-то догмой со стандартным решением. В каждом отдельном случае учитывается размер, место и значимость детали, в соответствии с чем лейтмотив получает новую трактовку.

Наблюдения показали, что резьба некоторых образцов не закончена, причем оставлена на разных этапах работы. Незавершенность могла явиться только результатом не совсем обычных условий. Ее можно объяснить внезапным оставлением работы резчиками. Трудно теперь сказать, какая именно причина заставила прервать строительство. Ничего не могли ответить на это и местные жители. Для нас сейчас не так важна даже причина, как сама незаконченные детали, позволяющие увидеть вспомогательные методы работы и первоначальные стадии выполнения резьбы. Кроме того, четкие сопряжения рисунка двух смежных деталей, хорошо заметные на незаконченных образцах, показывают, что резчик производил разбивку орнамента на плоскостях предварительно собранной конструкции. Интересно, что подобная культура резьбы отмечена в средневековых дверях Чукули, Аци, Лашес-Ваши¹².

Анализ следов инструментов позволил не только восстановить инструменты, которыми производилась резьба, но и воссоздать последовательность процесса резания.

Весь процесс делится на три последовательные стадии, на каждой из которых резчик пользовался определенным набором инструментов: инструментами, подготавливающими поверхность к резьбе, инструментами режущими и отделывающими.

Подготовка поверхности древесины к резьбе начиналась с выравнивания плоскостей. Для этой цели служили скребки — «хвечи». Затем выполнялась разметка узора. Разметка производилась шилом — «садгиси» и циркулем — «паргали» с режущим концом. Рисунок наносился на всю обрабатываемую поверхность сразу без всякого трафарета. Точность рисунка говорит о высокой культуре резчиков.

Фрагменты незаконченной резьбы Чикунети дают возможность проследить построение на этом этапе ряда мотивов, например, на стволе К—10 построение борджгал и концентрических окружностей, на капители К—2 «а» построение стеблей и розеток, на К—11 разметку стеблей и листьев: на этой колонне хорошо заметны центры окружностей при построении сопряжений стебля, а также центры с дугами, служащими контурами листьев (рис. 8).

Сохранился и последующий этап вспомогательных работ: на ряде фрагментов контурные линии закреплены керном — «чхапи» в виде ряда выбитых точек на небольшом расстоянии одна от другой.

Второй основной этап резьбы в виде врезов произведен при помощи набора стамесок — «пиртхели» с лезвиями соответствующих размеров и профилей. Резьба К—11, оставшаяся частично незаконченной на этом этапе, убеждает в том, что мастер резал не всю поверхность одновременно, а небольшими участками, доводя ее до полной готовности с чистой выборкой древесины в глубине выемок.

Если без первой и второй стадии вообще немислим процесс резьбы, то третья стадия — отделка, хотя и не являлась в Чикунети обязательной, усиливала выразительность резьбы. Инструментом для отдел-

¹² Н. Чубинашвили, Грузинская средневековая художественная резьба по дереву, Тб., 1958, стр. 78.

ки служил чекан. Это ударный инструмент в виде металлического стержня, на одном конце которого сделан штамп с рельефным рисунком. От удара по чекану на поверхности дерева остались отпечатки штампа. Форма отдельных штампов в виде ряда точечных квадратов с углублениями 4×4 сохранилась на стене в лоджии, а чеканом в виде точечной сетки обработан фон рельефных орнаментов.

Образцы резьбы по дереву и чеканной пластики средневековой Грузии сохранили форму штампов, где они использовались и в качестве орнамента, и в качестве насечки фона, обогащая художественную пластику изделия.

Следы насечки представляют большой интерес, т. к. рисунок штампа является своеобразным клеймом мастера. Подобные знаки в древней Грузии имели и гончары и каменотесы.

В Чикунети печать высокоразвитой школы резьбы по дереву лежит на разнообразии приемов резьбы слабого, среднего и сильного пластического звучания — от контурной в виде мелких порезок или желобков, напоминая по технической манере принципы гравировки, до глубокой объемной резьбы подбалок, от глухой выемчатой резьбы до сквозной резьбы на ограждениях и кюрсии.

В свою очередь глухая выемчатая резьба выполняется в нескольких видах: в виде трехгранно-выемчатой бесфоновой резьбы и рельефной резьбы со снятием фона, а выемчатая резьба — в виде пропиловочной и объемно-прорезной.

Контраст, основанный на разнообразии типов резьбы, создает непрерывную смену впечатлений, усиливая воздействие ее на человека.

Приемы контраста использованы в Чикунети широко. Кроме отмеченных, острые контрастные отношения созданы между частями деталей, покрытых резьбой и гладкими частями, оставленными без резьбы. Резные части в сочетании с гладкими участками заставляют с особой свежестью воспринимать и орнаментацию и благородную чистоту отесанного дерева.

В целях усиления выразительности резьбы вводятся противопоставления движений орнаментальных композиций. Так, например, на колоннах по контрасту усиливают друг друга быстрые ритмы вертикальных композиций и частые ритмы горизонтальных поясов.

Следует заключить, что резьба Чикунети сочетает в себе как раз столько различных приемов, сколько необходимо для полного раскрытия художественного содержания. Чувству меры способствует то, что все приемы проникнуты общей чертой — они не допускают никаких излишеств, ибо в ходе исторического развития в народном искусстве выживает лишь то, что наиболее разумно, целесообразно и экономично.

Наличие на территории Аджарии такого памятника как Чикунети свидетельствует о существовании здесь в прошлом отличной школы резного дерева, достойной занять свое место среди других произведений искусства Грузии.

СОКРАЩЕНИЯ

- AG — «*Arg Georgica*», Тб.
 АН — «Архитектурное наследство», М.
 ДС — «Доклады и сообщения Исторического факультета МГУ», М.
 ЖМНП — «Журнал Министерства народного просвещения», СПб.
 ИАНК — «Известия Академии наук Казахской ССР», Серия архитектурная, Алма-Ата.
 ИРАИМК — «Известия Российской Академии истории материальной культуры», Л.
 МАК — «Материалы по археологии Кавказа», М.
 МЭ — «Материалы по этнографии», Этнографический отдел Государственного Русского музея, Л.
 СЭ — «Советская этнография», М.
 ТОВ — «Труды отдела Востока», Государственный Эрмитаж, Л.
 ТРАГФ — «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии», СПб.
 ТСА — «Труды секции археологии», Института археологии и искусствознания, М.
 ЭО — «Этнографическое обозрение», М.
-

ს ა ი ნ ტ ე რ ე ს ო გ ა მ ო რ კ ვ ლ ე ვ ა

მ. სვანიძე, საპარტევლო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან
XVI—XVII სს., თბილისი, გამომც. „მეცნიერება“, 1971, 358 გვ.

„უბრალო შემთხვევათბანი, როგორც, მაგალითად ბარბაროსული ხალხების შესევა, ჩვეულებრივი ომებიც კი, საკმარისია, რათა განვითარებული საწარმოო ძალებისა და მოთხოვნილებების მქონე რომელიმე ქვეყანა იქამდე მივიდეს, რომ იძულებული გახდეს ყველაფერა კვლავ თავიდან დაიწყოს“, — აღნიშნავენდენ მარქსიზმის კლასიკოსები¹.

საქართველო თავისუფლად შეიძლება ამ ტიპის ქვეყნების კლასიკურ ნიმუშად ჩავთვალოთ. ისტორიული საქართველო იმ გამონაკლის ქვეყანათა რიცხეს ეკუთვნის, რომელთა ცხოვრებაში საგარეო ფაქტორმა გადამწყვეტი როლი შეასრულა. ამიტომ, შემთხვევითი არ არის, რომ ქართველი მემატიანეები და ისტორიკოსები განსაკუთრებით გვიანფეოდალური ხანის აღწერისას, საოცარი ერთსულოვნებით ადგანან თხრობის ერთიან გეზს — ქართველი ხალხის ბრძოლას მამამდიანების გარემოცვის წინააღმდეგ, როგორც მისი ცხოვრების ორგანულ ნაწილს. მათ არ აინტერესებთ ან არ აქცევენ ყურადღებას ხალხის ცხოვრების სხვა მხარეებს — კულტურას, ეპიკობას, ეკლესიას, ურთიერთობას ევროპასთან თუ რუსეთთან და სხვდასხვა.

ეს გარემოება თავისთავად მოითხოვს საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ისტორიისადმი განსაკუთრებულ ყურადღებას, რასაც, სამწუხაროდ, ქართული საბჭოთა ისტორიოგრაფია ჭეროვნად არ აკეთებდა. საჭირო კი იყო „ქართლის ცხოვრების“ ცნობების ცალმხრივი გავლენისაგან თავის დაღწევა და უცხოური წყაროებისა და ლიტერატურის სერიოზული მოშედეგება; საჭირო იყო საკითხის ორმხრივი, ობიექტური შესწავლა და გაშუქება, რასაც თავის დროზე მოითხოვდა აკად. ნ. ბერძენიშვილი; საჭირო იყო გარკვეული სპეციალიზაცია (ცალკე ქვეყნების მიხედვით) უცხო

სახელმწიფოებთან ურთიერთობის შესწავლა თვალსაზრისით. ამგვარი აუცილებელი წინა სამუშაოს შემდეგ ასეთ სპეციალისტ-მკვლევართა ძალ-ღონით შესაძლებელი გახდება საქართველოს საგარეო პოლიტიკისა თუ დიპლომატიის მეცნიერულად გამართული ისტორია აღდგენა.

სწორედ ამ სპეციალიზაციის შედეგს წარმოადგენს მიხეილ სვანიძის გამოკვლევა — საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII სს., რომელიც „განათლებულმა“ გამოსცა 1971 წელს. ეს ნაშრომი შედგება ავტორის მრავალწლიანი და ნაყოფიერა შრომისა და სერიოზული წვლილისა საქართველო საგარეო პოლიტიკის ისტორიის შესწავლაში.

გამოკვლევის პირველი თავი ეძღვნება წარუბებისა და ლიტერატურის მიმოხილვას. უზარტლებული არ იქნება ამ თავის მიმოხილვა. აღვნიშნავ მხოლოდ, რომ ავტორი დაუნებს ქართულ, რუსულ, თურქულ, სპარსულ ფრანგულ, გერმანულ, ინგლისურ, იტალურ წყაროებსა და ლიტერატურას. ეს თავი არაა მხოლოდ ბიბლიოგრაფიული დანამატი შრომა. ამ მასალის კვლევა-შეჭერების დაღი მთელ გამოკვლევას აზის და სწორედ ამის შედეგად რომ ავტორი მრავალ საკითხს ახლებუქვს სვამს, მრავალ თარიღს ასწორებს, ისტორიულ პირთა ვინაობა-სადაურობას აზუსტებს, ბუ საყურადღებო დასკვნას გვთავაზობს.

რათა უკეთ წარმოვიდგინოთ მ. სვანიძის შრომის აგებულება, გადავხედოთ სარჩევს:

თავი II — საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI საუკუნის პირველ ნახევარში, ორი ქვეთავით — „გურჯისტანის კითხი“ ოსმალეთ-ირანის ომის დროს XVI პირველ ნახევარში და ამასიის 1555 წლის ხუ და სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო. 1578—1590 წწ. ირან-ოსმალეთის

¹ კ. მარქსი და ფ. ენგელსი (გერმანული იდეოლოგიიდან), სახელგამო, 1948, გვ. 66.

და საქართველო, ქვეთავებით: ლალა მუსტაფა ფაშას ლაშქრობა ამიერკავკასიაში, ჩილდირის (ახალციხის) საფაშოს დაარსება, ქართველი ხალხის ბრძოლა დამოუკიდებლობისათვის. თავი IV — ოსმალეთი და საქართველო XVI—XVII სს. მიჯნაზე. ქვეთავებია: ოსმალეთი XVI—XVII სს. მიჯნაზე, საქართველო XVI—XVII სს. მიჯნაზე, სამცხე-საათაბაგოს ადმინისტრაციული დაყოფა და სოციალ-ეკონომიური მდგომარეობა „გუჯრისტანის ეილიეთის დიდი დავთრის“ მიხედვით, ანტიოსმალური კოალიციის შექმნა. თავი V — საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობა XVII საუკუნის პირველ მეამედში, კერძოდ: 1603—1612 წწ. ირან-ოსმალეთის ომი და საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობა, საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობა საქართველოში შაჰ-აბასის ლაშქრობის დროს. უკანასკნელი, VI თავია — ოსმალეთი და სამცხე-საათაბაგო XVII ს. პირველ ნახევარში, სადაც განხილულია საკითხები: ოსმალეთის ბრძოლა სამცხე-საათაბაგოში გაბატონებისათვის, სამცხე-საათაბაგოს ფეოდალური სამთავროს გაუქმება, ჩილდირის (ახალციხის) საფაშოს პოლიტიკური ორგანიზაცია.

ნაშრომი მთავრდება რუსული და ფრანგული რეზიუმეებით და საძიებლებით.

ერთი თვალის გადავლენითაც შეიძლება დარწმუნება, რომ ავტორს კვლევის ცენტრში სამცხე-საათაბაგოს ბედი დაუსვამს. საქართველოს ამ ბედარული კუთხის ისტორია მანამდეც ყოფილა ძიების საგანი (დ. ბაქრაძე, ნ. ბერძენიშვილი, ს. ჭიქია, ვ. გაბაშვილი, გ. ტიჯაძე, ე. ჩოჩიევი, ა. ავალიანი, ნ. შენგელია და სხვები), მაგრამ მ. სვანიძის წყალობით ქართულმა ისტორიოგრაფიამ მიიღო საქართველოდან სამცხე-საათაბაგოს მოწყვეტის მეცნიერულად გამართული ისტორია. თანაც ეს ისტორია დაწერილია არა იზოლირებულად, არამედ მასშტაბურად, წინა აზიისა და ევროპის საერთაშორისო ურთიერთობათა ფონზე, რაც საგარეო-პოლიტიკური პრობლემების კვლევის ერთადერთი სწორი მეთოდია.

მაგრამ შეცდომა იქნება ვიფიქროთ, რომ საჩუქევნიო შრომის ავტორი ივიწყებს საქართველოს სხვა მიწებს ან სხვა საკითხებს.

როგორც ცნობილია, XV—XVIII საუკუნეებში ქართველი ხალხის გამათავისუფლებელი ბრძოლა ძირითადად ოსმალეთისა და ირანის აგრესიის წინააღმდეგ იყო მიმართული. XVI საუკუნეში (ვანსაკუთრებით მეორე ნახევარში მსაქუნისა) მთავარი საფრთხე სწორედ ოსმალთა მხრიდან მოვლოდათ ქართველებს. თავდაცვითი ბრძოლა შესაბამისად ოსმალთა წი-

ნააღმდეგ წარიმართა. ავტორი დაწერილებით იკვლევს ამ ბრძოლის პერიპეტებს, ხელის შემწყობსა და შემშლელ პირობებს. იგი განიხილავს აცლებულ მეფე-მთავართა პოზიციებს და ასე აერთიანებს მათ: „ამიერკავკასიის ხალხები თუ მეფე-გამგებლები, რომლებიც ოსმალთა ბატონობის ქვეშ მეტად მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ, ნებით თუ უნებლიედ ისინიც ირანის მოკავშირეებად იქცნენ ოსმალეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში და ამ გზით ცდილობდნენ ოსმალთა უღლისაგან თავის დაღწევას“ (231).

მაგრამ ეს სამართლიანი დასკვნა ცალმხრივი იქნებოდა, ავტორს რომ გამოჩვენოდა ქართველი მეფეების მრავალმხრივი დიპლომატიური მოღვაწეობა — მათ ხომ მოკავშირეების თებნაში არ გამოჩენიათ არც ერთი რეალური ძალა — ევროპა, რუსეთი, კათოლიკური ეკლესია. ეს მრავალმხრივობა კი მათი დიდი დიპლომატიური ნიჭის დადასტურებაა, ნიჭისა, რომლის გარეშე ქართველი სახელმწიფო მოღვაწენი ვერ შეძლებდნენ „ქართველობის“ გადარჩენას.

მ. სვანიძე დაწერილებით და გულდასმით იკვლევს ამ დიპლომატიური ჭიდილის ისტორიას, ხსნის წარმატებებისა და წარუმატებლობის მიზეზებს.

ავტორი ხაზს უსვამს ქრისტიანული ეკლესიის მნიშვნელობას ქართველი ხალხის განმათავისუფლებელ ბრძოლაში. „იმ ეპოქაში, — წერს მ. სვანიძე, — ფაქტიურად ქრისტიანობის დაცვა ნიშნავდა ქართული სოციალ-პოლიტიკური წყობილების დაცვასაც“ (94). უღარესად სამართლიანი დასკვნაა. სამწუხაროა მხოლოდ, რომ ზოგიერთი მკვლევარი არ იზიარებს ამ აზრს და ჭეროვნად არ აფასებს ქართული ეკლესიის როლს „ქართველობის“ გადარჩენის საქმეში. მათ კიდევ ერთხელ უნდა გავახსენოთ აკად. ნ. ბერძენიშვილის სიტყვები: „იდეურ-პოლიტიკურად ფეოდალური საქართველოს ცივილიზაცია სამ სვეტს ემყარებოდა — სახარების, „გვფხვისტყაოსანსა“ და „ქართლის ცხოვრებას““².

შემთხვევითი არ იყო, რომ დაპყრობილ სამცხე-საათაბაგოში ოსმალეთის ხელისუფლებამ პირველ რიგში ქრისტიანობას შეუტია. არც ის იყო შემთხვევითი, რომ რწმუნას უპირველესად თავდაზნაურობამ უღალატა. გლეხობა კი, „სწორედ გლეხობა ინარჩუნებდა აქ საუკუნეთა მანძილზე ქრისტიანულ სარწმუნოებას. გლეხებს შორის მაჰმადიანობა მეტად ნელა იკიდებდა ფეხს. გლეხობა მტკიცედ ინახავდა ერო-

ნულ კულტურას, მშობლიურ ენას, ზნე-ჩვეულებებს, ნაციონალურ ტრადიციებს“ (323).

ავტორის ყურადღებას არც ომების სტრატეგიულ-ტექნიკური მხარე გამოპარვია. მკითხველს შეუძლია მახსოვებით მაინც წარმოიდგინოს მეომარ მხარეთა შესაძლებლობანი, სარდლობა თუ ბრძოლისუნარიანობა (მაგალითისათვის საკმარისია ერეენის ციხის აღება შაჰ-აბასის მიერ 1604 წელს ან მანუჩარ ათაბაგის დალატით შეპყრობის ცდა). ნაშრომის ეს ღირსება მას საინტერესოს ხდის და მკითხველი სიამოვნებით გადაფურცლავს ამ არც თუ ისე პატარა წიგნს.

გამოკვლევა თავისი ხასიათით თითქოს არ მოითხოვდა ისეთი საკითხის გარჩევასაც, როგორც „ოსმალის იმპერიის“ მეთოდებია. მაგრამ მ. სევანიძემ — სავსებით მართებულად — ამის გაკეთებაც ჩათვალა საჭიროდ. სამცხე-საათაბაგოს ოსმალის იმპერიის ექვსჯერა გამოკვლევის უკანასკნელი ნაწილი. ქართული მკითხველი, განსაკუთრებით არასპეციალისტი, დიდი ინტერესით წაიკითხავს წიგნის ამ ნაწილსაც.

ნაშრომი ფაქტიურად მთავრდება XVII ს. პირველი მესამედით: „1629 წელს საფარ-ფაშის ჩილდირის (ახალციხის) ბეგლარბეგად დანიშნებით ოსმალეთმა, ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ, მოსპო სამცხეში ათაბაგის სახით შემორჩენილი ადგილობრივი ხელისუფლება. ქართველი ხალხის ბრძოლა სამცხიდან ოსმალეების განდევნისა და აქ ათაბაგის ხელისუფლების აღდგენისათვის მარცხით დამთავრდა“ (304).

ჩვენი შენიშვნებიც ნაშრომის მიმართ აქედან იწყება.

გაეიხსენოთ ნაშრომის სათაური — „საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის ისტორიიდან XVI—XVII საუკუნეებში“. ეს სათაური არ არის ზუსტი შემდეგი მოსაზრების გამო.

ა) გამოკვლევაში თითქმის არაფერია ნათქვამი დასავლეთ საქართველოზე — განსაკუთრებით XVII ს. პირველ ნახევარზე, ლევან II დადიანის ხანაზე. ცნობილია, რომ ამ მთავარს, რომელმაც თითქმის მთელს დასავლეთ საქართველოში მოახერხა ვაბატონება, უადრესად დამოუკიდებლად — ყოველ შემთხვევაში, თავისებურად — ეპირა თავი ოსმალეთთან ურთიერთობაში. მეორე მხრით, ყველაფერ ნაკლებად საქართველოს საგარეო პოლიტიკის ეს მხარეა შესწავლილი. სამწუხაროდ, მ. სევანიძემაც თავი აარიდა მას. რასაკვირველია, წყა-

როების სიმცირე დიდ გავლენას ახდენს მკვლევრებზე და ხშირად აიძულებს მათ ხელს აიღონ ამა თუ იმ საკითხის კვლევისაგან. მაგრამ მ. სევანიძის განაკარგულებაში იმდენად უარსა და მრავალენოვანი წყაროებია, რომ მხოლოდ სინანულით უნდა აღინიშნოს მათი გამოუყენებლობა დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკვლევად.

ბ) კვლევა მოტანილია XVII საუკუნის პირველ მესამედამდე. ეს სათაურშიც უნდა ასახულიყო.

აღბოთ, ამ შენიშვნის ასაცილებლად ავტორი მოიშველიებს მეტად მოქნილ სიტყვას — „ისტორიიდან“...

როგორც ზემოთ აღინიშნა, ავტორი ბევრ თარიღსა თუ პიროვნების ეინობას აზუსტებს და, უმრავლეს შემთხვევაში, წარმატებითაც. მაგრამ ხანდახან ზომიერების გრძნობა დაღატოებს. მიგმართოთ მაგალითებს.

ა) „გ. ჟორდანიას ვარაუდით, — წერს ავტორი, — შაჰ-აბასის საქართველოში პირველი ლაშქრობა დაიწყო არა უგვიანეს 1614 წლის ივნისისა და გრძელდებოდა 3—4 თვეს. ამჟამად წლის ნოემბრამდე, ხოლო ნ. ნაკაშიძის მტკიცებით, შაჰ-აბასის შემოსევა საქართველოში 1614 წლის გაზაფხულზე მოხდა“ (257).

მ. სევანიძე არ იზიარებს ამ მტკიცებებს და თვლის, რომ „შაჰის საქართველოში პირველი ლაშქრობა 1613 წლის შემოდგომაზე მოხდა“ (259) და შესაბამის საბუთიანობასაც მიმართავს.

რასაკვირველია, გ. ჟორდანიაც და ნ. ნაკაშიძეც დამარწმუნებელი საბუთიანობის გარეშე არ წამოაყენებდნენ თავის მოსაზრებებს. ამ საბუთიანობის გამოკრება ზედმეტად მიმართა. ამ ავტორების აზრი ასეთია:

შაჰ-აბასი საქართველოში სალაშქროდ გამოემართა 1913 წლის შემოდგომაზე, ხმა გაჟერცელა, რომ ოსმალეთთან საომრად მივიდა სულთან კი ელჩი გაუგზავნა და საქმის ეთარება აუწყა. თეიმურაზ კახთა მეფეს მძევალ შეიღო მოსთხოვა. თეიმურაზმა უმცროსი ვაჟი და დედა, ქეთევან დედოფალი გაუგზავნა. მას მა იუკადრისა უმცროსის გაგზავნა და უფროსი მოითხოვა. თეიმურაზი დაემორჩილა. ასე შაჰმა თვით თეიმურაზს მოუხმო. თეიმურაზს მიხედა შაჰის ნამდვილ განზრახვას და საომრად მზადება დაიწყო.

³ გ. ჟორდანიას, ქართული აბრეშუმის კულტურის განადგურების ერთი ცდის შესახებ, „ცისკარი“, 1963, № 5;

შაპი ნელა მოდიოდა — ჯერ არდებილში შეჩერდა, შემდეგ ყარაბაღში, ბოლოს კი განჯაში, საიდანაც კახეთისაკენ წამოვიდა. აღრიან გაზაფხულზე (თუ ბ. ევნატაშვილს დაუჯერებთ, ი. ნვარშიძე კი) იგი კახეთში შემოიჭრა, შემდეგ ქართლში გადმოვიდა, მეფე ლუარსაბი მრავალი ცდის შემდეგ იმერეთიდან გამოიტყუა და ნოემბერში უკან გაემართა. ასე, რომ ლაშქრობა ერთ წელიწადს გრძელდებოდა.

საეცებით გამართული და ლოგიკური სურათია, თუ მხედველობაში მივიღებთ უზარმაზარს ლაშქრის მოძრაობის ტემპს და დაეიჯერებთ ზემოთ მოტანილ ფაქტებს. მ. სვანიძე კი არ თვალისწინებს ამას და ამტკიცებს, რომ ლაშქრობის დასაწყისს 1613 წლის ოქტომბრით ათარიღებენო არაქელ თავრიზელი, ისკანდერ მუში და კარმელიტები, რომ შაჰის ელჩი სტამბულში 1613 წლის ბოლოს ჩასულა, რომ ლუარსაბ მეფე ყაენს 1613(?) წლის აგვისტოში ხლებია...

ეს საბუთები (რომლებიც სხვათა შორის, არ იყო უცნობი ზემოხსენებული ავტორებისთვის) არ უარყოფენ ლაშქრობის ზემოაღწერილ სურათს, მაგრამ მიუღებელს ხდიან თვით მ. სვანიძის დასკვნას, რომ ლაშქრობა 1613 წლის შემოდგომაზე დაწყებულია და დამთავრებულია.

ბუნებრივია, რომ ავტორი წინააღმდეგობაში ვარდება: 256-ე გვერდზე წერს, რომ „შაჰ-ახსმა საქართველოში ლაშქრობის წინ ოსმალეთის დიდ ვეზირთან ნასულ-ფაშასთან გაგზავნა ელჩი მუჰამედ-ბეგ თალეში, რათა მისთვის საქართველოში ლაშქრობის „ნამდვილი მიზანი ეცნობებინა“.

259-ე გვერდზე კი ამბობს: „1613 წლის ბოლოს სტამბოლში საქართველოსა და ირანის ელჩების ჩასვლას წინ უსწრებდა შაჰის ლაშქრობა საქართველოში“.

ბ) ავტორი ეხება სტამბოლში რუსეთის ელჩის დ. ისლენევის დაპატიმრების ფაქტს და გამოთქვამს ვარაუდს (ჰამერზე დაყრდნობით) რომ დაპატიმრების მიზეზი იყო ის, რომ „ისლენევის დავალებული ჰქონდა სპარსეთის ელჩთან ერთად საქართველოში ჩასვლა, სადაც ერთმანეთისათვის(?) უნდა შეერიგებინათ სიმონი და ალექსანდრე და შეეკრათ კავშირი ოსმალეთის წინააღმდეგ...“

ჩანს ამ დროს რუსეთის დიპლომატები იმდენად იყვნენ გატაცებულნი ამ გეგმით, რომ სტამბოლში მყოფმა რუსეთის ელჩმა გადა-

წყვიტა(!) ალექსანდრე კახთა მეფისა და სიმონ მეფის შერიგების საქმეში შუამავლად გამოსვლა“ (212—217).

ეს ვარაუდი უსაფუძვლო ჩანს, რადგან ისლენევისადმი მიცემული „ნაკაზი“ (ინსტრუქცია), რომელსაც ავტორი იცნობს, არაფერს მსგავსს არ გულისხმობს. ამდენად, კატეგორიულად გამორიცხებულია, რომ რუსეთის ელჩმა „გადაწყვიტა“ რაიმე. მოსკოვის სახელმწიფოს დიპლომატიურ პრაქტიკაში ეს უპრეცედენტო და წარმოუდგენელი ფაქტია. ავტორისათვის, ალბათ, ცნობილია, რა მოსდევდა „ნაკაზიდან“ გადახვევას ან მისი თუნდაც ერთი სიტყვის შეუსრულებლობას.

გ) მ. სვანიძე ეხება სიაუშ სააკადის (გიორგის მამის) ვინაობას და არ ეთანხმება გ. ჯამბურაის ვარაუდს, რომ სიაუში, რომელიც წყაროებში მოურავად იხსენიება, თბილისის მოურავი უნდა ყოფილიყო. ამით გიორგის მოურავობაც ლოგიკური ჩანს. მ. სვანიძის აზრით, რადგან თბილისი 1606 წლამდე თურქებს ეკირათ, სიაუში ვერ იქნებოდა მისი მოურავი. ის სიმონ მეფის მოურავი უნდა ყოფილიყო.

ჯერ ერთი, მეფის მოურავობა ახალი ტერმინი ჩანს ქართულ ისტორიოგრაფიაში. მეორეც, თურქების ყოფნა თბილისის ციხეში აბსოლუტურად არ გამორიცხავს, რომ სიაუშს (ან სხვას) ქალაქის მოურავის წოდება ეტარებინა.

დ) არ არის სწორი, თითქოს ოსმალების 1587 წლის სამხედრო წარმატებებმა განაპირობეს კახეთ-მოსკოვის 1587 წლის ხელშეკრულება. სხვა საკითხია, რომ კახეთ-მოსკოვის კავშირი ანტიოსმალურ (და შესაბამისად ანტიშაჰმხლერ) ხასიათს ატარებდა. იგი ოსმალთა ამ კონკრეტული წარმატებების გარეშეც დაიდებოდა...

მ. სვანიძის გამოკვლევა დიდი გულისყურით არის დაწერილ-დაბეჭდილი (ერთი კია, რომ რუსი სარდლის გვარი ხვოროსტინი კი არ არის, როგორც ავტორი გვარწმუნებს არაერთგზის, არამედ ხვოროსტინინი). „ნაშრომი წარმოადგენს პირველ ცდას XVI—XVII საუკუნეების საქართველო-ოსმალეთის ურთიერთობის მონოგრაფიულად შესწავლისა“; — წერს წესაეალში ავტორი.

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ეს ცდა წარმატებით არის დაგვირგვინებული.

ეთნოგრაფიული გამოკვლევა ტყიბულის მემსახტეთა შინაგან

2. ჯავახიშვილი, ტყიბულის მემსახტეთა ყოფა და კულტურა, თბილისი, გამომც. „მეცნიერება“, 1971

დასახელებულ ნაშრომში შესწავლილია ტყიბულის მემსახტეთა საწარმოო კადრის ჩამოყალიბების ისტორიული პროცესი, მასთან დაკავშირებული სოციალურ-ეკონომიური მოვლენები და ტყიბულის მდარაოელთა საწარმოო, საზოგადოებრივი და საოჯახო ყოფის ეთნოგრაფიული თავისებურებანი როგორც ძველად, ისე დღევანდელ ეთარებაში. ავტორის ამ მიზანდასახულებას კარგად უპასუხებს ნაშრომის ავტორებმა, განსახილველი საკითხების წრე, კვლევა-ძიების თანმიმდევრობა და განმარტავებელი დასკვნები.

ნაშრომი დამყარებულია ავტორის მიერ 1961—1965 წწ. საკვლევ მასალაში მოპოვებულ მდიდარ ეთნოგრაფიულ მასალაზე, აგრეთვე მის მიერვე საქართველოს სხვა სამრეწველო რაიონებში (ქუთაისი, რუსთავი, კასპი, ფოთი, ზესტაფონი და სხვ.) დამოწმებულ შესადარებელ მონაცემებზე. გარდა ამ ძირითადი მასალისა მონოგრაფიაში გამოყენებულია ტყიბულის მემსახტეთა ყოფაცხოვრებაზე კონკრეტული სოციოლოგიური დაკვირვების ზოგიერთი შედეგი, ზოგადი და სპეციალური ლიტერატურა, საარქივო და სხვა წერილობითი წყაროები.

მონოგრაფია შედგება შესავლისა და სამი ძირითადი თავისაგან, დართული აქვს რეზიუმე რუსულ ენაზე, ბოლოსტყევა და ილუსტრაციები (ტექსტში).

შესავალში მოცემულია მოკლე ისტორიო-გრაფიული ცნობა საბჭოთა კავშირში, კერძოდ კი საქართველოში მუშათა კლასის ყოფისა და კულტურის შესწავლის ვითარებასა და შედეგებზე, საუბარია შრომის მიზანსა და ამოცანებზე, საკვლევა-ძიებო მეთოდზე. იქვე დახასიათებულია ოკრიბისა და მასში შემავალი სოფლების (ტყიბულის ჩათვლით) გეოგრაფიული გარემო და მუდრუნობის ტრადიციული ფორმები, შინამრეწველობის სპეციფიკური სახეები, საშოვარზე სიარული და მოკლედ მოხაზულია ქვანახშირის მრეწველობის განვითარების ისტორიის ზოგადი სურათი საქართველოში. წიგნის I, II და III თავებში შესაბამისად განხილულია ტყიბულის მემსახტეთა საწარმოო, საზოგადოებრივი და საოჯახო ყოფა და გზადაგზა კულტურის მთავარი საკითხებიც.

ქართველი ხალხის თანამედროვე ყოფისა და კულტურის შესწავლას ერთ-ერთი მთავარი ადგილი უკავია ქართული საბჭოთა ეთნოგრაფიის საკვლევა-ძიებო თემატიკაში. განსაკუთრებით

ინტენსიურად გაიშალა ამ მიმართულებით მუშაობა დიდი სამამულო ომის მომდევნო პერიოდში, როცა დაიწერა და გამოქვეყნდა არაერთი საყურადღებო გამოკვლევა კოლმეურნე გლეხობისა და მრეწველობის მუშების ახალ ყოფისა და კულტურის საკითხებზე. ქართველ ეთნოგრაფთა უფროსი თაობის ეს გამოკვლევები კარგადაა ცნობილი ჩვენი სამეცნიერო საზოგადოებრიობისა და მკითხველთა ფართო წრისათვის როგორც რესპუბლიკის, ისე კავშირის მასშტაბით. გ. ჯავახიშვილის ნაშრომი მნიშვნელოვნად ავსებს ქართველ ეთნოგრაფთა ამ აღარებულ წვლილს საბჭოთა ეთნოგრაფიაში.

შრომის პოზიტიურ ნაწილში ავტორის მთავარ დამსახურებად ჩვენ მიგვაჩნია ის, რომ მან შეძლო მის მიერ მოპოვებული ეთნოგრაფიული მასალის ისტორიული წყაროს დონეზე აყვანა და მის საფუძველზე შექმნა ორიგინალური მეცნიერული გამოკვლევა; ამასთან, ტყიბულის მემსახტეთა ძველი და ახალი ყოფისა და კულტურის საკითხები მათ მთლიანობაში და ეთნიკურ სპეციფიკაში განიხილა კრიტიკულად ეთნოგრაფის პოზიციებიდან და მნიშვნელოვანი შედეგებიც მოიპოვა.

ასეთი მიდგომით ეთნოგრაფიული მასალისა და წერილობითი წყაროების საფუძველზე მკვლევარმა ადაღინა და გვიჩვენა ტყიბულის მდარაოების მუშათა და ინჟინერ-ტექნიკოსთა საწარმოო კადრის ჩამოყალიბების ისტორიის მთავარი ეტაპები და ფართო შესადარებელ მონაცემების ანალიზის შედეგად დაასაბუთა, რომ ამ კადრის ფორმირების ისტორიული პროცესი, ისევე როგორც საქართველოს სხვა სამრეწველო ცენტრებში (ზოგიერთი გამოხატულების გარდა) უმთავრესად ადგილობრივი სოფლის მოსახლეობის ხარჯზე მიმდინარეობდა.

ტყიბულის მემსახტეთა ძველი და ახალი საწარმოო ყოფის შედარებისას მონოგრაფიის მრავალი საგულისხმო მონაცემია მოტანილი, ასე, მაგალითად, დადგენილია, რომ ქვანახშირის მოპოვება ტყიბულში თავდაპირველად, კარიერული წესით წარმოებდა და დაბალი ტექნიკითა და დაბალი შრომის ნაყოფიერებით ხასიათდებოდა. ამასთან, ქვანახშირის წარმოების ხედრითი წონა ძველ საქართველოში სამთამადრო მრეწველობაში უმნიშვნელო იყო და საგრძნობი გავლენა ადგილობრივი მოსახლეობის სამუდრუნო ყოფაზე არ ჰქონია. მემსახტეთა ადგილობრივი კადრი მაშინდელი სო-

ფელი ტყიბულისა და მახლობელი სოფლების სპეციალურ სეზონურად გასული გლეხებისაგან შედგებოდა. პროფესიული მემშახტეები კი რუსი, ფრანგი, იტალიელი, ბერძენი და სხვა მუშები და სპეციალისტები ყოფილან. შემდგომში ქვანახშირის წარმოების ხედილით წონის ზრდასა და ადგილობრივი კვალიფიციური საწარმოო კადრის — მუშებისა და ინჟინერ-ტექნიკოსთა ძირითადი კადრის ჩამოყალიბების პროცესში ეს შეფარდება თანდათანობით ადგილობრივი კადრის სასარგებლოდ შეცვლილა.

ნაშრომში კონკრეტული მონაცემების საფუძველზე ნაჩვენებია, რომ საბჭოთა საქარფელში ინდუსტრიალიზაციის პერიოდში ქვანახშირის წარმოებაში ახალი სამთამადრო ტექნიკის, შრომის პროცესების მექანიზაციის, ავტომატიზაციისა და რაციონალიზაციის დახერხება საფუძვლად დაედო მრეწველობის ამ დარგის სოციალისტურ რეკონსტრუქციას. ყოველივე ამას შედეგად მოყვა რადიკალური ცვლილებები ტყიბულის მოსახლეობის ეკონომიკაში, მემშახტეთა ყოფასა და კულტურაში (სოფლური და დაბური დასახლების ქალაქური დასახლებით შეცვლა, ახალი მუშური ოჯახების ჩამოყალიბება, განათლებული მუშა ახალგაზრდობის წარმოებაში ჩაბმა და სხვ.), რამაც მნიშვნელოვანი გავლენა მოახდინა ტყიბულის მემშახტეთა კვალიფიციური საწარმოო კადრის თვისობრივ შემადგენლობაზე. თავის მხრივ ქ. ტყიბულის მუშა ახალგაზრდობა კეთილმოყვულ გავლენას ახდენს სოფლიდან ტყიბულის წარმოებაში მოსულ ახალგაზრდობაზე, რომელსაც ქვანახშირის წარმოებაში ეკონომიური დაინტერესების გარდა პროფესიის დაუფლება და კვალიფიციის ამაღლების პერსპექტივა იზიდავდა.

საინტერესო მავალითებია მოტანილი მონოგრაფიაში ქართულ მემშახტეთა და ტყიბულში მემშახტეებ რუს და უკრაინულ მალაროელთა ზეგობრობაზე, ზოგიერთი ეროვნული ჩვევისა და ტრადიციის ურთიერთმადგებაზე. შრომის მ ნაწილში დიდი ყურადღება ეთმობა აგრეთვე წარმოების კულტურის, შრომის რაციონალიზაციის და სხვა ისეთ საკითხებს, რაც ეთნოგრაფიულ კვლევა-ძიებასთანაა დაკავშირებული.

მნიშვნელოვანი ეთნოგრაფიული თავისებურებანი აქვს გამოვლენილი ავტორს ტყიბულის მემშახტეთა საზოგადოებრივი ყოფისა და კულტურის შესწავლის პროცესში. ნაშრომში გარკვეულია თუ სოფლად კაპიტალიზმის შექრისა და მასთან დაკავშირებული სოციალ-ეკონომიური მოვლენების შედეგად როგორ შეიცვალა ანუ სოფელი როგორც საზოგადოებრივი ერთეული. ამასთან ორიგინალური მონაცემების

მავალითზე ნაჩვენებია ისიც თუ ტყიბულსა და მის მახლობელ სოფლებში გლეხურ გარემოებაში როგორ მიმდინარეობდა მალაროელთა ოჯახების წარმოქმნის პროცესი, ოჯახების, რომელთა უმრავლესობა დიდი ხნის განმავლობაში არ წყვეტდა კავშირს სოფელთან და სოფლის მეურნეობასთან. ამ ისტორიულ ფონზე განხილულია ტყიბულის მემშახტეთა საწარმოო კადრის ზრდის შემდგომი პროცესი და ტყიბულის მუშების ჩაბმა რევოლუციურ მოძრაობაში, რაც პირველ რიგში გაფიცებასა და პოლიტიკურ გამოსვლებში გამოიხატებოდა. ამასთან დაკავშირებით აღსანიშნავია ავტორის საყურადღებო დაკვირვება იმაზე, რომ ტყიბულის მუშათა ოჯახების უწყვეტი კავშირი სოფლის მეურნეობასთან მაშინდელ პირობებში რბიქტურად ერთგვარად ხელს უწყობდა მალაროელთა გაფიცვის ხანგრძლივობას იმით, რომ გაფიცულ მუშებს დიდი ხნის განმავლობაში შეეძლოთ ერჩინათ თავი მალაროების გარეშეც სოფლის მეურნეობით.

ორიგინალური ეთნოგრაფიული მასალითაა ილუსტრირებული ტყიბულისა და მახლობელი სოფლების მოსახლეობის საზოგადოებრივი ყოფის ძველი ფორმების ტრანსფორმაცია კაპიტალისტურ ხანაში, კერძოდ კი სოფლური დასახლების დაბური დასახლებით შეცვლისა და ქალაქური ყოფისა და კულტურის ჩასახვა-განვითარების პროცესები ტყიბულში.

განსაკუთრებულ ძლიერ შთაბეჭდილებას ტოვებს შრომის ის ნაწილი, სადაც განხილულია ტყიბულის მალაროების სოციალისტურ რეკონსტრუქციასა, ქვანახშირის წარმოების აღმავლობასა და თანამედროვე საზოგადოებრივი ყოფასთან დაკავშირებული საკითხები. მათ შორის მკვლევარი მთავარ ყურადღებას უთმობს ისეთებს, როგორცაა სოფ. ტყიბულის თანამედროვე ინდუსტრიულ ქალაქად — მალაროელთა ქალაქად გარდაქმნა, მასთანაა მშენებლობა და ქალაქის კეთილმოწყობა, მუშათა ოჯახების ზრდა და მათი კულტურულ-საყოფაცხოვრებო პირობების გაუმჯობესება, საშუალო და სპეციალური განათლების ფართო ქსელის შექმნა, ინტელიგენციის ადგილობრივი კადრის ჩამოყალიბება და სხვ. ამ საკითხების კვლევისას გზადაგზა გამოთქმულია კრიტიკული შენიშვნები და სათანადო რეკომენდაციები ზოგიერთი არასასურველი მოვლენის ლიკვიდაციის შესახებ ტყიბულის მალაროებში (შრომის დისციპლინის უხეში დარღვევა, ამორალური საქციელი, მაენე გადმონაშთები და სხვ.).

ნაშრომის დასკვნით ნაწილში ფართო შესაძარებელი მასალის ანალიზის საფუძველზე განზოგადებულია ტყიბულის მუშათა თანამედროვე ყოფისა და კულტურაში მომხდარი ცვლი-

ლებები, განხილულია ოჯახური ურთიერთობის
 ეველი ფორმები, პატარა, ინდივიდუალური
 ოჯახები და ე. წ. მრავალრიცხოვანი ანუ „დი-
 დი ოჯახები“, მათი როლი ტყიბულის მაღა-
 როელთა საწარმოო კადრების ჩამოყალიბებაში,
 მუშათა ოჯახების წარმოქმნის პირობები და
 თავისებურებანი და მათთან დაკავშირებული
 სოციალ-ეკონომიური მოვლენები. ნაჩვენე-
 ბია, რომ ტყიბულსა და მის მახლობელ სოფ-
 ლებში მუშათა ოჯახების ზრდა თუმცა ნელი
 ტემპით მიმდინარეობდა, მაგრამ შედარებით
 მაინც მასობრივ ხასიათს ატარებდა. ამასთან
 ხაზგასმულია, რომ თავდაპირველად სოფლად
 მცხოვრებ უფროსი თაობის მუშებს (განსა-
 კუთრებით მათ ცოლებს) ეძნელებოდათ ტრა-
 დიციული კავშირის გაწყვეტა სოფელთან, მი-
 წათმოქმედებასთან და კომუნალურ სახლებში
 ცხოვრებას ამკობინებდნენ ინდივიდუალურ
 კარმიდამოიან დასახლებას — ვენახითა და
 ზად-ბოსტნით, იმერული ტიპის ოლა-სახლითა
 და სამეურნეო ნაგებობებით.

ნაშრომში მოტანილი მასალებიდან ჩანს, რომ
 სოფლური ცხოვრების გავლენიდან მთლად
 აღესაყარა არაა თავისუფალი მაღაროელთა ერთი
 ნაწილი, რომელიც ოჯახით სოფელში ცხოვრობს
 და ტყიბულში მუშაობს. აღსანიშნავია ავტო-
 რის დაკვირვება იმაზე, რომ ასეთი ოჯახები
 ცდილობენ თავიანთ ვაყებს სოფლის გოგონე-
 ბი შერთონ ცოლად იმის შიშით, რომ ოჯახის
 მემკვიდრემ ქალაქელი ქალი არ ითხოვოს და
 მშობლის კერა არ მიატოვოს. ამასთან დაკავ-
 შირებით აღსანიშნავია ავტორის სხვა მნიშვნე-
 ლოვანი დაკვირვებებიც, ტყიბულის მემსახტე-
 თა საქორწინო ურთიერთობასა და საოჯახო
 კოფაში მშობლად და მიმდინარე ცვლილებებ-
 ზე, ქალთა შრომის გამოყენების თავისებურე-
 ბებზე ტყიბულის წარმოებაში, მათ მონაწი-
 ლეობაზე საზოგადოებრივ ცხოვრებაში, მათ
 როლზე ოჯახში და სხე.

ასეთია მოკლედ ახალი ყოფისა და კულტუ-
 რის ეთნოგრაფიულ შესწავლასთან დაკავშირე-
 ბული საკითხების ის წრე, რომელიც ამ ნა-
 შრომის კვლევა-ძიების მთავარ საგანს შეად-
 გენს და რომელშიც ყველა ამ საკითხმა მეტ-
 ნაკლებად არგუმენტირებული და დამაჯერებე-
 ლი მეცნიერული ახსნა პპოვა.

მაგრამ ეს იმას არ ნიშნავს, რომ შრომაში
 ეველაფერი ერთნაირად მოსაწონი და მისაღე-
 ბია. ასე, მაგალითად, არ იქნებოდა ურიგო
 ნაშრომის თითოეული თავი ნუმერაციის გარ-
 და დასათურებულიც ყოფილიყო, რათა სარ-
 ჩევის გადახედვისას მკითხველს ადვილად გაე-
 გო თუ რა საკითხზეა შრომის ამათუიმ თავში
 საუბარი.

სასურველი იყო შრომაში მეტი ადგილ
 დათმობოდა გიშრის მოპოვების საკითხს მველ
 ოკრიბაში, მით უმეტეს, რომ ამ თემაზე ჩვენს
 სამეცნიერო ლიტერატურაში სპეციალური ჟ-
 მოკვლევა მოიპოვება. შეიძლება ამაზე ატო-
 რის ყურადღება არ გაგვემახვილებინა ნაშრო-
 ში შინამრეწველობის სხვა დარგებზე რომ
 უფრო დაწვრილებით არ იყოს საუბარი. ჟე-
 ლი ოკრიბის სამეურნეო ყოფის თავისებურე-
 ბათა თვალსაზრისით გიშრის მოპოვება და
 მუშაება (ამ საკითხის სხვა ასპექტებს რომ
 ვი დავანებოთ) ერთ-ერთ ისეთ მოვლენად
 ჩვენება, რომელსაც არანაყლები კავშირი აქვს
 საკვლევ თემასთან, ვიდრე, ვთქვათ მქედლ-
 ბას.

ჩვენი აზრით, შესადარებელი მასალა ჟ-
 მოყენების დროს გამოკვლევაში სპეციალურ
 უნდა გამახვილებულყო ყურადღება ტყეაში
 ლისა და ახალციხის ქვანახშირის მრეწველობს
 მუშათა საწარმოო კადრის ჩამოყალიბებისა
 ჯოფისა და კულტურის საკითხებზე.

ნაშრომში გვხვდება ზოგი ბუნდოვანი ად-
 ლიც. ასე, მაგალითად, მეტ სიცხადესა და
 გარკვეულობას საჭიროებს ავტორის მსჯელ-
 საკვლევ რაიონში „ძველი პატრიარქალ-
 ოჯახებისაგან განსხვავებით კაპიტალისტურ
 დროის წარმონაქმნი“ ე. წ. მრავალრიცხო-
 ანუ „დიდი ოჯახების“ შესახებ (გვ. 82-83)
 რომლებსაც მკვლევრის აზრით, XIX საუკუ-
 ნის მეორე ნახევარში განსაკუთრებული როლ
 შეუსრულებიათ ტყიბულის მემსახტეთა საწარ-
 მოო კადრის ჩამოყალიბებაში, მიუხედავად ი-
 სა, რომ იმავე საუკუნის მიწურულში ეს ო-
 ზები თვითონვე ყოფილან რღვევის პირველ
 მისულ.

ნაშრომში მოტანილი არგუმენტაცია (მ
 შორის სტატისტიკური ცნობები და მთხრობე-
 თა გადმოცემები) ჩვენი აზრით, არ მეტყუ-
 ლებს ავტორის ამ თეზისის სასარგებლოდ.

შეიძლება კიდევ სხვა რამეც თქმული
 ნაშრომის ხარვეზებზე, მაგრამ ეს მკითხ-
 ოდენი შენიშვნები სრულებითაც არ ამით-
 ზენ ნაშრომის ღირსებას და რაც მთავარ
 ჩვენი აზრით, წიგნში სწორედ არის გაგველ
 ეთნოგრაფიის ძირითადი ამოცანები მუშათა
 ლი ყოფის შესწავლის სფეროში. ამ თვალსა-
 რისთაც ე. ჟავახიშვილის გამოკვლევა ქართ-
 ლი საბჭოთა ეთნოგრაფიის ისეთი სერიოზულ
 შენაძენია, რომელიც მნიშვნელოვან ადგილ
 დაიკავებს საქართველოში მუშათა კლასის, ფრ-
 მირებისა და საერთოდ რესპუბლიკის საზო-
 მანო მრეწველობის ისტორიისადმი მიძღ-
 სამეცნიერო ლიტერატურაში.

ირაკლი ანთელავას დაბადების 60 წლისთავი

მეცნიერების დამსახურებულ მოღვაწეს, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორს, პროფესორ ირაკლი გიორგის ძე ანთელავას შეუსრულდა 60 წელი.

სამეცნიერო-პედაგოგიური მოღვაწეობა ი. ანთელავამ დაიწყო 1938 წელს აფხაზეთის დ. გულიას სახელობის ენის, ლიტერატურისა და ისტორიის ინსტიტუტისა და სოხუმის პედაგოგიურ ინსტიტუტში. 1956 წლიდან იგი მუშაობს იე. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტში, სადაც 1957 წლიდან ხელმძღვანელობს ახალი ისტორიის განყოფილებას.

ნაყოფიერ სამეცნიერო მუშაობასთან ერთად იგი ეწეოდა და კვლავ ეწევა პედაგოგიურ მოღვაწეობას თბილისის პუშკინის სახელობისა და თელავის პედაგოგიურ ინსტიტუტში, თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში და სხვ. მისი ხელმძღვანელობით მომზადდა არა ერთი საკანდიდატო და სადოქტორო დისერტაცია.

ი. ანთელავას კვლევის ძირითადი საგანი საქართველოს სოციალ-ეკონომიური ისტორიის პრობლემებია. განსაკუთრებით ნაყოფიერია მისი მოღვაწეობა XIX ს. საქართველოს ისტორიაში. მან ორტომიანი მონოგრაფია მიუძღვნა სახელმწიფო ვლესთა სოციალურ-ეკონომიურ მდგომარეობას: ამ მონოგრაფიისათვის 1971 წ. ი. ანთელავას მიენიჭა აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის პრემია.

თავის შრომებში ი. ანთელავა აშუქებს საქართველოში კაპიტალიზმის გენეზისისა და განვითარების არაერთ მნიშვნელოვან საკითხს. კერძოდ, მან თვალსაჩინო წვლილი შეიტანა საქართველოს ფეოდალურ ურთიერთობათა რღვევისა და ახალ ურთიერთობათა ჩასახვა-განვითარების საკითხის შესწავლაში. მან ნათელი მოჰქვინა XIX საუკუნის საზოგადოებრივ-პოლიტიკური მოძრაობის ადრე ბურჟუაზიულ მოცულ ისტორიას და ა. შ.

ი. ანთელავას უშუალო მონაწილეობით და ხელმძღვანელობით მომზადდა და გამოქვეყნდა „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ მრავალტომეულის V ტომი. იგი აქტიურად მონაწილეობდა ისტორიკოსთა საერთაშორისო ფორუმებში — მოსკოვსა და ვენაში, სადაც გამოვიდა მოხსენებები.

ი. ანთელავა ჩვენს წინაშე წარმოდგება, როგორც მრავალმხრივ მეცნიერული ინტერესების მქონე, მასალის ღრმა მცოდნე და ერუდირებული მკვლევარი, გამოჩენილი მეცნიერი.

„მაცნეს“ სარედაქციო კოლეგია, კოლეგები და მოწაფეები ი. ანთელავას უსურვებენ ხანგრძლივ სიცოცხლეს და შემდგომ წარმატებებს სამეცნიერო და პედაგოგიურ მოღვაწეობაში.

საბჭოთა და ინდოელი ანთროპოლოგების ერთობლივი გამოკვლევების შესახებ

(ინდოეთის ანთროპოლოგიური ექსპედიციის 1971 წლის კამპანია)

საღიგისოდ საბჭოთა კავშირის ხალხები ანთროპოლოგიური თვალსაზრისით, შეიძლება ითქვას, რომ ყველა სხვა ხალხებზე უკეთ არიან შესწავლილნი. არ დარჩენილა, თითქმის არც ერთი, თუნდაც ძალზე მცირერიცხოვანი ხალხი კი ამ უაღრესად მრავალეროვან ოჯახში, რომელსაც არ შეხებოდეს ანთროპოლოგის ხელი და ამიტომაც საბჭოთა მეცნიერების როლი ეთნიურ ანთროპოლოგიაში ამჟამად საყოველთაოდ არის აღიარებული. ამავე დროს, მეცნიერების, ალბათ, არც ერთ დარგს არ სჭირდება გამოკვლევების ისეთი ფართო ასპარეზი და შესაღარებელი მონაცემების ისეთი შორეული პარალელები, როგორც ეთნიურ ანთროპოლოგიას. ეს იყო უპირველესი მიზეზი იმისა, რომ უამრავი საკითხი, რომელიც დააყენა საბჭოთა ანთროპოლოგიამ ჩვენი ქვეყნის სვადასხვა ხალხების გენეზისის შესახებ, რიგი წლების განმავლობაში ამოუხსნელი, ხოლო დაპირისპირებისათვის ვარგისი, უნიფიცირებული მასალების მოპოვება, ოცნებად რჩებოდა. მხოლოდ ამ ბოლო დროს შესძლეს საბჭოთა ანთროპოლოგებმა რამდენიმე უაღრესად მნიშვნელოვანი ექსპედიციის განხორციელება საზღვარგარეთ (რუმინეთი, ჩეხოსლოვაკია, კუბა, ავღანისტანი), რამაც საგრძნობლად გაზარდა მათი კვლევის არეალი. 1971 წელს ასრულდა კიდევ ერთი სურვილი. საბჭოთა ანთროპოლოგები, მოსახლეობის ანთროპოლოგიური შესწავლის მიზნით, მიიწვიეს ინდოეთში, რომლის ტერიტორიასაც დიდი ხანია უკავშირდება სამხრეთ ევროპეოიდული რასის გენეზისისათვის კარგად ნალური მნიშვნელობის მქონე ბევრი პიპოლეზა; ამიტომ მიწვევა სიამოვნებით იქნა მიღებული და საბჭოთა ანთროპოლოგებმა, ინდოელ კოლეგებთან ერთად, განახორციელეს კიდევ ეს უაღრესად საინტერესო ექსპედიცია. წინამდებარე სტატიაც სწორედ იმას ისახავს მიზნად, რომ გაუზიაროს დაინტერესებულ მკითხველს ზოგიერთი შთაბეჭდილება ამ ექსპედიციის შესახებ.

ინდოეთი უღამაზესი ლეგენდებისა და ლეგენდარული სილამაზის ქვეყანაა, მაგრამ ამავე დროს პოლარულ უკიდურესობათა, კონ-

ტრასტულ მრავალსახეობათა და დიამეტრულურ წინააღმდეგობათა ქვეყანაც არის; ამაზე ბევრი რამ თქმულა და ბევრიც დაწერილა, მაგრამ თვით ხალხის შესახებ, ხალხის, რომელიც დღევანდელი კაცობრიობის მეექვსედს შეადგენს, ხალხის რომელმაც დიდ მოვლთა და დიდ ბრიტანელთა მძიმე უღელი ისტორიის გრძელსა და ძნელ გზაზე გასაოცარი მოთინებით ატარა და ბოლოს მაინც თავისუფლებისა და აღმავლობის ნათელ გზაზე გამოვიდა — თვით ამ ხალხის წარმოშობის, ჩამოყალიბებისა და განვითარების პრობლემებში ჯერ კიდევ ბევრი რამ არის უცნობი და საძიებელი. ამის მიზეზი ის კი არ არის, რომ ინდოეთის მოსახლეობა დღემდე არაყის უკვლევი ათეული წლების განმავლობაში სწავლობდნენ ინგლისელი თუ გერმანელი, ფრანგი თუ ამერიკელი სპეციალისტები ინდოეთის მოსახლეობას. ფუნდამენტური გამოკვლევები უძღვენეს ინდოელების ანთროპოლოგიას გუპტამ, სეველამ, ბასუმ, რისლეიმ, პერლინამ, მაქსალანონიმამ, მაქსმლარამ, რაომ, მიტრამ, ჩატარჯიმ, დამპ, დუტამ, გუპტამ, მუეერჯიმ, მალპორტამ და მრავალმა სხვამ. ჩვენგან უდიდესი კანდიდატები იქნებოდა თქმა იმისა, რომ ჩატარებულ კვლევებში შუქი ვერ მოპოვინა ამ უაღრესად საინტერესო ქვეყნის უძველესი, თუ თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიურ თავისებურებებს; მაგრამ, სამწუხაროდ, ყველაფერი ის რაც ჩვენ დღემდე ვიცოდით ინდოეთის ხალხების შესახებ, არასაკმარისი იყო იმ პრობლემების კვლევისათვის, რომლებსაც ეთნიური ანთროპოლოგია შესწავლის და რომელთა თეორიულ და პრაქტიკულ დამუშავებაში საბჭოთა მეცნიერების გადამწყვეტი მნიშვნელობა დღეს საყოველთაოდ არის აღიარებული. ამიტომაც გასაკვირი არ იყო რომ საბჭოთა კავშირ-ინდოეთის ერთობლივი გამოკვლევების დაწყებამდე დიდი ხნით ადრე, მათი ერთერთი ორგანიზატორი, ინდოელი ანთროპოლოგი პროფ. ს. კ. დასა, თავის წერილში სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის დირექტორის ი. გ. ბრომლის სახელზე, ძალზე მაღალ შეფასებას აძლევდა მომავალი მუშაობის პერსპექტივებს.

თავის მხრივ, საბჭოთა მეცნიერები, აგრეთვე, ღიდ იძუდებს ამყარებდნენ მომავალ გამოკვლე-
ვებზე, რასაც თვალნათლივ ადასტურებს ის
ღიდი მოსამზადებელი სამუშაო, რომელიც წინ
უსწრებდა ექსპედიციას. მასალების შეგროვე-
ბამდე ღიდი ხნით ადრე საბჭოთა მეცნიერების
მეორე საგულდაგულოდ იყო შედგენილი და დე-
ტალურად დამუშავებული სავლე გამოკვლე-
ვების წინასწარული გეგმა. უბირველეს ყოფ-
ლისა განისაზღვრა და დაზუსტდა ამ გამოკვ-
ლევის ზოგადი მიზნები და ამოცანები, რომ-
ლებიც განსაზღვრეს შესასწავლი ჭგუფების შე-
სახებ მკვლამდურად ღიდი რაოდენობის, მრ-
ავალმხრივი ინფორმაციის მიღება. პროვიზო-
რული პროგრამა ითვალისწინებდა შემდეგ მი-
მართულელებს:

1. ანთროპომეტრული გამოკვლევები — თა-
ვისა და სახის გაზომებითი და აღწერილობითი
ნიშნები, 2. სხეულის მორფოლოგია — კონს-
ტიტუციური თავისებურებები და პროპორ-
ციები, 3. სეროლოგია, 4. დერმატოგლიფიკა,
5. რენტგენოფოტომეტრია, 6. ოქსიპემომეტრია,
7. ოდონტოლოგია, 8. ფერთი სიბრმავე, 9. ფე-
ნიტიოკარბამიდზე — გემოვნებითი შეგრძნე-
ბის სინჯი, 10. სასქესო ქრომატინის განსაზ-
ღვრა, 11. სოციო-ეთნოგრაფიული გამოკვლევე-
ბი: საცხოვრებელი პირობების, ქორწინებათა
წორების, კასანგეინურობის დონის შესწავლა
და სხვა, 12. ანთროპოლოგიური ფოტოგრაფი-
რება და სხვა.

ყველა აქ ჩამოთვლილი მიმართულებისა-
ფის დამუშავდა დეტალური პროგრამები, რომ-
ლებიც მოიცავდნენ დასახული მიზნების შე-
სასწავლად ინფორმაციის ოპტიმალურ რაოდე-
ნობას. მძიმე და რთული იყო მოსამზადებელი
სამუშაო, მაგრამ მისმა მეთოდურმა სიზუსტემ
და მეცნიერულმა სრულყოფამ მოლიანად აანაზ-
ღურა მასზე გაწეული შრომა.

პროგრამის შედგენისას დაისახა, ხოლო და-
სასრულისათვის დაზუსტდა ექსპედიციის შე-
ზღველობა: თავდაპირველად ექსპედიციისა-
ფის უნდა ეხელმძღვანელა ჩინეთისა და ინ-
დოეთის მოსახლეობის ცნობილ მკვლევარს საბ-
ჭოთა ანთროპოლოგ პროფ. ნ. ნ. ჩეპოქსაროვს.
წილი შეუძლოდ ყოფნის გამო ექსპედიციის სა-
ერთო ხელმძღვანელობა და ანთროპოლოგიური
პროგრამის შესრულება დაევალა პროფ. გ. ფ.
დებეცს. სამწუხაროდ, ჩვენი დროის ამ უღი-
ღესი ანთროპოლოგის, უდროოდ გარდაცვალე-
ბამ ხელი შეუშალა ექსპედიციის განხორციე-
ლებას იმ დონეზე, რომელზედაც განზრახული
ქონდა თვით გ. ფ. დებეცს. გ. ფ. დებეცის გარ-
დაცვალების შემდეგ მის მიერ დაწყებული საქ-
მის გაგრძელება დაეკისრა მის უშუალო მოწა-
ფეს მ. გ. აბდუშელიშვილს, რომელიც ექსპე-

დიციის საერთო ხელმძღვანელობასთან ერთად
ანთროპომეტრულ გამოკვლევებს აწარმოებდა.

ექსპედიციაში მონაწილეობის მისაღებად მო-
წვეულ იქნა მოსკოვის სახელმწიფო უნივერ-
სიტეტის ანთროპოლოგიის ინსტიტუტის უფ-
როსი მეცნიერი თანამშრომელი ვლადიმერ
პეტრეს ძე ვოლკოვ-დუბროვინი, რომელსაც
დაეკისრა მორფოლოგიური, ოქსიპემომეტრიუ-
ლი და რენტგენოფოტომეტრიული პროგრამე-
ბის შედგენა-განხორციელება, ხოლო სეროლო-
გიური პროგრამის — დაევალა სსრ კავშირის
მეცნიერებათა აკადემიის მიკულუხო-მაკლაის სა-
ხელობის ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უფროს
მეცნიერ თანამშრომელს ა. ა. ვორონოვს. ამ
პროგრამაში ვარდა ძირითადი ფაქტორების გა-
მოკვლევების შევიდა ანომალური ჰემოგლობი-
ნებისა, ჰაპტოგლობინებისა, ტრანსფერინებისა
და სისხლის შრატის სხვა ცილების განსაზღვრა.

ექსპედიციის ერთ-ერთ ძირითად კვლევის
ობიექტს წარმოადგენდა ოდონტოლოგიური
პროგრამა, რომლის შესრულება მიენდო აღ-
ნიშნული ინსტიტუტის უფროს მეცნიერ თან-
ამშრომელს ი. მ. სემაშკოს.

სოციო-ეთნოგრაფიული პროგრამა შედგენილ
იქნა ისტორიულ მეცნიერებათა დოქტორის
ს. ა. არუთინოვის მიერ, რომელიც მას უნდა
განეხორციელებინა სავლე პირობებში.

ზოგიერთი სხვა პროგრამების მიხედვით
(რომლებიც დამუშავდა მოსკოვში) მასალების
შეგროვება დაევალა ინდოელ კოლეგებს. ამ-
რიგად საბოლოოდ დაზუსტდა ექსპედიციის
ნოლეაწეობის ძირითადი ამოცანები, დამუშა-
ვდა პროგრამები, ჩამოყალიბდა ექსპედიციის შე-
ზღვევლობა და განაწილდა წევრთა შორის
ფუნქციები.

უნდა აღინიშნოს, რომ ღიდი ენერგია დაიხარ-
ჯა ექსპედიციის ტექნიკურ აღჭურვილობაზე,
რომელიც როგორც შემდგომში მუშაობამ ცხად-
პყო, მეცნიერების თანამედროვე განვითარების
დონეზე აღმოჩნდა.

პროვიზორული გეგმის თანახმად ექსპედი-
ციას პრინციპულ ამოცანად უნდა დაესახა ინ-
დოეთის თანამედროვე მოსახლეობის ყველაზე
უფრო რეპრეზენტატიული პოპულაციების ენ-
დოგამური ჭგუფების შესწავლა. პრაქტიკუ-
ლად იგი 15 ჭგუფის შესწავლას ითვალისწინებ-
და, მათ შორის:

პინდუსტანელები (უმალ. და უდაბ. კასტები)	2	ჭგ.
პანჯაბელები	"	"
ბიჰარელები	"	"
ბენგალიელები	"	"
რაჯასტანელები	"	"
მარატები	"	"
მუნდა	1	ჭგუფი
გონდა	1	ჭგუფი
კასის	1	ჭგუფი

ამ ჭგუფების შესწავლას უნდა შეექმნა ზოგადი სურათი მთლიანად ინდოეთის თანამედროვე მოსახლეობის ანთროპოლოგიური თავისებურებების შესახებ და დაესახა მათი ეთნოგენეზური შესწავლის ახალი გზები. საველე გამოკვლევების შეუფერხებლად ჩატარებისათვის შედგა წინასწარული მარშრუტი, შესასწაველი ჭგუფებისათვის ყველაზე მეტად მიზანშეწონილი და ხელმისაწვდომი პუნქტების აღნიშვნით. 1971 წლის სექტემბერში კამბანის ირითად რეზიდენციად დასახლებულ იქნა ქ. კალკუტა, სადაც მოთავსებულია საბჭოთა ანთროპოლოგების მასპინძელი, ინდოეთის სტატისტიკური ინსტიტუტის, ძირითადი ადმინისტრაციული კორპუსი.

ამრიგად, საბჭოთა ანთროპოლოგების განკარგულებაში იყო როგორც თეორიული მომზადება, ისე ტექნიკური აღჭურვილობა ექსპედიციის დაუბრკოლებელი და წარმატებითი მუშაობისათვის. ცხადია, ექსპედიციას ჰქონდა თავისი ნაკლოვანი მხარეებიც, რომლებიც უმეტესად ობიექტური ხასიათისანი იყვნენ. ეს უპირველეს ყოვლისა შეეხება სეზონს: აპრილი, მაისი და, განსაკუთრებით, ივნისისა და ივლისის პაპანაქება სიცხეები, მეტად მძიმეა საველე სამუშაოებისათვის, ამან თავისი დიდი დასავსეა ექსპედიციის მუშაობას. აგრეთვე შეგროვებული მასალების ხარისხსა და რაოდენობას ჩრდილი მიაყენა იმან, რომ ექსპედიციის მუშაობაში მონაწილეობა ვერ მიიღეს მეცნიერებათა დოქტორებმა: სოციო-ეთნოგრაფმა ს. ა. არუთენოვმა და ოდონტოლოგმა ა. ა. ზუბოვმა. სეროლოგიური გამოკვლევების დიაპაზონს ზღუდავდა ზოგიერთი შრატების უქონლობა. იყო ნაკლოვანებებიც, რომლის აღნიშვნა საჭიროდ არ მიმაჩნია.

საბჭოთა სპეციალისტების ჭგუფი პროფ. მ. გ. აბდუშელიშვილის, უფროსი მეცნიერი მუშაკების ვ. მ. ეოლკოვ-დუბროვინის, ა. ა. ვორონოვისა და ი. მ. სემაშკოს შემადგენლობით ინდოეთის დედაქალაქ დელში ჩავიდა 1971 წლის 31 მარტს. „პალამის“ აეროდრომზე მათ შეხვდა ინდოეთის სტატისტიკური ინსტიტუტის დელის განყოფილების წარმომადგენელი ბ-ნი ჩატერჯი. საბჭოთა სტუმრები დააბინავეს საკმაოდ კომფორტაბელურ სასტუმრო „ლოთპი პოტელში“, სადაც ყველა მათგანისათვის მომზადებული იყო სპეციალური ნომერი.

ექსპედიციის წევრებმა მიიღეს საფუძვლიანი კონსულტაცია საბჭოთა კავშირის საელჩოს თანამშრომლის ამხ. ვ. პ. ოქტაბროვისაგან კალკუტასა და მის მიმდებარე ოლქებში მუშაობის შესაძლებლობის შესახებ. გამოირკვა, რომ შე-

ქმნილ სიტუაციაში არასასურველი გამოკვლევების წარმოება ბენგალაში, სადაც საბჭოთა მეცნიერებს განზრახული ჰქონდათ გამოკვლევის დაწყება. ეს გარემოება მნიშვნელოვნად ცვლიდა ექსპედიციის საველე გამოკვლევების მუშაობის გეგმებს.

31 მარტს საბჭოთა ანთროპოლოგების ჭგუფი მიიღო ინდოეთის სტატისტიკური ინსტიტუტის დირექტორმა პროფ. ს. რ. რაოქ და განხილულ იქნა საკითხი საველე გამოკვლევების ჩატარების ადგილის შესახებ. ხანმოკლე მაგრამ საფუძვლიანი დისკუსიის შემდეგ ვალდებულ ვყავით, რომ გამოკვლევების ძირითადი არეალქენება შტატი პარანა და დელის მოკავშირე ტერიტორია, ექსპედიციის ძირითადი პუნქტი კალკუტის ნაცვლად იქნება დელი, ხოლო საველე ჭგუფების შერჩევა გადაიღო ინდოეთის კოლეგების კალკუტიდან ჩამოსვლამდე.

პირველი შეხვედრა და საუბარი კალკუტადან ჩამოსულ კოლეგებთან შედგა 1971 წლის 6 აპრილს. მასში მონაწილეობა მიიღეს საბჭოთა დელეგაციის წევრებმა და ინდოეთის მხრივ, ინდოეთის სტატისტიკური ინსტიტუტის, ფიზიკური ანთროპოლოგიისა და ადამიანის გენეტიკის განყოფილების ხელმძღვანელმა პროფ. ს. პ. დასმა და ამავე ინსტიტუტის თანამშრომელმა ქ. პუნის ანთროპოლოგიური გამოკვლევების ხელმძღვანელმა დოქტორმა კ. ს. მალპატრამ. საბჭოთა ანთროპოლოგებმა თავი ინდოელ კოლეგებს გააცნეს ინდოეთის რესპუბლიკის სტატისტიკის ენდოგამური ჭგუფების შესწავლის თავიანთი გეგმა, ამასთანვე წარუდგინეს სრია იმ თხუთმეტი ჭგუფისა, რომელთა შესახებ ლაპარაკი იყო ზემოთ. ამ ჭგუფის საფუძვლიანად გაცნობის შემდეგ ინდოელმა სპეციალისტებმა გამოთქვეს თავიანთი მოსაზრებანი, რომლებსაც ინდოეთის თანამშრომლებმა მოსახლეობის ანთროპოლოგიური გამოკვლევებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვეს. ინდოელი სპეციალისტების ძირითადი მოსაზრებები შემდეგია: ინდოეთი მრავალეროვანი ქვეყანაა, რომლის შემადგენლობაში შედის ასობით ეროვნებისაგან განსხვავებული ეთნიკური, ენობრივი, ტერიტორიული და სხვა პოპულაციები. პოპულაციების უდიდესი უმრავლესობა, თუ მხრივ, იყოფა ერთმანეთისაგან მკვეთრად გამოხატულ ჭგუფებად: კასტებად, ქვეკასტებად და სხვ. ამასთანავე ამ ქვედაჯგუფების რაოდენობა დიდად განსხვავებულია სხვადასხვა პოპულაციებში. საერთოა მხოლოდ თათბიდან თათბაში დაცული ენდოგამია, თუმც ეს ენდოგამია, საქორწინო ნორმების დაცვის თვალსაზრისით, განსხვავებულია სხვადასხვა ჭგუფისათვის მხრივ, საუკუნეების განმავლობაში მტ-

ყელ დაუღლი ენდოგამია ხელს უწყობს ცალკეული კასტისა თუ ქვეკასტის გენეტიკური სტრუქტურის შენარჩუნებას. ამიტომ, ეთნიუჩი ანთროპოლოგების მიერ მიღებული და ფართოდ გამოყენებული ანთროპოლოგიური ნიშნების ეთნო-ტერიტორიული დიფერენციაციის შესწავლა პორიზონტალურ ქრილში, ინდოეთში ჰკარგავს საფუძველს, ვინაიდან იმისათვის, რომ წარმოდგენა შეეძქმნათ რომელიმე ჯგუფების ერთ-ერთ კონკრეტულ ეთნოტერიტორიულ ჯგუფზე (ხოლო ასეთი ჯგუფების ჩოდენობა თითოეულ ინდურ ეროვნულ ჯგუფში, მრავალი ათეული მაინც არის) საჭიროა შესწავლილ იქნას მისი არა მარტო მაღალი, საშუალო და დაბალი კასტები, არამედ საერთოდ ყველა მასში შემავალი კასტა, ქვეკასტა და ა. შ. ვინაიდან ყველა ამ კონკრეტულ ქვეჯგუფთაგანს აქვს მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი ენდოგამია და ქორწინებითი კავშირების საკუთარი წრე და აქედან გამომდინარე საკუთარი გენეზისი, რომელიც სრულებით არ არის დაკავშირებული ამავე ნაციონალიზმის და ამავე ეთნო-ლინგვისტურ-ტერიტორიული ჯგუფის სხვა ქვედაჯგუფებთან. უკველივე ამის გამო საკვლევ ერთეულად ინდოეთში მიჩნეულ უნდა იქნას, არა ეთნიკური, ლინგვისტური, ან რომელიმე სხვა პოპულაციის, როგორც ეს საერთოდ არის მიღებული ეთნიურ ანთროპოლოგიაში, არამედ კასტური ან ქვეკასტური ჯგუფი ამ პოპულაციისა. ამიტომ, ინდოეთში ეთნოგენეზური გამოკვლევები უნდა წარმოებდეს ცალკეული ვერტიკალური ქრილების სახით და არა პორიზონტალურ სიბრტყეში, როგორც ეს მიღებულია ეთნიურ ანთროპოლოგიაში საერთოდ. ამაში მდგომარეობს ინდოეთის მოსახლეობის ეთნო-კასტური სტრუქტურის თავისებურება და ამაშივე უნდა მდგომარეობდეს ინდოეთის ეთნოგენეზური კვლევის თავისებურებაც.

ასეთი იყო ინდოელი სპეციალისტების მიერ წარმოდგენილი მოსაზრებები, რომლებსათვისაც შეუძლებელი იყო ანგარიში არ გაეწიათ. ეს მოსაზრებები საფუძველშივე ცვლიდნენ ექსპერიციის შინაარსს. იმთავითვე ნათელი გახდა, რომ ასეთი მიდგომით ექსპერიცია ვერ შეძლებდა გამოკვლია ინდოეთის, თუნდაც ძირითადი ჯგუფები. მაქსიმუმში რის გაცემებასაც ექსპერიცია შეძლებდა ეს იყო ერთი რომელიმე დიდი ჯგუფის, ყველა მასში შემავალი კასტებით, გამოკვლევა. ინდოელმა კოლეგებმა ასეთ ჯგუფად დაასახელეს ჰინდურ ენაზე მოლაპარაკე შტატ პარიანასა და დელის მოკავშირე ტერიტორიის მოსახლეობა.

იმის გამო, რომ მუშაობა უნდა ჩატარებულიყო საველე გამოკვლევებისათვის მეტად მძიმე ცხელ სეზონში, ინდოელი კოლეგების წინა-

დადებით შესასწავლი ჯგუფების რაოდენობა შემცირდა 4-მდე. ეს იმითაც იყო გაპირობებული, რომ ინდოელმა სპეციალისტებმა შესაძლებლად ჩათვალეს დღეში მხოლოდ 10 ობიექტის შესწავლა იმ პროგრამით, რომელიც საბჭოთა სპეციალისტებმა წარუდგინეს მათ.

გადაწყდა შესწავლილიყო, არა მარტო უკიდურესი კასტები, როგორცაა ბრაჰმანები და ჯულაპები, არამედ ყველა საშუალო კასტებიც. გამოირკვა, რომ ყველაზე უფრო მრავალრიცხოვანი პარიანას შტატში ჯატების კასტაა, რომელიც მთელი მოსახლეობის დაახლოებით 50% შეადგენს. ამიტომ საბჭოთა სპეციალისტების წინადადებით ბრაჰმანების კასტა შეიცვალა ჯატების კასტით, მით უფრო, რომ ინდოელი კოლეგების აზრით, გაფანტულად განსახლებული ბრაჰმანების შესასწავლად საჭირო იქნებოდა გაცილებით მეტი დრო, ვიდრე ექსპერიციას ჰქონდა ამ დროისათვის. გარდა ამისა, საბჭოთა სპეციალისტების მოთხოვნითვე საკვლევი ჯგუფების გეგმაში შეტანილ იქნა გუჯარების ჯგუფიც, რომელიც საკმაოდ რეპრეზენტატულია პარიანას შტატში.

ამრიგად, ინდოელ კოლეგებთან მოლაპარაკების შემდეგ, გადაწყდა 5 ჯგუფის შესწავლა: ჯატების, აპირების, რაჯპუტების, ჯულაპებისა და გუჯარების, რასაც უნდა შეექმნა გარკვეული წარმოდგენა პარიანას შტატის ჰინდური მოსახლეობის შესახებ. ცხადია, ის ფაქტი, რომ ექსპერიცია, ამჯერად, ვერ შეისწავლიდა ბრაჰმანების კასტას გარკვეულ დაღს ასემაღლა მის მიერ შეგროვილ მასალებს, მაგრამ დროის შეზღუდულობის გამო ექსპერიციის წევრები იძულებულნი გახდნენ წასულიყვნენ ამ დათმობაზე და მომავლისათვის გადაედოთ ეს ამოცანა.

ინდოეთის სტატისტიკური ინსტიტუტის საპატრიო მეურვემ პროფ. პ. ს. მაჰალანობისმა საბჭოთა ანთროპოლოგებს 6 აპრილს მიღება მოუწყო. საუბარი ძირითადად შეეხებოდა საორგანიზაციო საკითხებს. მიღებას ესწრებოდნენ საბჭოთა დელეგაციის წევრები და ინდოელი სპეციალისტებიდან პროფ. პ. ს. მაჰალანობისი, პროფ. რაო, პროფ. დასი, დოქტორი პ. ჩ. მალპოტრა და აღმასრულებელი მდივანი — კ. ჩაუდპური. მიღება ძალიან გულთბილი იყო. პროფ. პ. ს. მაჰალანობისი, გულუხვად გაუმასპინძლდა თავის სტუმრებს და საუბრისას ბევრი რამ საინტერესო ვახსენა თავისი და თავისი მეუღლის ქ-ნი მაჰალანობისის ურთიერთობის შესახებ ინდოეთის საამაყო შეილთან რაბინდრანათ თაგორთან, რომლის პირადი მდივანი, რიგი წლების განმავლობაში, იყო ქ-ნი მაჰალანობისი.

უშუალოდ საველე გამოკვლევების დაწყებამდე, 25 აპრილს, საბჭოთა და ინდოელმა სპეციალისტებმა აწარმოვეს ერთობლივი საცდელი გაზომვები, მეთოდის უნიფიცირების მიზნით. ამ გაზომვების დროს, რომლებიც ჩატარდა პროფ. თაოს რეზიდენციაში ექსპედიციის წევრებს შემოემატნენ კალკუტრიდან ჩამოსული ჰემატოლოგები, დოქტორები შ. ს. დასი და ბ. ნ. ბუერკი. იქვე გადაწყდა, რომ ექსპედიციის მუშაობაში უშუალო მონაწილეობას მიიღებდა დოქტორი ბუერკი, ხოლო ლაბორატორიულ გამოკვლევებს, დელის უნივერსიტეტის ანთროპოლოგიური დეპარტამენტის ჰემატოლოგიურ ლაბორატორიაში, ჩატარებდნენ ა. ა. ვორონოვი და შ. ს. დასი, ლაბორანტების შუშმა ანანდისა და სარლა ვიშნოის მონაწილეობითა და დახმარებით. ამ ჩინებული ლაბორატორიით სარგებლობის საშუალება ექსპედიციას მისცა დელის უნივერსიტეტის ანთროპოლოგიის დეპარტამენტის მეთაურმა პროფ. ინდრა პალ სივამა, რომელმაც განსაკუთრებული გულისხმობა და თავზაიანობა გამოიჩინა საბჭოთა სპეციალისტების მიმართ, როგორც უნივერსიტეტში, ისე საკუთარ რეზიდენციაში მიღების დროს. სხვათა შორის მისი მოთხოვნით ამ სტრიქონებში ავტორმა, ანთროპოლოგების გამოსაშვებ საღამოზე, წაიკითხა სპეციალური ლექცია ეთნიური ანთროპოლოგიის მიზნებისა და ამოცანების შესახებ. ამავე სხდომაზე ლექცია წაიკითხა აგრეთვე ცნობილმა ამერიკელმა ანთროპოლოგმა პროფ. რობერტ მილერმა სეროლოგიური გამოკვლევების მნიშვნელობის შესახებ ეთნიურ ანთროპოლოგიაში. ორივე მოხსენება სტენოგრაფირებულ იქნა და დასასტამბათ გადაეცა დელის უნივერსიტეტის ბიულეტენს. სხდომის შემდეგ სტუმრებმა და მასპინძლებმა გამოსაშვებ სტუდენტ ანთროპოლოგებთან ერთად გადაიღეს სამახსოვრო სურათი.

10 აპრილიდან საბჭოთა კავშირ-ინდოეთის ანთროპოლოგიური ექსპედიცია პროფესორების მ. გ. აბდუშელიშვილის, ს. კ. დასის, დოქტორების სემაშკოს, ვოლკოვ-დუბროვინის, ვორონოვას, მალოტრას და გოშის შემადგენლობით აწყობს წინასწარულ გასვლებს იმ სოფლებში, რომელთა მოსახლეობის შესწავლა განზრახული იყო საექსპედიციო გეგმით. ამ წინასწარულ გასვლებს ჰქონდათ არა მარტო საორგანიზაციო მნიშვნელობა. ყოველ კონკრეტულ პუნქტში საჭირო ხდებოდა ნათესაურ-ურთიერთდამოკიდებულებათა გამორკვევა, ვინაიდან მკაცრად დატული ენდოგამიის გამო თვით უდიდეს სოფლებშიაც კი ძნელდებოდა ისეთი პირების გამოძებნა, რომლებიც უახლოესი ნათესავები არ იყვნენ ერთმანეთისა.

ბუნებრივია, რომ ასეთი შერჩევა ძალზე დედროს მოითხოვდა.

საველე მუშაობას ექსპედიცია შეუდგა მხოლოდ 24 აპრილს. პირველი, ექსპედიციის მიერ გამოკვლეული, ჯგუფი იყო სოფელ ნარაიანპეტეზრები რაჯპუტები. შესწავლილ იქნა 22 მამაკაცი 20—60 წლის ასაკისა. შესწავლა ხეზობდა იმ ვარაუდით, რომ პირველ ასაკობრივ ჯგუფში, 20—24 წლამდე, შესულიყო 25% მეთრეში — 25—40 წლამდე 40%, ხოლო მეზინეში — 40—60 წლამდე 35% მთელი შესაწავლი კონტინგენტისა.

3 მისიდან ექსპედიცია მუშაობდა სოფ. აღ-პურსა, ბანვანასა, პიტამპურსა და მინგალპურსაში, სადაც შესწავლილ იქნა 103 ჩატი. 8—11 მისამდე ექსპედიცია მუშაობდა სოფ. პიდრპურსა, ბადლისა, ლიბასპურსა და სამაიპურსა, აქ ექსპედიციამ შესწავლა 102 აპირი.

12—16 მისამდე ექსპედიცია კვლევას განგრძობდა სოფ. ნარაიანასა, სერასპურსა, კერაკალასა, სპიბაბაღსა, პირკურდსა და დარინპურკალაში, სადაც შესწავლა 101 ჯულაში.

17—22 მისამდე ექსპედიცია სწავლობდა გუჯარებს სოფ. ჯავატპურსა, შერპურსა, კერხვალნავარსა, გაადისა, მოჯპურსა და გონდამ: გამოკვლეულ იქნა 100 მამაკაცი.

გარდა ზემოაღნიშნული ხუთი ჯგუფისა ექსპედიციამ სხვადასხვა სოფლებში შესწავლა 11 რაჯპუტი. ისინი არ შევიდნენ რაჯპუტების ჩრითად ჯგუფში, მაგრამ მაინც ცალკე არიან დამუშავებული, მათი შედარებითი მასალის სახე გამოყენების მიზნით. ამრიგად, საბჭოთა კავშირ-ინდოეთის ერთობლივმა ანთროპოლოგურმა ექსპედიციამ 1971 წლის სეზონის განმავლობაში შესწავლა ძირითადად ხუთი ჯგუფის 511 ობიექტი. ყველა ობიექტი გამოკვლეული იმ პროგრამით, რომელიც წინასწარ დამუშავდა საბჭოთა სპეციალისტების მიერ ცალკეული პროგრამების მიხედვით შესრულდამდეგი სამუშაო:

1. თავისა და სახის გაზომვითი და აღწერლობითი ნიშნების ანთროპომეტრიული გამოკვლევის პროგრამა მიჰყავდა მ. გ. აბდუშელიშვილს. გამოყენებული იყო: სახის რბილი ნაწილების განსაზღვრისათვის — იარხოს მოკლეები, კანის ფერისათვის — ლუშანის, ხოლო თმის ფერისათვის — ფიშერის სკალები, სახე-პრობონტალური პროფილირებისა და ყურ-მალეების გამოხატულებისათვის — ბუნაკიან დებეცის სქემები. მონაცემების ფიქსაციაში პდუშელიშვილს სხვადასხვა დროს ეხმარებოდნენ: პროფ. ს. ა. დასი, დოქტორი ვ. რ. გიჩი, ლაბორანტები შუშმა ანანდა, სარლა ვიშნოი ექსპედიციის თანამშრომელი ქ-ნი მალოტრა პროგრამა შესრულებულია მალიანად.

ცხრილი 1					
შესწავლილი ჯგუფები	რაკატები	წულაკები (ჩამარები)	გუჯარები	აპირები	ქატები
ანთროპოლოგიური ნიშნები					
დაკვირვებათა რაოდენობა	92	101	100	102	103
1. სხეულის სიგრძე	168.02	165.31	170.00	168.93	169.16
2. თავის გრძივი დიამეტრი	195.98	191.47	193.19	192.76	192.89
3. თავის ვანივი დიამეტრი	143.16	139.73	141.53	141.25	143.09
4. თავის მჩვენებელი	73.19	72.27	73.22	73.38	73.70
5. ყვრიშალთაშუა დიამეტრი	137.59	133.35	134.33	134.18	136.12
6. სახის მორფოლოგიური სიმაღლე	122.82	119.57	121.35	119.60	120.63
7. სახის ფიზიონომიური სიმაღლე	179.67	176.99	177.05	176.04	178.48
8. ცხვირის სიმაღლე წარბებიდან	53.07	51.95	53.96	52.24	52.83
9. ცხვირის სიგანე	38.03	37.05	36.39	37.25	36.57
10. გამოდრეკილი ცხვირის ზურგი (%)	22.83	25.74	42.00	35.29	32.04
11. ტუჩების „სისქე“	19.97	20.06	19.26	19.07	19.58
12. შუბლის დახრილობა	2.33	2.52	2.64	2.65	2.69
13. სახის პორიზონტალური პროფილირება	2.74	2.61	2.87	2.79	2.63
14. ყვრიშალების გამოხატულება	1.21	1.52	1.14	1.18	1.38
15. ცხვირის უნაგირის სიმაღლე	2.14	2.13	2.33	2.30	2.22
16. თვალის ნაპარალის სიგანე	2.06	2.08	2.03	2.19	2.09
17. თვალის ნაპარალის დახრილობა	2.14	2.33	2.15	2.08	2.24
18. ზედა ქუთუთის ნაოჭი აქეთ (%)	67.78	53.47	51.00	73.53	59.22
19. თვალის ფერი	1.96	1.90	1.76	1.89	1.91
20. თმის ფერი (ქულა 11)	5.65	7.25	7.81	8.70	8.06
21. განის ფერი	1.57	1.82	1.41	1.49	1.48
22. ნესტოების დახრილობა	2.41	2.24	2.46	2.38	2.52
23. ცხვირის ფუძე	1.52	1.74	1.90	1.77	1.84
24. ცხვირის ფრთების სიმაღლე	2.05	2.05	2.00	2.04	2.11
25. ცხვირის ფრთების ღარის გამოხატულება	2.18	2.40	2.22	2.19	2.20
26. ცხვირის ფრთების გამოხატულება	2.40	2.19	2.14	2.29	2.35
27. ზედა ტუჩის სიმაღლე	1.90	1.93	1.97	1.81	1.94
28. ზედა ტუჩის პროფილი	1.87	1.78	2.00	1.81	1.82
29. წვერის განვითარება	3.17	2.80	3.72	3.14	2.95
30. წარბების განვითარება	2.30	2.09	2.27	2.26	2.25
31. გულმკერდის თმისანი საფარველი	2.55	1.46	2.56	2.31	2.02

2. სხეულის მორფოლოგია — კონსტიტუციუ-
ხე თავისებურებები და პროპორციები. შესწავ-
ლას აწარმოებდა ვ. პ. ვოლკოვ-დუბროვინი.
მის ეხმარებოდნენ დოქტორი ვ. რ. გვოში, შუშ-
მა ანანდი, სარლა ვიშნოი და ქ-ნი მალპოტრა;
პროგრამა შესრულებულია მთლიანად.

3. სეროლოგია. ექსპედიციის ფართო ჰემა-
ტოლოგიური პროგრამა გეგმის მიხედვით გან-
ხორციელდა ერთობლივად, საბჭოთა სპეცია-
ლისტებიდან მონაწილეობდა ა. ა. ვორონოვი,
ინდოელი სპეციალისტებიდან ს. დასი და
მ. მუეკრჯი. მათ ეხმარებოდა ლაბორანტი
შ. ანანდი. სეროლოგიური გამოკვლევებისათ-
ვის ძირითადად გამოყენებული იყო საბჭოთა
სპეციალისტების მიერ წამოღებული ლაბორა-
ტორიული მოწყობილობა. შრატების უდიდესი
რაოდენობა აგრეთვე საბჭოთა კავშირიდან იყო
ჩამოტანილი. სისხლის ჯგუფები შეისწავლე-
ბოდა ABO, MN, რეზუს, ლუის და P სისტემების

მიხედვით. მუშაობისას ხდებოდა ამ ხუთი სე-
როლოგიური სისტემის 12 ანტიგენის განსაზღვ-
რა. ამგვარად გამოკვლეულ იქნა 511 ობიექტი
და დაიდგა ექვსი ათასზე მეტი სეროლოგიური
რეაქცია. გარდა ამისა განისაზღვრებოდა პაპ-
ტოგლობინის ძირითადი ტიპები ელექტროფო-
რეზის გზით.

4. დერმატოგლიფთია. ამ პროგრამის შესრუ-
ლება წინასწარი მოლაპარაკების საფუძველზე
ევალეობდა ინდოელ სპეციალისტებს. ექსპედი-
ციის დასაწყისში დოქტორმა პ. ჩ. მალპოტრამ
დაიწყო მასალის შეგროვება. შემდეგში კვლე-
ვა ამ მიმართულებით გაურკვეველი მიზეზის
გამო შეწყდა და მიუხედავად იმისა, რომ ექს-
პედიციის ხელმძღვანელმა რამდენჯერმე მოა-
გონა მას ამის შესახებ, მუშაობა არ განახლე-
ბულა. მხოლოდ სავლელ სამუშაოების დასრუ-
ლების შემდეგ პ. ჩ. მალპოტრამ აღუთქვა მ. გ.
აბდუშელიშვილს, რომ ჩაატარებდა სპეციალუ-

რად ამ სამუშაოს აგვისტოს თვეში, რაც დარღვევა იქნება მაინც ექსპედიციის ძირითადი პრინციპისა, ვინაიდან, ამ შემთხვევაში, გამოირიცხებოდა შესაძლებლობა ერთდროულად პირველად, პროგრამა არ შესრულდა.

5. ხელის მტევის რენტგენოფოტომეტრია. კვლევას აწარმოებდა ვ. პ. ვოლკოვ-დუბროვინი. რენტგენოფოტოგრაფირებულ იქნა ყოველ ჯგუფში საკვლევ ობიექტთა 40%. ფოტომეტრიული გამოკვლევები სწარმოებს მოსკოვში — ლაბორატორიულ პირობებში. პროგრამა შესრულებულია მთლიანად.

6. ოქსიჰემომეტრია. ამ პროგრამასაც ასრულებდა ვ. პ. ვოლკოვ-დუბროვინი. შეისწავლეს ბოლო იგივე 40% ყოველ ჯგუფში. პროგრამა შესრულებულია მთლიანად.

7. ოდონტოლოგია. მასალას აგროვებდა ი. მ. სემაშკო. დაკვირება წარმოებდა 12—20 წლის ახალგაზრდებზე. ყოველ ჯგუფში შეისწავლეს ბოლო 100 ობიექტი. პროგრამა შესრულებულია მთლიანად.

8. ფერის სიბრძნე. მასალას აგროვებდა ინდოელი ანთროპოლოგი ბ. ნ. მუკერჯი. შევასრულა სწარმოებდა იზიხარას ცხრილების მიხედვით. პროგრამა შესრულებულია მთლიანად.

9. გემოვნებითი შეგრძნების სინჯი ფენილტიოკარბამიდზე. თავდაპირველად ეს პროგრამა უნდა შეესრულებინა საბჭოთა სპეციალისტებს, მაგრამ განაწილების დროს მისი შესრულება იკისრეს ინდოელმა კოლეგებმა, რომლის შესრულება მიენდო დოქტორ მუკერჯის. სამწუხაროდ მან ვერ შესძლო მისი შესრულება, მაგრამ ინდოელმა კოლეგებმა ის შესრულეს მოგვიანებით, მე-4 პროგრამასთან ერთად.

10. სასქესო ქრომატინის განსაზღვრა არ მომხდარა, რადგან ეს პროგრამა მოსკოვში იქნა უარყოფილი.

11. სოციო-ეთნოგრაფიული გამოკვლევები: საცხოვრებელი პირობების, ქორწინებათა ნორმების, კანაგენურობის დონის შესწავლა და სხვ. თავდაპირველად მასალის შეგროვება დაევა პროგრამის შემდგენელს დოქტორ ს. ა. არუთინოვს, რადგან მას ექსპედიციაში მონაწილეობა არ მიუღია, ამიტომ მისი შესრულება დადევალა ი. მ. სემაშკოს, მაგრამ ვინაიდან სემაშკო თავისი ძირითადი სამუშაოებით იყო გადატვირთული, ამიტომ მან პროგრამის შესრულება მხოლოდ ნაწილობრივ შესძლო, სახელდობრ, გამოიკვლია რაჭაუბლებისა და ქაბების ათი ოჯახი.

12. ანთროპოლოგიური ფოტოგრაფირება. ამ პროგრამის შესრულება მიენდო ინდოელ კოლეგებს, მაგრამ ექსპედიციის დასრულებამდე

ვერ მოხერხდა სპეციალისტის მოწვევა. ანთროპოლოგიური ტიპების ფოტოგრაფირებას აწარმოებდა დოქტორი ვ. რ. გპოში. სამუშაოებს დასრულებისას მან გადასცა ექსპედიციის ხელმძღვანელს ერთი ნაწილი ჩინებული ფოტოგრაფიებისა და დაპირდა დანარჩენების გამოვზუნასაც.

ამრიგად, ექსპედიციამ 24 აპრილიდან 22 მაისამდე შეაგროვა შემდეგი მასალა: 511 ანთროპოლოგიური ბლანკი თავისა და სახის ანაზომები და აღწერილობით, 511 მორფოლოგიური ბლანკი სხეულის ანაზომებითა და აღწერილობებით, 511 ობიექტის სეროლოგიური გამოკვლევის შედეგები, ხელის მტევის 200 რენტგენოგრამა, ოქსიჰემომეტრიული გამოკვლევების 200 შედეგი, 500 ოდონტოლოგიური ანაზომები, 500 შედეგი ფერით სიბრძნეზე, 10 ოჯახის სოციო-ეთნოგრაფიული გამოკვლევების შედეგები და 60 ობიექტის ანთროპოლოგიური ფოტოტიპი სამ ხელში. ყველა ეს მასალა ამჟამად, როგორც საბჭოთა, ისე ინდოელი სპეციალისტების განკარგულებაშია. დიფუზო მათი ლაბორატორიული ანალიზი და ზოგიერთი რამცნობილიც გახდა.

ანთროპომორფული მონაცემები, რომლის შეგროვება პირადად ამ სტრუქტურების ავტორის უშუალო ამოცანას შეადგენდა, ამჟამად მთლიანად დამუშავებულია ვარიაციული სტატისტიკის მეთოდით. ცალკეულად ყველა ჯგუფისათვის გამოანგარიშებულია ინდექსები და თითოეული ნიშნის საშუალო სიდიდე, კვლავ რატული გადახრა, კორელაციის კოეფიციენტი და სხვანი. ამ გამოანგარიშებათა საფუძველზე შედგენილია შემაჯამებელი ცხრილები, რომლებიც ძალზე შემოკლებული სახით თან ერთვის სტატისტიკს. ეს მონაცემები საფუძველს იქნენ მიეცთ ზოგადი დახასიათება, ჩვენ მიერ, ინდოეთში შესწავლილ ხუთ ჯგუფს (ჩვენ მიერვე შედგენილი მასშტაბი ზოგად-კავკასიურია, რაც შემდგომში მოგვეცემს კავკასიურ ინდური ჯგუფების შედარებით ანთროპოლოგიური დახასიათების საშუალებას).

1. რ ა ჯ პ უ ტ ე ბ ი. სხეულის სიგრძე საშუალო, თავის გრძივი დიამეტრი ძალიან დიდ, განივი ძალიან მცირე, თავის მაჩვენებელი ძალიან დაბალი, სახე ვიწრო და დაბალი, ცხვირი დაბალი და ფართო, ტუჩები სქელი, თმზე თვალზე და კანი მუქი ფერის, თმოვანი საფარველი ზომიერად განვითარებული, ყვრიმალზე დახვეწილი, ცხვირი სწორი, ცხვირის ფრთხილ მკვეთრად გამოხატული, ზედა ტუჩი ზომიერი სიმაღლისა და ორტოქეილური, ქვედა ტუჩი სქელი.

2. ჯ უ ლ ა კ ე ბ ი. სხეულის სიგრძე საშუალოზე მცირე, თავის გრძივი დიამეტრი ძალიან

დიდი, განივი ძალზე მცირე, თავის მაჩვენებელს ძალიან დაბალი, სახე დაბალი და ვიწრო, ცხვირა დაბალი და ფართო, ტუჩები სქელი, პიგმენტაცია მუქი, თმოვანი საფარველი, როგორც სახეზე ისე სხეულზე, მცირედ განვითარებული, ცხვირის: უნაგირი ზომიერი სიმძლის, პროფილი სწორი, ფრთები მკვეთრად გამოხატული.

3. გუჭარები. სხეულის სიგრძე დიდი, თავის გრძივი დიამეტრი ძალზე დიდი, განივი ძალზე მცირე, თავის მაჩვენებელი ძალზე დაბალი, სახე ვიწრო და დაბალი, ცხვირი დაბალი და საშუალო სიგანის, ზედა ტუჩი დაბალი, ფეხ ტუჩები სქელი, პიგმენტაცია მუქი, თმოვანი საფარველი ზომიერად განვითარებული, სახე მკვეთრად პროფილირებული, ყვრიმალეები დახვეწილი, ცხვირი: უნაგირი ზომიერი სიმძლის, ვერტიკალურ პროფილში გამოდრეკილა, ფრთები ზომიერად გამოხატული.

4. აპირები. სხეულის სიგრძე დიდი, თავის გრძივი დიამეტრი ძალიან დიდი, განივი ძალიან მცირე, თავის მაჩვენებელი ძალიან დაბალი, სახე ვიწრო და დაბალი, ცხვირი დაბალი და ფართო, ტუჩები სქელი, პიგმენტაცია მუქი, თმოვანი საფარველი ზომიერად განვითარებული, ყვრიმალეები დახვეწილი, ცხვირის უნაგირი ზომიერი სიმძლის, თვით ცხვირი: ვერტიკალურ პროექციაში ზომიერად გამოდრეკილა, ცხვირის ფრთები მკვეთრად გამოხატული, ტუჩები ოდნავ პროექციული.

5. ქატები. სხეულის სიგრძე დიდი, თავის გრძივი დიამეტრი ძალიან დიდი, განივი ძალიან მცირე, თავის მაჩვენებელი ძალიან დაბალი, სახე დაბალი და ვიწრო, ცხვირი დაბალი და ზომიერად ვიწრო, პიგმენტაცია მუქი, თმოვანი საფარველი მცირედ განვითარებული, სახე ზომიერად პროფილირებული, ყვრიმალეები დახვეწილი, ცხვირის: უნაგირი ზომიერი სიმძლის, ვერტიკალური პროფილი სწორი, წვეტი და ფეხე ჰორიზონტალური, ან ოდნავ ზეაწეული, ფრთები მკვეთრად გამოხატული, ზედა ტუჩის პროფილი ორტოქეილური, თვით ტუჩები სქელი.

ეს ზოგადი დახასიათება უკვე გვაძლევს საშუალებას გამოვიტანოთ დასკვნა, რომელსაც, ჩვენის აზრით, გარკვეული მნიშვნელობა აქვს ან მარტო შესწავლილი ჯგუფების ადგილის განსაზღვრისათვის, არამედ ინდოეთის თანაბერძნულ მოსახლეობის შემდგომი კვლევისათვისაც. დასკვნა შეეხება შესწავლილ ჯგუფებს შორის მეტისმეტად მცირე განსხვავებას ან, ამ შემთხვევაში, უფრო სწორი იქნებოდა გვეთქვა, შესწავლილი ჯგუფების დიდ მსგავსებას. ზემოთქმულიდან გარკვევით ჩანს, რომ ყველა ეს ჯგუფი ხასიათდება მკვეთრად მაღიფერენციურ-

ბელი რასობრივ-დიაგნოსტიკური ნიშნების, თითქმის, ერთდროივად კომპლექსით; ყველა მათგანს ახასიათებს: მაღალი ტანი (ჯულაპების გამოკლებით), თავის ძალზე დიდი გრძივი და ძალზე მცირე განივი დიამეტრები, აქედან გამომდინარე მკვეთრად გამოხატული დოლოქოქეფალია, ძალიან დაბალი და ვიწრო სახე, ძალიან დაბალი და ფართო ცხვირი, სქელი ტუჩები, მუქი პიგმენტაცია, ზომიერად გამოდრეკილი ცხვირი და მკვეთრად გამოხატული ცხვირის ფრთები. ცხადია, ამ ზოგად დახასიათებას მხოლოდ შეფარდებითი ხასიათი აქვს და განსაზღვრავს შესწავლილი ჯგუფების ადგილს ინდონეზელთაშუაპირული რასის, უფრო ზუსტად ამ რასის ინდო-პამირულ განშტოების, ფარგლებში; მაგრამ ამ რასობრივ კატეგორიაში შენაგავალი ტიპების ვარიაციაში, ჩვენ მიერ შესწავლილი ჯგუფები ურთიერთ შორის არ ამკვლავებენ რაიმე გარკვეულ განსხვავებას. ეს დასკვნა კი თავისთავად კითხვის ქვეშ აყენებს ინდოელი კოლეგების მიერ შემოთავაზებულ მოდელის იმის შესახებ, რომ ინდოეთის ტერიტორიული ჯგუფების კვლევა აუცილებელია ყველა ცალკეულ ტერიტორიულ ჯგუფში შემავალი კასტური, ქვეკასტური და სხვა ჯგუფების შესწავლით. ჩვენთვის ჯერჯერობით ძნელია კატეგორიულად თქმა იმისა, თუ რისი შედეგია, ჩვენ მიერ, შესწავლილი ჯგუფების მსგავსება: ნათი ერთიანი ეთნოგენეზისა თუ მათი შემდგომი შერევისა. ასეა თუ ისე, ჩვენ მიერ ჩატარებულმა კვლევამ არ მოგვცა საფუძველი გვემტყიცებინა ინდოეთის ანთროპოლოგიურ კვლევაში ყველა კასტების შესწავლის აუცილებლობა, პირიქით, საწინააღმდეგო შეხედულებიანათვის თითქოს მეტი გვაქვს საფუძველი; მაგრამ არ უნდა დაგავიწყდეს, რომ არ შეიძლება ერთი რეგიონის შესწავლის საფუძველზე მიღებული ამ დასკვნის განზოგადება. ამიტომაც, ჩვენის აზრით, უფრო მართებული იქნება, ყოველ კონკრეტულ შემთხვევაში, ცალკე განისაზღვროს შესასწავლი ჯგუფის, ქვედანაყოფების (კასტების, ქვეკასტების) რაოდენობის საკითხი; ეს საკითხი კვლევის წინაპირობა კი არა, კვლევის საგანი უნდა იყოს მუდამ. ჩვენის აზრით, ინდოეთის ეთნიური ანთროპოლოგიისადმი მხოლოდ ასეთ მიდგომას შეუძლია დაგვეხმაროს მომავალი ანთროპოლოგიური გამოკვლევების, შესასწავლად შესადლებელი და მეტნაკლებად ამომწურავი, გეგმის შედგენაში. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ეს შეხედულება ემყარება ჯერჯერობით მხოლოდ ერთი (ანთროპომეტრული) პროგრამის, და ისიც პროვიზორულ, ანალიზს. ჩვენს განკარგულებაში ჯერჯერობით არ არის სხვა პროგრამების (სეროლოგიური, ოდონტოლოგიური, გენეტიკური, მორ-

ფოლოგიური და სოციოლოგიური) ანალიზის შედეგები; მაგრამ, როგორც არ უნდა იყოს ეს შედეგები, ჩვენ მიერ მიღებულ დასკვნას ეთნოური ანთროპოლოგიისთვის მაინც ექნება გადამწყვეტი მნიშვნელობა.

ორივე სიტყვა ინდოეთ-საბჭოთა კავშირის ერთობლივი ანთროპოლოგიური ექსპედიციის მიერ მოპოვებული მასალების მეცნიერული მნიშვნელობის შესახებ: უპირველეს ყოვლისა, ეს მასალები იძლევიან საშუალებას შეფასდეს ერთიდაიგივე ეთნო-ტერიტორიული ჯგუფის ცალკეულ კასტებს შორის არსებული მსგავსება-განსხვავება. გაირკვეს შესწავლილი ჯგუფების ადგილი ზოგად რასობრივ სისტემატიკაში. ჯატებისა და გუჯარების ახალი საკონტაქტო ჯგუფების შესწავლამ დასახა საბჭოთა სპეციალისტების მიერ სხვადასხვა დროს შეგროვილი ჯგუფების ურთიერთ დაპირისპირების შესაძლებლობა. მეორე მხრით, შესაძლებელი გახდა ამ მასალების, საბჭოთა ანთროპოლოგების მიერ ევლანისტანსა, შუა აზიასა და კავკასიაში შეგროვილ მასალებთან დაპირისპირება. ამის საშუალებას იძლევიან პროფ. გ. ფ. დებეცისა და ა. სტრიქონის ავტორის მიერ შეგროვილი ურთიერთინფორმაციული მასალები. და ბოლოს, იგივე მონაცემები იძლევიან საშუალებას დამუშავდეს თეორიული საკითხი იმის შესახებ, თუ როგორ უნდა დაუპირისპირდნენ ერთმანეთს, ეთნოგენეზური პრობლემების კვლევისას, ანთროპომეტრული მონაცემები სეროლოგიურ, მორფოლოგიურ, გენეტიკურ, სოციოლოგიურ და სხვა მონაცემებს.

შეგროვილი მასალების ანალიზი და შემდგომი კვლევა მომავლის საქმეა. ჩვენ კი, ამჟამად, კიდევ ორივე სიტყვა დაგვრჩა, ინდოეთის ანთროპოლოგიური ექსპედიციის შესახებ, სათქმელი. საველე სამუშაოები დასრულდა 22 მაისს. ინდოეთიდან გამომგზავრებადღე საბჭოთა და ინდოელი სპეციალისტები კიდევ რამდენიმეჯერ შეხვდნენ ერთმანეთს და განიხილეს შეგროვილი მასალების პუბლიკაციისა და მომავალი ერთობლივი მუშაობის პერსპექტივები. გადაწყდა, რომ ცალკეული თემების ანალიზსა და ტექსტს მოამზადებენ სპეციალისტები, რომლებმაც უშუალო მონაწილეობა მიიღეს მასალების შეგროვებაში. შემდგომში ამ თემებს რედაქტირებას გაუკეთებენ წამყვანი საბჭოთა და ინდოელი სპეციალისტები და განაზოგადებენ მათ დასკვნით ნაწილში. ეს კრებული, რომლის ავტორიც იქნება საბჭოთა და ინდოელი ანთროპოლოგების კოლექტივი, გამოიცემა საბჭოთა კავშირში რუსულ ენაზე, გაშლილი ინგლისური რეზიუმის დართვით, ხოლო ინდოეთში, ინგლისურ ენაზე რუსული რეზიუმით. ეს გეგმა მოწონებულ იქნა, როგორც

საბჭოთა ისე ინდოელი სპეციალისტების მიერ.

ბოლო საუბარი მთლიანად მიეძღვნა მომავალ ერთობლივ გამოკვლევება პერსპექტივების განხილვას. ინდოელმა კოლეგებმა ერთობლივ გამოკვლევათა გაგრძელებისათვის დაასახელეს 1972 წლის ბოლო. ექსპედიციის წევრები შეთანხმდნენ იმაზე, რომ გამოკვლევები იმავე პროგრამით იწარმოებს. შესწავლის ობიექტებად, დასახულია ყველაზე უფრო რეპრეზენტატიული ჯგუფების ძირითადი კასტები. მომავალი სექსპედიციო სამუშაოების ძირითად პირობებად დაისახა: ექსპედიციის უფრო ხანგრძლივი ვადა (4—5 თვე), საველე სამუშაოებისათვის უფრო გრილი სეზონი (ნოემბერი, დეკემბერი, იანვარი, თებერვალი, მარტი), შრატების გაცილებით მეტი რაოდენობა, ექსპედიციის შემადგენლობაში მაღალი კვალიფიკაციის მქონე სოციოლოგისა, ფოტოგრაფისა და ტექნიკური თანამშრომლების ჩართვა და სხვა. ამით საბჭოთა კავშირ-ინდოეთის ერთობლივმა ანთროპოლოგიურმა ექსპედიციამ დასრულა თავისი მოღვაწეობა დელში. კიდევ ორივე დღე, გამოსათხოვარი ბანკეტი დელის შენებელურ რესტორან „მოთი-მაჰალში“, გულთბილ და გულდასაწყვეტი დამშვიდობება ინდოელ კოლეგებთან და ... საშობლოში გამოგზავრება.

უკან დარჩა მძიმე, მაგრამ უღარესად საინტერესო ექსპედიციის დაუფიწყარი დღეები. წინ ექსპედიციის მიერ შეკრებილი პირველხარისხიანი მასალების ლაბორატორიული დამუშავება და ანალიზი, ანალიზი, რომელსაც უკვე შეუდგნენ ექსპედიციის წევრები: კალკუტა და დელში, პუნასა და მადრასში, მოსკოვსა და თბილისში.

ჯერ მეცნიერული დასკვნების გამოტანა ნაჯრევი, მაგრამ ინდოეთ-საბჭოთა კავშირის ერთობლივმა ანთროპოლოგიურმა ექსპედიციამ უსათულო შესასრულა თავისი საერთაშორისო დანიშნულება: მან სარგებლობა მოუტანა როგორც ინდოელ, ისე საბჭოთა კოლეგებს, როგორც საველე-სექსპედიციო მუშაობის გამოცდილების გაზიარების საქმეში, ისე შეკრებილ მასალათა ანალიზისა და ინტერპრეტაციის მეთოდოლოგიური საფუძვლების ძიებაში. ამას კი იმდენად დიდი მნიშვნელობა აქვს ზოგად ანთროპოლოგიისათვის, რომ თუნდაც მხოლოდ ამდღე დირდა ინდოეთის ექსპედიციაზე დასაჯული დრო და ენერჯია. ხოლო თუ ამას ინდოელ და საბჭოთა კოლეგებს შორის დასაჯრებული ფასდაუდებელ, მეგობრულ ურთიერთობასაც დავუმატებთ, აღბათ, ნათელი გახდება, არა მარტო ამ ექსპედიციის, არამედ მსგავსი ერთობლივი ექსპედიციების მნიშვნელობა საერთოდ.

გალსაზ აბდუშელიშვილი

რაჭის ისტორიულ-გეოგრაფიული ექსპედიციის მოკლე ანგარიში

1971 წლის აგვისტო-სექტემბერში რაჭაში შემოხდა ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საისტორიო გეოგრაფიის განყოფილების ექსპედიცია¹, რომელმაც მიმოიხილა ზემო რაჭა².

ექსპედიცია თავდაპირველად ლეგს ეწვია. ეს სოფელი პირველად, 1490—1503 წწ. დათარიღებულ, ბაღს ზემო სვანეთისა და ჭაფარიძეთა სისხლო საქმის წიგნში გვხვდება, სადაც მოხსენიებულია „ჭიდროთას ზედათი, და გლოლას ზედათი, სუანეთს იქით, ოსეთს აქათი, სრულად მთიულეთა ოთხასი კუამლი აზნაურ-შვილიანად, გლუხიანად“³, რომელიც „სრულიად სვანეთის ქუეყანამ“ (გვიანდელი ტერმინოლოგიით „თავისუფალმა სვანეთმა“) ჭაფარიძეთა სისხლში გადაიხდა.

აქვე ჩამოთვლილია ის სოფლები, რომლებიც მთიულეთში შედიოდა: „ხიდურას ოცი გლეხი, ერთი კარგი ციხე, ორი მონასტერი: ერთი დიდი გუმბათიანი მთავარანგელოზთ მონასტერი... მეორე წმიდის გიორგის საჯანის დიდი სიონი მონასტერი... წინამძღუარს ოცი კუამლი კაცი და დეკანოზს რვა კუამლი კაცი... ციხე და სოფელი ბრილი, ოცდაოთხი კუამლი კაცი, ერთი ეკლესია... თევარემოს თექუსმეტი კუამლი კაცი და ციხე სხუა, და არიშიძე ლომი მითი ციხითა, ორმოკეთ კუამლით კაცითა... ზედ — ქალაქსა კარგი საბატოთ გუმბათიანი საყდრსა ჭუარცმისა საფეხსკაობოზო... ასის კუამლით კაცითა... და ლეგს ორი აზნაურიშვილი გვაშვილები მითი ციხითა და სამოცდა თორმეტი კუამლით კაცითა... შოდას წმიდის გიორგის ეკლესია და სოფელი, ოცდახუთი კუამლი კაცი და ციხე... ჩუემოს ციხე და შვიდი გლეხი. ჭიორას ციხე და სოფელი, თექუსმეტი კუამლი გლეხი. ბუბას კარგი ეკლესია, ციხე და სოფელი... ოცდახუთი გლეხი. სხუა ლეგის შესავალი სოფლები. ჭუმლად ოთხასი კუამლი კაცი. სამა საშვეარდნე სხუა, ყოვლის დღის სანადაროები საჯიქვე, ზოფახითო, კირტიშო, ეფნე, გილიონა, რიონის სათავე, სხუა სანადაროები არჩუისა“⁴.

სოფლები ლეგში, ჭიორა, შუეშო დღესაც არსებობს, ხოლო ბრილი და თევარეში (დღეს მას ოფერეშო ეწოდება) რამდენიმე ათეული წე-

ლია რაც მოსახლეობამ მიატოვა. ზედქალაქი ერცელი ადგილის სახელწოდებაა ლეგში. სოფელი შოდა დღეს აღარაა. ამ სახელწოდების ნასოფლარს მოსახლეობა მიუთითებს შოდის მთის ძირში, შოდრულას ხეობაში. აქვეა ეკლესიის ნანგრევები.

ელენი დღეს მყინვარისა და მისი მიდამოების სახელწოდებაა რიონის სათავეში. ასევე მყინვარების სახელწოდებაა ზოფახითო (დღეს მას ზოფხითო ეწოდება) ზოფხითურასა და კირტიშო, ჩეშურას სათავეებში. დაუდგენელია მხოლოდ გილიონის მდებარეობა.

სოფელი ბუბა, მდინარე ჭანჭახის წყლის შენაკად, ბუბის წყლის ხეობაში მდებარეობდა. ერთი ვადმოცემის თანახმად, რომელიც გლოლაში ჩაეწერეთ, ბუბაში (დღეს მთის სახელწოდებაა) მოსახლეობა ბევრად უფრო ადრე იყო ვიდრე საკუთრივ გლოლაში. ეს სოფელი უნახავს აღმაშენებელს, ძალზე მოსწონებია და ეკლესიის აგება უბრძანებია, რომლისთვისაც ბუბის ქვარი უწოდებიათ. კურორტ შოვიდან კილომეტრნახევრის დაშორებით ბუბის წყალსა და ილინეს წყალგამყოფ ქედზე დგას ბუბის ეკლესია, რომელიც შირიმისა და თლილი ქვისაგან ნაგებ ბრტყელ აბსიდიან ნაგებობას წარმოადგენს. მისგან ასიოდე მეტრის დაშორებით შემორჩენილა რამდენიმე შენობის ნაშთი. სოფელი ბუბა ამ ეკლესიის მიდამოებშია საგულისხმებელი.

სოფელი ხიდურის ლოკალიზაცია ექსპედიციამ ვერ მოახერხა. დღეს სვანეთს და რაჭას შორის საზღვარი მდინარეების ცხენისწყლისა და რიონის წყალგამყოფ ქედზე გადის. ამიტომ ვამოთქმა „სუანეთს იქეთ“ თითქოს გვაგულისხმებინებს, რომ ეს სოფელი რიონის ხეობაში, მის სათავეებშია საძიებელი. სინამდვილეში „მთიულეთი“ ცხენისწყლის სათავეებსაც მოიცავდა. ამას კარგად მოწმობს ზემოთ მითითებული სიგელის ერთი ადგილი: „აწ მოგუიხსენებია გლოლას ზედათ, ცენას იქით, ოსეთს აქათ, სრულიად მთიულეთის თემი“⁵. ზუთვარისიან რუკაზე სათავეში მოცემულია ცხენისწყლის მეორე სახელწოდება ხიდური, რაც მოწმობს, რომ ამ სახელწოდების სოფელი ცხენისწყლის სათავეშია საძიებელი.

¹ ექსპედიციის შემადგენლობაში იყვნენ თ. ბერაძე (ხელმძღვანელი), ლ. მარგველაშვილი (არქიტექტორი), თ. დედანაშვილი (მხატვარი) და ლ. კვაბიძე (ფოტოგრაფი).

² ჩვეულებრივ ზემო რაჭა ეწოდება რაჭას ხიდისკარის ვიწროების ზევით. თანამედროვე აღმინისტრაციული დაყოფით იგი თითქმის მთლიანად შედის ონის რაიონში.

³ ვ. ი. ნ. ვ. ო. ყ. ყ. ა, სვანეთის საისტორიო ძეგლები, II, თბ., 1941, გვ. 34.

⁴ იქვე, გვ. 32—33.

⁵ იქვე, გვ. 33.

ბალს ზემო სვანეთისა და ჭაფარიძეთა სისხლო სიგელში „მთიულეთის“ ყველა სოფელი არაა ჩამოთვლილი. აქ მოსახლეობის რაოდენობა „ჯუმლად ოთხასი კუამლი კაცია“, ხოლო სოფლების მიხედვით 390 კომლამდეა მოცემული. დარჩენილი მოსახლეობა „სხუა ღების შესავალ“ პატარა სოფლებში ცხოვრობდა. ერთ-ერთი ასეთი უნდა ყოფილიყო გონა, მცირე სოფელი ჩეშურას ხეობაში.

ამრიგად რაჭის „მთიულეთი“ მოიცავდა ჩონის ხეობას სათავიდან იმ ვიწროებამდე, რომელიც სოფელ ქიორას შემდეგ იწყება. მასში შემოდიოდა მდინარე ცხენისწყლის სათავე და ერთი სოფელი ჭანჭახის ხეობაში — ბუბა. (იხ. ნახ. 1).

ღებსა და მის მეზობელ სოფლებში მატერიალური კულტურის ძეგლები მცირედაა შემორჩენილი. ბრილში არის ციხის და მთავარანგელოზის ეკლესიის ნანგრევები. ღების ქვემოთ, რიონის მარჯვენა ნაპირას, ადგილზე, რომელსაც მოსახლეობა არიშიძეების ნამოსახლარს უწოდებს, შემორჩენილია ციხის ნანგრევები. საკუთრივ ღებში, კერძოდ პატარა ღებში, დგას ორსართულიანი კოშკი, რომელსაც მოსახლეობა „ღელა ღეთისას“ უწოდებს. სახელწოდების წესისამებრ სულ ადვილად იხსნება: კოშკის გვერდით გასული საუკუნის მიწურულამდე იდგა ღეთისმშობლის სახელობის ეკლესია და მისი დანგრევის შემდეგ ეკლესიის სახელწოდება და ფუნქციონალური დანიშნულება ნაწილობრივ (კოშკი დღეს სამლოცველოს როლს ასრულებს) ძველ თავდაცვითი ხასიათის ნაგებობაზე გადავიდა.

სოფელ გონაში ჩეშურას მარჯვენა ნაპირზე დგას მთავარანგელოზის ეკლესია. იგი გასული საუკუნის მეორე ნახევარშია გადაკეთებული⁷. ეკლესია დარბაზული ტიპისაა, ბრტყელი აფსიდით. ბრტყელაფსიდის ეკლესიები სპეციალურ ლიტურატურაში აღრეფეოდალური ხანით თარიღდება. შესაბამისად გონის მთავარანგელოზისა და ბუბის ეკლესიებიც ამ ხანას განეკუთვნებიან. ასევე აღრეფეოდალური ხანისაა ბრტყელაფსიდის ეკლესიები წედისში, შეუბანსა და სორში.

სოფელ ღებში ფეოდალურ ხანაში რამდენიმე მნიშვნელოვანი მაგისტრალი იყრიდა თავს. ერთი გზა უშუალოდ რიონის ხეობას მიუყვება და მდინარის სათავის ახლოს გორბოლოში ორად იყოფა. ერთი გზა კელაინდებურად რიონს მიჰყვება, შემდეგ გადალახავს ფასის მთის,

ანუ გეზიეცეის უღელტეხილს და ჩერექის ხეობაში, ბალყარეთში გადადის. მეორე გზა დასავლეთისაკენ უხვევს, ვაცის წვირის უღელტეხილთ გადალახავს რიონ-ცხენისწყლის წყალგამყოფ ქედს და ცხენისწყლის სათავეში, ე.წ. ლაფურში გადადის. ლაფურიდან ერთი გზა ცხენისწყალს დაუყვება და ქვემო სვანეთის სოფელ მახაში ეშვება, მეორე მაგისტრალი ჩრდილოეთით მიემართება და კავკასიონის მთაჯრქედს. მაჩხაფარის, ანუ შავრიცეის უღელტეხილთ გადაივლის და ჩერექის ხეობაში ეშვება. ფასის მთაზე და მაჩხაფარზე მიმავალი გზები ბალყარეთში შთვილაში იყრიან თავს. რაქიდან ბალყარეთში ფასის მთით უფრო მოკლე მანძილია, მაგრამ რაქველები ჩვეულებრივ მაჩხაფარის უღელტეხილს იყენებდნენ, რადგან ეს უკანასკნელი შედარებით ადვილი გადასალახვია და საქონლის გადმოყვანაც თავისუფლად ხერხდება. ბალყარელები იქარით იღებდნენ ღებელთა სძოვრებს რიონის სათავეში და იქ მაჩხაფარის უღელტეხილზე გადმოიქცეოდნენ.

ღებიდან დიგორში ორი გზა მიემართებოდა ერთი მდინარე ჩეშურას აუყვებოდა, გადაივლიდა კირტიშოს, ანუ ღებიეცეის უღელტეხილს და ურუხის ხეობაში ეშვებოდა. მეორე მდინარე ნოწარას მიუყვებოდა გადალახავდა ქიორის მთის, ანუ გურზიეცეის გადასასვლელს და ურუხის შენაკად კარაგომის ხეობაში ეშვებოდა. ეს უკანასკნელი გზა უფრო მოხერხებულად ითვლებოდა.

ღებიდან მგზავრი დეაღეთშიც მოხედებოდა გზა ჭერ ნოწარას ხეობას მიუყვება, შემდეგ ჩინჩხეას მთასთან გადალახავდა რიონისა და ჭანჭახის წყლის წყალგამყოფ ქედს და ბუბას ტყისთავის მთებით მამისონის უღელტეხილს აღწევდა.

მამისონის უღელტეხილთ დეაღეთში მიმავალი მთავარი მაგისტრალი, ისევე როგორც დღეს, ჭანჭახის ხეობას მიუყვებოდა. ამ გზის დატეას ემსახურებოდა ის ციხე, რომელიც გლოლაში დგას — ბოყოს წყლისა და ჭანჭახის წყლის შესართავში.

მამისონის უღელტეხილისაკენ ბილიეები მიემართება სოფელ გომიდან გომრულას ხეობას და ლარის ხეობიდან.

სოფლების ლარისა და გომის მცხოვრებლები დეაღეთში ჩვეულებრივ ლარის ხეობით მიემგზავრებოდნენ, გადალახავდნენ ელელის უღელტეხილს (რუკაზე მას ავეშიღები ბირონი

⁶ П. Уварова, Рача, материалы по археологии Казказа, М., 1894, გვ. 111.

⁷ იქვე, გვ. 116.

⁸ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ., 1941, გვ. 161.

სურ. 1. „ურუმის“ ციხის შემორჩენილი კოშკის კედლას ფრაგმენტი.

ეწოდება) და მამისონის უღელტეხილიდან მომავალ ფეხის გზაზე ოსურ სოფელ ქალაქში გადადიოდა.

უწერის ზემოთ, რიონის ვიწროებში ვახუშტი ბაგრატიონი ასახელებს ჰიდროტას მცირე ციხეს. „რათა ვერ ვიდოდნენ მთის კაცნი თუნიერ მის ციხისა რაქასა“. დღეს ეს ციხე მთლიანად დანგრეულია როგორც მისი ერთი აღწერილობიდან ჩანს, იგი წარმოადგენდა საყარაულო კოშკს, რომლის ქვემოთ გზა გადიოდა⁹.

სოფელ უწერის მახლობლად, ექსპედიციამ მოკვლია კიდევ ერთი ციხის ნაშთი. იგი მდებარეობს სოფლიდან შვიდი კილომეტრის დაშორებით. გზა მიუყვება რიონის შენაკად მურხანას ხეობას. ციხეს მოსახლეობა ურუმის ციხეს უწოდებს. იგი დგას მურეხანს და შავწყალას წყალგამყოფ ქედზე. შესასვლელი აღმოსავლეთის მხრიდან უნდა ჰქონოდა რადგან აქ კლდეკარია გაჭრილი. ნაგებობა ძალზე დანგრეულია. შემორჩენილია მხოლოდ ერთი კოშკის ძირი. იგი კვადრატული ყოფილა ნაგებია დიდი ქვებით დულაბზე (იხ. სურათი 1) კოშკის ახლოს რაღაც ნაგებობათა ნანგრევებია. ციხეს დიდი ტერიტორია ეკავა თავის დროზე.

ციხისაკენ მიმავალ გზაზე დაახლოებით სამასი მეტრის მანძილზე დიდი ქვები ყრია, ისეთი როგორც კოშკის მშენებლობაშია გამოყენებულნი, უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს ქვები გზაზე ციხის კედლის გადმოქცევის შემდეგ აღმოჩნდა. სამასი მეტრის დაშორებით წყაროა. ციხის ახლოს ერთ ადგილს ნამარხი ეწოდება.

ციხე ადრეფეოდალური ხანის უნდა იყოს. მისი დანიშნულება იყო დებიდან მომავალი გზის დაცვა, რომელიც დების შემდეგ გამოივლიდა შოღა-შოდის წვერს — შავკარავას — ბეღელეთს — დედოფლის წყაროს — ლეკნარის ქედს — ჩინჭრუანს — კეთხას — სამბროლისს და ჩაივლიდა რა ურუმის ციხესთან, მურეხანას ხეობით უწერაში უერთდებოდა მთავარ გზას.

დებიდან ბილიკები მიემართება აგრეთვე სოფელ ძეგლევისა და საკაურას ხეობაში.

სოფელ ლაგვანთაში, იქ სადაც საკაურა რიონს უერთდება არის ციხის ნანგრევები. იგი დგას გორაკზე, რომელიც ხელოვნური ყელითაა გამოყოფილი. შემორჩენილია ციხის კედლის ფრაგმენტები და ერთი კოშკის ნანგრევები. წყობა თითქმის თარაბულია. ციხე ნაგებია დიდრინი თლილი ქვებით.

ვახუშტი ბაგრატიონი რიონის ხეობაში, ძეგლევის ზევით ასახელებს საქორიას ხევს: „ამ ხევის შესართავთან, რიონის კიდებედ, არს ციხე მაგარი ფრიად“¹⁰.

საქორია დღეს კლდეებს ეწოდება საკაურას შესართავიდან რამდენიმე კილომეტრის დაშორებით ძეგლევის ზემოთ, იქ სადაც ოფორნას ხევი რიონს უერთდება. აქ რაიმე ნანგრევები არ შეიმჩნევა. ვახუშტის რუკათა მეორე ატლასში იმ რუკებზე, სადაც რაჭაა მოცემული, კარგად ჩანს რომ ვახუშტი ბაგრატიონს ძეგლევის მდგომარეობა არახუსტად აქვს მოცემული. მდინარეს, რომელიც ვახუშტისეული საქორიას ხევი უნდა იყოს, წარწერა არა აქვს. მასზე სულ სამი პუნქტია აღნიშნული: სათავეში ლაგვანთა, შემდეგ ნაბათი და შესართავში საქორია, სადაც ციხეა აღნიშნული. ლაგვანთა ეს ის სოფელია, სადაც საკაურა რიონს უერთდება და ციხეც დგას. უნდა ვიფიქროთ, ვახუშტის საქორიას ხევი იგივე საკაურაა, ხოლო ციხე — ლაგვანთაში მდგარი ნაგებობა. სახელოვანი გეოგრაფის შეცდომა საკაურა და საქორია სახელთა მსგავსებას უნდა გამოიწვიოს.

საკაურის ხეობაში მდებარე სოფელ ხიდაშლებიდან ერთი გზა მდინარის სათავიდან ლუხუნის ხეობაში გადადის და იქედან კი, ქვემო სვანეთში. ასევე ლუხუნის ხეობით შეიძლება ქვემო სვანეთში გადასვლა სოფ. ჭალიდან (მდინარე ჭალის ხეობა) და გადამშიდან (მდ. სონტარულას ხეობა).

ონთან რიონს მდინარე ჭეგორა უერთდება მისი ხეობის დიდი ნაწილი ზემო რაჭაში შემოდის, ხოლო ჭეგორის ზემო წელსა და მის შენაკადებში მდებარეობდა კულარო. რაჭიდან კულაროში რამდენიმე გზა მიემართებოდა. ერთი მათგანი წედისიდან გადადიოდა სოფელ ჩასავალში, მეორე როგორც დღეს — ირიდან იწებებოდა.

სოფელ ირიდან ზემო იმერეთშიც მიემართებოდა გზა. იგი გადაივლიდა ყვირილასა და ჭეგორას წყალგამყოფ ქედს, ჩადიოდა სოფელ თედელეთში და აქედან მდინარე ყვირილას მიუყვებოდა.

ზემო რაჭიდან იმერეთში რამდენიმე გზა მიემართება. ერთი მათგანი ლესორას გადაივლიდა (იმ ადგილს, სადაც დღეს ბარტის მალარობია) და სოფელ პერევეში ჩადიოდა. ლესორაში შენორჩენილია დარბაზული ტიპის მოზრდილი ეკლესიის ნანგრევები. მის ახლოს ჩრდილო დასავლეთით ორი სწორკუთხა ნაგებობის ნაშთია ეკლესიას და ნაგებობებს გარს გალავანი ჰქონდა შემოკლებული.

ლესორაზე სოფელ ჩორდიდან შეიძლება ამოსვლა ჩორდულის ხეობით და ბაქიხვიდან ჩიროლას ხეობით.

⁹ М. Соколов, Мое путешествие в Имеретию. М., 1876, გვ. 24.

¹⁰ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 160—161.

ზემო რაქის მოსახლეობა ამ გადასასვლელს თითქმის არ იყენებდა. იმერეთში მგზავრობა ძირითადად შქმერიდან, ან კილევ მრავალძალიდან ხდებოდა.

ონიდან გზა ხირზონის — ქორთას გავლით, აღწევდა შქმერში. საერთოდ ქორთიდან გადიოდნენ შქმერში, ჭეჭორის ხეობის სოფლებიდან (ბაჩიხვიდან მოკლე გზა იყო ფოცხვერების მთის გადავლით). მდინარე ხეორის ხეობის მოსახლეობა შქმერში სოფელ ბოყვის გავლით დადიოდა. სოფლების სევის, ფარახეთის, კიბრევის, შარდომეთის მცხოვრებლებისათვის უფრო მოსახერხებელი იყო იმერეთში მრავალძალის გავლით წასვლა, თუმცა დიდი თოვლის შემთხვევაში მათაც შქმერის გავლით უხდებოდათ გამგზავრება.

იმერეთში კილევ ერთი გზა მიემართებოდა ბარულას ხეობის გავლით. მას ძირითადად სოფლები ზემო ბარი და ქვემო ბარი იყენებდნენ.

გზა ონიდან ქვემო რაჭაში რიონის ხეობას მიუყვებოდა. მდინარეს მარცხენა ნაპირს.

კომანდელთან ჭეჭორაზე ხიდი იყო. შემდეგ გზა გაივლიდა ველთეთრს, ზუღალს, სევას, ფარახეთს და შარდომეთს. აქ რიონზე ხიდი იყო და გზა სორში გადიოდა, აქედან კი ხიდისკარისკენ მიემართებოდა.

ფარახეთში ამ გზას ერთი შტო ეყოფოდა რომელიც კიბრევის გავლით ზემო ბარში მიემართებოდა.

რაქის ტოპონიმიკა ისტ. მეცნ. კანდიდატ ლ. ფრუიძეს აქვს შეგროვებული. ექსპედიცია ბიზნად ისახავდა გარკვეულად შეეცო ეს მასალა. მოხერხდა ორი ძველი სოფლის მდებარეობის დადგენა. მხედველობაში გვაქვს გოულდენ შტედტთან მოცემული არტანა და მეტრეკო ანტიკური სოფელ ღარის ერთი უბნის სახელწოდებაა დღეს, ხოლო მეტრეკე ვრცელ ადგილს ჰქვია სოფელ ჭარონეთში.

რაქის ისტორიულ-გეოგრაფიულმა ექსპედიციამ ორმოცდაათზე მეტი ციხე, ეკლესია და სხვა ძველი ნაგებობა აღრიცხა.

თამაზ ბერაძე

გელათის სახალხო აკადემია

XII საუკუნის დამდეგს დავით აღმაშენებლის ინიციატივით საქართველოში დაარსდა უმაღლესი სასწავლო-სამეცნიერო დაწესებულება — გელათის აკადემია. ამით საფუძველი ჩაეყარა იმ დიდ მწიგნობრულ საქმიანობას, რომელიც ინტენსიურად მიმდინარეობდა საქართველოში XI—XV საუკუნეებში. გვიანფეოდალური ხანის დასაწყისში გელათის აკადემიამ შეწყვიტა არსებობა, მაგრამ მან წარუშლელი კვალი დატოვა ქართველი ხალხის სულიერ ცხოვრებაში.

საქართველოში საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების შემდეგ დიდი ყურადღება მიექცა კულტურის ძეგლთა დაცვისა და მოვლა-პატრონობის საქმეს, დაიწყო გელათის არქიტექტურული ანსამბლის აღდგენა-რესტავრაცია. გელათის აკადემიის მდიდარი მეცნიერული მემკვიდრეობის შესწავლა ქართველ მეცნიერთა კვლევა-ძიების საგნადაა ქცეული. ამ სამამულიშვილო საქმეში გარკვეული წვლილის შეტანა შეუძლია ფართო საზოგადოებრიობას. ამიტომ, საესებით კანონზომიერად დაიცვა საკითხი გელათის აკადემიის კულტურულ-მეცნიერული მემკვიდრეობის ყოველმხრივ შესწავლასა და მის პოპულარიზაციაში ჩვენი ქვეყნის წარსულით დაინტერესებული საზოგადოებრიობის მონაწილეობის შესახებ. ქუთაისის აკად.

ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სახელმწიფო ზელუმის ინიციატივით, საქართველოს კს ქუთაისის საქალაქო კომიტეტისა და ქუთაისის საქალაქო საბჭოს აღმასკომის მხარდაჭერით, დაარსდა გელათის სახალხო აკადემია. იგი შეიქმნა ქუთაისის სახელმწიფო მუზეუმთან, რომლის ფილიალად ითვლება გელათის ძეგლზე ზელში. აკადემიის დამფუძნებლები არიან საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია, კულტურის სამინისტრო და საზოგადოება „ედიზის“ გამგეობა.

სახალხო აკადემია მუშაობს დამფუძნებელ ორგანიზაციების მიერ დამტკიცებული დებულებებით, მას აქვს საერთო პროგრამა და საშუალო გეგმა. სწავლების ვადა სამი წელია.

გელათის სახალხო აკადემიის შექმნით სოფელის ჩაეყარა პერსპექტიულ საზოგადოებრივ ორგანიზაციას. მიგნებულია მუზეუმის სამეცნიერო-კვლევით დაწესებულებებთან და ფართო საზოგადოებრიობასთან კავშირის დამყარების ახალი, საუკეთესო ფორმა.

გელათის სახალხო აკადემია არის საზოგადოებრივ საწყისებზე არსებული სამეცნიერო-სასწავლო ორგანიზაცია. მისი ძირითადი ამოცანაა: 1. ყოველმხრივ გააშუქოს საქართველოში

ლს უძველესი სამეცნიერო დაწესებულების, ჯვლათის აკადემიის ისტორია, შეისწავლოს მისი მდიდარი კულტურულ-მეცნიერული მემკვიდრეობა, გვიჩვენოს ის წყნელი, რაც შეიტანა აკადემიამ საკაცობრიო კულტურის საგანურში. 2. დაეხმაროს საზოგადოებრიობას მეცნიერების, ლიტერატურისა და ხელოვნების მონაპოვართა გაცნობის საქმეში.

დასახული მიზნების განსახორციელებლად ჯვლათის სახალხო აკადემია თავის მუშაობაში იყენებს სასესიო და სალექციო სისტემას. მის სამეცნიერო-კვლევით საქმიანობაში მონაწილეობენ მეცნიერების, ლიტერატურისა და ხელოვნების თვალსაჩინო მოღვაწენი. სალექციო მუშაობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეთმობა იმ დისციპლინებს, რომლებიც გელათის აკადემიაში ისწავლებოდა. დადასტურებულია, რომ ჯვლათის აკადემიაში იკითხებოდა შვიდი თავისუფალი საგანი: გეომეტრია, არითმეტიკა, მუსიკა, რიტორიკა, გრამატიკა, ასტრონომია და ფილოსოფია. ამის შესაბამისად გელათის სახალხო აკადემიაში სამი სექცია მუშაობს: საზოგადოებრივ მეცნიერებათა, მათემატიკის და ბუნებისმეტყველებისა. ლექციური მუშაობა ისე არის მიმართული, რომ მსმენელებს გაეაცნოთ მეცნიერების, ტექნიკისა და ხელოვნების უკანასკნელი მიღწევები.

ღებულების მიხედვით, გელათის სახალხო აკადემიის მსმენელთა შემადგენლობა კომპლექტდება საწარმოების, კულტურულ-საგანმანათლებლო, სასწავლო დაწესებულებებისა და შემოქმედებითი ორგანიზაციების მოწინავე მუშაკებისაგან. უნდა აღინიშნოს, რომ ქუთაისის საზოგადოებრიობამ თავიდანვე დიდი ინტერესი გამოიჩინა ამ საქმისადმი. აკადემიის მსმენელთა კონტინგენტი დამუფქნებელი კრების ჩატარების დღესვე დაკომპლექტდა. ამჟამად იგი ხუთს კაცს აღემატება. მსურველთა რაოდენობა თანდათან იზრდება.

გელათის აკადემიის უმაღლეს ორგანოდ ითვლება აკადემიის საერთო კრება, ხოლო მის მუშაობას ხელმძღვანელობს სახალხო აკადემიის სამეცნიერო საბჭო, რომლის შემადგენლობაში შედიან მეცნიერების, ხელოვნების, ლიტერატურის მოღვაწენი, პარტიული და საბჭოთა მუშაკები. საბჭოს დადგენილებებს ახორციელებს და სამეცნიერო საბჭოს სხდომიდან სხდომამდე სახალხო აკადემიის მუშაობას წარმართავს პრეზიდიუმი შვიდი კაცის შემადგენლობით. სახალხო აკადემიის სათავეში დგას რექტორი. გელათის სახალხო აკადემიის პირველ რექტორად არჩეულა თვალსაჩინო ქართველი მეცნიერი და საზოგადო მოღვაწე, აკადემიკოსი სიმონ ყაუხჩიშვილი.

აკადემიის ყოველი მეცადინეობა მაღალ აკადემიურ დონეზე ტარდება და მნიშვნელოვან კვლს ტოვებს ჩვენი ქალაქის კულტურულ ცხოვრებაში. გელათის აკადემიის ნაყოფიერი მუშაობის მაჩვენებელი იყო ის დიდი ინტერესი. რაც გამოიწვია სასწავლო წლის პირველ ნახევარში წაკითხულმა მოხსენებებმა. აქ უწინარეს ყოვლისა უნდა მოვისენიოთ აკად. ს. ყაუხჩიშვილის მოხსენება — „გელათის აკადემია — XII საუკუნის საქართველოს კულტურის ცენტრი“, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტ ვ. ბერიძის — „ძველი ქართული ხელოვნების ისტორიის შესწავლის პრობლემები“ და პოეტ-აკადემიკოს ი. აბაშიძის — „შოთა რუსთაველის შესახებ“.

გელათის სახალხო აკადემიის ცხოვრებაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება სამეცნიერო სესიას, რომელიც 1971 წ. 16 ნოემბერს ჩატარდა აკადემიის სააქტო დარბაზში. სესიის მონაწილეებმა მოისმინეს აკადემიის რექტორის აკად. ს. ყაუხჩიშვილის მოხსენება „გელათის სახალხო აკადემიის სასწავლო პროგრამის შესახებ“. ამის შემდეგ წაკითხულ იქნა სამეცნიერო მოხსენებები: აკად. შ. ამირანაშვილისა — „გელათის მოზაიკა“ და პროფ. ო. ლორთქიფანიძისა „ძველი კოლხური ცივილიზაციის შესახებ“.

გელათის სახალხო აკადემიის სამუშაო გეგმის შესაბამისად სამეცნიერო თემები დაამუშავეს პროფესორებმა: დ. ბრეგვაძემ და ლ. სანიკიძემ, დოცენტებმა გ. მჭედლიძემ, მ. ნიკოლეიშვილმა და სხვებმა.

გელათის სახალხო აკადემია სულ ერთი წელია რაც არსებობს, მაგრამ თუ ვაითვალისწინებთ წაკითხული მოხსენებების მაღალ თეორიულ დონეს და იმ დიდ ინტერესს, რასაც ჩვენი საზოგადოებრიობა იჩენს ამ ახალი საქმიანობისადმი, უნდა დავასკვნათ, რომ საზოგადოებრივი სწავლებისა და სამეცნიერო-საკვლევო მუშაობის ამ ფორმამ საცხებით გაამართლა თავისი დანიშნულება. აკადემიის ხელმძღვანელობა ვარაუდობს კიდევ უფრო მრავალფეროვანი, ნაყოფიერი და მიმზიდველი გახადოს მუშაობა და ახალი ძალები მიიზიდოს სალექციო თუ სამეცნიერო მუშაობაში ჩასამხელად. იმედია, უძველესი ქართული სამეცნიერო კერის ნაფუძარზე შექმნილი გელათის სახალხო აკადემია დასძლევს მის მუშაობაში არსებულ ცალკეულ ხარვეზებს და მნიშვნელოვან როლს შეასრულებს ჩვენი ქალაქის საზოგადოებრივ ცხოვრებაში.

დომენტი ქორიძე

მიმდინარე წლის 15 ივლისს გარდაიცვალა აკად. ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი, ისტორიულ მეცნიერებათა კანდიდატი, სკკპ წევრი 1932 წლიდან, დომენტი ლეონტის ძე ქორიძე.

დ. ქორიძე იყო ქართველ არქეოლოგთა იმ საშუალო თაობის თვალსაჩინო წარმომადგენელი, რომელმაც წარმატებით გააგრძელა საქართველოში მეცნიერების ამ დარგის ფუძემდებელთა მიერ წამოყენებული საქმე და დიდი წვლილი შეიტანა ჩვენი ქვეყნის მდიდარი არქეოლოგიური მემკვიდრეობის გამოვლენასა და მეცნიერულ გააზრებაში.

დ. ქორიძე დაიბადა 1910 წელს ჩოხატაურის რაიონის სოფ. ნაბედლაში, დარბი გლეხის ოჯახში. პირველდაწყებითი განათლება სოფლად მიიღო, ხოლო შემდეგ სწავლობდა თბილისში, უნივერსიტეტის მუშფაქში. 1936—1941 წლებში მან გაიარა თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიის ფაკულტეტის სრული კურსი. ჯერ კიდევ სტუდენტობისას, პროფ. გ. ნიორაძის რეკომენდაციით ის მიღებულ იქნა მეცნ. თანამშრომლად საქართველოს მუზეუმის არქეოლოგიის განყოფილებაში, სადაც მუშაობდა სიცოცხლის უკანასკნელ დღემდე იმ დროის გამოკლებით, როცა, სამამულო ომის დაწყებიდან მის დამთავრებამდე, იბრძოდა საბჭოთა არმიის რიგებში.

არქეოლოგიაში დახელოვნება დ. ქორიძემ დაიწყო გ. ნიორაძის ხელმძღვანელობით; ამავე დროს ის მონაწილეობდა ოცდაათიანი წლებიდან ფართოდ გაშლილ საველე-არქეოლოგიურ სამუშაოებში, კერძოდ, მცხეთის არქეოლოგიურ ექსპედიციაში, რომელიც არაერთი ქართველი სპეციალისტისათვის ნამდვილ სკოლად იქცა.

მისი პირველი დამოუკიდებელი კვლევა დაკავშირებული იყო თბილისის არქეოლოგიური

ძეგლების გამოვლენასა და შესწავლასთან. ფიქრთი მხრივ, გულმოდგინედ აგროვებდა უამრავ და მრავალმხრივ არქეოლოგიურ მასალას, რომელიც სისტემატურად ჩნდებოდა ქალაქის ტერიტორიაზე, მეორე მხრივ, აწარმოებდა მისი დასახულ და ნაყოფიერ მუშაობას თბილისის ზოგიერთ გარეუბანში

(დრამლე, ნავთლუდი და სხვ.) დაწყებულ ახალშენებლობასთან დაკავშირებით, სადაც მის მიერ შეგნებული იყო საინტერესო ყოვლიანული სამაროვანი და გაითხარა ბევრი ცალკეული ორმოსამარხი; მდგრადი სამარხეული ინვენტარით, რომლებიც გვამბრინჯაოს სხვადასხვა ეტაპს განეკუთვნება. აქ მოპოვებული და პროფ. გ. ნიორაძის მიერ, ჯერ კიდევ 1930 წელს შეგროვილი მრავალრიცხოვანი დიდუბის მასალები დაედო საფუძვლად დ. ქორიძის ორტომიან მონოგრაფიას — „თბილისის არქეოლოგიური ძეგლები“ (პირველი წიგნი გამოვიდა 1955 წელს მეორე — 1959 წ.) და მრავალ სტატიას.

დ. ქორიძის ზემოდასახელებულ ნაშრომებში განხილული მასალები დროის საქმოდ დიდ მონაკვეთს მოიცავს. აღრებრინჯაოს ხანიდან (ეროლითიდან, როგორც მაშინ მიაჩნდათ) დაწყებული გვიანბრინჯაოს ხანის ჩათვლით. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ დ. ქორიძე იყო ერთ-ერთი პირველი მეცნიერი, რომელიც დიდუბის მონაპოვარზე დაყრდნობითა და დიდი შესაძარბეული მასალის გათვალისწინებით შეეცა და მოეცა ძველი საქართველოსა და კავკასიის ბრინჯაოს და კავკასიის ბრინჯაოს ადრეულ ეტაპის ზუსტი პერიოდიზაცია, ამის საფუძველზე დ. ქორიძემ აღნიშნული ეპოქის აბსოლუტური თარიღი განსაზღვრა ძვ. წ. IV ათასწლეულითა და III ათასწლეულის პირველ ნახევრით (წინააღმდეგ ადრე მიღებული თარიღისა ძვ. წ. III—II ათასწლეულის დასაწყისი), რაც შემდეგში დადასტურდა.

ნაშრომში დეტალურად არის განხილული აგრეთვე გვიანი ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური მასალები, განსაზღვრულია მათი თავისებურებანი და ადგილი არსებულ კულტურებში.

გარდა ამისა, ანტიკური ხანის მრავალრიცხოვანი მასალების გათვალისწინებამ საშუალება მისცა დ. ქორიძეს ერთმანეთისაგან გამოეყო ადრეანტიკური კომპლექსები ელინისტური და გვიანანტიკური დროის კომპლექსებისაგან და მოეცა თითოეულის დეტალური აღწერა-დახასიათება.

აზრივად, თბილისის ტერიტორიიდან მომდინარე დიდძალი ფაქტობრივი მასალის საფუძველანად შესწავლამ დ. ქორიძეს საშუალება მისცა დედაქალაქობის წინა პერიოდის თბილისის ათვისების მეტ-ნაკლებად სრული სურათი მოეცა.

დ. ქორიძის სამეცნიერო მოღვაწეობის მეორე პერიოდი მკვიდრად უკავშირდება საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიის ერთ-ერთ აქტუალურ პრობლემას, კერძოდ ბრინჯაოს ეპოქის კოლხური კულტურის შესწავლას. ამ საკითხების კვლევის შედეგია მისი ორი მონოგრაფია: „მატერიალური კულტურის უძველესი ძეგლები“ („საჩხერე“, 1961) და „კოლხური კულტურის ისტორიისათვის“ (1965); ამავე საკითხებს მიუძღვნა რამდენიმე სტატიაც.

აღნიშნულ ნაშრომებში დ. ქორიძის მიერ განალიზებულია დიდძალი არქეოლოგიური მასალა, რომელიც წარმოადგენს კოლხი ტომების კულტურულ შემკვიდრებას, შექმნილს გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანაში. მრავალრიცხოვანი მასალის ანალიზის საფუძველზე იგი დამაჯერებლად ადგენს გვიანი ბრინჯაოს და ადრეული რკინის ხანის კოლხური კულტურის პერიოდიზაციას: პირველი ეტაპი — ძვ. წ. XIV—XIII სს. მეორე ეტაპი XII—X სს. და მესამე ეტაპი — IX—VII სს.

თითოეული ამ ეტაპისათვის დამახასიათებელი მატერიალური თუ სულიერი კულტურის ძეგლების დეტალური განხილვის საფუძველზე ერთიანი კოლხური კულტურის შიგნით დ. ქორიძეს გამოყოფილი აქვს ლოკალური ვარიანტები. მის ნაშრომებში დიდი ყურადღება აქვს დათმობილი, აგრეთვე, კოლხური, ყობანური, აფხაზელურ-ქართული თუ სხვა კულტურათა

კავშირებისა და ურთიერთგავლენების საკითხებს.

უკანასკნელ ხანებამდე კოლხეთის დაბლობის ნამოსახლარები თითქმის შეუსწავლელი იყო. დ. ქორიძე ერთ-ერთი პირველთაგანი იყო, რომელმაც დაიწყო მათი გათხრა. რამდენიმე წლის განმავლობაში მისი ხელმძღვანელობით ითხრებოდა სოფ. ნოსირის მახლობლად, მდ. ტეხურას მარცხენა ნაპირზე მდებარე ერთ-ერთი ასეთი ნამოსახლართაგანი, რომლის კულტურული ფენები იძლევა მრავალსაუკუნოვანი კოლხური კულტურის უწყვეტი ავტოხტონური განვითარების მასალებს შუა ბრინჯაოდან ადრერკინის ხანის ჩათვლით. ყველაფერი ეს შესანიშნავად არის გადმოცემული ამ გათხრების მეცნიერულ ანგარიშებში და მონოგრაფიაში, რომელიც მას გამოაღებულ კაპონდა გამოსაქვეყნებლად.

ბევრი შრომა და ენერგია შეაღია დ. ქორიძემ საქართველოს ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ცველი ნაქალაქარის ურბნისის შესწავლას. მრავალი წლის განმავლობაში ის ხელმძღვანელობდა ურბნისის გვიან-ბრინჯაო-ანტიკური ხანის სამაროვნების გათხრას. აქ მოპოვებული მასალების შესწავლას მიუძღვნა ორი მონოგრაფია, რომელთა გამოქვეყნება მან, სამწუხაროდ, ვერ მოასწრო.

დ. ქორიძე იყო, აგრეთვე, მცოდნე და დიდად გამოცდილი სამუზეუმო მუშაკი. ოცდაათი წლის მანძილზე ის დაუღალავად მუშაობდა სამუზეუმო ფონდებზე, ექსპოზიციების მოწყობაზე, მხურვალე მონაწილეობას იღებდა მუზეუმის ყოველდღიურ ცხოვრებაში. წლების განმავლობაში ეწეოდა აქტიურ პარტიულ და საზოგადოებრივ მუშაობას. დ. ქორიძე დაჯილდოვებული იყო მაღალი ადამიანური და მოქალაქეობრივი თვისებებით, იყო თავმდაბალი და გულსხმიანი ამხანაგი.

დ. ქორიძემ მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ჩვენი მეცნიერების განვითარებაში; ის გარდაიცვალა მაშინ, როდესაც იმყოფებოდა სრულ მეცნიერულ სიმწიფეში და თავდადებით მუშაობდა აქტუალურ სამეცნიერო პრობლემებზე. მისი ხსოვნა, როგორც მეცნიერისა და ადამიანისა, წარუშლელი დარჩება კოლეგებსა და ამხანაგებს შორის.

თამარ მამალაძე

ქართული მუსიკალური ფოლკლორის მკვლევართა რიგებს გამოაყლდა შესანიშნავი მოქალაქე და მეცნიერი — ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის უფროსი მეცნიერი თანამშრომელი, ხელოვნებათმცოდნეობის კანდიდატი თამარ მამალაძე. თავისი შეგნებული ცხოვრების შემოქმედებითი ენერგიით სავსე წლები მან ქართული ხალხური მუსიკის მეცნიერული შესწავლის საქმეს შესწირა.

თ. ს. მამალაძე დაიბადა ქ. თბილისში 1908 წელს. თბილისის სახელმწიფო კონსერვატორიის დამთავრების შემდეგ 1933 წლიდან იგი მუშაობდა ჯერ მუსიკის მასწავლებლად, შემდეგ მუსიკალურ გადამცემთა რედაქტორად საქართველოს რადიოკომიტეტში და უფრო გვიან, ფოლკლორის განყოფილების გამგედ საქართველოს ხალხური შემოქმედების სახლში. 1950 წლიდან გარდაცვალებამდე თ. მამალაძე მუშაობდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჭავჭავაძის სახელობის ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის საქართველოს ეთნოგრაფიის განყოფილებაში მეცნიერ თანამშრომლად. 22 წლის მანძილზე იგი მთელი მონღოლებით ემსახურებოდა სავეარელ საქმეს. მან დატოვა ქართული მუსიკალური ფოლკლორის არსებით საკითხებზე რამდენიმე სამეცნიერო ნაშრომი. თ. მამალაძე იყო შესანიშნავი სავსე მუსიკის მასწავლებლის სხვადასხვა ჟანრის ათასამდე ნიმუში, რომელთაგან ბევრი მანამდე უცნობი და დიდი მეცნიერული ღირებულებისაა. ათასი ნიმუშის ველზე ჩაწერა — არ არის ცოტა, თუ გაეითვალისწინებთ იმ სირთულეს, რაც მუსიკალური ფოლკლორის და განსაკუთრებით, მრავალხმიანი მუსიკალური კულტურის შესწავლას მკვლევარს ხელედა ველზე. აქ საქმე: ღრმა შინაგანი კულტურა, ფაქიზი, გულქმეირი მიდგომა მთხრობლისა და შემსრულებლისადმი, რაც საქმის და საკითხის ცოდნას ერთად უნდა გააჩნდეს მკვლევარს. თავის სველე მუშაობაში თ. მამალაძე ხელმძღვანელობდა ქართული ეთნოგრაფიულ სკოლის მეთოდი — კომპლექსურ-ინტენსიური მეთოდით. ამანაც განაპირობა მისი წარმატება ქართული ხალხური ყოფი. პოელების — მუსიკალური ფოლკლორის შესწავლა. საქმეში.

თ. მამალაძის დამსახურებაც არის ის, რომ საქართველოს ეთნოგრაფი. განყოფილებას დღეს მუშაობა შესანიშნავი ფუნარქივი, სადაც ინახვ. ქართული მუსიკალური ფოლკლორის გამოჩენ მკვლევართა მიერ ფინ.

გრაფის ლილავებსა თუ მაგნიტოფონის ფიზე ჩაწერილი მასალა.

თამარ მამალაძე გარდა სავსე შემოქმედებითი მუშაობისა, რომელსაც იგი დიდი ენოზიზმით ეწეოდა, ბევრს მუშაობდა მოპოვებულ მასალის კამერალურ დამუშავებაზე, თ. მამალაძე რამდენიმე სამეცნიერო შრომის ავტორი: მისი კვლევის სფეროში შემოდიოდა ქართული ხალხური მუსიკალური შემოქმედების არსებითი საკითხები. იგი განსაკუთრებით დაინტერესებული იყო ქართული მუსიკალური ფოლკლორის ერთ-ერთი უძველესი ჟანრით — შრომის სიმღერებით. ამ საკითხს მიუძღვნა მან ორი მონოგრაფია „შრომის სიმღერები კახეთში“ (თბ., 1963), რომელმაც მის ავტორს ხელოვნებისმცოდნეობის კანდიდატის სამეცნიერო სტრისხი მოუპოვა. ამ ნაშრომით თ. მამალაძე მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართული მუსიკალური ფოლკლორის აღნიშნული ჟანრის

კლეის საქმეში. მისი კვლეის სფეროში შე-
მოიღოდა აგრეთვე ქართული საწესო სიმღე-
რები. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურადღე-
ბია ნაშრომი, რომელიც მან სიმღერებს —
„ქონას“ და „იანანას“ მიუძღვნა.

თ. მამალაძის ნაშრომები არ არის „მკლე“,
დაუქმებული მუსიკალური ტექსტის მშრალ
ანალიზზე. იგი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა
ფონოგრაფიულ მონაცემებს. კერძოდ, გარკვეულ
წართან დაკავშირებით საკმაოდ დაწვრილებით
აღწერდა იმ გარემოს, რომელშიც სრულდება
ესა თუ ის სიმღერა. ამითაა ხორცშესხმული
ციელი სიმღერის მუსიკალური და ტექსტუ-
ლური ანალიზი, რაც მთლიან კომპლექსში წარ-
მოადგენს ხალხურ მუსიკალურ ყოფას.

თ. მამალაძემ უკანასკნელ წლებში ხელი
მოჰკიდა საქართველოს ცალკეული მუსიკალუ-
რი დიალექტების შესწავლას. მან შეისწავლა
სვანური, იმერული, გურული, აჭარული მუსი-
კალური დიალექტების ზოგიერთი თავისებუ-
ლება. მაგრამ, სამწუხაროდ. მეტი აღარ დას-
ცალდა. უკანასკნელი აღმოჩნდა მისი გასვლა

ველზე გასული წლის ზაფხულში ერწო-თია-
ნეთში. მიუხედავად მძიმე, უკუბრუნებელი სენი-
სა, საქმის დიდი სიყვარულითა და გატაცებით
მუშაობდა ახალი მასალების მოსაპოვებლად.

ქ-ნი თამარი აქტიურ მონაწილეობას იღებდა
სამეცნიერო სესიებისა და კონფერენციების
მუშაობაში. იგი კარგად ათავსებდა სამეცნიერო
მუშაობასთან საზოგადოებრივ საქმიანობას. კი-
თხულობდა საჯარო ლექციებს ქართულ მუსი-
კაზე. სამამულო ომის წლებში სამხედრო ნაწი-
ლებში ლექცია-კონცერტების ორგანიზაციისა
და საშეფო მუშაობისათვის იგი დაჭილდობუ-
ლი იყო მედლებით.

თამარ მამალაძემ დაგვიტოვა შესანიშნავი
მასალები, რომელთა დამუშავება და გამოქვეყ-
ნება მომავალი თაობის პირდაპირი მოვალეობაა.

წავიდა ჩვენგან ქალბატონი თამარი — გუ-
ლისხმიერი ადამიანი, კარგი მოქალაქე, კეთილ-
სინდისიერი მეცნიერი, რომელმაც თავისი სი-
ტყუა თქვა ქართულ მუსიკათმცოდნეობაში.

მანანა შილაკაძე

რედაქციის მისამართი: თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., № 19
Адрес редакции: Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, № 19
ტელეფონი 37-24-07 телефон

ხელმოწერილია დასაბეჭდად 12.VII.72; შეკვ. № 1070; ანაწეობის ზომა $7 \times 11\frac{1}{2}$;
ქალაქის ზომა $7 \times 108\frac{1}{16}$; ნაბეჭდი თაბახი 19,25; სააღრიცხვო-საგამომცემლო
თაბახი 18,25; უე 01038; ტირაჟი 1500.
ფასი 1 მან.

*

გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Издательство «Мецниერება», Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

*

საქ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის სტამბა, თბილისი, 380060, კუტუზოვის ქ., 19
Типография АН Грузинской ССР, Тбилиси, 380060, ул. Кутузова, 19

